

R. RAJABOV

QADIMGI DUNYO TARIXI

ISBN 978-9943-10-212-5

Rajabov R. R. Qadimgi dunyo tarixi. (Sharq, Yunoniston, Rim). T., «Fan va texnologiya», 2009, 440 bet.

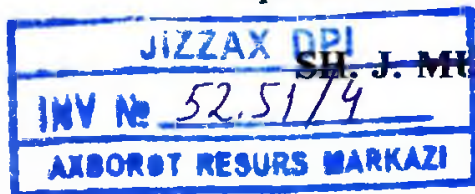
Mustaqillikka erishganimizdan so'ng ta'lim tizimini tubdan isloh qilinishi tarix fanini o'qitishni yuqori sifat darajasiga ko'tarish vazifasini qo'ydi. Ushbu qo'llanma NDPI tarix fakultetida o'qilgan ma'ruzalar kursi tajribasi hisobga olingan holda tayyorlangan. O'quv qo'llanmada qadimgi dunyo tarixini eramizdan avvalgi IV ming yillikdan eramizning V asrigacha bo'lgan davri yoritiladi. Qadimgi Sharq sivilizatsiyalari, Qadimgi Yunoniston va Qadimgi Rimning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyoti, ular yaratgan madaniy yutuqlarning asosiy jihatlari ochib beriladi.

Qadimgi dunyo tarixining Qadimgi Sharq, Yunoniston, Rim tarixi bo'yicha ushbu o'quv qo'llanma pedagogika institutlarining tarix fakultetlari I kurs talabalari uchun mo'ljallangan. O'quv qo'llanma darsliklarni takrorlamaydi, faqat fanning asosiy muammolarini yoritadi va talabalarga qadimgi dunyo tarixini o'rganishga yordam beradi. Har bir mavzu bo'yicha asosiy sanalar, tayanch iboralar, reyting savollari, mustaqil ishlar, kurs ishlari, manba va adabiyotlar tavsiya qilingan. Qo'llanma davlat ta'lim standartlari asosida tarix fakultetlarining umumiy tarix bo'yicha zamonaviy dasturlariga mos keladi. O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlari-ning tarix fakultetlari I kurs talabalari va boshqa qadimgi dunyo tarixi bilan qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: G'. TEMIROV – tarix fanlari doktori

Taqrizchilar: R. N. TOLIBOV – tarix fanlari nomzodi, dotsent;

SH. J. MUHAMMADIYEV – tarix fanlari nomzodi, dotsent

ISBN 978-9943-10-212-5

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2009.

SHARQ

I bob. QADIMGI SHARQ TARIXIGA KIRISH

Kirish

Qadimgi Sharq deb, ataladigan bepoyon geografik hudud g'arbdan sharqda qadimgi Karfagen joylashgan hozirgi Tunisdan, Xitoy, Yaponiya va Indoneziyagacha, janubdan shimolga hozirgi Efiopiyadan Kavkaz tog'lari va Orol dengizining janubiy qirg'oqlarigacha cho'zilib ketgan. Bu yerda qadimda mavjud bo'lgan ko'p sonli sharq davlatlari tarixda muhim rol o'ynaydi: Qadimgi Misr podsholigi, Bobil davlati, Xett davlati, ulkan Osuriya imperiyasi, Finikiya, Suriya va Falastindagi kichik davlatlar, Frigiya, Lidiya davlatlari, Eron tog' tizmasidagi davlatlar, jumladan, Yaqin Sharq hududlarini o'z tarkibiga kiritgan qudratli fors Ahmoniylar davlati, Hindiston, Xitoy, Koreya va Janubiy-Sharqiy Osiyo hududlaridir.

Insoniyat tarixida ibtidoiy jamoadan sivilizatsiyaga o'tish shaharlarning paydo bo'lishi, ularning hokimiyat va diniy markaz sifatida shakllanishi ibodatxona, saroylar qurilishi, yozuvni paydo bo'lishi bilan va shuningdek, jamiyatda turli sinflar va davlatchilikni paydo bo'lishi bilan boshlanadi. Qadimgi sivilizatsiyalar davri, qadimgi dunyo tarixi fani tomonidan o'rganiladi. Tabiiyki sivilizatsiyalar tarixi qadimgi sharqda eramizdan avvalgi IV ming yilliklardan jamiyatning taraqqiyoti natijasida turli ijtimoiy qatlamlarni paydo bo'lishi bilan boshlanadi. Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi turli geografik hududlarda, turli davrlarda tugallandi. Jumladan, Old Osiyoda Qadimgi Sharq tarixi makedoniyalik Iskandarning yurishlari (er. avv. IV asr.) bilan tugallandi, Janubiy va Sharqiy Osiyo mamlakatlari uchun eramizning I ming yilligini II yarmigacha davom etdi. «Qadimgi Sharq» geografik tushunchasi shimoliy-g'arbiy Afrikadan Tinch okeanigacha va buyuk cho'ldan Hind okeani va Saxaragacha bo'lgan ulkan hududni qamrab oladi. Asosan bu hudud subtropik iqlimli, juda issiq va quruq yozi, yumshoq qishi bilan ko'zga tashlanadi. Qadimgi Sharq xalqlarining sivi-

lizatsiyalari asosan, buyuk daryolar Nil, Dajla va Frot, Hind, Gang, Xuanxe, Yanszi, Amudaryo kabi daryo havzalarining unumdor vodiylarida sun'iy sug'orishga asoslangan xo'jalik hayotini samarali rivojlanishi bilan ajralib turadi. Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi jahon xalqlari taraqqiyotining keyingi rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi va uning poydevori hisoblanadi.

Qadimgi Sharqni mamlakatlar bo'yicha o'rganib borish qulayroq bo'ladi. Bunday o'rganish umumiy taraqqiyot yo'lini ham mahalliy xususiyatlarni ham aniqlashga yordam beradi: bu ayirmalar o'zining juda xilma-xilligiga qaramasdan taraqqiyot qonuniyatini o'zgartirmaydi. Asosiy e'tibor yirik daryolar vodiylarida vujudga kelgan, Sharq (Misr, Ikki Daryo oralig'i, Hindiston, Xitoy keyinroq Xorazm) kabi davlatlarga qaratiladi. Tog'li mamlakatlar (Kichik Osiyo, Suriya, Falastin, Eron) uchun boshqa sharoitlar xarakterlidir, bu joylarda jamiyat va davlat ancha keyin vujudga kelgan.

Dasht yerlarida cho'l sharoitida o'ziga xos xo'jaliklar tarkib topgan, ularda ko'chmanchi chorvachilik ustunlik qilgan. Qadimgi Sharq xalqlarining tarixini er. avv. IV ming yillikning ikkinchi yarmida Nil va Frot vodiylarida ilk davlatlar va jamiyatlar paydo bo'lishidan boshlab o'rganish qabul qilingan. Qadimgi Sharq tarixining so'ngi davri makedonniyalik Iskandarning Yaqin Sharq, Eron tog'ligi, O'rta Osiyoning janubiy qismi va Hindistonning shimoliy-g'arbiy qismini er. avv. IV asrning 30–20-yillaridagi istilolari bilan tugaydi. Iskandar yurishlari bilan Ellin davlatlari vujudga keldi. O'rta Osiyo, Hindiston va Uzoq Sharq mamlakatlari tarixida antik davr eramizning III–V asrlarigacha, qaysiki bu hududlarda antik ishlab chiqarish munosabatlari yemirilgan vaqtgacha o'rnatiladi.

Qadimgi Sharq aholisi

Qadimgi Sharq aholisi turli Irq va Irqiy guruhlariga: yevroosiyo, yevropoid, ekvatorial yoki negroavstroid xalqlar, osiyo-amerika yoki mongoloid Irqi, (Uzoq Sharqda), negroid Irqi (Napate va Meroye hozirgi Sudan) janubiy Hindiston kabilarga bo'lingan. Irq etnologiyasi ko'p sonli xalqlar, qabila va etnik guruhlariga bo'linadi. U ba'zi hududlarga turli irqiy guruh va guruhchalarga bo'lingan. Qadimgi Sharqda qadimda sekin-asta barqaror yirik til oilalari paydo bo'ldi. Old Osiyoda ko'p sonli somiy-homiy yoki afro-osiyo til oilasiga kirgan somiy shoxchasi, Misr yoki homiy, berber-liviya, kushit va boshqalar kirgan turli xalq va qabilalar yashar edi. Somiy tillarida so'zlashuvchi xalqlarga akkadlar, amoriy-

lar, oromiylar, osuriylar, xanaanlar, yahudiy, arab va boshqalar kirgan edi. Somiy tilli xalqlar asosan, Mesopotamiya cho'llari va Arabiston yarim orolida yashar edilar. Misr yoki homiy shoxobchasiga qadimgi Misr aholisi, berberliviya tillarida so'zlashuvchi Nil vodiysidan g'arbdagi qabilalar, kushit tillarida Nil yuqori oqimidagi xalqlar so'zlashar edilar. Xett-luviya va hind-eronlar hind-yevropa tillari oilasining shoxobchalaridan edi. Xett-luviya tillarida xettlar, liviyaliklar, koreyslar va Kichik Osiyoning boshqa kichik qabilalari so'zlashar edi.

Hind-eron shohobchasida midiyaliklar, forslar, parfiyaliklar, baqtriyaliklar, saklar va qadimgi Hindiston oriylari so'zlashar edi. Kichik Osiyoning ba'zi xalqlari hind-yevropa tillar oilasining frakofrigiya guruhi tillarida so'zlashar edi. Xurrit tillar oilasi alohida turar edi. Bu oilani xurriylar, urart va protoxettlar tashkil qilgan. Qadimgi Hindiston aholisi dravid oilasiga mansub bo'lib, ular dravid, gujarat, assam, singal va tamillar kabi qadimiy xalqlardan iborat edi. Qadimgi Xitoy qabilalari Sino-Tibet yoki Tibet - Xitoy tillar oilasiga kirgan. Shu bilan birga ba'zi tillar misol uchun shumerlar, Zagros tog'larida yashagan lulubeylar biror-bir til oilasiga kirmay alohida turadilar.

Qadimgi Sharqning ko'p sonli etnik guruhlarining muntazam ravishda harbiy-siyosiy, savdo va madaniy aloqalari tufayli turli etnik guruhlarini aralashib ketishiga va yana murakkab etnik birliklarni paydo bo'lishiga olib keldi. Qadimgi Sharq sivilizatsiyasini yaratishda turli xalqlar, etnik guruhlar turli davrlarda faol ishtirok etdilar.

Eng qadimgi zamonlarda Kichik Osiyo yassi tog'ligida yashagan qabilalarni protexettlar deb atash rasm bo'lgan. Protexettlar va ularga til jihatidan yaqin turgan palaylar Old Osiyoning boshqa eng qadimgi qabilalariga qarindosh bo'lgan bo'lishi ham mumkin; bu qabilalarni hozirgi zamon tadqiqotchilari «azianik» qabilalari deb ataydilar. Kichik Osiyodan topilgan qadimgi yozuvlarni o'rganish shuni ko'rsatdiki, yagona xett xalqi maydonga kelishidan oldin kichik-kichik dialekt (sheva) lar hamda qabilaviy tillarda so'zlashgan qabilalardan iborat bo'lgan. Eramizdan avvalgi II ming yillikda, Xett davlatining paydo bo'lish arafasida Kichik Osiyoda yashagan eng qadimgi aholi orasida keng tarqalgan til protexett tili bo'lgan.

Kichik Osiyo va Shimoliy Suriya hududlaridagi qadimgi qabilalar bilan bir qatorda eramizdan avvalgi II ming yillikda nesiylar deb atalgan qabilalar ham tarix sahnasida paydo bo'la boshlagan (Nesiy

degan nom, Galis daryosining janubida joylashgan Nesiylar yoki Nesha degan mamlakat va shaharning nomidan olingan). Nesiylar protoxett qabilalaridan til jihatdan farq qilganlar. Keyingi tekshirishlarning, jumladan, B.Grozniy tadqiqotlarida ko'rsatishicha, nesiylar tili hind-yevropa guruhidagi xalqlar tillariga juda yaqin bo'lgan. So'nggi xett (nesiylar) tilidagi bir qator so'zlarni yunon, lotin, qadimgi hind va qadimgi slavyan tillaridagi ayni ma'noli so'zlar bilan solishtirsa bo'ladi. Masalan, xett olmoshlari quis, quit va lotin olmoshlari quis, quid (kim, nima), xett olmoshi ug va yunon olmoshi men kabilar shunday bir-biriga o'xshashdir. Bundan tshqari, ot va fe'l shakllarida, xususan sifatdoshlarning turlanishida ham o'xshashlik borligi aniqlangan.

Til jihatidan bo'lgan shu yaqinlikka asoslanib, tarixchilar, Xett davlati Yevropadan Kichik Osiyoga ko'chib kelgan istilochi-qabilalar tomonidan tuzilgan deb isbotlashga intilganlar. Ayrim tarixchilar bu migratsiya (ko'chib borib joylashish) nazariyasini nihoyasiga yetkazib, irqiy «nazariyalarni» asoslashda undan foydalandilar. Jumladan, Xett davlatini tashkil qilgan xettlarni «sof irq» deb isbotlamoqchi bo'ldilar. Haqiqatda esa Xett davlati «sof irqli guruh» tomonidan emas, balki turli tillarda: protoxett, palay, luviya, nesiylar tillarida so'zlashgan va bir-biri bilan aralashib ketgan qabilalar guruhlari tomonidan bir necha asrlar davomida shakllangan tarixiy tadqiqotlar natijasida ilmiy asoslab berilgan.

Qadimgi sharq jamiyati va davlatchiligi

Qadimgi Sharq jamiyatlari uzoq davom etgan notekis tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tdilar. Ba'zi Qadimgi Sharq mamlakatlari yuksak ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyot darajasiga erishdilar. (Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Finikiya, Kichik Osiyo, Qadimgi Hindiston va Xitoy, Eron hamda O'rta Osiyo) Bu hududlarda yuksak rivojlangan madaniy, iqtisodiy va siyosiy markazlar shakllandi hamda qo'shni mamlakatlarga o'z ta'sirini o'tkazdi. Er. avv. IV—III ming yilliklarda Qadimgi Sharqning turli sivilizatsiya markazlari (Misr, Mesopotamiya, Hindiston) nisbatan yopiq rivojlandi. Er. avv. II ming yillikning o'rtalaridan Yaqin Sharqning turli hududlari o'rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar o'rnatildi. Er. avv. I ming yillikda esa bu aloqalar yanada kuchaydi va madaniyatlarning o'zaro ta'siri natijasida sharq madaniyatlari boyidi. Shu tarzda Qadimgi Sharq dunyosining yaxlitligi amalga oshdi.

Qadimgi Sharq tarixini o'rganishda yozma manbalarning ayrim, uzuq-yuluq parchalar shaklida yetib kelishi va ularni tarixiy sharhlashning murakkabligi katta qiyinchilik tug'dirdi. Yirik sharqshunos olimlar G.Maspero, Ed.Meyer, B.A.To'rayev va Kembrij qadimgi tarixi mualliflari, qadimgi Sharq mamlakatlarining siyosiy, madaniy va diniy tarixi bo'yicha noyob asarlar yaratdilar. G'arbning ba'zi sharqshunoslari Qadimgi Sharq jamiyatini feodal tuzumga ega ekanligi tushunchasini ilgari surdilar.

Qadimgi Sharq jamiyatining o'ziga xos xususiyati to'g'risidagi munozaralarda ko'pincha u yoki bu mamlakatda qullar sonining ozligi ko'rsatib o'tilgan edi. Ularning sonini taxminan belgilashga to'g'ri kelar edi. Bir qancha hollarda tegishli statistika ma'lumotlari topilmagan, boshqa manbalardan keltirilgan qo'shimcha dalillar esa qullar mehnatining salmog'ini kutilgandan kamroq ko'rsatar edi. Bizga sharqdagi ijtimoiy munosabatlarni o'rganish uchun manbalar ham yetarlicha emas.

Bobil podshosi Xammurapining XX asr boshlarida kashf etilgan qonunlar to'plamida va yanada ozroq topilgan xett qonunlarida aholi birinchi navbatda erkin odamlarga va qullarga bo'linadi.

Qullarning erkin odamlardan son jihatidan ustunligini quldorlikning asosiy belgisi deb hisoblash aslo mumkin emas. Qadimgi Sharq podsholarining, shuningdek, ibodatxonalar va akobir-a'yonlarining yer-mulklarida qullardan foydalanish hamma vaqt yetakchi o'rin tutgan. Ammo butun boshli mamlakat miqyosida qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik mahsulotlarining eng ko'p qismi erkin mayda ishlab chiqaruvchilar tomonidan yetishtirilgan.

Sharqda quldorlik tuzumi Yevropadagiga qaraganda oldinroq vujudga kelgani sababli, u yerda bu tuzum o'ziga xos shakl kasb etgan, xuddi shu xususiyat sharqshunos olimlarining Osiyo ishlab chiqarish usuli haqida gapirishlariga asos bo'ldi; Mazkur ishlab chiqarish usulining o'ziga xos xususiyati yerga jamoaning egaligidir. Shubhasiz, Osiyo ishlab chiqarish usuli haqidagi masala murakkab va munozarali masaladir, bu mavzudagi munozarani hali tugagan deb hisoblab bo'lmaydi. Lekin Osiyocha ishlab chiqarish usuliga asoslangan o'ziga xos jamiyat (ba'zan uni hatto mahalliy emas, balki universal jamiyat deb e'tirof qiladilar) bo'lmaganligi borgan sari ko'proq ma'lum bo'lib qolmoqda. Barcha ma'lumotlarga ko'ra Osiyo ishlab chiqarish usulini quldorlik jamiyatining mahalliy ko'rinishi deb tushunmoq kerak, chunki bu yerda Sharqda quldorlik sekin-astalik bilan rivojlana borgan.

Qadimgi Sharq davlatchiligi harbiy demokratik an'analarini se-

kin-asta tugatgan holda uzoq davom etgan jarayonda shakllandi. Ibtidoiy monarxiyaning ilk shakllari sekin-asta u yoki bu shakldagi mutlaq hokimiyatga aylandi. Qadimgi Sharq mutlaq hokimiyatining o'ziga xos xususiyati davlat boshlig'i hukmdor despotning alohida mavqei edi. Podsho sud, ijroiya va qonunchilik hokimiyatini o'z qo'lida to'plagan bo'lib, shu bilan birga u eng oliy odam, xudolarning noibi, ularning avlodi yoki xudolardan biri hisoblangan. Mutlaq hokimiyat turli mamlakatlarda turli darajada edi, uning to'liq ko'rinishini Qadimgi Misrda, Eron va Xitoyda cheklangan ko'rinishini esa Xett davlati podshosi misolida ko'rish mumkin.

Qadimgi Sharqda o'ziga xos oligarxik respublikalarni Hindiston va Finikiya shahar-davlatlari misolida ko'rish mumkin.

Qadimgi Sharq davlat hokimiyatini g'arb tarixchilari deb tushuncha beradilar despotiya («despotes» yunoncha «xo'jayin») va g'arb davlatchiligidan keskin farq qiladi. Sharqda davlat hokimiyati, podsho qo'lida turlanib barcha Sharq mamlakatlarida podsho hokimiyati ilohiy darajada, mutlaq, ya'ni cheksiz edi. Sharqdan farqli, g'arbda podsho hokimiyati ayrim hududlarda (misol uchun qadimgi Rim, Makedoniya) cheksiz bo'lib, ular ham ilohiylashtirilgan. Umuman olganda, Sharq davlatchiligi o'ziga xos va betakror bo'lgan, buni biz qadimgi Misr misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Qadimgi Sharqda yer egaligi va qulchilik

Qadimgi Sharqda davlat hokimiyati shakllanishi jarayonida yer egaligida jamoa yer egaligidan tashqari davlat yerlari, ibodatxonalarga qarashli yerlar, xususiy va jamoa yerlari mavjud bo'lgan. Yaylov, o'tloq, daryo va o'rmonlar jamoa mulki hisoblangan. Ko'p hollarda bunday toifalardagi yerlar davlat hokimiyati tomonidan tasarruf qilingan. Ayrim hollarda davlat hokimiyati tomonidan jamoa yoki xususiy kishilarga foydalanish uchun berilgan.

Qadimgi dunyoda qulchilik doimo turli manbalardan to'ldirib borilgan. Shu bilan birga o'z mulkiga ega bo'lmagan yersiz kishilar davlat va ibodatxonalarda majburan ishlab, evaziga oziq-ovqat olganlar. Ular rasman erkin bo'lsalar-da, oilali bo'lib, qullarga yaqin qaram ahvolda bo'lganlar.

Qadimgi Sharq mamlakatlarida sekin-asta uch qatlam: qullar va ularga yaqin qaram kishilar, mayda ishlab chiqaruvchilar va tarkibida yirik yer egalari, saroy amaldorlari, harbiy boshliqlar,

urug' zodagonlarini birlashtirgan hukmron tabaqa shakllangan. Har bir ijtimoiy tabaqa yaxlit va bir xil bulmay, huquqiy ahvoli, turmush tarzi, boyligi miqdori bo'yicha bir-biridan farq qiladigan bir necha qatlamdan iborat bo'lgan. Qullar qatlami ham ajnabiy qul, qarzi uchun qul qilingan, sotib olingan qullar, oilaning kichik a'zosidan qul qilinganlardan tashkil topgan. Mayda ishlab chiqaruvchilar erkin va qaram yer egalari, turli mulkiy darajadagi hunarmandlardan iborat edi.

Xufiya (yashirincha) qullikning eng qadimgi shakli patriarxal oila hali o'sha vaqtda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Patriarxal oilada ota yer mulkni egasi hisoblangan va oilaning barcha a'zolari bu xo'jayinga so'zsiz itoat qilishga majbur bo'lganlar. Ota oilaning barcha a'zolariga nisbatan tug'ma quldor huquqiga ega bo'lgan. Ko'p xotin olish odati ayollarni ijtimoiy ahvolini og'irlashtirgan.

Qadimgi Sharq quldorlik munosabatlari qadimgi Yunon va Rim klassik qulchiligi darajasiga chiqa olmadi. Qu'llar sonining kamligi, ularning ishlab chiqarish jarayonida zaif ishtiroki, mehnat unumdorligining past darajasi, qadimgi Sharq qulchiligining asosiy xususiyati edi.

Qadimgi Sharq taraqqiyotida xususiylik va umumiylik

Qadimgi Sharqning turli hududlaridagi turli tabiiy sharoit o'zining alohida xususiyatlari va umumiy tomonlariga ega: asosan, subtropik iqlim va yozda juda issiq, qishda yumshoq iqlimli hudud. Qadimgi Sharq xalqlarining tarixiy taqdirida buyuk daryolar Nil (6700 km uzunligida), Frot (2700 km), Dajla (1900 km), Hind (3180 km), Gang (2700 km), Xuanxe (4850 km) muhim o'rin tutadi. Bu daryolar dunyoda eng yirik daryolar bo'lib, yaxshi sug'oriladigan, hosildor keng vodiylarni tashkil qiladi. Bu hududlarda xo'jalik faoliyatini sun'iy sug'orish inshootlarini barpo qilib, ko'pdan-ko'p kanallar tizimini Nil, Frot vodiylarida, Amudaryo, Zarafshon, Sirdaryo havzalarida, Gang, Xuanxe va Mekong daryolarida suv toshqinlarini, tug'onlarini ko'rish orqali jilovlash mumkin edi. Bu hududlarda yashaydigan kishilar mahsuldor dehqonchilik qilish uchun juda katta kuch sarf qilishga majbur edilar. Daryolarda baliqlar juda ko'p bo'lib, odamlarga asosiy ovqat bo'lar edi. Frot, Dajla, Nil va Mekong daryolari vodiylarida ko'p sonli ekinlar yovvoyi holda o'sar edi. Ular: arpa, sholi bug'doy, tariq va boshqa donli ekinlarni madaniylashtirish imkonini berdi. Boy hayvonot dunyosi ko'pchilik hayvonlarni madaniylashtirish

uchun shart-sharoit yaratdi. Shu bilan birga allyuvial tuproqli vodiylarda tosh, qurilish uchun daraxt, metallar (mis, oltin, qalay, kumush) kabi uyg'un xo'jalik hayoti uchun zarur bo'lgan xomashyo taqchil edi. Bu xomashyolar tog'li hududlar, sahro-cho'llarda mavjud edi. Shu sababli eramizdan avvalgi IV ming yillikda allyuvial vodiylar (Nil, Dajla va Frot) aholisi tog'li va sahro rayonidagi (Sinay, Nubiya, Arman tog'i, Tavr tog'lari) aholi bilan xomashyo almashinuvi jarayoni boshlandi. Ishlab chiqarish munosabatlarining, savdoning past darajasi bilan bu almashinuv ko'p hollarda talonchilik urushlariga aylanib ketdi va xomashyo manbalari mavjud hududlarni o'z tarkibiga kiritgan katta-katta harbiy davlatlar paydo bo'lishiga olib keldi.

Buyuk daryolar vodiylarida inson yashashi uchun qulay shart-sharoitlarni vujudga kelishi ishlab chiqarish kuchlarining paydo bo'lishiga imkon yaratib, ilk mudofaa inshootlari va shaharlar shakllanishiga olib keldi.

O'sha davr uchun shahar yangi voqelik edi, u boshqaruv va diniy e'tiqod markazi bo'lib qoldi, bu yerda hunarmandchilik ishlab chiqarish shakllandi. Shahar savdo markazi vazifasini bajardi. Ishlab chiqaruvchi xo'jalikning vujudga kelishi, sug'orma dehqonchilik, chorvachilikning rivojlanishi, metallarning o'zlashtirilishi va shaharlarning paydo bo'lishi qadimgi Sharqda insoniyat jamiyatining progressiga sabab bo'ldi. Bu jarayon ijtimoiy qatlamlarning paydo bo'lishi va ular o'rtasidagi munosabatlarni murakkablashuviga olib keldi. Mulkiy tabaqalanish kuchayib ketdi, yangi ijtimoiy muassasa qulchilik vujudga keldi.

Qadimgi Sharqda hukmron sinfnining o'ziga xos xususiyati uning davlat apparati bilan yaqin aloqasi edi. Bunday ijtimoiy tabaqalanish ziddiyatli xarakterda bo'lib, doimiy ravishda jamiyatda norozolikni, turli g'alayonlarni vujudga keltirar edi. Qadimgi Sharq mamlakatlari taraqqiyotini qadimgi yunon shahar-davlatlari va qadimgi Rim bilan qiyoslaganda Qadimgi Sharq jamiyati taraqqiyotidagi turg'unlik, sekin an'anaviy rivojlanish darajasini ko'rish mumkin. Bu Qadimgi Sharq iqtisodiyotining turg'unlik jihatini, tovar xo'jaligini zaifligini, texnika va texnologiyaning sekin takomillashganini, mehnat taqsimotining chuqurlashmaganidan dalolat beradi. Qadimgi Sharq jamiyatining tuzilishini o'ziga xos xususiyatidan yana biri bu asosiy ijtimoiy va hududiy birlik jamoaning mavjudligidir. Har qanday qadimgi Sharq davlati bir necha shaharni hisobga olmaganda o'z tashkilotiga ega bo'lgan ko'pgina qishloq jamoalaridan iborat urug' jamoasi bo'lib, bu ma'lum bir hududda yashab bir-biriga, boshqa

jamo'a va davlatga nisbatan huquq va majburiyat bilan bog'langan yopiq tashkilot edi.

Jamo'a ichida mulkiy tabaqalanish kuchli bo'lib, jamoada boy va kambag'al jamoachilar ijarachi qullar, yersizlar ko'p edi. Shunga qaramasdan, jamoada yashash va ishlab chiqarishning jamoachilik shakli saqlanib qoldi. Jamo'a mulkchiligi, jamo'a birdamligi xususiy mulkchilikning rivojlanishiga to'siq edi. Jamo'a tashkilotining turg'unligi ishlab chiqarish va hayot kechirishning jamoachilik shaklini saqlanib qolishi, Qadimgi Sharq iqtisodiyoti, ijtimoiy tuzilishi, davlat hokimiyati shakllarini belgilab berdi. Iqtisodiyot sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik bilan bog'liq edi. Xo'jalik hayotini yo'lga qo'yish uchun ko'p sonli jamoalarni birlashtirish va yo'naltirish zarurati Qadimgi Sharqda davlat hokimiyati rolini o'sishga yordam berdi va cheklanmagan monarxiya shaklida o'ziga xos hokimiyatni yaratilishiga olib keldi. Davlat hokimiyatini xo'jalik hayotiga faol aralashuvi ko'p sonli ma'muriy boshqaruv apparatini vujudga keltirdi.

Qadimgi Sharq hukmdori va uning boshqaruv apparati sun'iy sug'orish tizimini tashkilotchilari roliga chiqqanlari uchun va oxir-oqibat davlat yer jamg'armasining davlat yeri, hukmdorni o'zini yeri degan tushunchaga olib keldi. Bu asosan yerning asosiy egasi sifatida yerga egalik va nazorat qilish, ma'lum miqdorda soliq olishdan iborat edi. Amalda esa yerlarning katta qismi ko'p sonli qishloq jamoalarining merosiy yeri edi. Bir qism yer saroy a'yonlari, zodagonlar, amaldor va harbiylarga berilgan edi. Yerdan foydalanadigan barcha toifalar davlatga yer solig'i to'lab, turli majburiyatlarni o'taganlar. Barcha to'lov-majburiyatlar o'tagandan so'ng yer egalari yerni to'la tasarruf qilishlari va sotish huquqiga ega bo'lganlar.

Shu bilan birga bir qism yer podsho va unga qaram kohinlar ixtiyorida bo'lgan. Bu yerlarda podsho va ibodatxona xo'jaliklari tashkil qilinib, qullar va qaram kishilar ishlaganlar, bunday bir qism yerlar ijaraga berilgan. Shu tarzda Qadimgi Sharq hukmdori mamlakatda ishlab chiqariladigan qishloq xo'jaligi hunarmandchilik mahsulotlari va soliq majburiyatlarini o'z qo'lida to'plagan, uning qo'lida moddiy boyliklar yig'ilib qolgan.

Tayanch iboralar

Qadimgi Sharq, Nil, Frot, makedoniyalik Iskandar, ellin, qullar, qaram kishilar, ishlab chiqaruvchilar, klassik qulchilik,

despotiya, oligarxik respublika, Yevroosiyo, yevropoid, ekvatorial, negroavstroidlar, mongoloid, somiy-homiy, afro-osiyo, berber-liviya, kushit, hind-yevropa, xett-liviya, hind-eron, xurrit, Urartu, protoxetlar, dravid, tibet-xitoy, Zagros, G.Maspero, Ed. Meyer.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.
Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо»-М.: 2004.
Avdiyev Y. Qadimgi Sharq tarixi. T.: 1964-yil.
История древнего мира. М.:1983. Т.: 1-3.
Источниковедение по истории Древнего Востока (V.I. Kuzishin tahriri ostida). М.: 1984-yil.
Практикум по истории древнего мира. М.: 1981.

Asosiy sanalar

Er. avv. IV ming yillikning II yarmi	Ilk davlatlarning paydo bo'lishi
Er. avv. II ming yillik o'rtalari	Yaqin Sharqning turli hududlar o'rtasida aloqalarning o'rnatilishi
Er. avv. I ming yillik	Qadimgi Sharq dunyosining yaxlitligini vujudga kelishi
Er. avv. II ming yillikda	oriy qabilalarning tarqalishi
Er. avv. IV asrning 30–20-yillari	Qadimgi Sharq tarixining so'ngi davri Iskandar yurishlari bilan tugashi
Eramizning III–V asrlari	O'rta Osiyo, Hindiston va Uzoq Sharq mamlakatlari tarixida Antik davr

Mustaqil ish mavzulari

- Qadimgi Sharqda davlat boshqaruvi.
Qadimgi Sharqda qulchilik va uning o'ziga xos xususiyatlari.
Qadimgi Sharq jamoasi.
Qadimgi Sharqda davlatlar paydo bo'lishining sabab va shart-sharoitlari.
Qadimgi Sharq davlatlarida Osiyocha ishlab chiqarish uslubi.

QADIMGI MISRDA SINFIY JAMIYAT VA DAVLATNI PAYDO BO'LISHI

Mamlakat va aholi

Qadimgi Misr deb Nil daryosining birinchi ostonasidan boshlab keng Nil deltasini hosil qilgan tor Nil vodiysiga (kengligi 1 km dan 20 km.gacha) aytiladi. Tor Nil vodiysi Yuqori Misr, deltaning quyi qismidagi viloyat Quyi Misr deb atalgan. («Yegipet» nomi yunoncha, Misr poytaxti Memfis misrcha «Xetkau-Ptax» yoki xikupta «xudo Ptaxning ruhi qal'asi» ma'nosini bildiradigan so'zdan kelib chiqqan.) Misrliklar o'z mamlakatlarini Nil vodiysining haydalgan qora tuproqli yeriga qarab Kemet-»qora yer» deb ataganlar.

Misr Afrika qit'asining shimoliy-sharqiy qismida joylashgan, Suvaysh bo'yni orqali Misr Old Osiyoning madaniy markazlari bilan bog'langan. Misr Nil daryosi orqali Tropik Afrika va O'rtayer dengiziga tutashgan.

Gerodot «Misr—Nilning sovg'asi», — deb ta'riflaydi. Chunki, Nil daryosi Misr iqtisodiy hayotida yetakchi o'rin tutgan. Nilda har yili 19-iyunda toshqin ko'tarilgan. Bu toshqin sentabr o'rtalarigacha davom etgan. Noyabrda daryo o'z o'zaniga tushgan. Ekilgan yer aprel-mayda hosil keltirgan. Nil daryosi Misr iqtisodiyotining asosi dehqonchilikda muhim o'rin tutgan. Mo'l-ko'l hosil sun'iy sug'orish asosida olingan.

Misrliklar dehqonchilik ishlariga ko'ra yilni 3 mavsumga bo'lganlar: «to'la suv mavsumi» — Nil toshqini (iyul o'rtalari), «ekin, unish mavsumi» ekishdan hosil yig'ishgacha bo'lgan qishloq xo'jalik ishlarini to'liq sikli (noyabr va may o'rtalari), «quruq mavsum»-yerni dam olish vaqti va shafqatsiz jazirama (may o'rtalaridan iyul o'rtalarigacha) davri. Suv omborlari qurilib, Nil vodiysi to'g'on, kanallar bilan to'g'ri burchakli havza (basseyn) larga bo'lingan.

Ekinlar: arpa, bug'doy, kunjut, kanop, emmer (polba) xurmo, kokos palmalari, akatsiya (qurilish materiallari uchun), uzum va mevali daraxtlar o'sgan. Asosiy ovqat hisoblangan baliq ko'p bo'lgan. Chorva mollari: qo'y, echki, sigir, eshak, cho'chqa boqilgan.

Qazilma boyliklar: granit, bazalt, diorit, alebastr, shifer, ohak. Memfis yonida yirik tosh konlari, O'rta Misrda Fiva yaqinida alebastr konlari va Sinay yarim orolida boy mis konlari bo'lgan. Oltin Shimoliy Nubiya va Arabiston yarim orolidan olib kelinga 1.

Aholi: Qadimgi Misrlıklar o'rtā bo'yli, to'ladan kelgan, soqoli qirilgan, sochlari qisqa qirqlgan. Ozgina turtib chiqqan dāxan. Qalin lablar, uzunchoq bosh, «negroid» va «Osiyo» belgilari qo'shilgan. Kiyimlar qisqa, old yubka, lungidan iborat bo'lgan.

Ovqat: arpa non, emmer bo'tqasi, quruq baliq, piyoz, sarimsoq va bodring. Qadimda misrlıklar dunyo tarixida birinchi bo'lib pivoni kashf qilganlar va arpadan tayyorlangan pivo asosiy ichimlik bo'lgan. Go'sht kam iste'mol qilingan. Nil vodiysida qadimgi aholi Saxara, Liviya sahrosi va Efiopiyadan er.avv.VI ming yillik oxirida kelib joylashgan. Bu etnik guruhlarining qo'shilishidan qadimgi Misr xalqi kelib chiqqan.

Qadimgi Misr tarixining asosiy manbalari

Qadimgi Misr tarixini o'rganish uchun qadimgi Misrning zamonamizgacha saqlanib kelgan ko'pgina yozma yodgorliklari katta ahamiyatga egadir. Yozma manbalardagi ma'lumotlar moddiy madaniyat yodgorliklarini ko'p jihatdan to'ldiradi, bu ma'lumotlar qadim zamondagi misrlıklar hayotini, texnika, san'at va diniy e'tiqodning rivojlanishini oydinlashtirib beradi. Antik dunyo mualliflarining qadimgi Misr haqida yozgan yoki eslab o'tgan asarlaridan Misr tarixiga oid ko'p ma'lumot olish mumkin. Garchi yunon va rim yozuvchilari qadimgi Misr tarixi va madaniyati haqida ba'zan bir qator qimmatli ma'lumotlar qoldirgan bo'lsalar ham, lekin ularning ma'lumotlari tanqidiy ravishda jiddiy qarashni talab qiladi.

Qadimgi Misr tarixi ko'p xil manbalar orqali o'rganiladi. Bu manbalarni yetti turga bo'lish mumkin:

1) Yozma manbalar, tarixiy asarlar, badiiy adabiy, ilmiy, diniy matnlar, hujjat va yo'riqnomalar.

2) Moddiy madaniyat yodgorliklari: shahar, qal'a, ibodatxona, sog'ona, uylar, sopol idishlar, haykallar va h. k.

3) Xalq og'zaki ijodiyoti: qo'shiq, ertak, maqollar, afsona, axloqiy-etik asarlar.

4) Tilshunoslik ma'lumotlari.

5) Etnografiya ma'lumotlari

6) Antropologiya ma'lumotlari: mumiy, skelet, freska, relyeflarda odamlarni jismoniy tuzilishini o'rganish mumkin bo'lgan tasvirlar.

7) Geografik muhit va landshaft, kanallar, yo'llar.

Yozma manbalar: Mashhur fransuz olimi Shampolonning Misr

iyerogliflarini o'qishi qadimgi Misr yozuvini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etdi. Palermo toshi yozuvlarida V sulolagacha bo'lgan fir'avnlarning ro'yxati sanab o'tilgan va yirik harbiy yurishlar va Nil toshqinlari to'g'risida ma'lumot beradi. Aton va Ra ibodatxonalari (Fivadagi Karnak ibodatxonasi) devorlarida yozilgan «Tutmos III annallari» (XVII sulola) qimmatli yozma manbalardan biri hisoblanadi.

Kohin Manefonning (taxminan er. avv. VI–III asrda) yozilgan asarida Misr tarixi eng qadimgi davrdan boshlab bayon qilingan. Manefon 30 sulola ro'yxatini tuzib, ularni uch dekada 10 sulolaga bo'ldi. Bu yangi davrda tadqiqotchilarning Misr tarixini eng muhim davrlarini aniqlashlari uchun, jumladan, qadimgi Misr tarixini, qadimgi, o'rta, yangi va so'nggi podsholik davrlariga bo'lish imkoniyatini berdi. Misr arxivlari huquqiy, ish yuritish hujjatlaridan tashkil topgan. Eng qadimgi arxiv podsho Neferikara ibodatxonasida (V sulolasi er. avv. XXV–XXIV asr) topilgan. Eng boy arxivlardan biri Axetaton shahri (El-Amarna)ni qazishda topilgan bo'lib, bu arxivda 350 hujjat mavjud.

Qadimgi Misrdan boy abadiy meros yetib kelgan. Misr adabiyoti namunalaridan nasihatnoma va bashoratlar: «Axtoy nasihatnomasi», «Amenemope nasihatnomasi», «Ipuser so'zlari». Badiiy adabiyot namunalari: «Suzamol dehqon to'g'risidagi qissa», «Sinuxet hikoyalari» va hokazolarni aytish mumkin.

Ertaklar: «Ikki aka-uka to'g'risida», «To'g'ri va egri» haqida «Kemada halokatga uchraganlar» ertagi, «Unu Amonning Biblga sayohati» (Er. avv. XI asr kabilar).

Diniy ruhdagi asarlar: V–VIII sulola fir'avnlari piramidalar ichki devorlarida iyerogliflar bilan tasvirlangan yodgorliklar bo'lib (er. avv. XXIV–XXII asrlar), ular «Piramida matnlari» deb ataladi.

Diniy yozuvlar. O'rta podsholik davrida zodagonlarning yog'och sog'onalarida bitilgan «Sarkofaglar matnlari», qadimgi Misr diniy bosh kitobi hisoblangan «O'liklar kitobi», Memfis ilohiyotshunoslik matnlaridan iborat.

Tibbiyot, matematika papiruslari. Ebers katta papirusi va Edwin Smit papiruslari kabilar qadimgi Misrda ilmiy bilimlarni rivojlangani to'g'risida ma'lumot beradi.

Arxeologik yodgorliklar. Bular me'moriy ansambllar piramida, mastaba (hokim, zodagonlarning sog'onalari), shahar va ibodatxona qal'a, dengiz porti va nekropollardan iborat. Ayniqsa, III–IV sulolalar davrida qurilgan piramidalar noyob tarixiy-madaniy yodgorlik hisoblanadi. Eng qadimgi qabr-sarkofaglar jumlasiga, Yuqori

Misr podshosining Enxab (Nexen) shahridagi qabr-sarkofagni ay-tish mumkin.

Misrda mavjud bo'lgan, bizgacha saqlanib kelgan piramidalar, mastaba va boshqa sog'onalar qadimgi davridayoq o'g'ri-qaroqchilar tomonidan talangan. Faqatgina bitta piramida bizgacha talanmay yetib kelgan. Ingliz arxeologi Karter 1922-yilda topgan va tekshirgan fir'avn Tutanxamon piramidasida topilgan buyumlar oltin va qimmatbaho toshlar, temir metalli hamda 19 yoshda vafot etgan Tutanxamonning mumiyolangan jasadi ilmiy-tarixiy nuqtai nazar-dan o'ta qimmatli hisoblanadi.

Yangi podsholik fir'avnlarning mumiyolari «ombori» hisoblan-gan Dayr-al-Baxrdagi umumiy qabrda topilgan ko'pgina ashyolar diqqatga sazovordir. Bu ashyolar qadimgi Misr ijtimoiy-iqtisodiy hayoti to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Shaharlar qoldig'i. Er.avv.IV ming yillik boshlariga oid Yuqori Misrning poytaxti deb taxmin qilingan Enxab shahri dunyo tarixida barpo etilgan eng qadimgi shahar hisoblanadi. Misrda qadimgi Fa-yum vodiysidagi Illaxun shahri qoldig'i, El-Amarnadagi Axetaton shahri, Tanais kabi shaharlar qoldig'i arxeolog-tarixchi olimlar to-monidan qazib ochilib, tadqiq etilgan.

Antik mualliflar asarlari. Antik mualliflar asarlaridan Gerodot tarixi (er. avv. V asr), Sisiliyalik Diodorning «Tarixiy kutubxona» asari «Strabon geografiyasi» (er. avv. II—I asri) Plutarxning «Osiris» va «Isida» traktati qadimgi Misrning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti to'g'risida batafsil ma'lumotlar beradi.

Etnografiya ma'lumotlari. Misrliklar boshqa ko'pgina qadimgi Sharq xalqlari singari bir qancha qabilalarning sekin-asta aralashib ketishi natijasida tashkil topgan. Qadimgi Misr xalqini tashkil qilgan bu qabilalar Shimoliy va Sharqiy Afrikaning mahalliy qabilalaridir. Misrdagi arxaik davrga mansub bo'lgan kishilarning o'ziga xos haykalchalari, Misr hududidagi arxaik mozorlardan topilgan bosh suyaklarini o'lchab ko'rish natijalari, shuningdek, qadimgi Misr tipi-ning somali va boshqa qabilalarning tipiga birmuncha o'xshab ketishi eng qadimgi misrliklarning tropik Sharqiy Afrikadagi qabilalar bilan qarindoshligini ko'rsatadi. Qadimgi Misr tasvirlariga ko'ra Sharqiy Afrikada (Punt mamlakatida) yashagan qadimgi qabilalar o'zlarining tashqi qiyofalari bilan misrliklarga juda ham o'xshab ketadilar.

Qadimgi Misrdagi, samoviy sigir shoxli ayol qiyofasida tasvirlangan hosildorlik ma'budasining tasviri hamda sersoqol, pakana xudo Bes tas-viri Misrning Afrika xalqlarning diniy e'tiqodlari bilan mahkam bog'langanidan dalolat beradi. Qadimgi Podsholikka oid yozuvda Nubi-

yadan maxsus «xudo raqsi» ni bajaruvchi pakana odamning Misrga keltirilganligi to'g'risida ma'lumot beriladi. Bundan tashqari, eng qadimgi Misr qabilalari Shimoliy Afrikaning luviyalik qabilalari bilan ham juda yaqin bo'lganlar. Qadimgi Misr tili o'zining ba'zi xususiyatlari bilan Shimoliy Afrikadagi berber tillariga ham o'xshab ketadi. Misrda va Nil vo-diysini o'rab olgan baland tog'liklarda o'tkazilgan arxeologik qazishmalarning ko'rsatishicha, o'ziga xos Misr madaniyatini vujudga keltirgan qabilalar qadimgi tosh davridan buyon Shimoliy-Sharqiy Afrikada yashaganlar.

Misrshunoslik fanining rivojlanishi

XIX asr boshigacha Qadimgi Misr madaniyati va tarixi bilan hech kim shug'ullanmadi. Misr yozuvi unitilgan edi. Faqat XIX asr boshlarida fransuz olimlari 1809–1828-yillari 48 tomli «Misr tasviri» nomli kitobni nashr etdilar. 1822 - yili Jak Fransua Shampoon qadimgi misr yozuvini o'qidi. Shampolon misrshunoslik asoslarini yaratgan olim hisoblanadi. Nemis olimlari Lepsius va Brugsh «Misr xronologiyasi», «Misr fir'avnlari to'g'risida kitob» asarlarini yaratdilar.

XIX asrning 80-yillaridan boshlab misrshunoslikda yangi bosqich boshlandi.

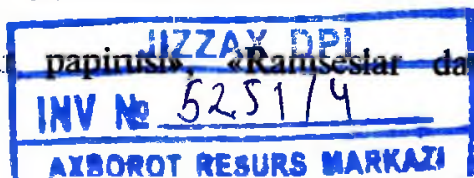
1) Katta hajmdagi maydonlarda olib boriladigan arxeologik qazilmalarni o'tkazishning ilmiy asoslangan qat'iy metodikasi ishlab chiqildi, topilmalar o'rganildi va doimiy saqlana boshlandi.

2) Topilgan yozma yodgorliklar filologik va tarixiy tahrir bilan chop etila boshlandi.

3) Qadimgi Misr tarixi va madaniyatning turli muammolari ishlanib, yirik asarlar to'plami chop etila boshlandi. Misr topilmalari muzeyini tashkil qilgan va yirik arxeologik qazishmalar olib borgan olim O.Mariyettining misrshunoslik fanining taraqqiyotidagi xizmati katta bo'ldi. Ingliz tarixchisi Flinders Pitri uning davomchisi bo'ldi. U III tomli «Qadimgi davrda Misr tarixi», Brested II tomli «Misr tarixi», Maspero «Misr tarixi» va Ed.Meyer «Qadimshunoslik tarixi» asarlarini yozdilar.

Misrshunoslikning yangi davri XX asrning 20-yillariga to'g'ri keladi. Angliyada «Kembridj Qadimgi tarixi» seriyasi chop etilib (I–XI tomlari, 1928–1938-yillarda chop etildi), nemis olimlari A.Erman va X.Tropye (1926–1931-y.) V tomli Misr lug'atini tuzdilar.

A.Gardner III tomli «Vilbu papiruslar, Ramseslar davri

ma'lumoti hujjatlari» va «Misr onomastikasi» asarlarini chop qiladi. Misrda asosiy arxeologik qazishmalarni Yevropa va AQSH olimlari olib bordilar. Faqat XX asrning 20-yillaridan boshlab, o'zi misrlik bo'lgan olimlar arxeologik qazishmalarni boshladilar.

Rus olimlari ham Misr tarixini o'rganishda muhim o'rin egallaydilar. V. G. Barskiy degan odam 1727–1730-yillarda bir necha sharq mamlakatlarini aylanib chiqqan, shunda Misrda ham bo'lgan, Barskiy, Qoxira, Rozett va Iskandariyada bo'lib, o'zining «Sayohat» degan asarida u Iskandariyadagi vaqtlarda mashhur yodgorliklaridan birini mufassal tasvirlangan. Barskiy bu tasvirlarga rasmlarni ilova qilgan, muallif bu rasmlarni shu qadar sinchiklab ishlaganki, unda yodgorlikdagi iyeroglifni yozuvchi o'z zamonasiga ko'ra juda aniq aks ettirgan. Mashhur rus olimlari V. To'rayev, I. Nikolskiy, E. Avdiyev va boshqalar misrshunoslik fanini rivojlantirishda muhim o'rin egallaydilar.

Qadimgi Misr tarixini davrlashtirish

Qadimgi Misr tarixi bu er.avv. IV ming yillikning II yarmidan davlat va sinfiy jamiyatni paydo bo'lishidan er.avv. VI asrda Misrning Ahmoniylar davlatiga qo'shib olingan davrigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Qadimgi Misr tarixi quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Sulolalargacha bo'lgan birinchi davr (er.avv. IV ming yillikning I yarmi) urug'chilik munosabatlari yemirilishining boshlanishi.

2. Sulolalargacha bo'lgan II davr yoki Gerzey davri (er.avv. V ming yillikning II yarmi)

Ijtimoiy tengsizlikning paydo bo'lishi, ilk sug'orish inshootlarining paydo bo'lishi, ilk nom birlashmalarining tashkil topishi. Davr oxirida Yuqori va Quyi Misr davlatlarining paydo bo'lishi.

3. Ilk podsholik I–II umummisr sulolalarining boshqaruvi. Yagona umummisr davlatlarining paydo bo'lishi. (er.avv. XXXI–XXIX asrlar).

4. Qadimgi podsholik davri III–IV sulolalar hukmronligi (er.avv. XVIII–XIII asrlar).

5. O'tish davri. (VII–VIII sulolalar, XXIII–XXI). Yagona Misr davlatining nomlarga parchalanishi.

6. O'rta podsholik davrida markazlashgan Misr davlatining tiklanishi. XI–XIII sulolalar boshqaruvi (XXI–XVIII sulolalar).

7. II O'tish davri (XIV–XVI sulolalar.) XVIII asr oxiri – XVI asr boshlari) Misrning zaiflashuvi.

8. Yangi podsholik davri. XVIII–XX sulolalar hukmronligi. (er.avv. XVI–XI asrlar) Misr jahon davlatining paydo bo'lishi.

9. III o'tish davri. (XXI sulola XI–X asrlar) Misrning tushkunligi.

10. So'nggi podsholik. Misr chet elliklar hukmronligi ostida (XXII–XXV sulolalar er.avv. XI–VIII asrlar) Misrning Sais (XXVI) sulolasi davrida tiklanishi. (er.avv. VII–VI asrlar).

10. Misrning Eron tomonidan bosib olinishi va Eron davlatiga qo'shib olinishi (XVII–XXX sulolalar, er.avv. VI–IV asrlar).

Ilk Misr jamiyati va davlati. Ilk podsholik davri (er. avv. XXXI–XXIX asrlar)

Ilk dehqon jamoalari er. avv. VI–V ming yillikda Quyi Misrda Fayum vodiysida mavjud bo'lgan. Fayum manzilgohida g'alla ekinlari ekilgan, yirik va mayda qoramol boqilgan va baliq tutilgan. Bu madaniyatga mansub bo'lgan manzilgohdan suyak-garpun, toshdan yasalgan o'roqlar va loy idishlar topilgan. Shu vaqtda Yuqori Misrda chorvador dehqonlar yodgorligi topilgan joyiga qarab Tasiy madaniyati deb ataladi. Bu yerdan ko'plab qabrlar topilgan. Bug'doy ekilgan, mayda chorva mollari boqilgan, sirti qora va kulrang loy idishlar yasalgan. Tasiylar urug' jamoasi bo'lib yashaganlar. Ulardan ko'ra yuqori rivojlangan Badari madaniyati (er. avv. IV ming yillik) ga tegishli aholi urug' jamosi bo'lib yashab chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Yerga motiga bilan ishlov berilib, kichik kanallar qazilgan. Ov va baliqchilik ham mavjud bo'lgan. Badariylar kulolchilikni takomillashtirganlar. Er.avv. IV ming yillikning 1-yarmida Amrat manzilgohlari yanada yuqoriroq rivojlangan. Bu davrda ilk mustahkamlangan qo'rg'onlar paydo bo'lgan. Aholi soni o'sgan. Mis buyumlari ko'paygan, garpun-qarmoqlar yasalgan, ilk tilla bezaklar paydo bo'lgan. Kulollar naqshli idishlar tayyorlay boshlaganlar (ilk sulolagacha bo'lgan davr).

Er. avv. IV ming yillikning II yarmida Gerzey davri (hozirgi Gerzi qishlog'i nomidan) sulolaviy davrgacha bo'lgan 2-bosqichda sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralib chiqqan. Ilk ijtimoiy tabaqalanish yuz beradi. Qazib ochilgan qabrlardan ko'plab buyumlar topilgan. Bu vaqtda ilk ibtidoiy qulchilik paydo bo'lgan. Qullar «tirik murdalar» de' atalgan. Misrning ilk davlatlari xo'jalik faoliyatini birgalikda olib borishga intilgan dehqon jamoalarining birlashmalaridan paydo bo'ldi.

Sug'orish inshootlarini rivojlantirish va yiriklashtirishga bo'lgan ehtiyoj davlat hokimiyatini shakllanishini rag'barlantirdi. Davlat hokimiyati sug'orish tizimini yaratish va ta'mirlashda yetakchilik qila boshladi.

Misrning ilk davlatlari hajmi jihatidan uncha katta bo'lmagan edi. Keyinchalik Yuqori Misr 22 ta, Quyi Misr 20 ta katta bo'lmagan viloyat — nomlar (Misr viloyatlarini antik yozuvchilar «nom» deb, ularni hokimlarini «nomarx» deb ataganlar) ga bo'lindi. Nomlarda iqtisodiy ehtiyojlardan kelib chiqib, birlashuv jarayoni kuchli bo'lgan. Nomlar o'rtasidagi uzoq urushlar natijasida er. avv. IV ming yillik oxirida Yuqori va Quyi Misrda ikkita yirik davlat vujudga keladi. Yuqori Misr hukmdori oq rangli toj, quyi Misr hukmdori qizil rangli toj kiygan. Birinchisining poytaxti Exnab (Nexen), ikkinchisining poytaxti Buto shahri bo'lgan.

Misrning ilk podsholaridan biri sanalgan Narmer yodgorliklarida yuqori misr podsholarining g'alabalari ularning ishtiroki bilan muhim marosimlar abadiylashtirilgan. Yodgorliklarda harbiy tasvirlar ko'pchilikni tashkil etadi. Podsholarning hokimiyati er. avv. IV asr o'rtalaridan boshlab merosiy tus ola boshlaydi. Chunki, Nil vodiysining uncha katta bo'lmagan nomlari o'rtasidagi muntazam olib borilayotgan urushlarda harbiy yo'l boshchi nomarxlarning mavqei kuchayib boradi. Er. avv. IV ming yillikning oxiriga kelib podsholarni hokimiyatiga ilohiy tus berilib, ular xudo Xor (bu xudo lochin ko'rinishida tasvirlangan) bilan qiyoslangan.

Har ikki podsholik o'rtasida Misrni birlashtirish uchun uzoq kurash boshlanadi. Quyi Misrda podsho Narmer va undan oldin o'tgan o'tmishdoshlari g'olibona urushlar olib borganlar. Er. avv. XXXI asrning II yarmi atroflarida mamlakatni haqiqiy birlashtiruvchisi va I umummisr sulolasi asoschisi deb misrliklarni o'zlari Narmerning o'g'li Mina (yunoncha Menes)ni hisoblaydilar. Mamlakatni birlashtirish uchun Narmer va undan oldin o'tgan podsholar Quyi Misrda uzoq urush olib boradilar. Misrni amalda to'la birlashtirgan va I umummisr sulolasiga asos solgan podsho Narmerning o'g'li Mina (yunoncha — Mina, er. avv. XXXI asrning ikkinchi yarmi atrofida) bo'ldi. U Yuqori va Quyi Misr tutashgan strategik muhim nuqtada yangi poytaxt mustahkamlangan shahar Memfis (Minnefer misrcha)ni qurdi. Misrning Tinis viloyatidan kelib chiqqan I—II sulolalar davri ilk podsholik davri deyiladi. Ilk podsholik davrida yagona va ko'p sonli davlat apparati va bu apparatni boqadigan davlat yer egaligi shakllanadi. Davlat yerlarida tashkil etilgan yirik xo'jaliklarda davlatga qaram bo'lgan ishchilar

mehnat qilar edilar. Davlatga turli soliq va majburiyatlar o'tashga majbur bo'lgan qishloq jamoasi ham mavjud edi. Sug'orish inshootlari va ishlari butun mamlakat miqyosida olib boriladi. Mis qurollari yaxshi ma'lum bo'lsa-da, tosh mehnat qurollari ham keng tarqalgan edi.

I–II sulolalar podsholari butun mamlakatni har ikki yilda bir marta aylanib chiqishlari an'anaga aylangan. Ma'furada uning birligi his qilina boshlanadi. Endilikda podshoni unvoniga mamlakatni janubi va shimolida e'tiqod qilinadigan ma'budlar Nexbet va Yajit — «Ikkala hukmron» — «Yuqori va Quyi Misr podshosi» so'zlari qo'shiladi. Butun mamlakat miqyosida Yuqori Misrning bosh xudosi Xorga e'tiqod qilish keng tarqaladi.

Bu davrda Misr tashqi dunyo bilan faol aloqa olib boradi. Misrning tosh ko'zalari bu vaqtda sharqiy O'rta dengizning barcha hududlaridan topilgan: Finikiya va Suriyadan yog'och (mashhur Livan kedri), Sinay yarim orolidan mis, malaxit va feruza toshlari olib kelinadi. Luviya va Arabiston sahrolari yo'llari o'zlashtiriladi. Shimoliy Nubiya ustidan Menes davridan yo'lga qo'yilgan Misrni nazorati saqlanib qoladi.

Er. avv. XXIX asr o'rtalari atrofida Misrda siyosiy halokat yuz berdi. Podsho Sexemib Xorga sig'inishni bekor qilib, uning afsonaviy dushmani Seton bilan o'zini qiyosladi, poytaxtni Memfisdan Abidosga ko'chirdi. Quyi Misr ajralib chiqdi. Misrni birligini II sulolaning so'ngi vakili Xasexemum qayta tikladi. U Quyi Misrni tor-mor qildi (uning haykaldagi yozuv 47209 kishini o'ldirilgani yoki haydab ketilgani haqida xabar beradi).

Tayanch iboralar

Nil, Yegipet, Memfis, Xetxa-Ptax, Fiva, Sinay yarim oroli, Saxara, er. avv. IV ming yillik, Shampolon, iyeroglif, Palermo toshi, Amon va Ra ibodatxonalari, Tutmos III annallari, Manefon, Neferekara, El-Amarna, Axtoy nasihatnomasi, Ipuser so'zlari, Sinuxet hikoyalari, Piramida matnlari, sarkofaglar matnlari, «Memfis ilohiyotshunoslik traktati», Gerodot, Diodor, Plutarx, «Osiris», «Isida», «Misr tasviri», Misr xronologiyasi, O.Mariyett, Maspero, «Vilbur papirusi», «Misr tarixi», Fayum vodiysi. Gerzey davri. Exnab, Buta.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.
Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо»-М.: 2004.
История древнего востока. Под. ред. А. Дьяконова. М.: 1988.
Замаровский В. Их величества пирамиды. М.: 1982.
Картелл Л. Во времени фараонов. М.: 1982.
Берлов О. Д. Общественные отношения в Египте эпохи Среднего царства. М.: 1978
История древнего мира: Восток, Греция, Рим/И. А. Ладынин и др. —М.: 2004.

Asosiy sanalar

Er. avv. V ming yillik	neolit madaniyati (Fayum,Tasa, Badariy)
Er. avv.V ming yillikning birinchi yarmi	I sulolasigacha bo'lgan(Amrat) davri, urug'chilik munosabatlarining yemirilishi
Er. avv.VI ming yillikning ikkinchi davri	II sulolasigacha (Gerzey) davri. Ijtimoiy tabaqalanishning rivojlanishi va nom-davlatlarining paydo bo'lishi
Er. avv. IV ming yillikni	Yuqori va Quyi Misrni ikki podsholikka birlashuvi oxiri

Mustaqil ish mavzulari

- Misrdagi ilk dehqonchilik manzilgohlari.
Gerodot tarixida qadimgi Misr.
Sisiliyalik Diodor «Tarixiy kutubxonasi»da Misr tasviri.
Qadimgi Misr tarixini o'rganishda arxeologiya fanining yutuqlari.

markazi Geliopol (Iunu—misrcha) shahri edi, ibodatxonalar ekin yerlarini hadyaga oldilar. Sulola kichik piramidalar barpo qila boshladi, sulolaning so'ngi vakili Unas birinchi bor o'z piramidasi ichiga podsho o'limidan keyin u dunyoda yashashi bilan bog'liq an'ana formulalarini keng to'plami yozuvlarni—piramida matnlarini kiritdi. V sulola davrida misrliklar Sinay va Nubiyada o'rnatib qolaverdilar, Luviyada urush olib bordilar, Sharqiy O'rta yer dengizi bilan savdo qildilar, podsho Isesi davrida Baurjed nomli misrlik uzoq Punt (hozirgi Somali) mamlakatiga sayohat qiladi. VI sulola davrida (er. avv. XXIV—XXII asrning boshlari) tashqi siyosat yanada faollashadi. Uning podsholari Falastinga qo'shin tortadilar. Bobil shahri misrliklarning tayanch nuqtasiga aylanadi, uning hokimlari Misr unvonlarini qabul qilib, Misr xudolariga sig'inadilar. Nubiyadan misrliklar oltin olib keladilar.

Qadimgi podsholik gullab-yashnagan davrda podsho hokimiyati bag'oyat qudratli bo'lib, u nafaqat oddiy misrliklar uchun balki podshoning eng yaqinlari uchun, ham yetishib bo'lmaydigan balandlikda turar edi (bir oliy amaldor qabr toshi yozuvida unga faqat podsho taxti oldidagi yerni emas, balki podshoni oyog'ini o'pishga ruxsat berilganini yozadi). Xufu va uning avlodlari «Ra o'g'li» unvonini qabul qildilar. Misrning qonuniy podshosi Quyosh xudosini yerdagi ayol bilan yaqinligidan tug'iladi degan tushuncha shakllanadi. Hech kimga podshoni muqaddas nomini aytishga ruxsat berilmagan, chunki misrliklar e'tiqodiga ko'ra uni nomini aytish podshoga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan. Shu sababli uni nomi boshqacha «ulug' uy», «katta uy» (pero, fir'avn so'zi shundan kelib chiqqan) deb atalgan. Fir'avn odam qiyofasidagi xudo deb tasavvur qilingan. U xudo Xor (Gor)ning ifodasi, xudo Raning o'g'li, u o'limidan keyin xudo Osiris sifatida ulug'langan va unga sig'inish uchun sog'ona-piramidalar oldida ibodatxonalar qurilgan. Fir'avn oliy bosh kohin vazifasini ham bajargan.

Davlat boshqaruvi uch bo'g'indan iborat bo'lgan: markaziy, viloyat (nom), mahalliy (qishloq-jamoa). Nomlar boshqaruvi markaziy boshqaruvni kichikroq ko'rinishidagi nusxasi bo'lgan. Ko'p hollarda nomarxlar separatizmi mavjud bo'lgan. «Jad-jad», «Kanbet» atamallari jamoa kengashlari nomini bildirib, ular mahalliy sug'orish tizimini kuzatish bilan birga jamoada sud ishlarini ham amalga oshirganlar. Oila huquqi, jamoa kengashlari va yuqori hokimiyatga bo'ysundirilgan va ularning a'zolari kichik amaldorlarga aylanganlar. Davlat boshqaruvi tizimi despotiya (yunoncha «despotes» janob), ya'ni yakka hukmronlikka asoslangan.

Fir'avning eng yaqin yordamchisi oliy amaldor-chati (bosh vazir) bo'lgan. U barcha amaldorlarga rahbarlik qilgan: sun'iy sug'orishni tashkil qilgan. Chorva mollarini nazorat qilish, hunarmandlar, harbiy ish, soliq majburiyatlarini, qurilish ishlarini nazorat qilish ham vazirni zimmasiga yuklatilgan. Podsho oyoq kiyimini olib boruvchisi lavozimidagi amaldor bir vaqtning o'zida qo'shin bosh qo'mondoni, saroy oqsoqoli, Yuqori Misrni boshqaruvchisi, bino quruvchi, biror-bir ibodatxona kohini vazifalarini ham bajargan.

Qo'shin erkin misrliklardan to'planib, o'q-yoy, nayza, kalta qilich bilan qurollangan piyodalardan iborat bo'lgan. Chegaralarda garnizonlar turgan.

Misrning ko'pchilik aholisi katta qishloq xo'jalik ekinzorlarida, hunarmandchilik ustaxonalarida ishlaydigan qaram ishchilar edi. Ularni o'z xo'jaligi bo'lmay, o'z mehnatlari uchun oziq-ovqat ulushi olganlar va o'z ixtiyorlari bilan ish joynini tashlab keta olmas edilar. Xususiy kishilarga qaram qullar oz bo'lgan. O'rta va past darajadagi amaldorlar ish haqini natura tarzida olar edilar. Er. avv. III ming yillik o'rtalarida oliy amaldorlarga davlat xo'jaligidan yirik yer maydonlari muntazam foydalanishga berilgan. U meros bo'lib ko'pincha mansab bilan birga otadan o'g'ilga o'tgan, ularni ixtiyoridagi davlat yerlari davlatni oliy nazorati ostida turgan. Bundan tashqari zodagon amaldorlar xususiy mulkka ham ega bo'lganlar, Zodagonlarni yirik xo'jaliklari bilan birga ibodatxona va davlat xo'jaliklari mavjud edi. Bunday xo'jaliklarni ishchilari davlat tomonidan mehnat majburiyati tartibida sug'orish inshootlari, qurilish va boshqa ishlarga jalb qilingan.

Qishloq jamoa yerlari ham mavjud bo'lgan. Qishloq jamoa a'zolari «podsho odamlari» hisoblanib, ko'p soliq va majburiyatlarini o'taganlar. Jamoa a'zolari va hunarmandlar «nesu» yoki «xentiushi», fir'avn, zodagonlar va ibodatxona ishchilari «meret» yoki xemu» deb atalgan. Qullar «bak» deyilgan. Qullarni urushda asirga tushganlar yoki qarzga botgan kambag'allar tashkil qilgan. Ular sotilgan va sotib olingan, ammo qadimgi podsholik davrida qullar kam sonli bo'lgan.

V sulola fir'avnlari (XXVI–XXV asrlar) ulkan piramidalar qurishdan voz kechdilar. Markaziy boshqaruvga mahalliy va xizmat zodagonlari jalb qilinib, diniy siyosat ham o'zgardi. Xudo Raga bag'ishlab ibodatxonalar qurish kuchaydi. Endi fir'avnni ilohiyligi uning xudo Radan bevosita kelib chiqqanligi g'oyasi ilgari surildi.

VI sulola davrida (XXIV–XXIII asrlar) nom va xizmatdagi zodagonlarning mavqei oshib bordi. Ularning ko'pchiligi immunitet

(soliq majburiyatlaridan ozodlik) yorlig'ini oldilar. Markaziy hokimiyatning qudrati zaiflashdi, lekin mahalliy hokimiyat katta moddiy resurslarga ega bo'ldi. VI suloladan so'ng Misrda (er. avv. XXIII asr o'rtalari) markaziy hokimiyat zaiflashib, mamlakat bir-biriga dushman nomlarga bo'linib ketdi. Qadimgi podsholik davri yagona davlatini yemirilishi bilan Misr tarixida I o'tish davri (er. avv. XXII asr boshlari—XXI asrning oxiri) boshlanadi. Davlatning zaiflashuvi Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikada keskin tabiiy o'zgarishlar — quruq iqlimni bostirib kirishi bilan tezlashib ketdi. Nil daryosining suvi pasaydi, bu hosilni kamayishi, ochlik va oxir-oqibatda ijtimoiy norozilikni kuchayib mamlakatni yemirilishiga olib keldi.

Er. avv. XXII asr boshlarida bir vaqtning o'zida Yuqori Misrning Gerakleopol markazi bo'lgan VIII sulola bilan birga Nil vodiysining o'rta qismida yangi IX sulola hukmronlik qila boshladi. Er. avv. XXII asrda gerakleopol podsholari butun Misr ustidan o'z nazoratlarini o'rnatdilar, shu bilan birga bir necha nomlar o'zlarining asosiy ittifoqchisi Siut shahri, Germopolning va Fiva-ning avtonomiyasini yo'qota olmadilar. Shu asrning oxirida Fiva nomining hokimlari mamlakatni janubini o'z hokimiyatlari ostida birlashtirib, podsho unvonini (XI sulola) oldilar va shimol podsholarining jiddiy raqibiga aylandilar. Ulardan biri Xeti III (er. avv. XXI asr o'rtalari) Fiva bilan hal qiluvchi to'qnashuvdan xavfsiraydi va o'z o'g'li Merikaraga nasihatnomasida u bilan yaxshi munosabatlarni o'rnatishni maslahat beradi. Er. avv. 2020-yil atrofida Mentuxotep II shimolni istilo qilib butun mamlakatni birlashtirdi. Shu bilan O'rta podsholik davri boshlandi.

O'rta podsholik (2020-yil — er. avv. XVII asr boshlari)

Qayta birlashgan Misr davlatini boshqargan XI sulola fir'avnlari davrida keng qamrovli qurilish ishlari, faol tashqi siyosat (Osiyoda urushlar, uzoq Puntga ekspeditsiyalar) qayta boshlandi. Ammo mamlakat ichida o'zaro urushlar hali saqlanib qoladi. Haqiqiy mustahkam davlatni yangi XII sulola barpo qildi. XII sulolani asoschisi Amenemxet I (er. avv. 1976—1947-yillar) fir'avn bo'lganiga qadar XI sulolaning oliy amaldori edi.

Markaziy hokimiyat kuchayib, umummisr sun'iy sug'orish tizimi qayta tiklandi. Fayum («ko'l yeri») vodiysidagi bepoyon botqoqliklar o'zlashtirildi. Fayum suv ombori barpo etilishi natijasida ko'plab yangi yerlar ochildi. Fayum vodiysida yangi shahar

— Illaxun barpo qilindi. Illaxun shahrida ming xonali ulkan (labirint—yunoncha) tosh inshoot barpo etildi. Bu inshoot diniy maqsadlarga xizmat qilib, turli nom xudolariga bag'ishlangan ibodatxona vazifasini o'tagan.

Janubiy delta, Fayum va uni atroflarini obod qilinishi, XII sulola fir'avnlarning poytaxtni Fivadan yangi qurilgan shahar Ittaun («Ikkala yerni birlashtiruvchi») shahriga ko'chirishlariga sabab bo'ldi. Qishloq xo'jaligi yuksalib yangi qulay omoch paydo bo'ldi. Ilk jez (bronza) qurollar o'zlashtirildi. Mesopotamiya, Kichik Osiyo va Sharqiy O'rta dengizi qirg'oqlari jez qurollarni bundan ancha oldinroq qo'llay boshlagan edilar. Misrni bu sohada qololigini sababi Nil va uni atrofida jez xomashyosini yo'qligi edi. Boshqa yutuqlardan biri shishaning kashf etilishi edi. Iqtisodiyotning jonlanishi metallarga, kumush, qurilish yog'ochiga ehtiyojni kuchaytirdi. Bu chet mamlakatlar bilan savdo aloqalarini faollashuviga olib keldi. Misr savdo karvonlari Nil, Suvaysh bo'yni orqali Kichik Osiyo va Bobilga chiqdilar. Janubiy Nubiya va Punt-dan oltin olib kelindi.

O'rta podsholikda yirik xo'jaliklar o'rniga o'rta xo'jaliklar yetakchi o'rin egalladilar. Ular foyda keltiradigan barqaror xo'jalik edi, bozor bilan bog'lanish va qul mehnatidan foydalanish kuchaydi. Kichik xo'jaliklarning soni oshdi. Kichik yer egalari hujjatlarda «xemum nesut» — podsho odamlari deb ko'rsatilgan. Zo-dagon va ibodatxona xo'jaliklarida mehnat qiladiganlar ham shunday deb atalgan. «Podsho odamlari» deb atalgan aholining bir qismi yoshlik paytidan aholi ro'yxatidan o'tkazilib ma'lum hunarlarga taqsimlanar edilar.

Misr hukmron qatlamlarida ham o'zgarish yuz berdi. Oliy tabaqaga urug' zodagonlari va xizmat zodagonlari, oliy kohinlar, davlat apparatining katta amaldorlari kirar edilar.

Davlat boshqaruvi. Tashqi siyosat

O'rta podsholik davrida ko'p sonli byurokratik apparat qayta tiklandi. Uning boshida «xudo Radan kelib chiqqan» fir'avn turar edi. U mamlakatda tanho hokim edi. Ammo fir'avn nom boshqaruvini, mahalliy nomarxlarni o'zining to'la nazoratiga ola olmadi. Fir'avn Senusert (1887—1850-yillar), uning o'g'li Amenemxet III (1853—1806-y.) bir qancha merosiy nomarxlarni o'z kishilari bilan almashtirishga urinib ko'rdilar. Ammo bu harakat nomarxlarning jiddiy qarshiliklariga uchradi. Amenemxet I ning aslzodalarni

o'zboshimchaliklariga qarshi qat'iy kurashi, o'z yotoqxonasida unga suiqasd qilinishiga sabab bo'ladi. Ko'rinishidan Amenemxet II (er. avv. 1911–1879-yillar) fitnachilar tomonidan o'ldirilgan. Fir'avnlarning sog'onalari endi ko'rimsiz loydan barpo qilinib, kamtarona tusda bo'ldi. Nomarxlarning qoyalarga uyilgan sog'onalari paydo bo'ldi. Fir'avnlr eski aslzodalarni mavqeini pasaytirishga urunib, davlat mansablariga o'rta qatlam vakillarini tayinlay boshladilar. Xizmatdagi zodagonlar moddiy jihatdan podshoga to'la qaram edilar. Amenemxet III davrida amaldorlardan biri bolalariga nasihatnomasida podshoni ko'klarga ko'taradi va o'g'illarini unga sadoqat bilan xizmat qilishga undaydi, chunki «podsho — bu yemish». XII sulola podsholari hokimiyatni merosiy-ligini kafolatlash maqsadida o'z o'g'illari bilan birgalikda hukmronlik qilish an'anasini kiritadilar. Fir'avn hokimiyati faqat Amenemxet III (er. avv. 1853–1806-yillar) to'la mustahkamlanadi.

Er. avv. 2000–1775-yillarda XII sulola fir'avnlari mamlakatni barqaror holatga keltirdilar. Ular faol ichki va tashqi siyosat yuritib, Misrni kuchli davlatga aylantirdilar. Fayum vohasini o'zlashtirish davom etdi. Nubiyadagi boy oltin konlari ishlatila boshlandi. Nubiyada yangi yo'llar, qal'alar qurilib, bu yerga Misrdan aholi ko'chirilib keltiriladi. Nilning har ikki qirg'og'ida ikkinchi ostona rayonida Semna va Kumna nomli mustahkam qal'alar qurildi. Nubiya amalda Misrning provinsiyasi bo'lib qoldi. Sharqiy O'rtayer dengizi hududlaridan kumush, qurilish yog'ochi, (asosan kedr yog'ochi) olib kelinadi. Finikiyaning bir necha shaharlari Misrga qaram bo'ldilar.

Ammo er. avv. XVIII asr o'rtalarida O'rta podsholikning zaiflashuv alomatlari ko'rina boshladi. Mamlakatda er. avv. 1750-yillar atrofida kuchli g'alayonlar boshlandi. Bu haqda «Ipuser so'zlari», «Neferti so'zlari» deb atalmish manbalar aniq ma'lumot beradilar. Mamlakatda XIII sulola vakillari bilan bir vaqtda mustaqil hukmronlik qiladigan bir necha markazlar vujudga keldi. Misrni yagona davlat sifatida yemirilishini birinchi belgisi deltaning g'arbiy qismida markazi Ksois shahri bo'lgan, XIII sulola bilan bir vaqtda hukmronlik qilgan va unga bo'ysunmagan XIV sulolani paydo bo'lishi edi. Bu voqea er. avv. 1700-yil atrofida yuz berib, bu O'rta podsholik davrini tugashini bildiradi. Bu voqeadan yangi II o'tish davri (er. avv. XVI asr o'rtalarigacha) boshlanadi.

Bu vaqtda Misr chegaralarida ko'chmanchi qabilalar mamlakat xavfsizligiga tahdid sola boshladilar. Ayniqsa, janubiy Falastin va Sinay yarim orolida tashkil topgan ko'chmanchi giksos qabilalari

Ittifoqining deltani sharqiy qismiga bostirib kirishi halokatli bo'ldi. Er. avv. III asrda yashagan kohin Manefon «Misr tarixi» asarida giksoslarni, «cho'ponlar-podshosi» deb tilga oladi. Misrliklar ularni «shasu» («ko'chmanchilar»; keyinchalik arab mualliflari asarlarida amalikitlar) deb ataganlar.

Giksoslar Misrni bosib olib Avaris (Xat-Uart—misrcha) shahrini poytaxt qildilar. Ular o'zlari bilan Misrga otlarni va jang aravalarni olib keldilar. Ular Misr xudolaridan chet el mamlakatlari homiysi hisoblangan Setiga alohida e'tiqod qildilar. Misr tarixida giksoslar shartli XV—XVI (1710—1580-yillar) sulolalar sifatida belgilanadi. Ular mamlakatni qariyb 150 yil boshqardilar.

Fiva hokimlari giksoslarni mamlakatdan haydab chiqarishga boshchilik qildilar, er. avv. XVI asr o'rtalarida podsho Yaxmos I giksoslarni tor-mor qildi. Avaris shahri, janubiy Falastindagi giksoslar tayanchi Sharuxen qal'asi ishg'ol qilindi. Giksoslarni haydashi bilan Misr tarixida yangi podsholik (er. avv. 1584-yildan-1075-yilgacha) davri boshlandi. Yaxmos yangidan Misrni birlashtirgan XVIII sulola asoschisi bo'ldi.

Tayanch iboralar

Manefon, Mina, Ptax, Abidos, Nubiya, Nesu, Meret, Bak, Gor, Fir'avn, Kenbet, Joser, Xufu, Xafra, Menkauiri, Gerakleopol, Mentuxotep, Xemum-nesut, Senusert, Amenemxet III, Kunna, Ipuser so'zlari, Neferti so'zlari, Yaxmos.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо»-М.: 2004.

История древнего востока. М.: 1988.

Замаровский В. Их величества пирамиды. М.: 1980.

Картелл Л. Во времени фараонов. М.: 1982.

Берлов О. Д. Общественное отношение а Египте эпохи Среднего царства. М.: 1978.

Савельева Т.Н. Аграрный строй Египте в период Древнего царства. М.: 1962.

Asosiy sanalar

Er. avv. XXVIII–XXIII asrlar	Qadimgi podsholik (III–VI sulolalar)
Er. avv. XXVIII asr	III sulola
Er. avv. XXVII asr	IV sulola eng katta Xufu va Xafra piramidalarining qurilishi
Er. avv. XXIII–XXI asr o'rtalari	O'tish davri. Davlatning alohida nomlarga parchalanib ketishi. Gerakleopol va Fivaning kurashi
Er. avv. XXI–XVIII asrlar o'rtalari	o'rta podsholik (XI–XIII sulolalar)
Er. avv. XX–XVIII asr o'rtalari	Semenemxet I asos solgan XII sulola Senusert III va Amenemxet III hukmronliklari davrida Misr

Mustaqil ish mavzulari

Qadimgi va o'rta podsholik davrlarida Misrning davlat hokimiyati.

Qadimgi va o'rta podsholik davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot.

Qadimgi va o'rta podsholiklarning tashqi siyosati.

YANGI PODSHOLIK DAVRIDA BUYUK MISR DAVLATI (ER. AVV. XVI–XII ASRLAR)

XVIII, XIX sulolalar fir'avnlarning tashqi siyosati (er. avv. XVI–XIII asrlar)

Yangi podsholik davrida Misr qo'shinlari qayta tashkil qilindi. Giksoslar ta'siri ostida qo'shin tarkibiga jang aravalari kiritildi. Misrda ot zavodlari tashkil qilinib, xo'jalikning yangi sohasi yilqichilik paydo bo'ldi. Ot zavodlari davlat hokimiyati tomonidan taskil qilindi va ularni oliy mansabdor boshqargan. Piyodalar asosiy harbiy qo'shinning asosiy qismi bo'lib qoldi. Ammo uning qurol turlari yangilandi. Qilichning 2 turi: og'ir, to'g'ri va yengilroq o'roqsimon qilichlar paydo bo'ldi. Dushmanlardan yaxshiroq himoya uchun askarlar plastinkali sovut kiya boshladilar. Qo'shin safini og'ir qurollangan kamonchi va nayzachilar to'ldira boshladi. Qo'shinning yangi turi harbiy dengiz floti paydo bo'ldi. Mudofaa inshootlari (fortifikatsiya) qurish san'ati takomillashdi. Misrliklar bosib olingan hududlarida kuchli mustahkamlangan qal'alarni ko'ra boshladilar. Qo'shinni to'ldirish tartibi o'zgardi. Askar olishning yangi qoidasiga ko'ra, har 10 balog'atga yetgan erkaklardan biri harbiy xizmatga chaqiriladigan bo'ldi. Ammo bu tartib qo'shinni to'liq to'ldirish imkoniyatini bermadi. Shu sababli, XIX sulola davridan boshlab, yo'llanma chet el askarlari qo'shinning yarmini tashkil qila boshladi.

XVIII sulola kuchli qo'shinga tayanib, bosqinchilik siyosatini olib bordi. Ayniqsa, Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'iga nisbatan istilochilik hujumlari kuchayib ketdi. Bu hududda er. avv. XV asrda Misrga qarshi faqat birgina Mitanni davlati jiddiy qarshilik ko'rsata olar edi. Mitanni XVI asr oxiri XV asrning birinchi yarmida qudratli davlatga aylangan edi. U Misrning Suriya va Falastiniga ekspansiyasini to'xtatish uchun Kadesh shahri boshchiligidagi Suriya va Falastinning kichik davlatchalari koalitsiyasini har tomonlama qo'llab-quvvatladi. Natijada, bu ittifoq Misr ekspansiyasini vaqtinchalik to'xtatdi. Misr janubda uchinchi Nil ostonalaridagi hududlarni bosib oldi.

Yaxmos I giksoslarni Osiyodan haydab chiqarib Finikiyada Misrning ta'sirini qayta tikladi. Uning o'g'li Amenxotep I Osiyoda hech qanday urush olib bormadi, keyingi fir'avn Tutmos I (er. avv. XVI asr oxiri) davrida Misr Yaqin Sharqning eng katta davlatlaridan biriga aylandi. Nubiya (Kush)da katta yutuqlarga erishilib Ka-

mos Misrning hududini Nilning ikkinchi ostonasigacha, Amenxotep I yana janubga tomon kengaytirdi. Amenxotep Iga uning kuyovi harbiy boshliq Tutmos vorisi bo'ldi. U er. avv. XVI asr oxirida Yuqori Mesopotamiyadagi Mitanni davlatiga qarshi urush boshladi. Bu davlat shimoliy Suriyani nazorat qilar edi. Misr Mitannidan shimoliy Suriyani tortib olib, o'z nazorati ostiga oldi. Nubiyada misrliklar Nilning uchinchi ostonasidagi ilgari mustaqil bo'lgan Kush davlatining poytaxti Kermani egalladilar.

- Tutmos I ning vorisi uning kichik xotinidan bo'lgan o'g'li Tutmos II (er. avv. 1503–1490-yillar atrofida) bo'lajak mashhur malika Xatshepsutga uylandi. Malika Xatshepsut Tutmos III ni davlat ishlaridan chetlashtirishga harakat qildi. Xatshepsut o'zini eri bilan birga hukmdor deb e'lon qiladi, vaqt o'tishi bilan malika yodgorliklarda o'zini mustaqil fir'avn sifatida tasvirlay boshladi. Malika erkak fir'avn kabi o'z hokimiyatini to'laqonligini ta'kidlash uchun gavda tuzilishini erkaklarga o'xshatib, soqol qo'yilgan holda tasvirladi. Xatshepsut fir'avn-jangchi sifatiga da'vo qila olmas edi.
- Shu sababli u Puntga katta ekspeditsiya tashkil qildi.

Bu vaqtda uning eri er. avv. 1490–1438-yillarda hukmronlik qilgan Tutmos III istilochilik urushlari olib bordi. G'ayratli sarkarda Tutmos III Sharqiy O'rtaer dengizi qirg'og'ini Misr ta'siri ostiga o'tishi uchun uzoq harbiy tayyorgarlik ko'rdi. Er.avv. 1482-yilda Tutmos III Falastinga ko'p sonli qo'shin tortdi. Megiddo shahri yonida Suriya va Falastinning Kadesh shahri boshchiligidagi birlashgan qo'shinlari Tutmos III qo'shinlari bilan uchrashdi. Qonli jang misrliklar g'alabasi bilan tugadi. Natijada Misr Suriya va Falastinning katta qismini egallab oldi. Mitanni o'z qo'shinlarini Frot ortidan chaqirib oldi va Misrga Suriya, Finikiya va Falastin hududlarini yon berishga majbur bo'ldi. Tutmos III o'n besh marta harbiy yurish qilib, Frot daryosigacha bo'lgan hududlarni bosib oldi. Frot daryosi yelkasidagi Karxemish shahri Misrning shimoliy chegarasi bo'ldi. Janubda Misr Nilning 4-ostonalarigacha bo'lgan yerlarni o'z tasarrufiga oldi. Misrning shimolidan janubigacha chegarasi 3200 kmni tashkil qildi.

Istilochilik urushlari natijasida Misr XV asrda Old Osiyodagi eng qudratli davlatga aylandi. Old Osiyoning Mitanni, Xett va Bobil kabi kuchli davlatlari Misrning kuch-qudrati bilan hisoblashishga majbur bo'ldilar. Ular Misr bilan do'stona munosabat o'rnatishga harakat qildilar. Bu to'grisida o'sha davrdagi ko'pgina yozma manbalar ma'lumot beradi.

Mitanniga qarshi yurishlarni Tutmos III ning o'g'li Amenxo-

tep II (er. avv. 1438/1436–1412-yillar), Tutmos IV (er. avv. 1412–1402-yillar) davom ettirdilar. Tutmos III va Amenxotep II lar fir'avn-jangchilar edilar. Ular shaxsan jangda ishtirok etib, bir harakat bilan tarang, og'ir kamonni torta oladigan o'sha vaqtda Suriyada mavjud bo'lgan fillarni ov qilgan jismonan kuchli shaxslar edilar.

Tutmos IV ning o'g'li Amenxotep III (er. avv. 1402–1365-yillar) davrida Misr Sharqiy O'rtayer dengizi katta hududini nazorat qildi. Uzoq Alasiya (Kipr oroli) ham Misrga bo'ysundirildi. U yerdan mis olib kelingan. Kuchayib ketgan Misr Bobil podshosi Amenxotep II ning qizini qo'lini so'raganda, uni mensimay rad javobini beradi.

Misrning o'sha vaqtdagi xalqaro munosabatlari XVIII sulola oxiridagi Misr fir'avnlarining Tel-Amarnada topilgan katta davlat arxividagi hujjatlardan bizga yaxshi ma'lumdir. Bu arxivda Bobil, Osuriya, Mitanni, Xett davlatlari va Kipr podsholarining, yana Suriya va Falastindagi ko'p hokimlarning Misr fir'avniga yuborgan diplomatik xatlari saqlanib qolgan. Shu xatlarga qaraganda Misr Old Osiyodagi bir qancha davlatlar bilan juda mustahkam savdo va diplomatik munosabatda bo'lgan. Ayrim davlatlar o'rtasida bo'ladigan muzokaralar maxsus elchilar yordami bilan olib borilgan.

Xett istilosi xavfi aniq bo'lib qolgach, Mitanni va Misr podsholari bosh ko'tarib kelayotgan dushmanni birgalikda yengish maqsadida birlashganlar. Misr bilan Mitanni o'rtasida ittifoq o'rnatishga imkon tug'ilgan. Bu ittifoq bir necha sulolaviy nikohlar bilan mustahkamlangan. Mitanni podshosi Tushrattaning Misr fir'avni Amenxotep III ga yozgan xatlarida Misr bilan Mitanni o'rtasida o'ta mustahkam munosabatlar o'rnatilishiga olib kelgan diplomatik muzokaralarning ayrim bosqichlari ravshan va jonli qilib tasvirlangan. Misr Amenxotep hukmronligi yillarida uzoq Suriyadagi o'z yerlarini xettlardan himoya qilish uchun yetarli harbiy kuchga ega bo'lmaganligidan Mitanni yordamiga tayanishga majbur bo'lgan.

Amenxotep III (er. avv. 1424–1388-yillar) zamonida ahvol yanada yomonlashgan. Bu vaqtda Misr Suriyadagi mulklarini himoya qilish uchun yetarli harbiy kuchga ega bo'lmadi. Suriya shaharlari zaiflashib qolgan Misrni zulmidan qutilish uchun ittifoq tuzdilar. Bu ittifoqni esa xettlar qisman qo'llab-quvvatlaganlar. Bu ittifoqning boshida turgan Suriya hokimi Aziru Suriyani Misr ta'sirining qolgan-qutganlaridan ham ozod qilish uchun qattiq kurash olib borgan. Suriya va Finikiyaning Misrga sodiq bo'lgan ko'p

shaharlari xettlar va Aziru qo'shinlarining hujumlaridan o'zlarini arang himoya qilib turganlar. Bu shaharlarning ba'zilari Misr fir'avnidan yordam so'raganlar.

Mashhur Amenxotep IV Exnaton (er. avv. 1365–1348-yillar) davrida Misrni tashqi siyosiy ahvoli yomonlashadi, Mitanni Janubiy Suriyani katta qismini bosib oladi. Osiyoda yana bir raqib xett davlati urushga tayyorlana boshladi. Exnatonning kuyovlari Semnaxkar (er. avv. 1348–1347-yillar), Tutanxaton («otanining tirik qiyofasi» er. avv. 1347–1338-yillar)lar davrida ahvol o'zgarmadi. Tutanxaton 10 yoshidan fir'avn taxtiga o'tiradi. Uning vafotidan keyin Mitannidan tashqari yana bir raqib, xett davlati paydo bo'ldi.

Tutanxamon 20 yoshga yetmay er. avv. 1338-yilda vafot qildi. Uning bevasi Anxesenpaamon taxtni o'z qo'lida saqlab qolish uchun xett podshosi Suppilulium I ni o'g'illaridan biri bo'lgan Sannansaga turmushga chiqishga rozi bo'ldi. Xett shahzodasi Misrga keldi, lekin misrlik zodagonlar uni o'ldirdilar. Anxesenpaamon Atonning oliy kohini Eyega turmushga chiqishga majbur bo'ldi. Eye (er. avv. 1338–1334-yillar) XVIII sulolaning so'nggi fir'avni bo'ldi. Xett podshosi o'g'lini o'limi uchun qasos olish maqsadida Misrga qarshi yurish qilib, misrliklarni Osiyodan to'la haydab chiqardi. Misr qo'shinlarining qo'mondoni Xoremxeb Eyni taxtdan ag'darib (er. avv. 1334–1306-yillar) keyingi fir'avn bo'ldi. Uning vorisi XIX sulolaning birinchi fir'avni keksa oily mansabdor Ramzes I (er. avv. 1306–1304-yillar) taxtga chiqdi. Ramzes I ning o'g'li Seti I (er. avv. 1304–1209-yillar) xett podshosi Muvatalli bilan urush olib borib Falastin, Finikiya va janubiy-markaziy Suriyani bosib oldi. U Oront daryosi vodiysidagi Kadesh yaqinida xettlarni tor-mor qildi. Seti I Liviya va Nubiyda urush olib borib o'ta shafqatsizlik bilan harakat qildi: Karnak ibodatxonasida u asirlarni xudo Amonga bir necha marta qurbonlik keltirayotgan holatda tasvirlangan. Seti I ning o'g'li Ramzes II (er. avv. 1290–1224-yillar) davrida Exnatondan Eyegacha bo'lgan fir'avnlarni sulolaviy ro'yxatlardan o'chirib tashlandi. Ramzes II ibodatxonalar boyliklarini o'z qo'lga olib, xettlar bilan uzoq davom etgan urush harakatlarini olib bordi. Er. avv. 1280- yoki 1270-yillar atrofida xett podshosi Xattusili III tashabbusi bilan Misr bilan xett podsholigi o'rtasida tinchlik shartnomasi tuziladi. Misr qo'l ostida Falastin, Finikiyaning katta qismi va janubiy Suriyaning ozroq qismi qoldi; bu mamlakatlarning shimolidagi barcha hududlar xettlarning mulki hisoblandi. Tinchlik shartnomasi bilan birga o'zaro yordam majburiyati bilan ittifoq tuzildi. Ramzes II va Xattusilining qizlari-

dan biri bilan nikoh o'qitildi. Nil daryosining sharqiy qismida Ramzes II yangi poytaxt Per-Ramzes shahrini qurdi.

Ramzes II taxminan 87 yil yashadi. Uzoq vaqt uning katta o'g'illaridan biri Memfis xudosi Ptaxning bosh kohini Xaemuas voris bo'ldi, lekin u otasini o'limigacha yashamadi. Natijada Ramzes II ni o'n uchinchi o'g'li Merneptax (er. avv. 1224–1214-yillar) taxtga chiqdi. Bu fir'avnning vafotidan keyin Misr davlat hokimiyatining zaiflashuv jarayoni boshlandi. Ramzes III (er. avv. 1190–1159-yillar) Yangi podsholik davrining so'ngi taniqli hukmdori edi. Ramzes II hukmronligi uzoq davom etgan. Bu davrda Misr davlati va madaniyati gullab yashnagan: uning merosxo'rlari davrida ichki va tashqi siyosatda kuchli ziddiyatlar yuzaga kelgan. XIX sulolaning oxirgi to'rt vakili davrida markaziy hokimiyat nihoyatda zaiflashgan. Er. avv. XIII–XI asrlarda Misrda zaif aholining noroziligi kuchayadi. «Dengiz xalqlari» sharqiy chegaraga, Liviyaliklar harbiy chegaralariga bostirib kirganlar. Ibodatxonalar davlatdan mustaqil bo'lib o'ta boyib ketdilar. (uzunligi 40 m bo'lgan «Xarris katta papirusi»dagi asosiy yozuvlarda fir'avnning ibodatxonalarga hadyalari sanab o'tilgan.) Ramzes II dan keyin Misrda yana 8 fir'avn hukmronlik qiladi. Ularning hukmronligi davrida Misrga liviyalik va osiyoliklarning yangi hujumlari kuchayadi; fir'avn hokimiyati zaiflasha boradi, nomlarning mustaqilligi kuchayadi.

Iqtisodiyotning gullab-yashnashi

Misrning g'olibona yurishlari natijasida mamlakatga minglab asirlar haydab kelingan va qulga aylantirilgan. Qullar fir'avn, ibodatxona va zodagonlarning xo'jaliklari ekin yerlarida, ustaxonalarida ishlaganlar. Asirlardan tashqari Misrga juda katta moddiy boyliklar oqib kelgan. Misr bosib olingan hududlarda har yili belgilangan miqdorda xiroj to'lovini joriy qilgan. jumladan, Efiopiya oltin qumi, fil suyagi, Falastin va Suriya kumush, qo'rg'oshin, qalay, bo'yoq, gazlama, lazurit, qimmatbaho toshlar, kemasozlik yog'ochi, noyob kedr yog'ochini yetkazib berish majburiyatini olganlar. Misrda qo'shimcha ishchi kuchi, turli xil xomashyolarning mo'l-ko'lligi iqtisodiyotga ijobiy ta'sir qilgan. Xo'jalik ishlab chiqarishi va uning texnologiyasi takomillashgan. XIX sulola davridan boshlab jezdan foydalanish keng tarqalgan. Uning xomashyosi Suriyadan o'zlashtirib olingan, metall ishlab chiqarish texnologiyasi ham bilan takomillashtirilgan. Vertikal ip

yigiradigan to'quv dastgohi kashf qilingan. Bu vaqtda xira rangli shisha tayyorlash alohida xo'jalik sohasiga aylanadi. Omoch takomillashadi, suvni yuqoriga chiqarib beradigan mexanizm «shoduf» ixtiro qilingan. Yangi o'simliklar o'zlashtirilgan. (Chechevisa, smola daraxtlari). Chorvaning yangi zoti (xachir, tuya) yilqichilik mustaqil sohaga aylanadi.

Sun'iy sug'orish inshootlarini qurish, ta'mirlash va tartibga solish, yangi yerlarga suv chiqarish fir'avnlarning diqqat-markazida turgan. Fayum vohasida yangi yerlar ko'plab ochilib, voha Misrning g'alla omboriga aylangan. Eski kanal, to'gon va ariq-anhorlar tozalangan. Nil daryosining toshqin suvlarini chiqishi ustidan muntazam nazorat o'rnatilgan. Nil vodiysida uzumchilik, asalchilik va bog'dorchilik gullab-yashnagan. Yangi podsholik davrida Misr iqtisodiyotida dehqonchilik va chorvachilik yetakchi soha sifatida mahsulotni ko'plab yetkazib bergan.

Fir'avnlr kuchli iqtisodiyotga tayanib tashqi siyosatda jiddiy yutuq-larga erishdilar, me'morchilik, qurilish sohasi yuqori darajada rivojlangan. Bir necha yangi shaharlar, jumladan, Per-Ramzes nomli yangi shahar qurilgan. Noyob san'at namunalari hisoblangan me'morchilik inshootlari barpo qilindi: Luksor va Fivada Amon ibodatxonalari, fir'avn sog'ona-ibodatxonasi, Fir'avn Ramzes Abidosda Osiris ibodatxonasini qurgan. Nubiyada qoya toshda Abu-Simbel ibodatxonasi (balandligi 33 m., kengligi 38 m., uzunligi 65 m.) bunyod qilinadi. Bundan tashqari, bu yerda Ramzes II ning balandligi 24 m. bo'lgan haykali va uning oyog'i ostida bolalarining 200 haykallari barpo qilingan.

Bu davrda Misr madaniyatining taraqqiyoti uchun qulay ichki va tashqi imkoniyatlar yaratilgan. Mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishi ichki va tashqi savdoning rivojlanishiga sabab bo'lgan. Yangi savdo aloqasi tobora kengaygan. Suriyaning ayrim viloyatlari bilan Misrning savdo aloqalari mustahkamlangan. Misrliklar bu hududdan qishloq xo'jalik mahsulotlari: don, sharob, asal hamda chorva mollari olib kelganlar. Livandan binokorlik yog'ochlari keltirilgan. Misrga Suriya orqali uzoq mamlakatlardan, xett davlatidan Egey dengizlaridagi orollardan va Mesopotamiyadan juda ko'plab mahsulot olib kelingan. Suriya bilan savdosotiq ishlari quruqlikdagi yo'llar orqali ham olib borilgan. Bu davrda misrliklarning dengiz floti bo'lgan va shuning uchun ular mahsulotlarni Suriyadan yelkanli kemalarda olib kelganlar. Suriyadan keyin Misr savdosining eng muhim tayanch nuqtalaridan biri Bobil shahri bo'lgan.

Bu davrda misrliklar bir qator yangi mamlakatlarga: Kipr, Kichik Osiyo, Mesopatamiyaga savdo ekspeditsiyalari va istilochilik niyatida qo'shin yuborganlar. Bu vaqtga kelib, Sinaydagi mis konlari xomashyosi tugay deb qolganligi sababli misrliklar o'zlariga zarur bo'lgan misning yangi manbalarini qidirishga majbur bo'lganlar. Yangi podsholik davrida misrliklar o'zlariga zarur bo'lgan misni Kipr orolidan olib kelganlar. Kipr oroli qadim zamonlardan o'zining juda katta mis konlari bilan ham nom chiqargan. O'sha vaqtdan saqlanib qolgan ba'zi hujjatlarda Kipr orolidan Misrga juda ko'plab mis yuborilgani haqida ma'lumot beriladi. Masalan: Kipr podshosi Misr fir'avniga bunday deb yozgan: «Men senga 500 talant(150000 kg) mis yubordim. Men buni birodaringa sovg'a qilib yubordim. Birodar misning kamligini ko'nglingga olma. Mening mamlakatimda egam Nergalning qo'li (vabo) mamlakatimdagi odamlarning hammasini qirib yubordi. Endi misni tayyorlaydigan hech kim yo'q».

Bu davrda Kichik Osiyodan, xususan uning xettlar joylashgan sharqiy viloyatlaridan Misrga temir keltirilgan. Temir o'sha vaqtlarda Misrda nodir hisoblangan.

Misr savdosi shimoli-sharqqa Mesopotamiya viloyatlariga kirib borgan. Ikki daryo oralig'ining shimoli-g'arbida joylashgan Mitanni davlatidan jez, lojuvard, gazmol, kiyim-kechak, moy, jang aravalari, otlar va qullar olib kelingan. Misrliklar Bobildan ham xuddi shunday tovarlar, ya'ni kumush, yog'ochdan tortib oltin va fil suyagi bilan bezatilgan qimmatbaho buyumlar keltirganlar. Misr bilan Osuriya o'rtasida ham savdo aloqalari o'rnatilgan. Yozma manbalardagi ma'lumotlarga qaraganda misrliklar Osuriyadan jang aravalari, otlar va lojuvard keltirganlar. Misrliklar Old Osiyodan olgan mahsulotlari evaziga bu mamlakatlarga asosan quyma oltin yoki tilla buyumlar, fil suyagi yoki lojuvard bilan bezatilgan buyumlar, gazmol, kiyim-kechak, asosan qimmatbaho metallar yuborganlar.

Ijtimoiy munosabatlar

Avvalgidek Misr jamiyati uch qatlamga bo'lingan edi: hukmron tabaqa quldorlar, ustaxonalar, uy egalari: kichik mayda ishlab chiqaruvchilar, o'z mehnati bilan kun kechiruvchi hunarmand va dehqonlar: o'z mulkiga ega bo'lmagan qaram qullar. Yangi podshohlik davrida ijtimoiy qatlamlar va ijtimoiy tizimda ularning ichida ko'pgina o'zgarishlar yuz bergan. Quldorlik munosabatlari mustahkamlangan. Yuz minglab asirlar qullarga aylantirildi. 1-3

qulga esa bo'lgan mayda quldorlar paydo bo'lgan. Hukmron tabaqa va uning tarkibida keskin o'zgarishlar yuz bergan. Aslzoda bo'lmagan, ma'muriyatda o'rta va kichik lavozimlarni egallagan, fir'avnga qaram bo'lgan kichik va o'rta quldorlar paydo bo'ldi. Ular fir'avn hokimiyatini asosiy tayanchi edilar.

Hukmron tabaqa ichida xizmatdagi zodagonlar, qo'shinning qo'mondon tarkibi, merosiy zodagonlar, xudo Amon boshchiligidagi oliy kohinlar alohida o'rin egallaganlar. Nom zodagonlari va oliy kohinlar XVIII sulola davrida istilochilik urushlaridan ulkan boylik orttirdilar. Yillar davomida moddiy boyliklarni to'plab olgan. Fiva kohinlari davlat hokimiyatiga kuchli ta'sir o'tkazib fir'avnlarni siyosatiga faol aralashganlar. Fiva kohinlari bilan nom zodagonlari va xizmatdagi zodagonlar o'rtasida kuchli qarama-qarshilik paydo bo'lgan. Natijada bu kurash Exnatonning diniy islohotlari bilan tugagan.

Misrdagi ijtimoiy vaziyat ziddiyatli edi. Istilochilik yurishlari davrda iqtisodiy o'sish ma'lum holda barqaror bo'lgan, ammo mehnatkash aholining ahvoli og'ir bo'lib qolavergan.

Davlat boshqaruvi

Yangi podsholik davrida davlatni idora qilishning murakkab apparati vujudga kelgan. O'sha vaqtdan qolgan juda ko'p hujjatlar markaziy va mahalliy idora tizimi bilan tanishib chiqishimizga imkon beradi. Markazlashgan byurokratik idora tizimi borgan sari kuchayib boradi. Ota-bobosi fir'avnlari bo'lgan Yaxmosning ittifoqdoshi bo'lgan Al-kaba nomarxlaridan tashqari, boshqa viloyatlarining ilgarigi mustaqil hokimlari o'z mustaqilliklarini yo'qotganlar va fir'avnga tamomila itoat qilishga majbur etilganlar. Mamlakat Shimoliy va Janubiy Misrni o'z ichiga olgan ikkita katta ma'muriy okrugga bo'lingan; okrugga fir'avnning maxsus hokimi qo'yilgan. Bu esa idora qilish ishini yanada ko'proq markazlashtirishga imkon bergan. Nomlarni idora qilish podsho amaldorlari qo'lga topshirilgan. Har bir viloyatning boshida maxsus amaldor turgan. Uning mirzasi va alohida devoni bo'lgan. Shaharlarni fir'avn tayinlagan maxsus mansabdorlar boshqarganlar.

Hujjatlarda sud ishining qanday tashkil qilinganligiga oid ba'zi bir ma'lumotlar saqlanib qolgan. O'sha davrdayoq sud qonunlari to'plami bo'lgan. Shunday tasvirlar saqlanib qolganki, bu tasvirda biz sud mahkamasida bosh sudyaning o'tirganini va uning oldida bir sandiq bo'lib, uning ichida 40 ta qonunlar to'plamining yozilgan matni borligini ko'ramiz. Exnaton III o'zini «Qonun

o'rnaturvchi» deb atagan. U o'z yozuvlarida qonunga doim rioya qilinganligini bayon qiladi.

Bu davrda boshqaruv xodimlari soni o'sib ketdi, boshqaruv bo'g'inlari ko'paydi. Lavozimlar aniq darajalarga bo'linadi. Tutmos III ning bosh vaziri Rexmirning davlat apparatini murakkabligini ko'rsatadigan yo'riqnomasi bizgacha yetib kelgan. Ushbu hujjatga ko'ra XVIII sulola davrida davlat apparati bir necha bo'g'inlarga bo'lingan. Bu yo'riqnoma quyidagi so'zlardan boshlanadi. «Shahar boshlig'i, janubiy shahar va qarorgoh vaziri vazir devonida o'sha tora-vazir majlis ko'rganida shu vazir devonida eshitib turgan chog'da qilishi lozim bo'lgan hamma ishlar xususida farmoyish u vazir kursisida o'tiradi. Yerga boyra solingan, tepasida taxtiravon, uning orqasida ham teri, oyoq ostida ham teri ...yoyib tashlangan qo'lida aso, oldida 40 kun uning kamida ikki tomonida janubning 10 ta kibori, ichki qasr boshligi uning o'ng tomonidan daromadlar boshlig'i, chap tomonda vazirning mirzalari qo'liga yaqin joyda turadigan...». Bu yo'riqnoma qaraganda bu oliy mansabdagi amaldor butun mamlakatni idora qilish ishini o'z qo'liga olgan. Markaziy boshqaruv apparati bir necha bo'g'inlarga bo'lingan. Xazina boshlig'i, uy boshqaruvchisi (soliq yig'uvchi, xiroj to'lovchi) ekinlar mudiri, chorva boshlig'i, qabulxona boshlig'i, sud mudiri, harbiy palatalar boshlig'i kabi vazifalariga ega bo'lgan vazir qoshida 10 ta yuqori Misr amaldorlari bo'lgan. Keyingi bugin hududiy ma'muriy boshqaruv apparati bo'lgan. Rexmir yo'riqnomasiga ko'ra vazir to'rtta ma'muriy hududlarni boshqaradigan amaldorlarni tayinlagan. «U (vazir) Yuqori va Quyi Misr va Yuqori Misrning janubiy qismi (Fiva boshchiligidagi poytaxt okrugi). Nilning viloyati. Ular barcha yuz bergan voqealar to'grisida har to'rt oyda hisobot berishlari kerak. Ular vazirlarga o'zlarini boshqaruvlari yozuvlarini yetkazadilar».(O'sha davrdagi hujjatdan parcha...)

Davlat xavfsizligi uchun muhim bo'lgan qo'shinda yollanma askarlar soni ko'paytirilgan. Shu maqsadda Liviya qabilalaridan ko'plab askarlar olingan, qo'mondonlik tarkibi va qo'shinning moddiy ta'minoti mustahkamlangan. Tashkiliy jihatdan qo'shinlar shimoliy va janubiy qismlarga bo'lingan.

Exnatonning diniy-siyosiy islohoti (er. avv. 1365—1348 - yillar)

Qaram yerlar va Misr aholisini talanishi natijasida hukmron tabaqa, ayniqsa, ko'p sonli yaxshi uyushgan kohinlar tabaqasi boyib

ketgan. Ibodatxonalar minglab gektar yerlar, chorva mollari, qullar va boshqa moddiy boyliklarga egalik qilganlar. XVIII sulola davrida fir'avnlarning homiysi Amon ibodatxonasi Misr bosh xudosi sifatida alohida ta'sirga ega bo'lgan. Xudo Amon bayrog'i ostida Fiva hukmdorlari giksoslarni haydab chiqarganlar. Fivadagi Amon ibodatxonasi nihoyatda katta obro'-e'tiborga ega bo'lgan. Fir'avnlardan tomonidan bu ibodatxonaga fir'avnlardan o'n minglab qullar, yer, minglab bosh qoramol, oltin-kumushlar hadya qilganlar. Karnak va Luksorda xudo Amon sharafiga hashamatli ibodatxonalar qad ko'targan. Mamlakatda Amon ibodatxonasi kohinlarining mavqei kuchayib ketgan. Ular Misr iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayotiga kuchli ta'sir ko'rsata boshlaganlar. Jumladan, Amon ibodatxonasining oliy kohinlari taxt vorisining nomzodini ko'rsatishdek, imtiyozli huquqni olganlar. Boy Amon ibodatxonasining oliy tabaqa kohinlarini kuchayib ketishi hukmron tabaqani noroziligiga sabab bo'lgan. Bu holat davlat hokimiyatiga katta muammolarni tug'dirgan. Natijada Amenxotep IV hukmron tabaqaga suyanib, Amon kohinlarining kuch-qudratini sindirishga jur'at qiladi. U diniy islohot o'tkazgan.

Amenxotep IV (er. avv. 1372–1354) davrida Misr xudolaridan «quyosh shu'lasini» xudosi Aton birinchi o'ringa qo'yila boshlangan. Bu fir'avnning o'z nomini o'zgartirishida ham o'z ifodasini topgan. Fir'avn Exnaton degan yangi nom olgan. Shu bilan birga Exnaton Fiva kohinlari bilan uzil-kesil suratda aloqani uzib, Fivadan chiqib ketgan. Go'zal saroy va ibodatxonalar bilan bezalgan yangi poytaxt Axetaton (Aton shahri)ga Exnaton o'zining butun saroy amaldorlari va yangi quyosh xudosining kohinlari bilan birga ko'chib kelgan.

Exnatonning hukmronligini oltinchi yilida Aton Misrning yagona va oliy xudosi deb e'lon qilinadi. Exnaton o'zini Atonning yagona o'g'li deb Amenxotep («Amon rozi») ismini Exnaton («Amonga yoqadigan») degan ismga almashtirgan.

Aton butun dunyoni va Misrni yaratuvchisi hisoblanib, odatdagidek, hayvon qiyofasida emas, balki quyoshning yerga nur sochayotgan shu'lasini sifatida ifodalangan. Yangi xudoga sig'inishni istamagan zodagonlar qatl etilib, ularni jasadlari yoqilgan. Faqat Exnaton quyosh xudosini yagona va sevimli o'g'li sifatida Atonni bevosita o'zidan vaxiy olishi mumkin edi va fuqaro, kohinlarga amr-farmon qilishi mumkin edi.

Exnaton tomonidan o'tkazilgan bu diniy islohot ko'ngildagidek natija bermagan. Exnaton Fiva kohinlari va nom-

laridagi quldor zodagonlarni qudratini vaqtincha bo'shashtirishga muvaffaq bo'lgan. Exnatondan keyin taxtga o'tirgan fir'avnlr uni diniy siyosatini davom ettira olmaganlar. Ulardan biri Tutanxamon Fiva kohinlariga yon berib, Amon e'tiqodini qaytadan tiklashga va hatto o'z ismini ham shunga yarasha o'zgartirib «Tutanxamon» deb atashga majbur bo'lgan. Shunday qilib, bu diniy islohot qattiq qarshiliklarga uchragan. Exnatonning vafotidan keyin poytaxt Memfisga ko'chirilgan.

XX sulola hukmronligi (er.avv.1200–1085-yillar). Yangi podsholikning so'nggi davri

XX sulola asoschisi Setnaxt (er. avv. 1192–1190-yillar) mamlakatni tartibga keltiradi, uning vorisi Ramzes III (er. avv. 1192–1175-yillar) qo'shinni qayta tiklaydi, uning sonini ko'paytiradi. Luviyaliklarni va dengiz xalqlarining hujumlari qaytariladi. Ramzes III Falastin va Suriyada qisqa vaqtga bo'lsada, Misrning ta'sirini qayta tiklaydi. Ramzes III kohinlarning ma'naviy siyosiy qo'llab-quvvatlashiga erishish uchun mamlakatdagi yirik ibodatxonalarga ko'plab yer-suv, oltin, qimmatbaho toshlar va qullarni in'om qilgan. Misr ibodatxonalari katta yer-mulkka ega bo'lib, savdo-sotiq, hunarmandchilik va boshqa xo'jalik sohalari bilan shug'ullanganlar. Katta miqdorda iqtisodiy qudratga ega bo'lgan kohinlar tabaqasi davlat ishlariga aralashganlar, saroy zodagonlarining noroziligiga sabab bo'lgan.

Ramzes III vorislari davrida Misr zaiflasha boshlaydi. Er. avv. 1075-yillar atrofida XX sulolaning so'ngi vakili Ramzes XI vafoti bilan Misr ikki qismga bo'linadi va Quyi Misrni birlashtirgan markazi Tanis bo'lgan ikkinchi davlat paydo bo'ladi. Shu bilan qadimgi Misr tarixidagi oltin davr tugab III O'tish davri (er. avv. 1075–656-yillar) boshlanadi.

Tayanch iboralar

Giksos, Yaxmos, fortifikatsiya, Mitanni, Kadesh, Xatshepsut, Tutmos III, Frot, Xett, Bobil, Efiopiya. Shoduf, Exnaton, Rexmir, Tinnit, Axetaton, Karnak, Amon, Luksor, Amenxotep, Xoremxeb, Ramzes III, Per Ramzes, Abu-Simbel, Setnatx, Ramzes III, Ramzes XI, Xerixor, dengiz xalqlari.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.
Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо»-М.: 2004.
Стучевский И. А. Рамзес II Херихор из истории Древнего Египта. Эпохи Рамессидов . М.: 1984.
Эберс Г. Уарда. М.: 1994.
Avdiyev I. Qadimgi Sharq tarixi. T.: 1963.
История Древнего Востока. М.: 1988.

Asosiy sanalar

Er. avv.XVIII–XVII asrlar oxiri	II o'tish davri. Xalq qo'z-g'olonlari va giksoslarning bostirib kirishi. Giksos (XV–XVI) sulolalari
Er. avv.XVI–XI asrlar	Yangi podsholik (XVIII–XX) sulolalari
Er. avv.XVI–XIV asrlar o'rtalari	XVIII sulola Buyuk davlatning tashkil topishi
Er. avv.1454–1450-yillar	Tutmos III ning istilochilik yurishlari
Er. avv.1372–1354-yillar	Exnatonning hukmronligi. diniy-siyosiy islohotlar
Er. avv.1301–1235-yillar	Ramzes II (XIX sulola) Xett davlati bilan raqobat. Misrda ulug'vor ibodatxonalarning ko'rilishi
Er. avv.1280-yil	Misr-Xett shartnomasi
Er. avv.XII asrning I yarmi	Ramzes III (XX sulola) dengiz xalqlarining hujumini qaytarishi.
er. avv.XI–X asrlar	III o'tish davri

Mustaqil ish mavzulari

- Yangi podsholik davrida Misr davlati boshqaruvi.
Yangi podsholik davrida Misr va Old Osiyo
Ramzeslar davrida ichki va tashqi siyosat.
Yangi podsholik davrida ijtimoiy qatlamlar.

SO'NGGI PODSHOLIK DAVRIDA MISR

Misr chet elliklar hukmronligi ostida

- a) Misrda ajnabiy liviyaliklar hukmronligi*
- b) Misrliklar Efiopiya va Osuriya tazyiqi ostida*

Yangi podsholik davri yagona davlatni yemirilishi bilan Misr III O'tish davri (er. avv. 1075–656-yillar)ga kirdi. Bu davrda Misr yoki rasman yagona podsho hokimiyati bo'lsa-da, kuchli tarqoq holatida bo'ldi. Yoki bir necha nomlar o'rtasida bo'lingan holda turdi.

Bu davrning boshlarida Quyi va O'rta Misrda Tanis shahrida o'rnatilgan (er. avv. 1075–945-yillar) XXI sulola hukmronlik qildi. Janubiy Misr Xerixorning vorislari Amon-Ra ibodatxonasi oliy koinlari boshqaruvi ostida edi. Bu vaqtda alohida nomlar kuchayib ketdi. XXI sulola va Amon-Ra ibodatxonasi oliy koinlari nomlarni merosiy nomarlari separatizmiga qarshi tura olmadilar. Ichki kurashlar sababli parokandalikka yuz tutgan mamlakat tez orada chet elliklarga qarab bo'la boshladi. Bu chet elliklardan biri liviyaliklar edi.

Liviyaliklar deltaning g'arbiga va Nil daryosining shimoliga tutashgan joylarida hamda g'arbiy vohalarda qadimdan yashab kelganlar. Bu qabilalar, mustaqil bo'lib, lekin madaniy jihatdan qoloq bo'lganlar. Yangi podsholik fir'avnlarini zamonida Misr gullab yashnagan davrda liviyaliklar Misrga ko'plab kelib o'rnatilganlar.

Fir'avnlar liviyaliklarni yollanma askar sifatida xizmat qabul qilib, ularga asosan, deltadan chek yerlarni ajratib berganlar, XX va XXI sulola vakillari davrida liviyaliklarning ko'chib kelishi yanada jadallashgan. Luviya zodagonlaridan ba'zi birlari asta-sekinlik bilan koinlik lavozimlarini egallaydilar. Liviyalik yollanma askarlar boshliqlari ayrim hududlarni bosib olganlar.

Harbiy qo'mondon va Gerakleopoldagi Xerilfe xudosining ibodatxonasi bosh ruhoniysi bo'lgan bir liviyalik yozma ma'lumotida ta'kidlashicha, bu odamning o'zidan avval o'tgan otabobolaridan 15 tasi shu yerda umr kechirib o'tganligi aytiladi. Bu yozuvga qaraganda uning ajdodi «liviyalik Byuvava XXI sulola davrida Gerakleopolga ko'chib kelgan. Uning avlod-ajdodlari liviyalik qo'shinlarning «ulug' boshliqlari» va Gerakliopol ibodatxonasining koinlari lavozimini egallagan, bu liviyalik aslzodalar urug'idan biri podsho oilasi bilan qarindosh ham bo'lib olgan.

Ana shu liviyalikning avlodi Bubastis nomining nomarxi Sheshonk podsholik taxtini egallab XXII sulolaga asos solgan. Ke-lib chiqishi liviyalik bo'lgan yangi hukmdorlar Fiva kohinlari bilan maslahatlashib va ularga tayanib ish ko'rganlar. Yangi sulola podsholari, eski podsho xonadoni bilan qarindosh bo'lib, o'z bolalarini Fivadagi ibodatxonaga bosh ruhoniylar qilib tayinlaydilar.

Liviya sulolasiga asos solgan Sheshonk I (er. avv. 945–924-yillar) serg'ayrat hukmdor bo'lgan. Luvialiklarning harbiy kuchlariga va Fiva kohinlariga tayanib turib, Sheshonk I o'zini XVIII–XIX sulola zamonidagi buyuk istilochi fir'avnlarning ishini davom ettiruvchi sifatida ko'rsatib, Karnakdagi ibodatxona yonida «Bubastislar hovlisi» (saroyi) ni bunyod qiladi va katta minora qurdiradi. Sheshonk I mamlakatda vaziyatni bir oz barqaror qiladi. U er.avv. 930-yili Falastin ustiga yurish qilib katta o'ljalar bilan Misrga qaytgan. «Bubastislar hovlisidagi» o'ymakor tasvirlarda va zafarnomalarda Falastinda erishilgan g'alaba tasvirlangan. Bu yerdagi osiyolik asirlardan 156 tasini argonga bog'lab borayotgan xudo Amonning kattakon tasviri, ayniqsa, diqqatga sazovordir.

1938–1939-yillarda Tanisda o'tkazilgan qazish vaqtida Sheshonkning hali qo'l tekkizilmagan maqbarasi topildi. Bu maqbaralardan fir'avnning oltin, kumushdan qo'shib ishlangan sarkofagi (to-buti) va unda mumiyolangan fir'avnning yaxshi saqlangan jasadi edi.

Sheshonk I dan keyin o'tgan podsholar Sheshonkning davlat ishlarini munosib tarzda davom ettira olmaganlar va bunga qulay imkoniyat ham bo'lmagan. Buning sababi Osuriyaning kuchayib ketishi, XXII sulola fir'avnlarning Nil va delta vodiysidan chetga chiqmay shu yerning o'zi bilan cheklanishga majbur qilgan.

Sharqda Osuriya kuchayib ketdi va uning Misr ta'siri ostida bo'lgan hududlarni istilo qila boshladi. Falastin, Finikiya va Suriya osuriyaliklar zulmi ostiga tushib qolishi yaqqol ko'rindi. Suriya, Finikiya va Falastin shahar-davlatlari podsholari birlashib, Osuriya podshosi Salamansarga qarshi bosh ko'taradilar. Karkara yonida Oront daryosi bo'yida er. avv. 853-yilda birlashgan ittifoqchilar va Osuriya qo'shinlari o'rtasida jang bo'lib o'tgan. Fir'avn Osorkon II ittifoqchilarga yordamga ozgina qo'shin yubordi xolos. Afsuski, jangda ittifoqchilar yengiladi. Bu urushdan keyin o'z-o'zidan ma'lumki, Misrning obro'si tushib ketadi. Ichki kurashning keskinlashuvi mamlakatni bir necha kichik davlatlarga ajralib ketishiga olib kelgan. XXII sulola bilan birga XXIII sulola vakillari ham mamlakatni boshqara boshladilar. XXIII sulola vakillari o'zlarini butun Misr fir'avni deb e'lon qilganlar.

Misrning bunday holga tushishi va mayda bo'laklarga bo'linishi haqida o'sha zamondagi esdaliklar «Podsho Petubastis siklidan qis-salar» yozma manbasida saqlanib qolgan. Yunon tarixchilari bu davrni «Dodekarxiya», ya'ni 12 podsholik hukm surgan davr deb ataydilar. Liviyaaliklar sulolasidan bo'lgan podsholarga butun mam-lakat hududi ham bo'ysunmaganligini Liviya sulolasi podsholari ham o'zlarining rasmiy yozuvlarida yozib o'tishga majbur bo'lganlar. Liviyaalik fir'avnlari Yuqori va Quyi Misrdagi liviyaalik boshliqlarni va oliy kohinlarni birlashtirishni o'zlarining doimiy siyosiy vazifalari deb bilganlar biroq, ular bu muddaolariga to'liq erisha olmaganlar. Bir vaqtning o'zida ikki sulola vakillari mam-lakatni boshqarganlar. Shulardan XXIV sulola vakillari va Petubas-tis davrida ham Misr o'z qaddini rostlay olmadi. Misrning ichki tushkunliklar tufayli xo'jaligi izdan chiqib, savdo, iqtisodiy va si-yosiy vaziyat yomonlashadi.

VII asrda hukmronlik qilgan XXIV sulola vakillari xususan, Bokxoris (721–715-yillar) davlatni inqirozdan qutqarish uchun ay-rim islohotlarni amalga oshirilgan. U qarzdorlarni qulga aylanti-rishga qarshi chiqqan. Lekin bu islohotlar ham mamlakatni inqi-rozdan chiqara olmagan. Misrdagi bu inqiroz chet ellik bosqinchilarni hujumini yanada tezlashtirgan.

Nil daryosining birinchi sharsharasidan janub tomondagi o'ikalarda azaldan nubiyaliklar yashab kelganlar. Misr fir'avnlari Nubiyada Qadimgi podsholik davridan Nubiyaga o'lja, qullarni bosib olishi, uni yerlarini egallash uchun muntazam bosqinchilik yurishlari olib borganlar. Qattiq hujumlar qilib, uni xarob qilib, ke-lar edilar. XVIII sulola vakillari zamonida Misr askarlari Nubi-yaning 4-sharsharasigacha bo'lgan joylaridagi yerlarni istilo qilib, u yerda mustahkam o'rnatib olishi uchun u Nubiyada shaharlar, qal'alar va ibodatxonalar qurdilar. Natijada Nubiyaning zoda-gonlari Misr madaniyatini qabul qiladilar. Kohinlarning XXI–XXII sulolalari hukmronlik zamonida Misrning zaiflashganidan foydalan-gan Nubiya mustaqil bo'ldi. Biroq Nubiya hokimlari Misrning juda kuchli madaniy ta'siri ostida bo'lganligi sababli o'zlarini Misr fir'avnlari deb ataydilar va yozuvlarini Misr tilida tuzadilar. Nubiya hokimlari muqaddas Amon tog'larining Jabal-Barkal qoyalari yoni-dagi o'z poytaxtlari Napateda Misrning oliy xudosaiga topinganlar. Ular bu xudoni o'zlarining boy xazinalari bo'lgan oltin qonlari sharafiga «Oltin xudo» deb ataganlar. Bu oltin konlari bir vaqtlar Fiva ibodatxonasiga qarashli bo'lgan. Nubiyada er.avv.VIII asrda markazi Napata bo'lgan mustaqil davlat tashkil topadi.

Liviyaliklar hukmronligi ostida kuchsizlanib, parchalanib borayotgan Misrda hokimiyatni qo'lga olish uchun nubiyaliklar Fiva koinlari bilan aloqani tiklaydilar. Napate hokimi Pianxi(er. avv. 729—728-yillar) tashqi siyosat sohasida otasi olib borgan ishni davom qildirib, zo'r g'ayrat bilan Misrni istilo qilishga kirishadi. Pianxi bu istiloni o'zining batafsil yozuvida aks ettirgan. Napatadan topilgan bu yozuv hozirda Qohira muzeyida saqlanadi. Bu qimmatli tarixiy ma'lumotga qaraganda Sais hokimi Tefnax Pianxini asosiy raqibi bo'lgan. Tefnax delta bilan yuqori Misrning anchagina hududlarini o'z atrofiga birlashtirishga muvaffaq bo'lgan. Pianxi esa o'zini Misr fir'avnlariining qonuniy merosxo'ri «O'zim podshoman, xudo Atumning jonli siymosi marhamatli xudoman» deydi. Tefnax esa «G'arbning boshlig'i» va o'rta delta o'lkalaridan birining hokimi hisoblangan.

Pianxi yozuvida o'zini ko'p sonli qo'shinga boshchilik qilib, janub tomonga qarab kelayotgan Tefnaxdan Misrni ozod qiluvchi deb ko'rsatadi. Tefnax va Pianxi o'rtasida janglar bo'lib, Pianxi g'alabasi bilan tugaydi. Pianxi o'zini Misr fir'avi deb e'lon qiladi. Shunday qilib, er. avv. 715-yilda Misr Kush tomonidan to'la bosib olinadi. 715-yildan 664-yilgacha Misr Kush fir'avnlari tomonidan boshqarilgan. Efiopiya sulolasi poytaxt qilib, Memfis shahrini tanlaydi. Pianxi o'limidan so'ng, uning o'g'li Shabaka Misr taxtiga chiqib, 15 yil hukmronlik qiladi. Misr nisbatan tinchlikka ega bo'ladi, Shabaka davrida qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo biroz jonlangan.

Ammo, toboro qudrati oshib borayotgan Osuriya Misrga qo'shni hududlarni bo'ysundirib, Misr chegaralariga yaqin kelib qolgan. Pianxning taxt vorislaridan biri Taxarka Misrni Osuriyadan himoya qilishga majbur bo'lgan. Taxarka foydali ish qilganini ta'kidlab, bu mamlakat «butun borliq sultoni» zamonida hamma narsa mo'l-ko'l bo'lganligi kabi mening vaqtimda ham farovon hayot bo'ladi, deb g'urur bilan gapirgan. Biroq, Taxarka osuriyaliklarning Misrga bostirib kelishini to'xtata olmagan. Osuriya podshosi Asarxaddon 671-yilda Misrni istilo qiladi. Taxarka esa qochib ketishga majbur bo'lgan. Asarxaddon Arabiston ustidan o'z hokimiyatini mustahkamlagandan so'ng, Misrni bosib olgan va Taxarka to'plagan Misr-efiop qo'shinlariga bir necha marta zarba bergan. Asarxaddon o'z yozuvlarida ulug' Misr podsholigining eng qadimgi poytaxti Memfis shahrini yarim kun ichida bosib olib, uni xarobazorga aylantirib, Misrdan efioptyaliklarning ildizini sug'urib tashlaganini ta'rifiagan. Misrda osuriyaliklar bir qancha qiyinchilikka

duch kelganlar. Er. avv 663-yilda osurlar bilan Taxarkaning vorisi Tanutamon qo'shinlari o'rtasida jang bo'ladi. Bu jangda efiopiyaliklar yengilgan va XXIV efiop sulolasi tugatilgan. Mamlakat 20 nomga bo'lib tashlangan.

Sais sulolasi. Misr davlatining so'nggi yuksalishi

Sais Quyi Misrning yirik nomlaridan biri bo'lib, bu shahar del-taning g'arbiy qismida joylashgan. Atrofida botqoq bilan o'ralgan Saisda 665-yildan boshlab, Psammetix hokimlik qilgan. Psammetix (er. avv. 656—610-yillar) Tefnaxt avlodidan bo'lib, liviyalik aslzoda urug'idan kelib chiqqan. U Ashshurbanipalning yordamida ish ko'rgan va osuriyaliklarning sodiq ittifoqchisi bo'lgan Psammetix butun Misrni o'z qo'li ostiga birlashtirib, yangi XXVI sulolaga asos solgan. Bu sulola davrida Misr yangidan ravnaq topgan. Biroq, bu Misr davlati va madaniyatining so'nggi marta, lekin kuchsizroq rivoj topgan davri edi. Uzoq davom etgan urushlar va osur qo'shinlarining mamlakatni xarobaga aylantirgan hujumlari natijasida tinkasi qurigan Misr endi o'z chegaralarini dushmandan himoya qilishi va Osiyodagi obro'sini saqlash uchun zarur bo'lgan ko'p sonli qo'shinni to'play olmagan. Shu sababli Sais fir'avnlari Kichik Osiyo va yunonlardan yollangan askarlarga tayanib ish ko'rishga majbur bo'lganlar. Yunon tarixchisi Gerodot yunon savdogarlari, yollanma askarlarning Misrga kirib borganligi masalasiga Sais fir'avnlariining «Yunonistonga moyilligi» va o'sha zamonda misrliklar bilan yunonlar o'rtasida juda yaqin madaniy aloqa bo'lganligiga katta e'tibor beradi. Psammetix I taxtga o'tirgandan so'ng, yunon yollanma askarlari va savdogarlariga tayanishga urinadi. Yunonlarning Navkratisdagi savdo koloniyalariga katta-katta imtiyozlar va yengilliklar beradi.

Sais fir'avnlari ichki siyosat sohasida liviyalik harbiy aslzodalar Mirs kohinlari va yunon savdogarlari bilan muvozanatda muomalamunosabatni yo'lga qo'yadilar. Ular Misrning nufuzli kohinlariga qarshi, shuningdek, haligacha ham ba'zi bir mustaqillikka ega bo'lishni da'vo qilib kelayotgan ko'p hokimlarga qarshi kurash olib bordilar.

Psammetix I Fiva kohinlarini o'ziga bo'ysundirib olish uchun o'z qizi Neytikertni Amonning oliy kohini Shepenopet II («xudoning qallig'i»)ga qiz qilib beradi, to'g'rirog'i Shepenopet II ni shunga majbur qiladi. Bu ma'lumot alohida hujjatga yozilgan bo'lib, bizgacha aniq saqlangan.

Psammetix I tushkunlikka yuz tutib borayotgan Osuriyani qo'llashga harakat qilgan. Chunki Psammetix I ning hokimiyatini kuchayishiga Osuriya podsholari katta yordam qilgan edilar. Shuning uchun ham Psammetix I Osuriya davlatining yashab turishidan manfaatdor bo'lgan.

Psammetix I Osuriyaga qo'shin tortib kelayotgan Bobil hukmdori Nabopalasarga qarshi, Osuriyaga yordam berish maqsadida Frot daryosi bo'ylarida paydo bo'ladi. Psammetix I ning o'g'li Nexo ham Osuriyaga yordam berishga ko'p harakat qilgan. Nexo 611-yilda taxtga o'tirgandan so'ng, umumiy kuch bilan Xarranni bosib olish uchun o'z qo'shinlarini Osuriyaga yordamga jo'natadi. Misr-Osuriya qo'shinlari Karxamesh shahrini ishg'ol qiladilar. Navuxodonosor misrliklar bilan osuriyaliklarni ittifoqchi qo'shinlariga zarba bergan. Karxameshda o'tkazilgan qazishlar natijasida misrliklar bilan yunon yollanma askarlarining bu shaharda bo'lganligini ko'rsatuvchi muhim dalillar topildi. Xususan, yunon buyumlari, Gorgonaning surati solingan ioniy qalqon, shuningdek, jezdan yasalgan haykalchalar, Nexoni nomi bitilgan tasvirlar va Psammetix nomi yozilgan uzuk topilgan.

So'nggi podsholik davrining Sais sulolasi hukmronligi davrida yunonlar bilan do'stona munosabatlar yaxshilangan. Gerodotning yozishicha, yunonlar Psammetix II huzuriga elchi yuborib, Olimpiya musobaqalarini qanday qilsak, yaxshiroq o'tkazishimiz mumkin deb, misrliklardan maslahat so'raganlar. Qadimgi misrliklarning donishmandligi va ularning madaniy taraqqiyoti yuksak bo'lganligini yunonlar tomonidan har doim zavq bilan maqtalgan.

Sais davrining keyingi podsholari Uaxibra (Apriy) bilan Yaxmos II (Amazis) o'tmishdoshlari siyosatni davom ettirganlar. Korinf dubulg'asida podsho Uaxibraning tasviri saqlanib qolgan. Misr fir'avni kiyinishda yunonlarga taqlid qilganligi ma'lum. Podshoning yunonlarga moyillik siyosati Misr aholisi o'rtasida norozilik tug'dirgan va qo'zg'olon ko'tarilgan. Yaxmos isyonchilarga bosh bo'lib, asosan, yunon yollanma askarlaridan iborat qo'shinlarni tor-mor keltirgan va hokimiyatni o'z qo'lga olgan.

Yaxmos II yunon ibodatxonalariga katta sovg'alar yuborib, bu bilan yunonlarning o'ziga nisbatan do'stona munosabatda bo'lishga, ularni yordam berishi va qo'llashiga erishgan. Yaxmos II ning faol tashqi siyosat olib borganligi Bobil yozuvlarining birida aks etgan. Bu yozuvda Misr qo'shinlarining hujumlari haqida gapiriladi va Amazisning nomi tilga olingan. Lekin bu davr mustaqil Misr davlatining so'nggi yillari edi. Sharqdan Eron ku-

chayib butun sharq dunyosini o'ziga bo'ysundirishga harakat qilayotgan edi. Eronning kuchli qo'shini hujumini qaytarishga Misrda yetarli kuch yo'q edi. Yaxmos II dan so'ng, Eron podshosi Kambis 525-yilda Misr yerlariga bostirib kirib, Pelusiya yonida bo'lgan jangda Misr ustidan g'alaba qozongan. Psammetix III taxtdan ag'darilgan. Shunday qilib, bir vaqtlar dovrug'i dunyoni egallagan Misr davlati endilikda Eron qo'shinlari tomonidan istilo qilinadi.

Sais davri madaniyati

Misrlıklar bir qancha qo'shni xalqlar bilan aloqa qilib, madaniy jihatdan ularga ancha ta'sir ko'rsatganlar va o'z navbatida ulardan ham ko'p narsalarni o'rganganlar. Shunday qilib, Misr bilan Egey dunyosi Old Osiyo va Nubiya o'rtasida o'zaro madaniy aloqa va ta'sir tobora kuchayib borgan. Misrning siyosiy ta'siri kamayib, Misr o'zining chet ellardagi yerlaridan mahrum bo'ldi. Misr boshqa mamlakatning ta'siriga uchrab, istilo qilingan so'nggi davrda ham uning qo'shnilar bilan madaniy aloqalari saqlanib qolgan.

Liviyalik osuriyalik va efiopiyalik istilochilar Misrning yuksak qadimgi madaniyatini bir qadar ta'siriga tushmasligi mumkin emas edi. Madaniy jihatdan qoloq bo'lgan luviyaliklar va efiopiyaliklar Misrni istilo qilganlaridan so'ng, bir vaqtlar giksoslar singari Misr madaniyati ta'siriga tushib qolganlar.

Misrni istilo qilib, u yerda o'z sulolalarini barpo etgan liviyaliklar va efiopiyalik podsholar Misr fir'avnlari unvonlarini qabul qilganlar. Misr xudolariga sig'inganlar, o'z yozuvlarini misrlıklarnikiday yozganlar. Ular o'zlaridan oldin o'tgan Misr fir'avnlarinining rasm-rusmlariga taqlid qilganlar. Chunonchi, Taxarka o'zini «Gorgon—ikki tojning egasiman», deydi, Nubiya ilgari vaqtda ham Misrning madaniy ta'siri ostida edi. Efiopiyaliklar Misrni bosib olgan vaqtda esa bu ta'sir yanada kuchaydi. Misr ibodatxonalarining Nubiya hududlarida saqlanib qolgan ko'pgina xarobalari Misr madaniyati Nubiyaga naqadar kuchli ta'sir qilganligidan dalolat beradi. So'nggi Meroit alifbosi ham Misrning «demotik» yozuvi asosida vujudga kelgan.

Misr madaniyati Old Osiyo o'lkalariga asosan, Falastin, Finikiya va Suriyaga hattoki, Kipr oroligacha yetgan. Finikiya va Falastin hududlaridan misrlıklar san'atidan dalolat beradigan ko'pgina madaniy yodgorliklar topilgan. Finikiyaga Misr xudolarining xususan, Tot, Ptax, Xatxor, Gor va asosan, Osiris xudolarining ta'siri kuchli bo'lgan. Aytishlaricha xudo Osirisning jasadi so-

lingan tobutni yoki uning boshini dengiz to'liqlari, Bobil shahri devoriga olib kelib qo'ygan emish. Qadimgi yahudiylarning «Tavrot»ida to'plangan dunyoviy va diniy manbalarda qadimgi Misrning ta'siri g'oyat kuchlidir. Aton sha'niga aytilgan bir madhiya Dovud surasidagi oyatlardan biriga o'xshaydi. Misrliklarning lirikasi tavrotdagi «Qo'shiqlar qo'shig'i» ga yaqin keladi. Misrliklarning «Nasihatnomalari va Karomatlari» Tavrot adabiyotidagi unga o'xshash asarlarda aks etgan.

Misrning qadimgi madaniyati yunon qabilalarining endigina yuzaga kelayotgan yosh madaniyatiga juda kuchli ta'sir ko'rsatgan. Yunonlar Misr kohinlarining qadimgi donishmandligiga, Misrdagi dabdabali ibodatxonalari tilsimlariga va zeb-ziynatlariga maftun edilar.

Yunon dostonlaridan biri «Iliada»da Misrning Fiva shahrining 100 ta eshigi bo'lib, har bir eshikdan ot mingan va jang aravasi haydagan 20 ta botir yonma-yon bir qator tizilib, bemaolol chiqib ketishi mumkinligi aytiladi. Yunon xudosi Apollonning oldingi haykallari gavdasining old tomoni va shu davrdagi boshqa haykallarga xos kulib turish jihatdan Misr haykallariga xususan, Sais davri haykallariga juda mosdir. Yunonlarning Misrga kelishiga keng yo'l ochgan Sais fir'avnlari yunon madaniyatiga ham Misr darvozalarini ochib berganlar.

Yunon rassomlari, hunarmandlari o'zlari ishlagan buyumlari, san'at asarlari bilan Misrni to'ldirib yuborganlar. Hunarmandchilik, ayniqsa, Navkratisda avj olgan. San'atdagi badiiy realizm er.avv.VI asrda o'zining yuqori cho'qqisiga yetgan. Misrning shu zamonga xos o'ymakor rasmlarida rassom odam gavdasini yon tomonini tasvirlab, yuza qismiga odamlar va buyumlarni erkin joylashtirgan. Bu davrda Misrda portret haykaltaroshligi badiiy jihatdan yuksak rivojlangan. Imxotep haykalining bosh qismi va kohin haykalining yashil shiferdan yasalgan bosh qismi portret haykaltaroshligining eng nodir namunalaridan hisoblanadi.

Shu davrda Misrda boshqa diniy e'tiqodlarning kirib kelishi ham keng quloch yoygan. Masalan, Misrga Xanaandan otashkada qurbonlik-kuydirish odati kirib kelgan. Finikiyalik va yahudiy kolonistlar Misrda o'z xudolariga atab ibodatxonalar qurganlar. Bularning hammasi ba'zi bir jihatdan misrliklarning diniy e'tiqodlarini o'zgarishiga olib kelgan. Misrda liviyaliklar hukmronlik qilgan davrdan boshlab, liviyaliklarning qadimgi ma'budasi Neyt qulti kuchayib, liviyalik podshohlar va ularning vorislari Saisda o'rnashib qolgan XXVI sulola fir'avnlari bu ma'budani izzatlaganlar. Sokolli,

pakana xudo Besga sig'inish Misrda so'nggi vaqtlarda keng yoyilib, to xristianlik davrigacha saqlangan.

Misr bilan qo'shni davlatlar o'rtasida o'zaro madaniy aloqalar oshib borayotgan davrda Misr davlati asta-sekin holdan ketib kuchsizlanib borgan. Bu holat Misrga chet elliklarni kirib kelishi, ularni ta'sirining kuchli to'liqini ichida Misr madaniyatining singib ketishi tufayli, uning qadimgi dini va an'analari unutilib yuborilishi Misr tushkunlikka qarab ketmoqda degan fikrni tug'dirdi. Xuddi shu davrda Sais sulolasi vaqtida chet elliklar ta'siriga qarshi kurash boshlangan. Misrning ilk gullagan davridagi qadimgi davlat ko'rinishlarini, shu davrdagi til, yozuv, san'at va dini tiklash xullas, hamma sohada Misrni qayta tiklash boshlanib ketgan. Misr kohinlari din va turmush sohasida bir qancha taqiqlar kiritish yo'li bilan Misr xalqini va birinchi galda o'zlarini chet elliklar ta'siridan himoya qilishga urindilar. Gerodotning yozishicha: «Misrning na erkagi, na xotini hech qachon yunon bilan labini-lubiga qo'yib o'pishmaslik, yunon odamining pichog'i, qoshig'i, qozonini tutmas, hattoki yunon odamining pichog'i bilan chopib, so'yilgan halol mol go'shtini ham yemas edi». Urf-odatlarining ado etilishidagi qattiq talablar ba'zi bir ovqatlarni yeyishni man qilinishi misrliklarni chet elliklardan uzoqlashtirgan. Ko'pdan-ko'p unutilgan urf-odatlarini atayin tiklash o'ziga xos orqaga qaytish, ya'ni to'la-to'kis eskilikka taqlid qilish o'sha davr yozuv va adabiy yodgorliklarda, san'at asarlari va diniy rasm-rusumlarda ochiq sezilib turadi. Alifbe yozuvi alomatlarining keng tarqalishiga va ish hujjatlarini yozishga qulay bo'lgan yozuvning, ya'ni demotikaning soddalashgan bo'lishiga qaramasdan, murakkab va qadimgi qo'pol iyeroglif yozuv tizimi atayin saqlangan va hatto birmuncha murakkablashgan. Diniy matnlarda qadimgi podsholik davridagi piramidalardan olingan matn parchalari uchraydi. Qadimgi misrliklarning xudolari bo'lgan Isida va Osirisga sig'inish keng tarqala boshlaydi.

Yaxmos II zamonida yashagan va bir qancha yuqori mansablarni egallagan Pefnefdineyt nomli bir mansabdor yigit o'zini Abidosda Osiris ibodatxonasini tiklash va kengaytirishda ko'rsatgan xizmatini batafsil yozib qoldirgan: «xarob bo'lib ketgan muqaddas yozuvlar uyini yana qaytadan tikladim va Osiris sharafiga qilinadigan nazr-niyozlar ro'yxatini, hamma yozuvlarni tartibga soldim», deb g'urur bilan so'zlaydi. Ammo Misrda turli hayvonlarga sig'inish, jumladan, Bubastisda izzat qilingan ma'buda Bastitga bag'ishlangan muqaddas ho'kiz (Apis)lar bilan muqaddas mushuklarga sig'inish so'nggi vaqtlarda keng tarqalgan. Muqaddas hay-

vonlarning katta qabrlari va hayvonlarning hozirda misrshunoslik muzeylarida saqlanadigan ko'pdan-ko'p haykalchalari va tasvirlari undan dalolat beradi.

Bu davrda sehrgarlik ham keng yoyilgan. San'at va adabiyotda uzoq o'tmishni qayta tiklash, eski zamondagi an'analarga narsalarga taqlid qilish harakati boshlangan. Tasviriy san'at sohasida Qadimgi podsholik zamonidagi badiiy asarlarga taqlid qilish ba'zan esa to'ppa-to'g'ri ulardan nusxa olishga intiladilar. Bularning barchasi qadimgi madaniyatni sun'iy ravishda tiriltirish bilan mazkur davrdagi madaniy iqtisodiy shakllari o'rtasida katta ziddiyatlarni tug'ilishiga sabab bo'lgan.

Keyinchalik Misr davlati Eron davlati tarkibiga kiradi. Biroq Misr madaniyati yo'q bo'lib ketmaydi, bu madaniyat qo'shni xalqlarning, ayniqsa, yunonlarning madaniy taraqqiyotiga juda kuchli ta'sir qildi.

Iqtisodiy - ijtimoiy munosabatlar

Misr avvalgi gullab yashnagan zamoniga qaraganda tushkunlik davrini kechirayotgan bo'lsa ham, xo'jalik hayoti batamom to'xtab qolmagan edi. Misrliklar bu davrda hunarmandchilik ishlab chiqarishning ba'zi bir sohalarini hatto anchagina mukammallashtirgan ham edilar. Ular jezdan har xil buyumlarni, nafis haykallarni juda mohirlik bilan ishlay olganlar. Bu haykalchalarni kumush yoki oltin tolalari bilan bezaganlar. Takushet nomli misrlik ayolning Efopiya-Sais davriga oid haykalchasi shunday tolalar terib ishlash texnikasining ajoyib namunasidir. Podsho Pasebxaning yaqinda Tanisdan topilgan kumush sarkofagi (tobuti) metallni badiiy jihatdan ishlash sohasida ajoyib yutuqlarga erishilganini ko'rsatadi. To'qimachilik kasbi ham yuksak darajada rivojlangan. Misrda to'qimachilik ishlab chiqarishi-ning alohida markazlari vujudga kelgan. Shunday markazlardan biri Memfis bo'lgan. To'qimachilar va yigiruvchilar sexga o'xshash alohida-alohida guruhlarga birlashganlar. To'qimachilik ishining hatto Tait degan alohida ma'budasi O'rta Misrda to'qimachilik ishining Xets-xetep («Poki-Raxmat») degan xudosi mavjud bo'lib, unga sajda qilganlar. Fayans buyumlar ishlab chiqarish rivojlangan. Fayansdan har xil uy-ro'zg'or buyumlari, bo'yi 25 smga yetadigan nafis haykalchalar yasalgan. Boylar va chet ellarga chiqarish uchun tayyorlanadigan ziynat buyumlari jumlasiga har turli xushbo'y va upa-elik buyumlar ham kirgan. Shu davrdayoq nilufardan maxsus moy olishni bilganlar, bu moy amal-

dorlarni yangi mansabga tayinlash vaqtida ularning yuziga surtish uchun ishlatilgan.

Er.avv.I ming yillikda iqtisodiyotdagi hal qiluvchi omil xo'jalikda temirdan foydalanish bo'ldi. Er.avv.VII—VI asrlardayoq Misrda temirni ishlash texnologiyasi o'zlashtirib olindi. Hunarmandchilikda metall ishlash yetakchi tarmoq bo'ladi. Bu davrga kelib topilgan hujjatlardan savdo yanada rivojlanib va murakkablashib borganligidan guvohlik beradi. Chet el savdogarlari Misrga tez-tez kelib-ketib turganlar. Tashqi savdoda Misrning asosiy sheriklari Finikiya va Karfagen bo'lgan. Misr savdogarlari yunon polislari bilan savdo aloqalari o'rната boshlaydilar. Fir'avn Nexo davrida Nil daryosini Qizil dengiz bilan tutashtiradigan kanal qurish yuzasidan katta ishlar olib borilgan. Bu kanal qurilishi bilan Misrdan Nubiyaga va hatto undan nari Puntga to'g'ridan-to'g'ri boradigan suv yo'li ochilar edi. Gerodot ma'lumotiga ko'ra, Nexoning buyrug'i bilan finikiyalik dengizchilar kemma Afrikani aylanib chiqqanlar.

Misr Kichik Osiyodagi Kariya-Lidiya xalqlari bilan keng savdo olib borgan. Tashqi savdoning rivoji va Misrning yunonlar bilan bo'lgan iqtisodiy aloqalarining mustahkamlanishi natijasida pul xo'jaligining ilk shakllari paydo bo'ladi. Misrning iqtisodiy jihatdan vaqtincha bunday rivoji quldorlardan va yer egalaridan iborat aslzodalarning hukmron qatlamini, kohinlar liviyalik harbiy aslzodalar, yunon savdogarlarning hamda ma'lum darajada yollanma askarlarning boyib ketishiga sabab bo'ladi. Misrliklar o'zlariga kerakli mollarni ko'p qismini avvalgidek, Suriyadan keltirganlar.

Gerodotning yozishicha Misr podshosi Yaxmos II misrliklar uchun bir qonun chiqargan. Bu qonunga muvofiq Misrning har bir fuqarosi tirikchilik qilish uchun qanday mablag'larga ega ekanligini har yili viloyat boshlig'iga kelib aytishga majbur bo'lgan. Buni bajarmagan odamga yoki qonuniy yo'l bilan topilgan mablag'lar hisobiga yashayotganini isbot qila olmagan kishiga o'lim jazosi berilgan. Bu qonun tufayli Misr aholisi g'oyat farovonlikda yashaganligi ko'rsatiladi. O'sha davrning ijtimoiy tuzumidagi yana bir xususiyat shu ediki, mansab va kasb otadan bolaga meros bo'lib o'tgan. Shu sababli, kohin, askar va hunarmandlarning tor doiradagi ijtimoiy guruhlar maydonga kelgan. Bu toifaviy yopiqlik yurish-turish va urf-odatlarining an'anaviyligida ham yaqqol ko'rinadi. So'nggi davr mafkurasida e'tiqod, urf-odat, unvonlarga, til, adabiy uslubida, me'morchilik va san'atda qadimiylikka qaytish kayfiyati hukm

suradi. Qadimgi va O'rta Podsholik davri «Oltin asr» deb atalib, bu davr siyosiy ideal sifatida tasavvur qilindi.

Misrda bu davrda yunonlarning ta'siri seziladi. Yunon va Misr san'atining o'zaro ta'siri jarayoni kuchaydi. Misrga qo'shiqchi va shoirlar-Orfey, Musey, Gomer, Dedal, Likurg va Solonlarning sayohat qilgani to'g'risida afsonalar mavjud. Yunonlarning vaza san'atida Afrika, Misr motivlari: lotos, raqsga tushayotgan negrlar, Misr ma'bud va ma'budalari keng tasvirlangan. Gerodot Misr tarixini o'z sayohatidan olgan taassurotlari, odamlardan eshitgan hikoya, qissa, ertaklar asosida yoritishga urinadi.

Tayanch iboralar

Osuriya, Fors, Ramzes, Sheshonk I, Quddus, Iudiya, Tais, Abidos, Gerakleopol, Suriya, Falastin, Tanis, Nubiya, Meroe, Napate, Kush, Memfis, Ptax, Shabaka, Amon, Asarxaddon, Sais, Psammetix, Navkratis, Karfagen, Nexo I, Orfey, Musey, Gomer, Dedal, Likurg, Solon, Lotos, an'anaviylik.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.
Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо»-М.: 2004.
История древнего Мира. М.: 1983.
Еберс Г. Доч фараона. М.: 1994.
История Древнего Востока. М.: 1988 г. С. 65- 70.

Asosiy sanalar

Er. avv. XI–X asr o'rtalari	O'tish davri
Er. avv. X asr o'rtalarida	
VI asrgacha	So'nggi podsholik
Er. avv. 950–730-yillar	XXII–XXIII Liviya sulolalari boshqaruvi
Er. avv. 721–715- yillar	Bokxoris islohotlari
Er. avv. 715–664-yillar	Misr-Efiopiya (XXV sulolasi) davri
Er. avv. 671–655-yillar	Misr Osuriya hukmronligi ostida
Er. avv. 664–525-yillar	Misrning yangi uyg'onish

Er. avv. 600-yillar atrofi

davri (XXVI Sais sulolasi)
Finikiyaliklarning Afrika
atrofida sayohati

Er. avv. 525—332-yillar

Misr Fors davlati tarkibida
Mustaqillik uchun kurash.
Ma-halliy sulolalar (XXVII—
XXX)

Mustaqil ish mavzulari

Liviya-Sais sulolalari davrida Misr.

So'nggi podsholik davrida iqtisodiy taraqqiyot.

So'nggi podsholik davrida ijtimoiy qatlamlar, qulchilik.

Antik mualliflar asarlarida er.avv. VIII—IV asrlardagi Misr tas-
viri.

QADIMGI MISR MADANIYATI

Misr madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari

Qadimgi misrliklar tuzilishi bo'yicha murakkab, mazmunan boy madaniyat yaratdilar. Bu madaniyat ko'pgina yaqin sharq xalqlarining madaniy taraqqiyotiga hayotbaxsh ta'sir ko'rsatdi.

Misr madaniyati to'rt ming yil davomida shakllandi. Qadimgi Misr madaniyatining taraqqiyotini nima belgiladi? Birinchi navbatda, Qadimgi Misr ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari, Nil vodiysining o'zlashtirilishi, dehqonchilikning oqilona tashkil qilinishi, umummisr iqtisodining yuksak taraqqiyoti madaniy o'sishning moddiy asosini yaratdi. Shu bilan birga madaniyat sohasidagi yutuqlar, ta'lim, fan qadimgi misrliklarning umumiy ma'naviy taraqqiyoti yuksalishi bu ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni va davlatni takomillashtirishning asosiy sabablaridan biri bo'ldi.

Qadimgi Misr madaniyatida qator o'ziga xos xususiyatlar borki, bu madaniyatni chuqur takrorlanmas tizimini hosil qiladi. Uning o'ziga xosligi va betakrorlanmasligi sinfiy jamiyat va davlatni kelib chiqishi hamda Nil vodiysining yopiq geografik joylashuvi natijasida boshqa xalqlarning madaniy yutuqlarini o'zlashtirishning qiyinligi bo'ldi. Nil vodiysining tabiiy sharoiti butun Misr madaniyatida chuqur iz qoldirdi. Xo'jalik hayotida Nil daryosining yetakchi o'rni, dengizdan uzoqlik, Nilni o'rab turgan jonsiz sahro, o'zining qumli bo'ronlari, jazirama issig'i, yirtqich hayvonlari bilan qadimgi Misr dunyo qarashini va diniy e'tiqodini, qadriyatlarining butun tizimining xususiyatini belgiladi.

Fir'avnning kuchli hokimiyati orqali tashkil qilingan umum jamoa mehnati bilan misrliklar qulay hayot uchun shart-sharoit yaratdilar. Shu bois tabiatning dahshatli kuchlari oldidagi qo'rqinch, fir'avnning qudratli hokimiyati, dahshatli xudolar, ularning ulug'vorligi va qudrati qadimgi misrliklarning dunyoqarashiga singib ketgan edi. Oddiy odamlar qudratli xudolar va yanada qudratli fir'avnlarni, ularni amaldorlari oldida o'zini juda zaifligi va kuchsizligini his qilgan.

Misr madaniyatiga chuqur konservatizm va an'anaviylik xos. Misrliklar o'zlarining madaniy qadriyatlar tizimiga biror bir yangilik kiritishdan qochdilar. Aksincha, ularda o'zlariga ma'lum g'oya, qonun, badiiy uslublarni asrash va taqlid qilish uzoq asrlar asosiy tamoyil bo'lib qoldi. Albatta, bu hol yangi unsur, g'oya va uslublarni inkor qilmadi, ammo ular asta-sekin paydo bo'ldi. Shu sa-

babli Misr ustalari doimo rioya qilgan an'anaviylik va konservatizm Misr san'ati uchun xos bo'lgan konseptuallik va yuqori malakalilik, mohirlik, uyg'unlikni o'zida aks ettirib nihoyasiga yetkazib ishlangan. Bu sof Misr qonun va obrazlarini yaratilishiga olib keldi.

Misr dini

Misrda din ilk urug'chilik jamoalarida vujudga kelib, juda uzoq taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Diniy an'analar mustahkam va turg'un bo'lgan fetishizm, totemizm, ayniqsa, hayvonlarga topinish Misrda uzoq davom etgan.

Misr xudolarining panteoni juda katta bo'lib, u ilk davrda vujudga kelgan madaniyatga borib taqaladi. Unga odamlar totem-hayvonga, qabila boshlig'iga sig'inishgan. Misrliklarning xudolari hayvon qiyofasida: Anubis—o'liklar saltanatining podshosi, bo'ri boshli qilib tasvirlangan. Tot aql va yozuv xudosi. Soxmet—sher boshli urush iloxasi va boshqalar.

Hayvonlar ilohiy hisoblanib, ular ibodatxonalarda saqlanganlar. Ibodatxonada ular yaxshi parvarish qilingan. Masalan, ilohiy hayvonlardan biri buqa, xuddi shunday parvarish qilingan, u kuch-qudrat ramzi hisoblangan. Misrliklar bu buqaga sigir tanlashda ham ahamiyat berishgan. Agar buqa o'lib qolgudek bo'lsa, uni mumi-yolab, marosimlar o'tkazib alohida bir qabrga ko'mishgan. Va uning o'rniga yangi tug'ilgan ho'kizcha izlashgan. Bu juda mushkul ish hisoblangan, chunki ho'kiz qora rangli bo'lib, peshonasida uchburchak shaklidagi oq belgisi bo'lishi kerak bo'lgan. Bunday hayvonni topish juda mushkul hisoblangan. Misrliklar daraxtlarga, o'simliklarga va gullarga ham e'tiqod qilishgan.

Quyoshga sig'inish Misr dinida eng yuqori o'rinda turgan. Misrning o'zi «Quyosh mamlakati», uning fir'avnlari esa «Quyoshning o'g'li» deb atalgan. Qadimgi podsholikda Ra-quyosh xudosi hisoblangan, keyinchalik u Amon-Ra bo'lgan. Yangi podsholik davrida esa, fir'avn Amenxotep IV (Exnaton) diniy islohot o'tkazib, yakkaxudolikni joriy etadi. Ya'ni u hammani Atonga («Quyosh shu'lasi») sig'inishga da'vat etadi. Quyoshning belgisi (ramzi) turlicha bo'lib, u qanotli sher qiyofasida, sher ko'pgina qullar bilan, ya'ni bu qullar nur qiyofasida, lochin qiyofasida tasvirlangan. Unga atab ko'p madhiyalar aytilgan.

Gor (Xor) —zulmatni yenguvchi xudo hisoblanib, u lochin qiyofasida tasvirlangan. Gor Osirisning o'g'li. «Osiris va Gor» to'g'risidagi afsona, ayniqsa, Misr dinini o'rganishda katta ahami-

yatga ega. Afsonada aytilishicha, Osiris—hosildorlik xudosi, qachonlardir Misrning podshosi bo'lgan. U odamlarga yerga ishlov berishni, bog'lar yaratishni o'rgatadi. O'zining akasi Set tomonidan o'ldiriladi. Set—zulmat va yovuzlik xudosi hisoblanadi. Osirisning o'g'li Gor Setni maydonga kurashga chaqirib, uni yengadi. Shundan so'ng, Gor g'olib chiqishi uchun o'zi ko'zini Osirisga berib, uni qayta tiriltiradi. Qayta tirilgan Osiris esa yerga qaytmaydi, u yer osti saltanatining o'liklar podshosi bo'lib qoladi. Shunday qilib, uning yerdagi merosxo'ri sifatida Gor tiriklar saltanatida qoladi.

Ko'mish marosimlari. Misr madaniyatida o'lim bilan hayot doim bir-biriga qarama-qarshi turgan. Ajalsiz ruh Misr dinida alohida o'rin egallagan. Mana shu ajalsizlikka intilish ko'mish marosimlarining shakllanishiga olib kelgan. Diniy marosimlarda har bir odam alohida xususiyatga ega bo'lgan. Masalan, sax-inson tanasi, shunt-uning soyasi, rek-uning ismi, ax-uning arvohi hisoblangan. Bu yerda eng muhim rolni Ra-insonning joni, ya'ni ajalsizlikning negizi o'ynagan. Misr diniga ko'ra Ra o'z jasadiga birikishi va qayta dunyoga kelishi kerak bo'lgan. Chunki, odam o'lganda, uning faqat tanasi o'ladi, ammo ruhi abadiy yashash uchun narigi dunyoga, o'liklar saltanatiga mangu yashash uchun ketadi. Shunday qilib, insonning tanasini abadiy saqlash fikri tug'iladi va mumiyolash jarayoni vujudga keladi. Shuningdek, ularning tanasiga hech qanday shikastlar yetmasligi uchun yoki boshqa shovqinlardan xalos bo'lish uchun piramidalar qurish fikri tug'ilgan. O'lik 70 kun ichida mumiyolanib ko'milgan. U 70 kundan so'ng narigi dunyoga mangu yashash uchun ruhi jo'natilgan. O'liklar saltanatiga borgan odamlarni ikkinchi o'lim kutgan. Bu esa asosan «O'liklar kitobi», «Darvozalar kitobi», «Yer osti g'orlari kitobi» kabi kitoblarda ko'rsatilgan.

Qadimgi misrliklarning dini Nil vodiysining tabiiy shart-sharoitlarini o'ziga xos xususiyatlarini, qadimgi Misr jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotining alohida tomonlarini fantastik aksi edi. Misrliklar oy, quyosh, Nil vodiysi, uni atrofidagi sahroni, yirtqich hayvonlar va tabiatning har xil kuchlarini ilohiy-lashtirdilar. Ular sun'iy sug'orish tizimini tashkil qiladigan, insonlar ustidan amr qiluvchi fir'avnga e'tiqod qildilar.

Misrliklar mingga yaqin har xil xudolarga sig'inganlar. Xudolar mahalliy va umumisr miqyosida e'tiqod qilingan ilohlarga bo'lingan. Qaysi bir nom hukmdori-umumisr hukmdori fir'avnlilik taxtiga o'tirsa, shu nomning xudosi umumisr xudosi aylangan.

Misol uchun nom markazi bo'lgan Fiva Misr poytaxti bo'lganda hech kimga ma'lum bo'lmagan Fiva xudosi Amon xudolar ichida bosh xudo deb tan olindi.

Misrda oliy xudolar quyosh xudosi Ra, yaratuvchi xudo Ptax, xudo Amon Raning ko'pgina vazifalarini olish bilan Misrning bosh xudolaridan biriga aylangan. Amon Ra dunyoni yaratuvchisi, podsho hokimiyati, Misr harbiy qudratining homiysi bo'lgan.

Osiris o'layotgan va uyg'onayotgan tabiatni aksi, u dunyoning hukmdori podsho hokimiyati homiysi bo'lgan. Uning rafiqasi Isida ona xudo, onalik va er-xotinlik muhabbatini homiysi bo'lgan. Ularning o'g'li ham osmon va yorug'lik ifodasi, fir'avn homiysi bo'lgan. Donolik va hisob xudosi Tot, qudrat ramzi ma'buda Soxmet osmon, quvonch-sevgi xudosi Xatxor bo'lgan. Bilim xudosi Sia, adolat xudosi Maat abstrakt tushunchani ifodalaganlar.

Misr, Nubiya, Falastin, Suriya bilan yaqin aloqada bo'lgani sababli chet el xudolari Anat, Astarta, Ma'bud Reshefa (Semit), Dedun (Kush xudosi) Misr xudolari panteoniga qabul qilingan. Misr diniy tasavvurlarida fetishizm va totemizm qoldiqlari saqlanib qoldi. Misrliklar o'z xudolarini hayvon, ilon, qurbaqa tarzida tasavvur qilishlari shu sababli edi. Xudo Apis-kuchli ho'kiz qiyofasida ma'buda Soxmet-she, Tot-pavian, suv girdobi xudosi Sebek-timsox, Yuqori-Quyi Misr birligi timsoli ma'buda Uadjet-ilon-kobra tarzida ifodalangan.

Xudolarning ko'pligi, ularning vazifalarini bir-biriga bog'lanib ketishi kohinlarning xudolar panteonini tartibga solish, ular o'rtasida aniq munosabatlarni o'rnatish vazifasini qo'ydi. Geliopol kohinlari ma'lum darajada xudolar o'rtasidagi munosabatlar va ularning dunyoni yaratishdagi rolini ko'rsatadigan tizimni ishlab chiqdilar. Shunga ko'ra, dastlab ibtidoiy suv xudosi Nun yashadi, undan xudo Atul (Ra) paydo bo'ldi. Atul Ra o'zidan suv xudosi Shu va uning xotini Tefnut namlikni paydo qildi. Ulardan yer xudosi Geb, osmon mabudasi Nut tug'ilib, o'z navbatida ulardan Osiris, Isida, Sia va Neftida tug'ilgan. Bu qadimgi ilohlar ilk ilohiy to'qqizlik-Enneada oilasiga birlashdi, ana shulardan boshqa Misr xudolari tarqaladi.

Kohinlarning Fiva maktabi esa ilk xudo, xudolar va odamlar dunyosi-ni o'z ilohiy so'zi bilan Ptax yaratgan deb hisoblaganlar. Kohinlar to'qqizlikni ajratishdan tashqari xudolarni birlashtirgan boshqa oilalarni yaratganlar. Qaysiki oila ota-xudo, ona-ma'buda, o'g'il-xudo(xudolar triadasi)dan tashkil topgan. Shunday birlashganlardan Osiris, Isida, Xor(Abidos triadasi), Ptax, Soxmet, Nefer-

tum(Memfis triadasi), Amon, Mut, Xonsu (Fiva triadasi).

Fir'avn shaxsini ilohiylashtirish alohida rol o'ynadi. Kohinlar ta'limotiga ko'ra, fir'avn inson ko'rinishidagi xudoning aksidir. U ikki xil inson va ilohiy tabiatga ega bo'lgan. Uning tug'ilishi Amon Ra bilan fir'avnning yerdagi onasining nikohi natijasidir. Yerdagi fir'avn xudo Xorning aksi sifatida boshqargan, o'limidan so'ng xudo bo'lib Osiris bilan tenglashtirilgan. Podsholik qilayotgan va vafot qilgan fir'avn o'z ibodatxonasi, kohinlarning qurbonlik keltirishi kabilarga ega bo'lgan. Fir'avnning ilohiyligini ramziy aks etishi sfinks ko'rinishida bo'lgan. Misrda yagona xudoga sig'inish konsepsiyasi o'z o'rnini topmadi. (Exnaton islohoti).

Diniy urf-odat, an'analarga Misrda qat'iy rioya qilingan. Xudolarga sig'inish uchun ibodatxonalar, haykallar bunyod qilingan. Minglab kohinlar diniy bayram va marosimlarni tashkil qilganlar. Misr dinida u dunyodagi hayotga katta o'rin berilgan. Inson go'yoki, uch asosiy substansiya jismoniy tana, uning ma'naviy ko'rinishi («Ka») va uning ruhi («Ba») dan iborat. Faqat shu uch unurning birgalikda yashashga imkon beradi. Demak, shunday ekan, odamlarning jasadini saqlash (mumiylash) kerak. Ana shundagina mumiy o'ldida («Ka») va «Ba») turadi. O'limdan keyingi hayot bu hayotning davomi deb tushuniladi.

Til, yozuv, ta'lim tizimi

Qadimgi misrliklarning tili va yozuvi ming yillik tarix davomida o'z taraqqiyotining 5 bosqichini bosib o'tdi. Qadimgi podsholik davridagi til: o'rta misr-klassik tili (chunki bu tilda noyob adabiy asarlar yaratilgan) yangi Misr tili (er. avv. XIV–VIII asrlar), demotik til (er. avv. VIII eramizning V asri); kopt tili (III–VII asrlari); qadimgi podsholik aholisi tilini yangi podsholik aholisi tushunmagan, Misr tili chetga chiqmagan. Eramizning III asridayoq qadimgi Misr tili o'lik edi. Uning o'rniga yangi kopt tili keldi. VII asrda kopt tilini arab tili siqib chiqardi. Hozirgi kunda Misrda faqat 4,5 mln kishi kopt tilidan foydalanadilar.

Misr yozuvi er.avv. IV ming yillik oxirida rasm-yozuv, piktografiya asosida kelib chiqdi. Faqat o'rta podsholik davriga kelib rivojlangan yozuvga aylandi. Er.avv. II ming yillikda 700 iyeroglif keng ishlatilgan. Yozuv uchun material sifatida tosh (inshoot, sog'ona, haykallar) loy taxtachalar (ostrakon), yog'och, charm va papirus xizmat qilgan.

Adabiyot

Misrlıklar dunyoda eng qadimgi qiziqarli g'oyalar, badiiy obrazlar bilan sug'orilgan boy adabiyotlarni yaratdilar. Adabiyot uchun qulay omil bo'lib xalq og'zaki ijodi xizmat qildi. Ilk abadiy asarlar er.avv. IV ming yillikda paydo bo'ldi. Ertaklar, didaktik nasihatnomalar, zodagonlar tarjimai hollari, diniy matnlar va poetik asarlar qadimgi podsholik davridayoq paydo bo'ldi.

O'rta podsholik davrida janrlarning xilma-xilligi ko'paydi. Yuqori darajada yozilgan prozaik asarlar paydo bo'ldi (Sinuxet hikoyasi). Yangi podsholik davrida Misr adabiyoti g'oyaviy-badiiy tugallanish davrini boshdan kechirdi.

Misr adabiyotida nasihatnoma va bashoratlar didaktik janri to'laroq aks etgan. Nasihatnomalardan eng qadimgisi «Ptaxotep nasihatnomasi»dir. Keyingilari «Gerakleopol podshosi Axtoyning o'g'li Merikaraga nasihati», «Fir'avn Amenxemxet I ning nasihatnomasi» kabi asarlarda davlatni boshqarish qoidalari bayon qilingan. «Axtoyning o'g'li Dauafaga nasihati»da mirzolikni boshqa kasblardan afzalligi ko'rsatiladi.

Yangi podsholik davrida nasihatnomalardan «Ani nasihati», «Amenemope nasihati»da turmush axloqi va an'anaviy axloq qoidalari batafsil bayon qilinadi.

Ertaklar Misr adabiyotida alohida bir janr sifatida shakllanadi. Ulardan eng mashhurlari «Fir'avn XuFu va sehrarlar», «Kema halokatiga uchraganlar to'g'risida», «Egri va to'g'ri to'g'risida», «Ikki aka-uka to'g'risida» va fir'avnlr Petubastis to'g'risidagi bir necha ertaklardir.

Misr adabiyotining «Sinuxet hikoyasi» qissasi, «Arfa chaluVchi qo'shig'i» poetik asari kabi namunalari o'sha davr to'g'risida va yuksak adabiy janr shakllanganligining dalilidir. Turli janrlar orasida adabiyot alohida o'rin tutadi.

Ko'pgina afsonalar, qayta ishlangan diniy madhiyalar Osiris mashaqqatlari, xudo Raning yer osti podsholigiga sayohati hikoya qilingan sikllari mashhur bo'lgan. «Ko'ngli qolgan kishining o'z ruhi bilan suhbatl» nomli falsafiy dialog shaklida yozilgan asar diqqatga sazovor. Dialogda dunyodagi adolatsizlik, huquqsizlik va yovuzlikdan azob chekkan kishi taqdiri hikoya qilinadi.

Tasviriy san'at va me'morchilik

Nilning aholisi, moddiy resurslari va Misrning siyosiy qudrati me'morchilik va tasviriy san'atning gullab yashnashiga sabab bo'ldi. Memorchilik va tasviriy san'at sekin-asta mavjud tuzumni, uning davlatchiligini va ma'naviy qadriyatlarini mafkuraviy oqlashga xizmat qila boshladi.

Misr memorchiligi, haykaltaroshligi va relyef san'atida badiiy vosita va bosh maqsadlarni asosiy arsenalini shakllantirdi. San'atning diniy e'tiqodga o'ta qaramligi yaqqol seziladi. Er. avv.III ming yillikdayoq Misr san'atining yetakchi yo'nalishlari bo'lgan xudo va fir'avnlarning cheksiz qudrati g'oyasini tashkil etish shakllandi. Bu g'oyalar piramida va ibodatxonalar, ulkan haykallarda o'z aksini topdi.

Me'morchilikda xudo fir'avn piramida-qabrlari, ibodatxonalar qurish ustuvor ahamiyat kasb etdi. Sog'onalarining ikki xili: yer usti sog'onalari (VI sulola piramidalari) va qoyaga o'yilgan sog'onalar (yangi podsholik davrida) keng tarqaldi.

Piramida va sog'onalar qurish uchun I—II sulola fir'avnlari dafn qilingan mastabalar namuna bo'lib xizmat qildi. III sulola fir'avni Joser uchun balandligi 60 m bo'lgan zinapoyasimon ilk piramida mastaba o'rnida qurildi. Bu kichrayib borayotgan olti ustma-ust qo'yilgan mastaba edi. IV sulola fir'avni Xufu piramidasi (146,6 m balandligi, uzunligi 233 m, maydon hajmi 54 ming.kv.m, 2 tonna 2,3 mln. tosh), Xafra piramidasi (balandligi 140 m, uzunligi asosi 220 m), Xafradan keyin piramidalar kichik hajmda qurila boshlandi. Ibodatxonalar qurilishi o'zgacha me'morchilik shaklida bo'ldi. Karnak va Luksorda Amon-Raga bag'ishlab ibodatxonalar qurildi. Bu ibodatxonalar xarobalari bizgacha yetib kelgan. Ular juda bahaybat hajmda, atrof manzaraga qo'shilib ketgan, hashamatli bezalgan edi. Ularda yuzlab keng xonalar, katta hovlilar, xudolarning ulug'vor haykallari, sfinks, pilonlar va alleyalar mavjud. Karnak ibodatxonasida kolonna zali 5,5 ming kv.metr bo'lib, 134 kolonna bor. 12 markaziy kolonna-ning balandligi 21 m, 10 m. aylanasi 15 m. Har qaysi kolonnaning yuqori maydonida yuz kishini joylashtirish mumkin. Ibodatxonada 500 ta toshdan, 17 ming jez haykal va haykalchalar mavjud bo'lgan qadimda yashirib qo'yilgan joydan topilgan.

Dayr-al Baxrdagi malika Xatshepsut ibodatxonasi va Ramzes III ning Madinat Abudagi (Fiva) ibodatxonalari ulug'vor qurilgan. Yana shunday ibodatxonalar qoyalarga uyib yasalgan

(Ramzes III ning Nubiyadagi Abu Simbel ibodatxonasi).

Yana bir me'morchilik san'ati namunasi podsho saroyi qarorgohi monumental shaklda qurilgan. Barcha ibodatxona va saroylar relyeflar, boy devoriy rang tasvirlar bilan bezatilgan.

Ilmiy bilimlar

Misr madaniyatida fan yetakchi o'rin tutadi. U asosan matematika, astronomiya, tibbiyot yo'nalishlarida rivojlandi. Misr kalendari osmon jismlari va Nil daryosi rejimi asosida tuzilib, yil uch mavsum, har mavsum to'rt oyga bo'lindi. Oy o'n kunlik dekadani tashkil etgan. Yilda 36 dekada bo'lgan, oxirgi oyga 5 kun qo'shilib kalendar va astronomik yil (365 kun) tenglashtirilgan. Sutka 24 soatga bo'linib yozda kunduz soatlari uzoq, qishda qisqa bo'lgan. Misrliklar yulduzlarning aniq kattaligini tuzganlar. Suv va quyosh soatlarini kashf qilganlar. Ular 10 lik tizimga yaqin hisobni yaratdilar. Ular qo'shish, ayirish, bo'lish va ko'paytirishni bilganlar.

Misr shifokorlari butun Old Osiyoga mashhur bo'lganlar. Bizgacha 10 tibbiyot papirusi yetib kelgan. Shifokorlar 100 ga yaqin kasalliklarni davolash usullarini bilganlar. Qon aylanishi va yurak faoliyati to'g'risida bilimga ega bo'lganlar. Misrliklar qadimgi so'z ensiklopediyalarini tuzganlar.

Tayanch iboralar

Ra, Ptah, Amon, Osiris, Isida, Xatxor, Sia, Maat, Uadjet, Sebek, Totpavian, Mut, Xonsu, Ka, Ba, Piktografiya, Petubastis, Sinuxet hikoyasi, Xafra, Soxmet-sheer.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо»-М. 2004.

Лирика древнего Египта. М.: 1965.

Коростовцев М.А. Религия древнего Египта. М.: 1976.

Культура Древнего Египта. М.: 1976.

Повесть о Петеисе III Древнеегиптская проза. Пер. М.А. Коростовцева. 1978.

Asosiy sanalar

Er. avv. 2600-yillar atrofi

Ulug'vor piramidalar bun-
yod qilindi

Er. avv. IV ming yillik oxiri

Ilk yozuvni ibtidoiy ko'ri-
inishi paydo bo'ldi

Er. avv. II ming yillik

asosan 700 iyeroglif ishla-
tildi

Mustaqil ish mavzulari

Qadimgi Misr adabiyoti yodgorliklari.

Qadimgi Misr dini.

Qadimgi Misr madaniyati.

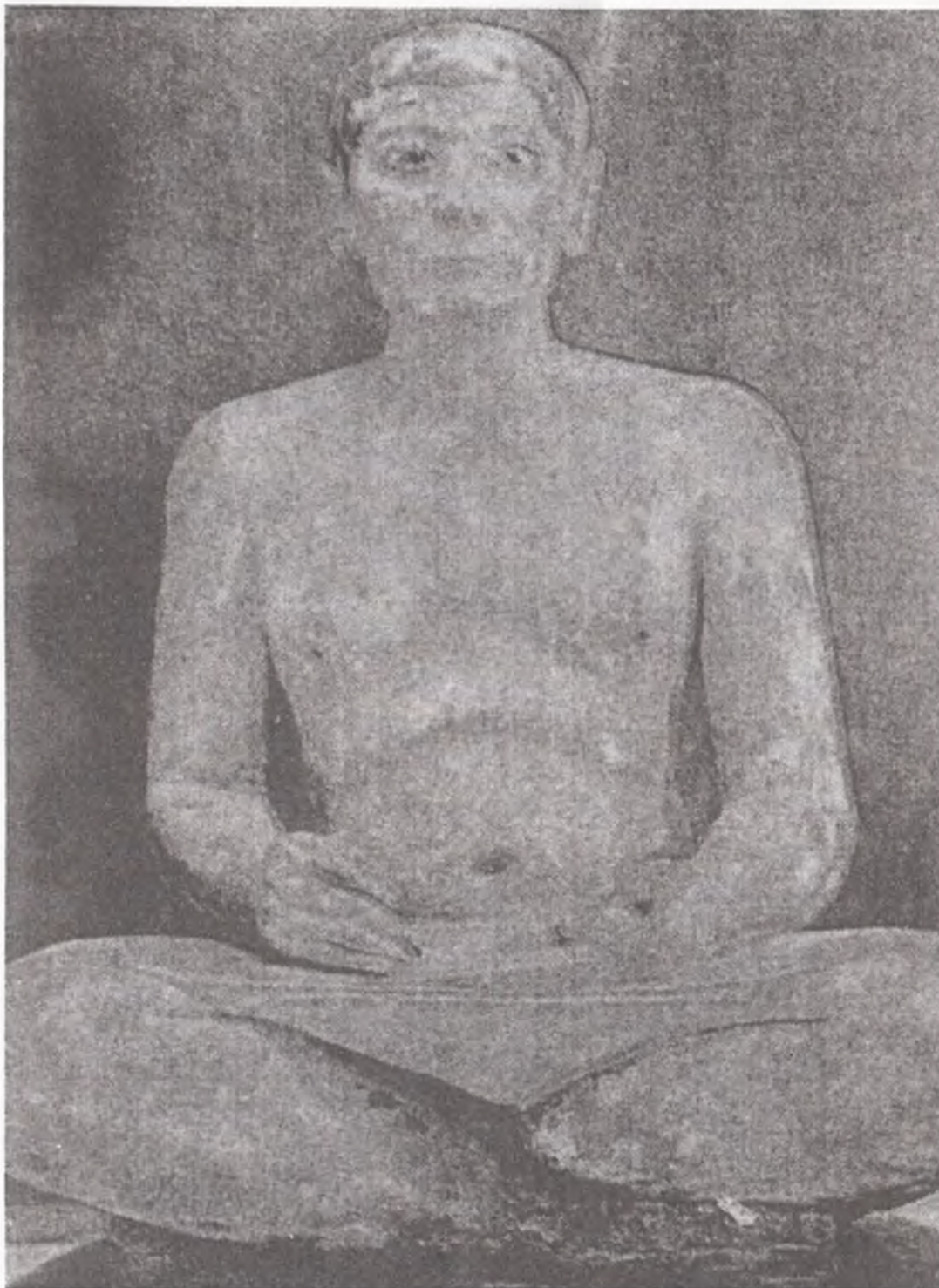
Qadimgi Misr me'morchilik san'ati.

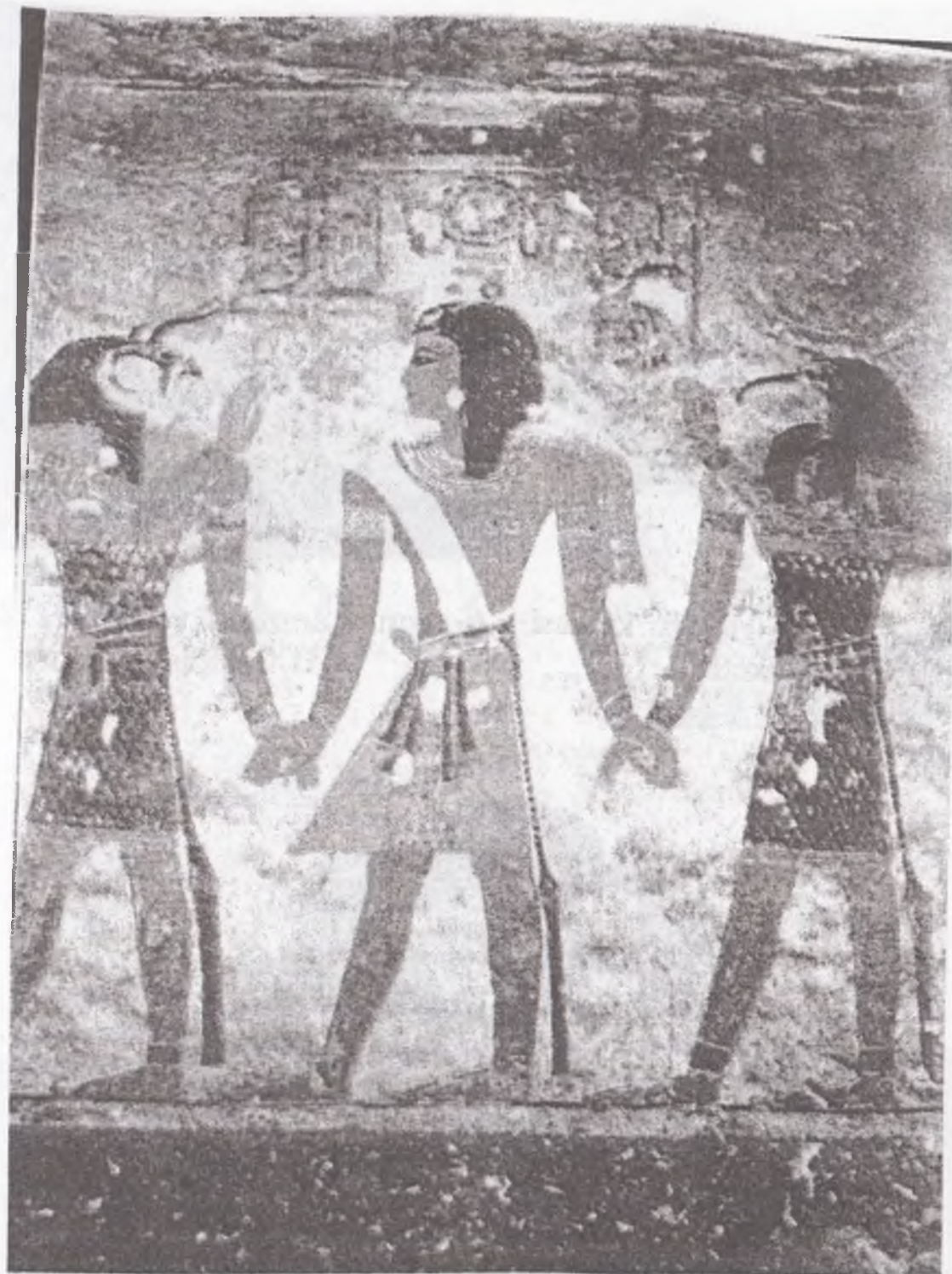
1-rasm. Narmer plitasining old tomoni.
Shifer. I sulola. Er. avv. 3000-yillar Qohira muzeyi.

2-rasm. Narmer plitasining orqa tomoni.
Shifer. I sulola. Er. avv. 3000-yillar
Qohira muzeyi.

3-rasm. Mirza (Misrda bo'yoq berib ishlangan
haykal. Er. avv. III ming yillik).

4-rasm. Fir'avn bilan xudolar tasviri. (Devorga ishlangan surat. Er. avv. II ming yillik.) Chapdan — Tog'lar xudosi, o'ngdan To't xudosi (ya'ni Oy, yozuv va donolik xudolari).

5-rasm. Qadimgi Misr kemasi maketi.

6-rasm. Ramzes II (1279—1212, XIX sulola).

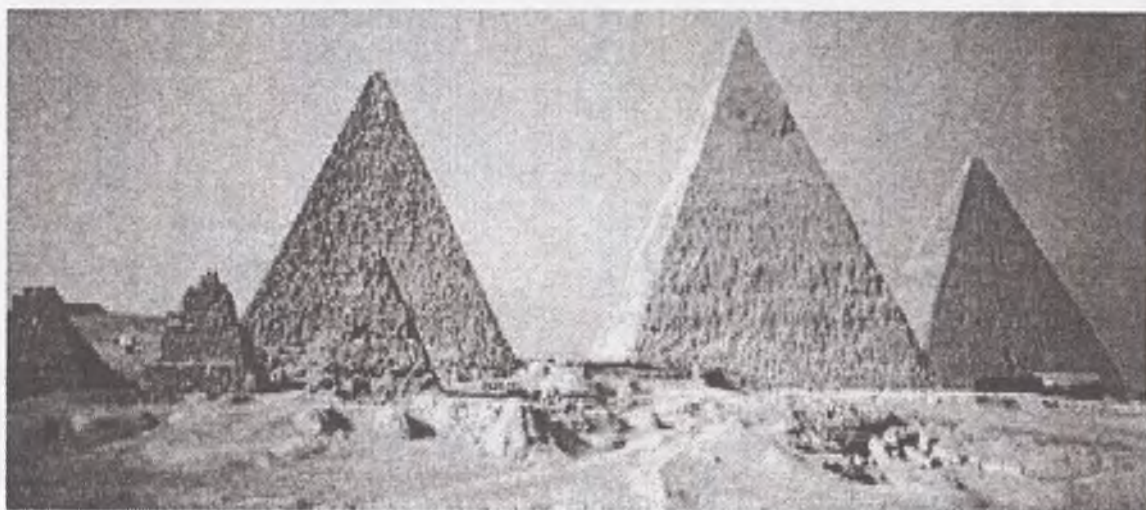
7-rasm. Tutanxamon qabridan topilgan muqaddas belgilar bilan ko'krak bezagi fir'avnga qayta tirilishga kafolat berishi lozim edi.

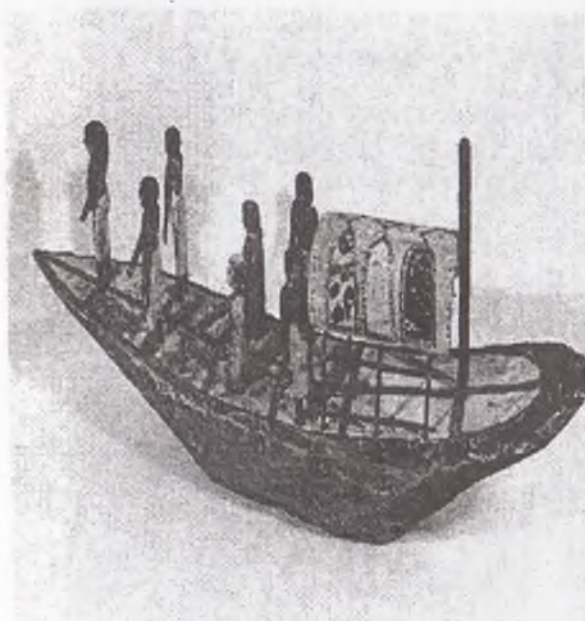
8-rasm. Xudo Osiris.

9-rasm. Xudo Ra.

10-rasm. Piramidalar vodiysi.

5-rasm. Qadimgi Misr kemasi maketi.

6-rasm. Ramzes II (1279–1212, XIX sulola).

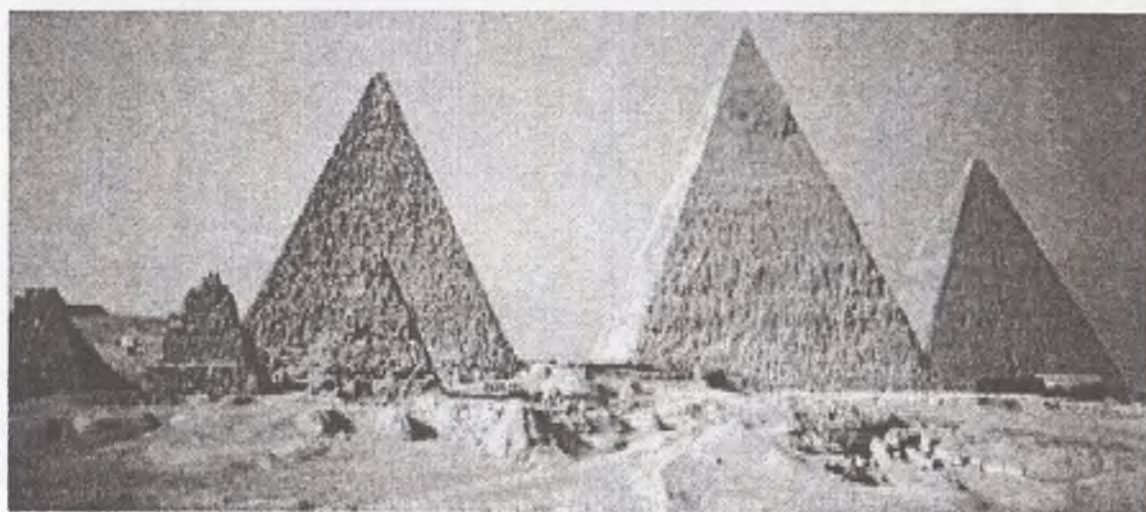
7-rasm. Tutanxamon qabridan topilgan muqaddas belgilar bilan ko'krak bezagi fir'avnga qayta tirilishga kafolat berishi lozim edi.

8-rasm. Xudo Osiris.

9-rasm. Xudo Ra.

10-rasm. Piramidalar vodiysi.

11-rasm. Piramidalar qurilishi.

12-rasm. Luvr ekspeditsiyasi Sakkara sog'onasida o'tkazayotgan qazishmalar Misrdagi so'nggi ilmiy ekspeditsiyalardan biri.

13-rasm. Malika Nefertiti.

14-rasm. Malika Meritaton boshi
haykali. XVIII sulola. Er. avv.
XIV asr 1 yarmi. Berlin.
Davlat muzeyi.

15-rasm. Fir'avn Senusert III haykali. XII sulola. Er. avv. XIX asr.
Nyu-York. Metropoliten muzeyi.

16-rasm. Abu Simbeldagi Ramzes II ibodatxonasining
old ko'rinishi.
XIX sulola. Er. avv. XIII asrning birinchi yarmi.

II bob. QADIMGI MESOPOTAMIYA

Geografik muhit. Aholi

Shimolda Armaniston tog'laridan janubda Fors qo'ltig'igacha, sharqda Eronning tog'li viloyatlaridan g'arbda Suriya-Mesopotamiya cho'llarigacha cho'zilib ketgan hudud qadimda yunon geograflari tomonidan Mesopotamiya (ikki daryo oralg'i-Frot va Dajla daryolari oralg'i) deb atalgan. Hozir bu asosan Iroq Respublikasi hududidir.

Dajla va Frot daryolari Arman tog'laridan boshlanib, Fors qo'ltig'iga quyiladi. Daryo suvlari minerallarga boy loyqa olib borib toshqin vaqtida dalalarga toshib, hosildor qatlam hosil qiladi.

Ikki daryo oralg'ida hosil olish uchun yil davomida melioratsiya ishlarini amalga oshirish kerak edi. Bu yerda qadimdan odamlar kanal va dambalar qurganlar. Mesopotamiya iqlimi shimol va janubda bir xil emas. Shimolda quruq subtropik zonada qishda ba'zida qor yog'adi, bahor va kuzda yomg'ir bo'ladi. Janub juda issiq va quruq iqlimli. Mesopotamiya qadimda loy va tabiiy asfalt mo'l-ko'l bo'lgan. Shimolda qo'rg'oshin, qalay, temir va tosh ham uchraydi.

Mesopotamiya florasi juda kambag'al. Faqat shimolda tog'li rayonda har xil daraxtlar uchraydi. Qadimda daryo vodiysida tol daraxti, janubda qamishning turli xillari bo'lgan. Xurmo palmasi muhim rol o'ynagan. Strabonning aytishicha, qadimda uning 360 xil foydali xossasini bilganlar. Uzum va mevali daraxtlar, tariq, polba, qanop, bodring, sarimsoq, baqlajon, oshqovoq, loviya va no'xat o'stirilgan.

Qadimgi fauna boy bo'lgan. Daryolarda baliq ko'p bo'lgan, qushlar, eshak, cho'chqa, kiyik, quyon, tuyaqush, sherlar to'qay va sahrolarda mo'l-ko'l bo'lgan. Mesopotamiya Yaqin Sharqning keng bo'shlig'ida joylashganligi uchun xalqaro savdoda yetakchi rol o'ynagan, ko'pgina yo'llar G'arbdan Sharqqa, Shimoldan Janubga shu yerdan o'tgan.

Qadimgi Mesopotamiya aholisi

Mesopotamiyada odamlar qadimdan oʻrnasha boshlagan, neolit davrida bu jarayon tezlashgan, Dastlab iqlimi qulay shimol oʻzlashtirilgan. Qadimgi Xassun, Xalaf madaniyatining etnik kelib chiqishi nomaʼlum. Janubiy Mesopotamiya ilk manzilgohlari keyinroq eramizdan avvalgi IV ming yillikda va eramizdan avvalgi IV ming yillikni II yarmida El-Ubayd madaniyati bilan belgilanadi. Baʼzi tadqiqotchilar bu madaniyatni shumerlarga tegishli deb, boshqalari protoshumerlarga bogʻlaydilar.

Shumerlarning janubiy Mesopotamiyada paydo boʻlishi taxminan er.avv.IV ming yilliklar bilan belgilanadi.

Shumer tilini qaysi til oilasiga mansubligi ham nomaʼlum. Shumerlar mahalliy aholi bilan aloqa oʻrnatib, ulardan bir qancha xoʻjalik yutuqlari, diniy eʼtiqodlar va toponomik nomlarni oʻzlashtirib olganlar.

Mesopotamiyaning shimolida er.avv. III ming yilliklardan boshlab sharqiy semit chorvador qabilalari yashagan. Ularning tili akkad tili deb atalgan. Er.avv. III ming yillik oxirida gʻarbdan, Suriya choʻllaridan Mesopotamiyaga gʻarbiy semit chorvador qabilalari kirib kelgan. Akkadlar ularni amoriylar deb atashgan. (Akkadcha «Amurri», «Suriya» yoki «Garb» deyilgan.) Er. avv. III–II ming yilliklarning birinchi yarmida amoriylar Mesopotamiyada bir necha podsho sulolalarga asos solganlar. Qadimgi shimoliy Mesopotamiya, shimoliy Suriya va Arman togʻlarida xurrit qabilalari yashagan. Shumer va akkadlar ularni va mamlakatni Subarti deb atashgan.

Er. avv. III ming yillikdan shimoliy-sharqiy Mesopotamiyada Diyali daryosidan Urmiya koʻligacha yarim koʻchmanchi kutiy (gutiy) qabilalari yashagan. Kassit qabilalari shimoliy-gʻarbiy Eronda, elamlardan shimolda yashagan. Ular er. avv. XVI asrda Bobilni bosib olib, oʻz sulolariga asos soldilar: Kassitlar mahalliy madaniyat, tilni qabul qilib mahalliy aholini assimillatsiya qildilar. Er. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmida shimoliy Armaniston va Suriya choʻlidan shimoliy Mesopotamiyagacha gʻarbiy semit guruhiga mansub kassit qabilalari kirib keldi. Ular er. avv. XII asr oxirida shimoliy Suriya va janubiy-gʻarbiy Mesopotamiyada kichik davlatlar barpo qildilar. Ular er. avv. I ming yillik boshlarida xurrit va amoriy aholisi bilan qoʻshilib ketdilar. Oromiy tili bu yerda keng tarqaldi. Er. avv. X asrda janubiy Mesopotamiyaga oromiylarga qarindosh xaldey qabilalari kelib oʻrnashdi.

Davrlashtirish

Mesopotamiya hududida er. avv. IV ming yillikdan III ming yillikgacha ibtidoiy jamoa tuzumini yemirilish jarayoni bordi. Shumerlarning er. avv. IV ming yillikni boshlarida Janubiy Mesopotamiyaga kelishi bilan Uruk madaniyati boshlandi.

Er. avv. III ming yillikdan boshlab mamlakatni janubiy qismida shumerlarning kichik shahar-davlatlari paydo bo'ldi. Er. avv. III ming yilliklar ilk sulola davri deb ataldi. Keyingi davr er. avv. III ming yillikning oxirgi davri kuchli mutlaq monarxiyalar tashkil topish davri hisoblanadi. Er. avv. XXI–XXIII asrlar siyosiy markaz Mesopotamiyaning markaziga ko'chib bu yerda Akkad davlati tashkil topadi va uning tarkibiga Shumer janubiy va shimoliy Mesopotamiya kiradi. Kutiylar hujumi sababli Akkad podsholigi yemirilib, yetakchilik Shumer–Akkad podsholigiga o'tadi.

Er. avv. II ming yillikning boshlarida Ikki daryo oralig'ida Bobil podsholigi yuksalib, Bobil boshchiligida butun mamlakat birlashtirildi. Uning tarixi quyidagi davrlarga bo'linadi: Qadimgi Bobil yoki amoriy davri er. avv. XIX–XVI asrlar, o'rta Bobil yoki kassit (er. avv. XV–XII asrlar) davri, Bobilning siyosiy tushkunlik davri (er. avv. XII–VII asrlar), yangi Bobil qisqa qayta uyg'onish (er. avv. VII–VI asrlar) davri va Eron tomonidan mamlakatni bosib olinishi.

Mesopotamiyaning qadimiy tarixiy manbalari

Qadimgi Mesopotamiya tarixi bo'yicha asosiy manbalar bu moddiy madaniyat yodgorliklari, yozma hujjatlar va adabiy asarlar, antik mualliflar asarlari hisoblanadi.

Moddiy madaniyat yodgorliklari

Er. avv. III–I ming yilliklarga oid moddiy madaniyat yodgorliklari Mesopotamiyaning qadimgi shaharlari Eredu, Uruk, Lagash, Larsa, Nippur, Eshnunna, Mari, Ashshur, Nineviya va Bobil xarobalarini qazish natijasida ma'lum. Shaharlarda zinapoyasimon minora, saroylar, ulkan ibodatxonalar, turar joylar, xo'jalik inshootlari, san'at asarlari va uy anjomlari topilgan. Mesopotamiyadan, Misr, Baxrayn va Hindistondan er. avv. III–II ming yilliklarga oid silindrsimon stealit, lazurit, serdolikdan yasalgan muhrlar ko'plab topilgan.

Xo'jalik hujjatlari

Eng qadimgi hujjatlar (er.avv. III ming yillik boshlari) Uruk va Jamdat-Nasrdan topilgan mingga yaqin loy taxtachalardir. Ular piktografik belgilar bilan yozilib hali oxirigacha o'qilmagan. Lagashdan er.avv. III ming yillikka oid xo'jalik hujjatlari topilgan. Ayniqsa, er.avv. II ming yillikka oid ko'pgina xo'jalik hujjatlari saqlanib qolgan, ular davlat arxivlari, ibodatxona va xususiy arxivlarda saqlanib qolgan. Hozirgi Turkiya hududidagi Qultepadan er.avv. II ming yillikka oid Osuriya va amoriy savdogarlariga tegishli qarz, tilxat va sud qarorlari aks etgan 10.000 loy taxtachalardan iborat arxiv; er. avv. II ming yillikka oid qadimgi Arrapxadan topilgan 4000 loy taxtacha; er. avv. XII–XI asrlarga oid Ashshur shahri arxivi, er. avv. I ming yillikka oid Nippur, Bobil, Borsippa, Ur va Uruk shaharlari kesishmalarida topilgan arxivlar, ayniqsa, Nippurda «Murashu uyi»dan topilgan er.avv. V asrga oid 700 hujjat diqqatga sazovordir.

Huquqiy hujjatlar

Huquqiy hujjatlardan bizgacha yetib kelgan yodgorliklarning ko'pchiligi Mesopotamiyadan topilgan. Ulardan eng qadimgisi podsho Shul'ga qonunlari, (er. avv. III ming yillikning oxiri), er. avv. XX asrga oid Eshnunna qonunlari, undan kirish va 59 modda saqlanib qolgan; er.avv. II ming yillik boshlariga tegishli Larsa va Issin qonunlari parchalari, Lipit-Ishtar nomli hukmdorning kirish, xulosaning bir qismi va 40 ga yaqin qonun moddalari bizgacha yetib kelgan.

Eng katta qonunlar to'plami 247-moddadan iborat asosiy qism, xulosadan iborat Hammurapi qonunlaridir. Er.avv. II ming yillik o'rtalariga oid Osuriyaning yoki o'rta Osuriya qonunlari, yangi Bobil podsholigiga oid 20 ga yaqin qonun moddalari bizgacha yetib kelgan.

Diplomatik hujjatlar

Eng qadimgi diplomatik hujjatlardan ikki loy silindrda bitilgan er. avv. XXIV asrga oid Lagash va Umma o'rtasidagi chegara janjali to'g'risidagi yozuv bizgacha yetib kelgan. Er. avv. XXIII asrga oid Akkad va Elam davlatlari o'rtasidagi shartnoma, er.avv. II ming yillik boshlariga oid Mari podshosining Bobil, Suriya va

Finikiya bilan diplomatik yozishmalari matnlari topilgan. Er.avv. II ming yillikda Old Osiyo, Misr tarixi va xalqaro munosabatlar to'g'risida boy ma'lumot beradigan bosh manba Misrda topilgan Tell-Amarna arxividir.

Tarixiy mazmundagi yozuvlar

Shumer shaharlari Akkad, Bobil va Osuriya davlatlari podsholarining yozuvlari juda katta qimmatga egadir. Shunday yozuvlardan biri er.avv. XXIV asrga oid Lagash davlatining yuksalishi, uning qo'shni Umma bilan kurashi to'g'risida hikoya qiladigan Lagash hokimi Eanatumning «Kalxatlar stelasi» deb atalmish yozuvidir. Er. avv. XXIV asrga oid Lagash hokimi Urukagina, er. avv. XXII asrga oid Lagash hokimi Gudeaning qurilish va bag'ishlov yozuvlari, Akkad podshosi Rimushning (er. avv. XXIII asr) Elamga yurishlari to'g'risidagi yozuvlari va «Manishtun obeliski»da podsho yer zaxirasi, uning jamoa yeri hisobidan ko'payishi to'g'risida ma'lumot berilgan.

Bizgacha Osuriya podsholarining juda ko'p yozuvlari yetib kelgan. «Sargon II ning Ashshurga xati», er.avv. 714-yilda Urartuga qarshi yurishi bayon qilingan xatlar yetib kelgan. Podsho Ashshurbanipalning batafsil tarixiy ma'lumot beruvchi yilnomasi shular jumlasidandir. Yangi Bobil podsholarining 140 ga yaqin yozuvlari bizga ma'lum. Tarixiy asarlar keyinroq er.avv. IV—III asarlarda paydo bo'ldi. Kohin Beroyesning (Bobildagi Marduk ibodatxoansi kohini), 3 qismli «Bobil va Xaldey tarixi»i to'fon davridan Makedoniyalik Iskandar davrigacha davom etgan asari diqqatga sazovordir. Bizgacha bu asarning parchalari o'rta asr tarixchilari asarlarida keltirilgan ma'lumotlar orqali yetib kelgan.

Shumer-Akkad adabiy yodgorliklari

Uruk podshosi Jmerkar to'g'risidagi epik poemalarda Shumerning ilk sulola davrida (er.avv. III ming yillik boshlari) uzoq mamlakat Aratta (Eron hududi) bilan aloqasi to'g'risida qiziqarli ma'lumotlar beriladi.

Shumer poemasi «Gilgamesh va Aga» da Urukning Kish shahri qaramligidan mustaqil bo'lishi uchun kurashi to'g'risidagi aniq ma'lumotlar mavjud. Akkad podsholigining asoschisi Buyuk Sargon to'g'risidagi Akkad afsonalari saqlanib qolgan.

Shumer, Bobil va Osuriya yodgorliklaridan qimmatli tarixiy

ma'lumotlar olish mumkin. «Gilgamesh» dostoni haqiqiy tarixiy xazina hisoblanib, uning matni Nineviya shahridagi mashhur Osuriya podshosi kutubxonasidan topilgan. Bu doston er. avv. II ming yillik boshlarida yaratilgan deb taxmin qilinadi.

Antik mualliflar asarlari

Antik mualliflar Mesopotamiya tabiati, iqlimi va aholisining urf-odatları, diniy e'tiqodları, yutuqlari va tarixiy afsonalari to'g'risida qimmatli ma'lumotlar yozuvlar qoldirdilar.

Eng batafsil ma'lumotlarni Mesopotamiyaga sayohat qilgan yunon tarixchisi Gerodot qoldirgan (er. avv V asr). Gerodotning kichik zamondoshi ko'p yillar Eronda bo'lgan knidlik Ktesiy 23 kitobdan iborat «Eron tarixi» asarida Mesopotamiyaga ancha katta o'rin ajratgan. Ammo Ktesiy tarixini bayon qilish afsonaviy an'analarga asoslangan bo'lib voqealarni soxtalashtirish, xatolarni ko'pligi uchraydi. Er.avv. V asrda fors shahzodasi Kirning yollanma qo'shinida askar bo'lib Mesopotamiyaga kelgan yunon Ksenofontning «Kiropediya» va «Anabasis» asarlarida Dajla va Frot daryo vodiylari tasviri, mamlakat xalqlari va urf-odatları to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Strabonning «Geografiya»sida (er. avv. I asr-eramizning I asri) 16 kitob Mesopotamiyaga maxsus bag'ishlanib boy ma'lumotlar beradi. Mesopotamiya tarixi bo'yicha bir qancha ma'lumotlar Iosif Flavii va Rim tarixchisi Pompey Trog asarlarida uchraydi.

Tarixnavislik

Mixxatni deshifrovkasi (o'qilishi). Mesopotamiya, Eronga birinchi ilmiy safar qilgan kishi XVII asrda daniyalik olim K.Nibur edi. U Yevropaga qadimgi Eron poytaxti Persepol saroyidan mixxat yozuvlarini olib keldi.

1802-yilda klassik fanlar o'qituvchisi nemis olimi Grotofend 39 ta belgidan 10 ta mixxatni o'qidi XIX asrning 30–40-yillarida Yaqin Sharqda uzoq yillar ishlagan ingliz harbiysi va diplomati G.Roulingson mixxatlarni o'qilishida katta hissa qo'shdi. U Eronda Xamadon (Midiyaning qadimgi poytaxti Ekbatana) shahri yaqinida Behistun qoyasida Doro I ning uch tildagi ulkan yozuvini topdi. 1947-yilda Roulingson yozuvning Bobil qismidagi 600 belgidan 250 tasini aniqladi. Olimlar J.Oppenxeym, E.Xinks

va boshqalar Mesopotamiyaning Akkad mixxatlarini o'qishga o'z hissaslarini qo'shdilar. 1855-yilda Behistun yozuvining uchinchi qismi elam tilidagi mixxatlar ham olimlar tomonidan o'qildi.

XIX asrning 90-yillarida nemis olimi F. Delich akkad tilining grammatikasi va lug'atini yaratdi.

Shumer mixxat yozuvini o'qish keyinroq XIX asrning I yarmida F. Tyurgo-Danjan, O. Pepel, A. Daymel va A. Falkenshteynlar tomonidan amalga oshirildi.

Arxeologik ma'lumotlar

Qadimgi Mesopotamiyadagi birinchi arxeologik qazishmalar XIX asr o'rtalarida uning shimoliy qismi Osuriya joylashgan joyda amalga oshirildi. 1842-yil fransuz diplomati P. Botta Kunjik tepaligini qazishni boshladi. Chunki bu joy mahalliy afsonalarga ko'ra Osuriya davlatining poytaxti Nineviya bo'lgan. Ammo tepalikni qazish aytarli natija bermagach, u bu yerda ishni tugatib Xorsabod qishlog'ida qazish ishlarini boshladi. U bu joyda 1843-yil Osuriya podshosi Sargon I ning Dur-Sharrukin saroyi qoldiqlarini topdi. Botta topgan yodgorliklar Luvr muzeyining Osuriya kolleksiyasining asosi bo'ldi.

1845–1847-yillar ingliz diplomati G. Leyyard sharq tillarini yaxshi bilgan holda Nimrud tepaligini qazishni boshladi. Ulkan odam, ho'kiz, odam-sheer haykallari bo'lgan podsho saroylari bilan Osuriya poytaxti Nineviya hisoblangan Kunjik tepaligidan, Osuriya podshosi Sinaxxerib (er. avv. VII asr) saroyini uning nevarasi Ashshurbanipalning «Loy kitob»lar bilan to'la kutubxonasi bilan birga topildi. Leyyard topilmalari Londondagi Britaniya muzeyi qadimgi sharq kolleksiyasining asosi bo'ldi. Leyyardning xodimi U. Rassam Kunjik tepaligida qazish ishlarini davom ettirdi va harbiy manzaralar tasvirlangan ajoyib relyefli boy podsho kutubxonasi bilan Ashshurbanipalning saroyini topdi. Rassom tomonidan Nimrud yaqinidagi Balavat degan joyda er. avv. IX asrga oid Osuriya yodgorliklari, jumladan, harbiy yurish va xiroj keltirish tasvirlangan 4 jez plita Balavat darvozasi qoplamasi topildi.

Ingliz olimlari tomonidan XIX asrning ikkinchi yarmida qadimgi shumer shaharlari Uruk, Larsa va Eredu qazib ochildi. XIX asrning oxirida fransuz arxeologlari Shumer shahri Lagash va uning hukmdorlarini ko'p sonli haykallarini asosan, Gudeaning kumush va alebastr vazalarini, «Kalxatlar stelasi»ni, ibodatxona

xo'jaligi va 3000 yillik tarixga ega Nippur shahrini ochdilar. Nippur xarobalaridan umumshumer xudosi Enlil ibodatxonasi, 6000 loy taxtachadan iborat ibodatxona-kutubxona, saroy, maktab, bozor, do'konlar uy-joylar va xo'jalik binolari topildi. XIX asrda Mesopotamiyadagi arxeologik kashfiyotlar hammani lol qoldirdi. Ammo arxeologik izlanishlar ishqiboz qiziquvchan kishilar tomonidan hech qanday ilmiy rejasiz, ilmiy usullarsiz olib borildi. Ilmiy usuldan xabarsizlik butun-butun madaniy qatlamlarni yo'qotishga olib keldi. XX asrning boshlaridan arxeologik izlanishlar qat'iy ilmiy usullarga suyangen holda olib borila boshlandi. Nemis arxeologi Koldevey Bag'dod yaqinida qadimgi Bobil xarobalarini ochdi. 1899–1917-yillar shahar devorlari, Navoxudonosor II (er. avv. VII asr) saroyi, diniy marosimlar ko'chasi, bosh xudo Marduk ibodatxonasi, ulkan zikkurat qoldiqlari topildi. Nemis arxeologi V. Andre 1903–1914-yillar Osuriyaning eng qadimgi poytaxti Ashshurni qazib ochdi. 1933–1939-yillar fransuz Parro Mari shahri qoldiqlarini qazib bu yerda podsho Zimrilim saroyi (er. avv. II ming yillik boshlari), 20 ming loy taxtachadan iborat xo'jalik-diplomatik hujjatlar arxivini topdi. 1922–1924-yillar ingliz olimi D. Vulli qadimgi Ur shahri xarobalaridan oy xudosi Nannar, ma'buda Ningal ibodatxonalari, podsho Ur-Nammu er. avv. III ming yillik oxirida qurgan zikkuratni, ilk sulola davrida qurilgan maktab, ustaxona, bozor, uy-joylar, ibodatxona, davlat va xususiy arxivlarini qazib ochdi.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Yevropa va Amerika tadqiqotchilari bilan birgalikda Iroq olimlari arxeologik izlanishlarda ishtirok eta boshladilar. Iroq olimlari Eredu shahrini, Nineviya xarobalaridan podsho Asarxaddon saroyini ochdilar. XIX asrning 50–80-yillaridan XX asr boshlarigacha topilgan yodgorliklar yangi ilmiy usullar asosida qayta o'rganila boshlandi. Shu bilan birga Mesopotamiyaning sinfiy jamiyat tarixigacha bo'lgan paleolit davri (Shanidar manzilgohi), neolit (Jarmo, Xassun manzilgohlari) yodgorliklari o'rganila boshlandi.

XIX asr oxiridan boshlab Mesopotamiya tarixiga oid qator tadqiqotlarni nemis olimlari K. Bekold, B. Maysner, amerikalik olimlar A. Almeted, A. L. Oppenxeym e'lon qildilar. Mesopotamiya tarixining quyidagi yo'nalishlari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borilayapti: siyosiy tarix va davlat qurilishi; sharq davlatchiligining o'ziga xos xususiyatlari; qadimgi Mesopotamiya huquqi; madaniyat va diniy e'tiqod etnogenezi, shumerlarning kelib chiqishi va ularning semit tilli xalqlar bilan aloqasi kabilar.

Iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar muammolari yetarlicha o'rganilmagan. XIX asr oxiri XX asr boshlarida E.Meyer fikricha har qanday sivilizatsiya feodalizmdan boshlanadi, kapitalizm davriga yetib ichki qarama-qarshiliklari tufayli halok bo'ladi, shundan so'ng bu sikl yana qaytariladi. Sharqda bu nazariya bo'yicha jamiyat abadiy feodalizm holatida turadi. Shu sababli XX asr boshlarida nemis olimlari B.Maysner, P.Koshaker asarlarida qadimgi Mesopotamiya jamiyati feodal jamiyat deb baholani.

G'arbdagi nazariyalardan yana biri tarixiy voqealarni bilish mumkin emasligi va uning tartibsizligi konsepsiyasining ilgari surilishi natijasida Mesopotamiya jamiyati taraqqiyotini tub muammolarini yechishga yordam berdi.

Tadqiqotlardagi yana bir kamchilik dalillarni yozish kabi yo'nalishning ustuvor bo'lib qolishi bo'ldi. Ammo keyingi paytlarda ijtimoiy tuzilish, xo'jalikni tashkil etish, shaharlarni shakllanishi va ular-ning o'rni va roli, hunarmandchilik, savdo, ibodatxona xo'jaligi kabi qator muammolarga bag'ishlangan kapital tadqiqotlar paydo bo'ldi. (A. Falkenshteyn, Oppenxeym, I. Gelba, V. Lemans va boshqalarning asarlari).

Mesopotamiya tarixini o'rganish markazlari dastlab Angliya va Fransiya o'rnashdi. XIX asrda u Germaniyaga ko'chdi. Yevropada fashizmning paydo bo'lishi ko'pgina olimlarni AQSHga ko'chishiga sabab bo'ldi. Bu yerda hozir jahonga mashhur osurshunoslik markazlari ishlaydi. Shu bilan birga hozir Fransiya, Italiya, Belgiya, Gollandiya, Turkiya va Iroqdagi osurshunoslik markazlari samarali tadqiqotlar olib bormoqdalar.

Tayanch iboralar

Frot, Dajla, fauna, El-Ubayd, Shumer, Akkad, Semit, Amoriy, Diyali, Urmiya, gutiy, kassit, xurrit, Bobil, oromiy, Ered, Uruk, Lagash, Nippur, Eshnunna, Mari, Ashshur, Nineviya, Murashu uyi, Shulga, Lipit-Ishtar, Hammurapi, Tell-Amarna, Umma, Rimush, «Kalxatlar stelasi», Urukagina, Eannatum, Elam, Sargon II, Beroyes, «Bobil va Xaldey tarixi», «Gilgamesh va Aga», Gerodot, Ktesiy, Ksenofont, «Anabasis», Strabon, Persepol, Grotofond, G.Roulingson, Xamadon, Kunjik, Xorsabod, Dur-Sharrukin, Luvr, G.A.Leyyard, Nimrud, K.Bekold, B.Maysner, A.Oppenxeym.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998- yil.
Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо»-М.: 2004.
Сетон Ллойд. Археология Месопотамии. М.: 1984.
История Древнего Востока. 4.1. Месопотамия (Под ред. И. М. Дьяконова). М.: 1985.
История Древнего Востока. Под. ред. Кузищина. М.: 1988, С. 92-107.
Источниковедение по истории Древнего Востока. Под. ред. Кузищина. М.: 1984.

Asosiy sanalar

Er. avv. V ming yillik oxiri-madaniyati	Mesopotamiyada El-Ubayd
er. avv. IV	ming yillikning I yarmida
Er. avv. IV–III ming yilliklar	Mesopotamiya janubida shu- shumerlarning paydo bo'lishi
Er. avv. XVIII asr	Mesopotamiyaga daniyalik olim K. Niburning birinchi ilmiy sayohati
Er. avv. XIX asrning 90-yillari	nemis olimi F. Delichning akkad grammatikasi va lug'atini yaratishi

Mustaqil ish mavzulari

- Qadimgi Mesopotamiyaning moddiy madaniyati yodgorliklari.
Qadimgi Mesopotamiya tarixi, tarixnavisligi.
Antik mualliflarning Qadimgi Mesopotamiya to'g'risidagi asar-
lari.

MESOPOTAMIYADA DAVLAT VA JAMIYATNING PAYDO BO'LISHI. SHUMER SHAHAR DAVLATLARI, SHUMER-AKKAD DAVLATLARI

Mesopotamiya sivilizatsiyasi

Mesopotamiya (yunoncha— «ikki daryo oralig'i», Dajla va Frot oralig'idagi o'lka) Fors qo'ltig'idan Arabiston cho'li, Suriya, Arman Tavri va Zagros bilan cheklangan. Hudud Quyi va Yuqori Mesopotamiyaga bo'linadi. Quyi Mesopotamiya Old Osiyoning eng unumdor qismi, lekin u mineral xomashyo va yog'ochga kambag'al. Keng miqyosdagi suniy sug'orish ishlarini amalga oshirilishi tuproqni sho'rlanishi va hosilni pasayishiga olib keldi.

Er. avv. XI—VIII ming yilliklarda mezolit davrida Dajla va Frot daryolarining vodiylariga qo'shni tog'li rayonlarida temirchilik, hayvonlarni, o'simliklarni ilk madaniylashtirish jarayoni boradi: ilk paxsa binolar paydo bo'ladi. Bu davrda Zavi-Chemi-Shanidar, Mifat dehqonchilik manzilgohlari mavjud bo'lgan.

Neolit davrida taraqqiyot sur'ati kuchayadi. Zagros vodiysida Jarmo madaniyati manzilgohlari paydo bo'ladi. Er. avv VII ming yillik oxiri VI ming yillik boshlarida Tel-Satto o'troq manzilgohlari shakllanadi.

Er. avv VI ming yillik o'rtalarida Shimoliy Mesopotamiyada Xassun madaniyati rivojlanadi. Er. avv. IV ming yillik oxiri—III ming yillik boshlarida Jamdat-Nasr madaniyati davrida mis va qalay mehnat qurollari ishlatila boshlaydi.

Er. avv III ming yillikda Mesopotamiya janubida shumerlar, Dajla va Frot daryolarining o'rta oqimida akkadlar, shimolda xurritlar taraqqiyotda ildam qadam tashlaydilar. Yirik shahar markazlari Ashshur, Mari, Nineviya va boshqalar paydo bo'ldi. Er. avv III ming yillikning birinchi yarmida Mesopotamiya janubida qator shahar-davlatlar Eredu, Ur, Larsa, Uruk va Kish kabilar paydo bo'ladi. Hunarmandchilik yuqori darajada rivojlandi. Metallurgiya sanoati birinchi o'ringa chiqib oladi. Metall quyish, kovsharlash, payvandlash usullari o'zlashtiriladi. Savdo hunarmandchilikdan ajralib chiqadi. Jamoada maxsus savdogarlar tamkarlar faqat tovar ayirboshlash bilan shug'ullana boshlaydilar. Yerni sotish va sotib olish boshlandi. Qulchilik munosabatlari rivojlanadi. Urushlar qulchilik manba bo'lgan. Qullar «begona mamlakat erkagi (ayoli)» degan ideogrammalar mavjud.

Qullar xo'jalikning turli sohalarida ishlatilgan. Ibodatxonalarda qul mehnatidan foydalanilgan, o'rtacha qullar soni podsho, ibodatxona xo'jaligida 100–200 tani tashkil qilgan. Xususiyo xo'jalikda 1–3 ta, podsho xo'jaligida bir necha o'n qul bo'lgan. Taxminlarga ko'ra, Lagash davlatida 80–100 ming erkin kishiga 30 ming, qul Shuruppakda 30–40 ming erkin kishiga 2–3 ming qul to'g'ri kelgan.

Qullar 15 sikldan 23 sikl kumushga sotilgan.(1 sikl–8 gramm). Shumer jamiyatida qullardan tashqari o'z yeri bo'lmagan yoki yeridan ajralgan, boshqa jamoalardan kelganlar, kambag'al oilaning kichik a'zosi ibodatxonaga bag'ishlangan qaram kishilar ko'p bo'lgan. Bu qaram kishilar ibodatxona va xususiyo xo'jaliklarda qullar qatorida mehnat qilganlar. Ilk sulola davrida Shumer jamiyatining hukmron qatlamini quldorlar tashkil qilgan. Bu qatlamga urug' zodagonlari, oliy kohinlar, ma'muriyat vakillari bo'lgan amaldorlar kirgan. Mayda ishlab chiqaruvchilar qatlamini kichik yer uchastkasiga ega bo'lgan hududiy va katta oilalarga birlashgan oddiy jamoachilar tashkil qilgan. Shumer jamiyatida yer egaligi ikki qismdan jamoa va ibodatxona yerlaridan iborat bo'lgan. Ilk sulola davrida er. avv. XXVIII–XXVII asrlarda shahar-davlat tepasida «En» (janob)–oliy kohin turgan, ehtimol u saylab qo'yilgan. «En»ning vazifasi kohinlik, ibodatxona ma'muriyatini boshqarish, ibodatxona, shahar qurilishi-sug'orish inshootlarini barpo qilish, boshqa jamoa mulki hamda uning iqtisodiyotini boshqarish bo'lgan. Er. avv. III ming yillik o'rtalarida «En» unvoni o'rniga «Ensi» («kohin-quruvchi» shahar boshqaruvchisi) va «Lugal»–(«katta odam», «podsho», akkadcha «sharru») paydo bo'ladi.

«Ensi» vazifasi sug'orish inshootlari va ibodatxonalar qurishga rah-barlik qilish bo'lgan, shu sababli u ko'pincha boshida qandaydir qurilish materiallari bilan to'ldirilgan savat ko'targan tarzda tasvirlangan; jamoani, ibodatxonani boshqarish, soliqlar to'plash, ba'zida ibodatxona harbiy qismini boshqargan. «Ensi» vazifasi saylanadigan bo'lib shu sababli, uning hukmronligi «navbat» deb atalgan.

«Lugal» funksiyasi «Ensi»dan o'tro'liroq va mavqei kattaroq bo'lib, yirik shahar ba'zida shaharlar birlashmasi hukmdoriga nisbatan aytilgan. Ilk sulola davrida oqsoqollar kengashi va yig'ini hokimni saylagan yoki mansabidan tushirgan, uning faoliyati ustidan nazorat qilgan, jamoa a'ziligiga qabul qilgan, hukmdor oldida maslahat organi bo'lgan.

Mulkiy tabaqalanishni kuchayishi natijasida xalq yig'ining

roli tusha boradi. Hukmdorning iqtisodiy-siyosiy mavqei o'sib boradi. Uning tayanchi qo'shin bo'ladi. Bu yaxshi qurollantirilgan 5—6 ming kishini tashkil qilgan.

Ilk Shumer shahar davlatlari hududi kichik bo'lib, odatda u kichik shahar, atrofdagi qishloq xo'jalik okrugidan iborat bo'lgan. Eng qadimgi Shumer shahri Eredu hisoblangan. U bilan birga qadimgi hujjatlarda shimoldagi Sippar, janubdagi Shuruppak tilga olinadi.

Shumer shahar-davlatlarining siyosiy tarixi

Er. avv. III ming yillik boshlaridan shumerlar jezni o'zlashtira boshladilar. Shu davrdan arxeologlar ilk sulola davrini (er. avv. 3000—2300-yillar atrofi) belgilaydilar. Shumer an'anasi esa mam-lakat tarixini qaysidir «to'fon»gacha va «to'fondan» keyingi davrga bo'ladi. Haqiqatan ham er. avv. 2900-yillar atrofida Quyi Mesopotamiyani qazishmalariga ko'ra «to'fon» bo'lgan.

Shumer tarixi u yoki bu markazning siyosiy yetakchiligiga qarab er. avv. III ming yillikning birinchi yarmida ilk sulola davrini tashkil qilgan uch bosqichga bo'lish qabul qilingan.

Bu davrda Kish shahri yuksalib I Kish sulolasi hukmronlik qiladi. Uning hokimlari orasida shumer afsonalari qahramonlaridan biri Etana ko'zga tashlanadi. Kishining qudrati juda uzoq vaqt xotirada qolib keyinchalik ko'p hokimlar «Kish lugali» unvonga ega bo'lishga harakat qilganlar, bu unvonning egasi lugal— «yetakchi» bo'lgan. Kishning hokimlaridan biri Etana (er. avv. XXVIII asr) to'g'risida epik rivoyat shakllanib, rivoyatda u ilohiy burgutda o'zi uchun «tug'ilish maysasi»ga ega bo'lish va voris merosxo'r olish uchun osmonga xudolar oldiga ko'tariladi hikoya qilinadi.

Kishning zaiflashuvi Urukning yuksalishi bilan boshlangan. Er. avv. 2600-yillar atrofida Kish shahrining podshosi Aggi, Uruk shahrining podshosi Gilgamesh (mashhur doston qahramoni) tomonidan taxtdan tushiriladi. Gilgamesh butun Shumerni birlashtiradi. Rivoyatlarga ko'ra u xudoning o'g'li bo'lib, o'limidan keyin xudo deb ulug'langan.

Ilk sulola davrining uchinchi bosqichida er. avv. 2550-yillar atrofida Urukni yetakchiligi o'rniga o'zining shaxta sog'onalari bilan ma'lum bo'lgan Ur sulolasi keladi. Ur shahri janubiy Mesopotamiyada yetakchilik qila boshlaydi. Ur shahrida podsho hokimiyati kuchayadi, hukmdorlar uchun hashamatli sog'onalar qurila boshlaydi. Vaqt o'tishi bilan ziddiyatlar kuchayib, Ur zaiflashib qo'shni Lagash

shahri kuchayib ketadi. Lagash deyarli barcha Shumer shaharlarini bo'ysundiradi, Elam ustidan g'alaba qiladi. Er. avv. XXIV asrda Lagashda ensi hokimiyati kuchayadi va u Lagash bosh xudosi Ningir-sunning bosh kohini bo'ladi. Uning hokimiyati urug'chilik munosabatlarini yemirilishi, savdo-hunarmandchilikni rivojlanishi natijasida shahar aholisini turli tabaqalari tomonidan qo'llab-quvvatlanadi.

Ibodatxona xo'jaliklariga ham soliq solinadi, hunarmand, jamoachilardan turli majburiyatlarni o'tash talab qilinadi. Daromad solig'i ko'payadi. Lagashda ijtimoiy ziddiyat kuchayadi. Yangi «ensi» Urukagina ijtimoiy ziddiyatlarni bo'shashtirish uchun islohot o'tkazadi. Oliy kohinlar soliqlardan ozod qilinadi, ibodatxonalarining qaram kishilarga natural mahsulot to'lovi miqdori oshirilib, ularning huquqlari kafolatlanadi. Aholidan olinadigan soliq-to'lovlar bir qadar kamaytiriladi. Urukagina «Lugal» unvonini qabul qiladi. Ammo ichki ziddiyatlar Lagashni zaiflashtiradi. Lagashning ichki qiyinchiliklaridan foydalangan Umma shahri podshosi Lugalzagissi er. avv. XXIV asr oxirida Lagashni bosib olib, butun Shumerda chorak asr yetakchilik mavqeiga ega bo'ladi. Umma shahar-davlati hududi O'rtayer dengizidan Fors qo'ltig'igacha (shumercha «Yuqori dengizdan to quyi dengizgacha») cho'zilib ketgan.

Akkadning yuksalishi

Kishning fitna qurboni bo'lgan podshosi Lugalzagissining kichik saroy amaldori, kelib chiqishi oddiy odamlardan bo'lgan akkadlik (rivoyatlarga ko'ra tashlandiq bo'lgan va keyinchalik Kish saroyida tarbiyalangan) Kishning bir qism aholisi bilan ko'rimsiz Akkad shaharchasiga yashirinadi. O'zini Sharrum-ken («haqiqiy podsho» zamonaviy aytilishi Sargon) Sargon, (er. avv 2316–2361-yillar) deb e'lon qiladi. Sargon ommaviy yengil qurollangan qo'shin tuzdi. Shumer shimolidagi Akkad davlatiga asos soldi. U kuchli qo'shin bilan 34 jangdan keyin butun Shumerni istilo qildi. Sargon o'zining 55-yillik podsholigi davrida (er. avv. 2316–2261-yillar) butun Mesopotamiyani Akkad davlati qo'l ostiga birlashtiradi. Bundan tashqari, u Kichik Osiyo, Kipr, Suriya, Elam va hatto uzoq Janubiy Eron-gacha harbiy yurishlar qiladi. Sargon davlati hududiga ahmoniylarga bo'lgan bir yarim yil davomida hech kim teng kela olmadi.

Sargon davlati oldingi Mesopotamiya davlatlaridan farq qilgan holda markazlashgan davlat edi. Sargon va uning vorislari davrida mamlakatda iqtisodiyot, pul-tovar munosabatlari, sun'iy

sug'orishga asoslangan dehqonchilik yuksaladi. Podshoning mustabid hokimiyati urug' zodagonlarining, oqsoqollar kengashining kuchli qarshiligiga uchraydi. Podsho ularning qarshiligini sindirish, o'z hokimiyatini mustahkamlash uchun xizmatdagi zodagonlar, amaldorlar qisman kohinlarga tayanib ish ko'radi. Ba'zi shaharlarning merosiy «Ji»lari (hokimilari) o'rniga podsho o'z kishilarni tayinlaydi. Sargon muntazam qo'shinni tashkil qilib, harbiylarga xizmat uchun yer ajratib beradi. Natijada podsho («Shar-um») ning qudratli hokimiyati vujudga keladi.

Sargon va uning merosxo'rlari Rimush, Naramsuen (er. avv. 2236–2200-yillar) podshoning mustabid hokimiyatini mustahkamlash uchun isyonchi shaharlar, «ensi»lar, urug' zodagonlariga qarshi muntazam kurash olib borishga majbur bo'lganlar. Podsho hokimiyatini mustahkamlash uchun merosiy «ensi»larni, o'z o'g'illari bilan almashtirganlar, merosiy hokimlar oddiy amaldorlar darajasiga tushirilgan. Podsho ichki siyosatda kohinlarga suyanadi. Kohinlarga ko'plab imtiyozlar berilgan. Podsho va uning o'g'illari ibodatxona kohinlari lavozimini bajarganlar. Kohinlar Naramsueni «akkad xudosi» deb tan oladilar.

Naramsuen faol tashqi siyosat olib boradi. Subartu, Elam, Fors qo'ltig'igacha, Zagros tog'larida lulubeylarga nisbatan g'olibona yurishlari va tashqi siyosatdagi yutuqlari uchun «dunyoning to'rt iqlimi podshosi» unvoniga ega bo'ladi.

Akkad podsholigining qudratiga Mesopotamiyaga Zagros tog'laridan bostirib kirgan tog'li qabilalardan bo'lgan qutiylar chek qo'yganlar. Boshida Naramsuen ularni og'ir janglarda yengib haydab chiqardi va o'zi urushda halok bo'ldi, ammo ular yana bostirib kirdilar. Mamlakat qutiylar tomonidan talon-taroj qilindi, Shumerning mahalliy hokimlari ularga xiroj to'ladilar. Lagash hokimlari qutiylar yordamiga tayanib boshqa shaharlar ustidan ma'lum darajada hukmronlik qildilar. Janubiy Mesopotamiyada Lagashning zo'ravonligi boshqa shahar-davlatlarning qahrg'azabiga uchradi va qutiylardan ozod bo'lish vaqtida qo'shni shahar-davlatlar tomonidan Lagash shahri shafqatsiz buzib tashlanadi. Qutiylar davridagi Lagash hokimlaridan biri Gudea (er. avv. 2137–2117-yillar) o'zining yozuvlari va haykallari bilan ma'lum. Uning davrida Ningirsu xudosi ibodatxonasi atrofida yagona ibodatxona xo'jaligi tashkil etilgan edi. Gudea bu xudo uchun olinadigan maxsus soliq joriy qiladi va qurilish majburiyatini kiritadi. Gudea Hind daryosi havzasi viloyatlari bilan savdo qiladi va Elam bilan urush olib boradi.

Qutiylar Mesopotamiyada yuz yilga yaqin hukmronlik qilganlar. Er. avv. 2109-yil qutiylar Ur podshosi Utuxengal tomonidan tor-mor qilinadi va III Ur sulolasi hukmronligi boshlanadi. Utuxengalning safdoshi Ur-Nammu (er. avv. 2106–2094-yillar) va uning o'g'li Shulgi (er. avv. 2093–2046-yillar) o'z davlatlarini misli ko'rilmagan darajada mustahkamladilar va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni amalga oshirdilar.

Buzilgan sun'iy sug'orish tizimi to'liq qayta tiklanib, yangi kanal, to'g'onlar ko'riladi. Katta hajmdagi chorvachilik, dehqonchilik xo'jaliklari tashkil qilinadi, hunarmandchilik bilan shug'ullanadigan podsho ustaxonalari ishi yo'lga qo'yiladi, tashqi savdo kengaytiriladi. O'lchov birliklari tartibga solinadi. Ibodatxona zikkuratlari, podsho sog'onalari quriladi. III sulola davrida asosiy yer zaxirasi podsho qo'lida to'plandi. Jamoa yerlari xususiy qo'llarda o'ta boshlaydi. Podsho jamoachilarni xonavayron bo'lishi jarayonini sekinlashtirish uchun jamoa yerlari oldi-sottisini taqiqlaydi. Ammo yersizlanish kuchayib ketadi. Kambag'allarning o'z bolalarini qul qilib sotishi, qarz uchun vaqtincha qul bo'lish odatdagi hol bo'lib qoladi. Qullar ko'payib ketadi, qul 9–10 sikl turgan. Shumer-akkad podsholigining davlat boshqaruvi III sulola davrida qadimgi sharq podsho hokimiyatining tugallangan shakli edi. Podsholar cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lib «Ur podshosi, Shumer podshosi va Akkad podshosi» unvonlariga ba'zida «dunyoning to'rt iqlimi podshosi» unvonlariga ega bo'lganlar.

Tayanch iboralar

Zavi-Chemi-Shanidar, Mifat, Neolit, Tel-Satto, Xassun, Jamdat-Nasr, «J», «En», Ensi, Lugal, «Ji», Etana, «Kish lugali», Enmerkar, Ningursu, Sargon, Akkad, Naramsuen, Sharrum, Utexengal, qutiylar, III Ur sulolasi, «To'rt iqlim podshosi».

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.
Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо»-М.: 2004.
Крамер. С. История начинается в Шумере. М.: 1965.
Дяконов И.М. Общественный и государственной строй древнего Двуречья. Шумер М.: 1959.
Зарождение древнейших классовых общества и переводе

очаги рабовладельческой цивилизации (под. Ред. И.М.Дяконова) М.: 1983.

Козерева Н.В. Сельская округа в государстве Ларса. Вестник древней истории. 1975. № 2. С-3-17.

Струве В.В. Государство Лагаш. М.: 1961.

Вулли Л., У. Халдеев. Пер.с.анг.(Под.ред) В.В.Струве.М.: 1961.

Asosiy sanalar

Er. avv. VII—V ming yilliklarda	Shimoliy Mesopotamiyaning neolit madaniyatlari: Jarmo, Xassun, Xalaf
Er. avv. V ming yillik oxiri-	El-Ubayd madaniyati, urug'chilik
Er. avv. IV ming yillikning boshlari	madaniyatining yemirila boshlashi
Er. avv. IV ming yillikning II yarmi	Shumer sivilizatsiyasini boshlanishi. Ilk davlatlar, piktografik yozuv
Er. avv. IV ming yillik oxiri-	
Er. avv. III ming yillik boshlari	Jamdat Nasr madaniyati
Er. avv. XXVIII—XXIV asrlar	Ilk sulola davri. Shumer shahar - davlatlarning paydo bo'lishi. Mixxatni yaratilishi
Er. avv. XXIV—XXII asrlar	Mesopotamiya Akkad qo'l ostida. Sargon sulolasi hukmronligi

Mustaqil ish mavzulari

Ikki daryo oralig'ida Shumer — shahar davlatlarining paydo bo'lishining ijtimoiy-iqtisodiy omillari.

Shumer shahar-davlatlarida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar.

Ikki daryo oralig'ini Akkad boshchiligida birlashtirilishi.

Qadimgi Shumer-Akkad jamiyatining siyosiy tuzumi.

QADIMGI BOBIL PODSHOLIGI. YANGI BOBIL PODSHOLIGI

Bobilning yuksalishi

Iqtisodiy tushkunlik, amoriy ko'chmanchi qabilalarining hujumi, Ur sulolasining yemirilishi siyosiy tarqoqlikka olib keldi. Amoriy va Akkad davlatlari bir-birlari bilan shafqatsiz urushlar olib bordilar. Er. avv. 1800-yillar atrofida Mesopotamiya janubini Larsa podsholigi, markazni Bobil shahri va Eshnunna, Yuqori Mesopotamiyani va Mari podsholigini er. avv. XIX asr oxirida amoriy hukmdor Shamshi-Add (1824–1870-yillar atrofida) davlati egallab olgan edi.

Bu davlatlar o'rtasida uzoqqa cho'zilgan urushlar bo'lib o'tdi. Bu kurashlar davomida sekin-asta Bobil (Babili «xudo darvozasi») shahri yuksala boshlaydi. Bu shaharda I Bobil yoki amoriylar sulolasi hukmronlik qilib, uning boshqaruvi tarixda qadimgi Bobil (er. avv. 1894–1595-yillar) davri deb nom oldi. Bu vaqtda Janubiy Mesopotamiyada akkadlar shumerlarni to'la assimillatsiya qildilar. Amoriylar sulolasi asoschisi, yo'l boshchisi Sumuabum edi. Unga xavfli raqib bo'lgan Elamni er. avv. 1764-yilda Hammurapi 10 yillik urushda Mari podshosi Zimrilim bilan birlashib yanchib tashladi.

O'zaro urushlar shahar, davlatlarni zaiflashtirdi. Larsa shahrini Elam bosib oladi. Elam hokimi Rimsin (er. avv. 1822–1763-yillar) kanallar, ibodatxonalar barpo qiladi. Ko'pgina shaharlar Uruk, Nippur, Issin va Larsa unga qaram bo'ladi.

Shunday bir sharoitda Bobil shahrining yangi markaz sifatida roli kuchayadi. Shaharning ikki daryo oralig'ining qoq o'rtasida joylashuvi barcha sun'iy sug'orish inshootlarining va Old Osiyoning quruqlik va daryo yo'llarini tutashgan joyda o'rnashgani Bobilning siyosiy, iqtisodiy markaz bo'lishiga qulay omillar bo'ladi.

Bobilni gullab-yashnashi I Bobil sulolasining oltinchi podshosi Hammurapi (er. avv. 1792–1750-yillar) davriga to'g'ri keladi. Hammurapi dono, uzoqni ko'ra oladigan davlat arbobi, ayyor diplomat, yirik strateg, adolatli qonunshunos va mohir tashkilotchi edi. Hammurapi Bobil uchun foydali bo'lgan ittifoqlar tuzishga mohir diplomat bo'lib, bu ittifoq o'z vazifasini o'tab bo'lgach tezda undan voz kechgan. Hammurapi dastlab Larsa bilan ittifoq tuzadi va janubda Ur va Issin shaharlarini bosib oladi. Mari bilan ittifoq tuzib, Eshnunna shahrini bosib oladi. Mari bilan birgalikda sobiq

ittifoqchisi Larsani o'ziga bo'ysundirgach, Hammurapi er.avv. 1759-yil Mari shahrini bosib oladi. Shimolda faqat zaiflashib qolgan Osuriya qoladi, uning yirik shaharlari Ashshur va Nineviya Bobil hokimiyatini tan oladilar.

Hammurapining 42 yillik hukmronligi davomida Bobil kichik shahardan butun Mesopotamiyani birlashtirgan yangi qudratli davlatning poytaxti, Old Osiyoning yirik siyosiy-iqtisodiy va madaniy markaziga aylanadi.

Mesopotamiyada yagona markazlashgan davlat tashkil topdi. Hammurapi uni ikki qismga: akkad tillarida so'zlashadigan shumer-akkad xudolariga sig'inadigan asosiy hududga va Elam Suzasi, Yuqori Mesopotamiyani xurrit-amoriy hududlarini o'z ichiga olgan viloyat bo'ldi.

Hammurapining vorisi Samsuilin (er. avv. 1749–1712-yillar) davrida Bobilda ichki ziddiyatlar kuchayib, qishloq jamoalar, jangchilar va boshqa soliq to'lovchilarning ahvoli yomonlashadi. Er. avv. 1742-yilda Mesopotamiyaga shimoli-sharqdan bu yerda avval noma'lum bo'lgan «kass» etnomidagi hind-yevropa qabilalari (Akkadcha Kassu, zamonaviy fanda kassitlar, o'zlarini kaspe-kaspiy deb atagan) Gandash nomli yo'lboshchilari bilan bostirib kiradilar. Elam janubda shumer shaharlariga bostirib kiradi. Sippar va Issin shaharlarida qo'zg'olon ko'tariladi.

Shimoliy-g'arbda yangi Mitanni davlati vujudga keladi. Mitanni davlati Bobilni Kichik Osiyo va Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'iga boradigan yo'llardan to'sib qo'yadi. Buning ustiga eramizdan avvalgi 1595-yilda xetlar Bobilga bostirib kirib I Bobil sulolasini tugatadilar.

Hammurapi qonunlari, Bobilning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayoti

Amoriylar davrida Bobilning iqtisodiyoti, ijtimoiy-siyosiy tuzumi, Hammurapining qonunlar to'plami, uning noib va amaldorlar bilan yozishmalari, xususiylar hujjatlar orqali ma'lum.

Qonunlar to'plamining tuzilishi Hammurapining jiddiy siyosiy tadbiri edi, chunki bu to'plam Bobilning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan edi. Qonunlar to'plami kirish, qonunlar va xulosani tashkil qilgan uch qismdan iborat edi.

Hammurapi davrida Bobil iqtisodiyoti sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik, bog'dorchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdodan iborat bo'lgan. Qadimgi Bobilda bu davrda ekin yerlari ko'payadi, bog'dorchilikda xurmo yetishtir-

rish gullab-yashnaydi, g'alla ekinlaridan, moyli o'simliklardan yuqori hosil olinadi. Bunday yutuqlar faqat sun'iy sug'orish tizimini butun mamlakat miqyosida kengaytirish asosida amalga oshiriladi. Maxsus amaldorlar katta-kichik kanallarni ko'rish va ta'minlashni nazorat qilib turganlar. Mari arxivi hujjatlariga ko'ra aholining barcha mehnatga qobiliyatli qismi erkin kishilardan tortib qullargacha sug'orish inshootlarini ko'rish va ta'minlash majburiyatini o'tagan, undan bosh tortganlarga o'lim jazosigacha berilgan. Hammurapi qonunlarida maxsus to'rt modda dehqon jamoasining o'z yerida, sug'orish inshootlariga befarq qarashiga qarshi qaratilgan, agar dehqonning yeridan qo'shnilar yeriga suv toshib ketsa, u keltirilgan zararni to'lashga majbur bo'lgan, agar puli bo'lmasa, o'zi va mol-mulki qo'shniga keltirgan zararni qoplash uchun sotilgan. Podsho «Hammurapi kanali» deb atalmish katta kanal qurdirgan.

Chorvachilik yirik hajmda rivojlangan. Qonunlarda bir necha bor yirik va mayda chorva to'g'risida eslatiladi. Ko'pincha qoramolni, dala ishlariga, xirmon va yuk tashishga ijraga berilgan. Hunarmandchilikning xilma-xil sohalari rivojlangan. Qonunda bajarilgan ish uchun qat'iy baho berilgan va ishning past sifati uchun hunarmand qattiq jazo olgan. Hammurapi qonunlar to'plamining 229-moddasida shunday deyiladi: «Agar quruvchi kishiga uy qurdi va o'z ishini mustahkam qilmadi, u qurgan uy yiqilib, uy egasini o'ldirib qo'ydi, bu quruvchi o'linga hukm qilinishi lozim». Erkin kishini muvaffaqiyatsiz muolaja qilgan jarrohning barmoqlari chopilgan (218-modda).

Savdoning rivojlanishiga butun Mesopotamiyaning yagona Bobil davlatiga birlashuvi muhim omil bo'ldi. Bobildan g'alla, xurmo, kunjut yog'i, jun va hunarmandchilik buyumlari eksport qilingan. Metall, qurilish toshi va yog'och, qullar va zeb-ziynat buyumlari import qilingan.

Bobilda savdo bilan maxsus savdo agentlari — tamkarlar shug'ullangan, o'z xizmatlari uchun ular yer, bog', uy olganlar va sudxo'rlik bilan ham shug'ullanganlar. Bobil, Nippur, Ur, Larsa kabi yirik shaharlar, katta savdo markazlari bo'lgan. Erkin kishi «avelium»—(«odam») deb atalgan. Qonunlarning barcha moddalarida xususiy mulk himoya qilingan.

Bobil aholisining asosiy qismini xazinaga tushadigan soliqlarni to'lovchisi mayda ishlab chiqaruvchi va mayda mulkdorlar tashkil qilgan. Shu sababli, ularning huquqlari qonun moddalari bilan himoyalangan.

Misol uchun ba'zi moddalar ularni sudxo'rlar zo'ravonligidan himoya qilgan: sudxo'rga qarz uchun hosilni olishi taqiqlangan, kumush uchun qarz foizi 20, g'alla qarzi uchun 33 foiz bilan cheklangan. Garovga olingan kishiga nisbatan shafqatsiz muomala uchun qat'iy chora o'lim jazosi qo'llangan, qarz uchun qaramlik 3 yil muddat bilan cheklangan. Bobil jamiyatida erkin kishilardan tashqari «mushkenum» atamasi «pastga egilgan» ma'nosini bildirgan. Mushkenumlar jamoa bilan aloqasi uzilgan, yeri bo'lmagan kishilar bo'lib, ular cheklangan fuqarolik huquqiga ega bo'lganlar. Ular podsho xo'jaligida ishlaganlar, podshodan yerni shartli olganlar. Mushkenumlarga tan jarohat yetkazilsa, qoidaga ko'ra pul jarimasi to'langan, erkin kishiga nisbatan talion huquqi (ko'z uchun ko'z, tish uchun tish) qo'llanilgan. Mushkenumni davolash erkin kishiga nisbatan ikki marta arzon bo'lgan. Qonunlarga qaraganda mushkenumlar pul mablag'i va mulkka egalik qilganlar.

Bobil jamiyatining eng quyi tabaqasi qullar («vardum») bo'lgan. Qullikning manbasi urushlar, mulkiy tabaqalanish natijasida qarzi uchun qul qilish, otaning patriarxal hokimiyati ostida oila a'zolarining huquqsizligi, otaning farzandlarini garovga berish, qullikka sotish huquqi, ba'zi jinoyatlari uchun qul qilish (misol uchun, asrandi o'g'ilning o'z ota-onasidan voz kechishi, xotinning isrofgarchiligi, jamoatchining sun'iy sug'orish inshootiga loqayd qaragani) va qullarning tabiiy ko'payishi bo'lgan.

Bobilda qulchilik o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan, qul uncha katta bo'lmagan mulkka ega bo'lishi mumkin bo'lgan, quldan bo'lgan bolalariga mulk vasiyat qilish mumkin bo'lgan.

Bobil oilasi ota va er hukmron bo'lgan patriarxal oila bo'lgan. Oila nikoh shartnomasi asosida qurilgan va er nikoh sovg'asi, xotin sep keltirgan. Xotin o'z sepiga va erining sovg'asiga o'z huquqini saqlagan, erining o'limidan so'ng, bolalar balog'at yoshiga yetguncha beva oila mulkiga egalik qilgan. Qonunlar ayolning sog'ligini himoya qilgan, agar ayol eriga yomon muomala qilsa va uni mol-mulkini sovursa, ayol qulga aylantirilgan; eriga xiyonat qilsa, o'lim jazosiga hukm qilingan. Ajralish va qayta erga chiqish qiyinlashtirilgan. Ota-ona mulkiga «somondan oltingacha egalik qilish» huquqiga o'g'il-qiz ega bo'lgan, ammo o'g'ilga ko'proq moyillik bildirilgan.

Qadimgi Bobil davlati mutlaq bo'lgan. Davlat boshida podsho turgan, u diniy qonunchilik, sud va ijroiya hokimiyatiga ega bo'lgan. Podsho yer zaxirasi bepoyon bo'lgan, bu yerlar ijaraga va xizmati uchun berilgan. Sud hokimiyati mukamma shakllan-

rish gullab-yashnaydi, g'alla ekinlaridan, moyli o'simliklardan yuqori hosil olinadi. Bunday yutuqlar faqat sun'iy sug'orish tizimini butun mamlakat miqyosida kengaytirish asosida amalga oshiriladi. Maxsus amaldorlar katta-kichik kanallarni ko'rish va ta'minlashni nazorat qilib turganlar. Mari arxivi hujjatlariga ko'ra aholining barcha mehnatga qobiliyatli qismi erkin kishilardan tortib qullargacha sug'orish inshootlarini ko'rish va ta'minlash majburiyatini o'tagan, undan bosh tortganlarga o'lim jazosigacha berilgan. Hammurapi qonunlarida maxsus to'rt modda dehqon jamoasining o'z yerida, sug'orish inshootlariga befarq qarashiga qarshi qaratilgan, agar dehqonning yeridan qo'shnilar yeriga suv toshib ketsa, u keltirilgan zararni to'lashga majbur bo'lgan, agar puli bo'lmasa, o'zi va mol-mulki qo'shniga keltirgan zararni qoplash uchun sotilgan. Podsho «Hammurapi kanali» deb atalmish katta kanal qurdirgan.

Chorvachilik yirik hajmda rivojlangan. Qonunlarda bir necha bor yirik va mayda chorva to'g'risida eslatiladi. Ko'pincha qoramolni, dala ishlariga, xirmon va yuk tashishga ijraga berilgan. Hunarmandchilikning xilma-xil sohalari rivojlangan. Qonunda bajarilgan ish uchun qat'iy baho berilgan va ishning past sifati uchun hunarmand qattiq jazo olgan. Hammurapi qonunlar to'plamining 229-moddasida shunday deyiladi: «Agar quruvchi kishiga uy qurdi va o'z ishini mustahkam qilmadi, u qurgan uy yiqilib, uy egasini o'ldirib qo'ydi, bu quruvchi o'limga hukm qilinishi lozim». Erkin kishini muvaffaqiyatsiz muolaja qilgan jarrohning barmoqlari chopilgan (218-modda).

Savdoning rivojlanishiga butun Mesopotamiyaning yagona Bobil davlatiga birlashuvi muhim omil bo'ldi. Bobildan g'alla, xurmo, kunjut yog'i, jun va hunarmandchilik buyumlari eksport qilingan. Metall, qurilish toshi va yog'och, qullar va zeb-ziynat buyumlari import qilingan.

Bobilda savdo bilan maxsus savdo agentlari — tamkarlar shug'ullangan, o'z xizmatlari uchun ular yer, bog', uy olganlar va sudxo'rlik bilan ham shug'ullanganlar. Bobil, Nippur, Ur, Larsa kabi yirik shaharlar, katta savdo markazlari bo'lgan. Erkin kishi «avelium»—(«odam») deb atalgan. Qonunlarning barcha moddalarida xususiy mulk himoya qilingan.

Bobil aholisining asosiy qismini xazinaga tushadigan soliqlarni to'lovchisi mayda ishlab chiqaruvchi va mayda mulkdorlar tashkil qilgan. Shu sababli, ularning huquqlari qonun moddalari bilan himoyalangan.

Misol uchun ba'zi moddalar ularni sudxo'rlar zo'ravonligidan himoya qilgan: sudxo'rga qarz uchun hosilni olishi taqiqlangan, kumush uchun qarz foizi 20, g'alla qarzi uchun 33 foiz bilan cheklangan. Garovga olingan kishiga nisbatan shafqatsiz muomala uchun qat'iy chora o'lim jazosi qo'llangan, qarz uchun qaramlik 3 yil muddat bilan cheklangan. Bobil jamiyatida erkin kishilardan tashqari «mushkenum» atamasi «pastga egilgan» ma'nosini bildirgan. Mushkenumlar jamoa bilan aloqasi uzilgan, yeri bo'lmagan kishilar bo'lib, ular cheklangan fuqarolik huquqiga ega bo'lganlar. Ular podsho xo'jaligida ishlaganlar, podshodan yerni shartli olganlar. Mushkenumlarga tan jarohat yetkazilsa, qoidaga ko'ra pul jarimasi to'langan, erkin kishiga nisbatan talion huquqi (ko'z uchun ko'z, tish uchun tish) qo'llanilgan. Mushkenumni davolash erkin kishiga nisbatan ikki marta arzon bo'lgan. Qonunlarga qaraganda mushkenumlar pul mablag'i va mulkka egalik qilganlar.

Bobil jamiyatinig eng quyi tabaqasi qullar («vardum») bo'lgan. Qullikning manbasi urushlar, mulkiy tabaqalanish natijasida qarzi uchun qul qilish, otaning patriarxal hokimiyati ostida oila a'zolarining huquqsizligi, otaning farzandlarini garovga berish, qullikka sotish huquqi, ba'zi jinoyatlari uchun qul qilish (misol uchun, asrandi o'g'ilning o'z ota-onasidan voz kechishi, xotinning isrofgarchiligi, jamoatchining sun'iy sug'orish inshootiga loqayd qaragani) va qullarning tabiiy ko'payishi bo'lgan.

Bobilda qulchilik o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan, qul uncha katta bo'lmagan mulkka ega bo'lishi mumkin bo'lgan, quldan bo'lgan bolalariga mulk vasiyat qilish mumkin bo'lgan.

Bobil oilasi ota va er hukmron bo'lgan patriarxal oila bo'lgan. Oila nikoh shartnomasi asosida qurilgan va er nikoh sovg'asi, xotin sep keltirgan. Xotin o'z sepiga va erining sovg'asiga o'z huquqini saqlagan, erining o'limidan so'ng, bolalar balog'at yoshiga yetguncha beva oila mulkiga egalik qilgan. Qonunlar ayolning sog'ligini himoya qilgan, agar ayol eriga yomon muomala qilsa va uni mol-mulkini sovursa, ayol qulga aylantirilgan; eriga xiyonat qilsa, o'lim jazosiga hukm qilingan. Ajralish va qayta erga chiqish qiyinlashtirilgan. Ota-ona mulkiga «somondan oltingacha egalik qilish» huquqiga o'g'il-qiz ega bo'lgan, ammo o'g'ilga ko'proq moyillik bildirilgan.

Qadimgi Bobil davlati mutlaq bo'lgan. Davlat boshida podsho turgan, u diniy qonunchilik, sud va ijroiya hokimiyatiga ega bo'lgan. Podsho yer zaxirasi bepoyon bo'lgan, bu yerlar ijaraga va xizmati uchun berilgan. Sud hokimiyati mukamma shakllan-

gan. Podsho sudi yetakchi o'rinda turgan, ibodatxona sudi, jamoa sudi va kvartal sudlari mavjud bo'lgan. Sudyalar kollegiyalarga birlashganlar. Ularga jarchilar, choparlar, kotiblar kabi sud xodimlari bo'ysungan.

Moliya-soliq mahkamasi kumush va mahsulot, chorva, hunurmandchilik buyumlari bilan olinadigan soliq yig'ish bilan shug'ullangan. Podsho hokimiyati og'ir qurollangan, (redum) yengil janchilardan iborat qo'shinga tayangan. Ularning huquq-majburiyatlari Hammurapi qonunlar to'plamining 16-moddasida belgilangan. Harbiylar xizmatlari uchun yer-mulk olganlar. Qonun askarlarni harbiy boshliqlar zo'ravonligidan himoya qilgan, ularni asirlikdan qutqarish uchun to'lov belgilangan, jangchi oilasi moddiy ta'minlangan. Askarlar harbiy xizmatni sidqidildan o'tashlari zarur bo'lgan, aks holda ular o'lim jazosiga hukm qilinganlar.

Bobil kassit sulolasi davrida

Er. avv. 1595 - yildan Bobilda kassit sulolasining hukmronligi boshlanib, 1055 - yilgacha davom etadi. Bu davr «O'rta Bobil davri» deb ataladi. Kassitlar Bobilni yuksak madaniyatini qabul qiladilar. Bobil, Nippur va Sippar shaharlari ma'lum mustaqillikka ega bo'ladilar. Ular soliq va majburiyatlardan to'la ozod qilindilar, o'zlarining alohida qo'shinlariga ega bo'ldilar. Natijada iqtisodiyot gullab-yashnadi, savdo-hunarmandchilikni rivojlanishi uchun qulay shart-sharoit yaratildi.

Kassit sulolasi keng qamrovli tashqi siyosat olib bordi. Ular Frot daryosining o'rta oqimini, Suriyaning bepoyon cho'l hududlarini va Janubiy Suriyadan iordan daryosigacha bo'lgan yerlarni egallab oldilar. Kassitlar markaziy va Janubiy Eronga istilochilik yurishlari qildilar. Ular er. avv. XV asr oxirlarida Misrga qarshi kurash olib bordilar va Misrni Mitanni bilan tinchlik o'rnatishga majbur qildilar. Old Osiyoda qudratli davlatlar Misr, Xett va Mitanni Old Osiyoda ta'sir doirasi uchun shafqatsiz kurash olib bordilar. Kassitlar sulolasi bu davlatlar bilan navbat va navbat murosachilik siyosatini olib bordilar va o'zlarini hukmronliklarini mustahkamlash uchun vaqti-vaqti bilan bu davlatlar bilan ittifoqlar tuzdilar. Kassitlar Misrga qarshi xettlarni qo'llab-quvvatladilar, Kassit hukmdorlari er. avv. XIII asrda xettlar bilan ittifoqlikda osuriyaliklarga qarshi urush olib bordilar. Er. avv. XII asr boshlarida Osuriya ham kassitlarga qaram bo'lib qoldi.

Kassitlar davrida shaharlarning o'z-o'zini boshqaruvi, xususi

mulkchilikni kuchaygan davri bo'lgan. Qishloq xo'jaligida natural holat kuchayib tovar ishlab chiqarish kamayadi. Yirik yer egaligi mustahkamlana boshlaydi. Zodagonlar ko'p hollarda soliq to'lovlaridan podsho farmonlari bilan ozod bo'la boshlaydilar. Bunday farmonlar chegara toshlarida «kudurru» (Yer egalarini soliq va ma'muriy immunitetlari to'g'risidagi farmon) yozib qo'yila boshlanadi.

Bobil er. avv. II ming yillik oxiri va er. avv. I ming yillikning I yarmida

Er. avv. XII asrda kassitlar Bobilga Elam halokatli zarba berdi. Elam bir necha bosqinlardan keyin er. avv. 1150-yillar atrofida kassitlar sulolasi hukmronligini tugatadi. Navuxodonosor I (er. avv. 1124–1108-yillar) II Issin sulolasi davrida elamliliklar Bobildan haydab yuboriladi. Elamga shunday zarba beriladiki, u haqda uch asr (er. avv. 821-yilgacha) biror-bir matn xabar bermaydi.

Bobilni keyingi tarixida Dajla, Frot daryolari, Fors qo'ltig'i qirg'og'i va janubiy Mesopotamiyaning shaharlari oralig'ida joylashgan xaldey qabilalari muhim o'rinni egalladilar. Ular yarim ko'chmanchi chorvador va dehqonlar edilar. Xaldeylar er. avv. IX asrda Bobilni janubiy qismini bosib oladilar va Bobil madaniyatini qabul qiladilar. Bobilning oliy xudosi Mardukka sig'inadilar.

Er. avv. 729-yilda Bobilni Osuriya bosib oladi. Osuriyaliklar Bobilda er. avv. VII asrgacha hukmronlik qiladilar. Yangi Bobil podsholigini paydo bo'lishi eramizdan avvalgi 629-yilga to'g'ri keladi. Lashkarboshi Nabopalasar Bobilda yangi xaldey sulolasiga asos soldi. Navuxodonosor II ning hukmronlik yillari Bobilning gullab-yashnagan (er. avv. 605–562-yillar) davri bo'ldi. Bobil 200 ming aholisi bo'lgan qadimgi sharqning eng yirik shahriga aylandi. Shahar Frot daryosining ikki qirg'og'ida joylashgan bo'lib, uzunligi 123 metr, kengligi 5–6 metr bo'lgan ko'priklardan birlashtirilgan. Shaharda ulkan podsho saroyi, sun'iy tepalikda Bobilning muqaddas ibodatxonasi Esagila joylashgan edi. Ibodatxonaning har bir tomoni uzunligi 400 metrni tashkil qilgan. Undan janubda balandligi 91 metr bo'lgan yetti qavatli Etemenanki («osmon va yerning markazidagi ibodatxona») deb atalgan zikkurat ibodatxona qurilgan. U qadimgi yetti mo'jizaning biri deb hisoblangan. Shahar ikki qator devor bilan o'ralib, uning aylanasi 8 km.ni tashkil qilgan va 8 darvozadan shaharga kirilgan.

Navuxodonosor II vafotidan so'ng Bobil zaiflashadi. Er. avv.

539 -yilda Bobilni Eron podshosi Kayxusrav II bosib oldi. Bobil eramizdan avvalgi 331-yilgacha Ahmoniylar davlati tarkibiga kiradi, keyin esa makedoniyalik Iskandar davlatiga, uning yemirilishidan so'ng Salavkiylar davlati tarkibiga kiradi.

Bizgacha Bobil tarixini er. avv. VII–VI asrlariga doir ma'muriy matnlar, yozuvlar, podsho farmonlari va farmoyishlari yetib kelgan. Bobil to'g'risida ayrim antik mualliflar ma'lumotlari mavjud.

Hujjatlarga ko'ra, bu davrda qullarning soni ko'paygan. Ibodatxona xo'jaligida yuzlab qullar ishlagan, boylarning yerlarida 3–5 qul, tadbirkor uylarda o'nlab qullar mehnat qilganlar. Yirik yer egalari erkin kishilarga va qullarga yerni ijaraga bir xil shartlarda berganlar.

Yollanma ishchilar, kam yerli yoki yersiz kishilar ko'pchilikni tashkil qilgan. Yangi Bobil podsholigi davrida savdo-tadbirkorlik uylari keng tarqalgan. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra Egibi va Murashu uylari katta-katta yerlarni ijaraga berganlar. Ibodatxonalar ham tovar-pul munosabatlariga tortilgan. Ular yer va qullarni ijaraga berganlar. Er. avv. I ming yillikda podsho xo'jaligi sezilarli rol o'ynamagan. Podsho yerlari ham ijaraga berilgan. Ibodatxona va xususiy xo'jaliklar yetakchi o'rinni egallaydilar.

Bobil xalqaro savdoda Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i mam-lakatlari va Mesopotamiyadan janubiy-sharqda turgan viloyatlar o'rtasida savdoda vositachilik qilgan. Misr, Suriya, Elam va Kichik Osiyo bilan gavjum savdo qilingan. Bobil ahmoniylar viloyatlariga g'alla, kiyim-kechak va jun, gazlama yetkazib beradigan asosiy markaz bo'lgan. Bobil Fors davlatining eng boy satrapliklaridan biri edi, u har yili xazinaga 1000 talant (30 tonna) kumush bilan davlat solig'ini to'lagan.

Tayanch iboralar

Bobil, Elam, Rimsin, Hammurapi, Ur, Mari, Samsuilin, Vardum, Redum, Kassit, mushkenum, kudurru, Elam, Navuxodonosor I, Issin, Dajla, Frot, Nabopalasar, Xaldey, Esagila, Eron, Kayxusrav, Egibi, Murashu.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо»-М.: 2004.

Мелларт Ж. Сивилизации. Ближнего Востока. М.: 1982.
 Оппенгейм А.Л. Древняя Месопотамия. М.: 1980.
 Крамер С. История начинается с Шумера. М.: 1965.
 Кера Э. Они писали на глине. М.: 1984.
 Кленгел Брандт. Путешествие в Древний Вавилон. М.: 1979.

Asosiy sanalar

Er. avv. 1894—1595-yillar	Bobilning yuksalishi.
Er. avv. 1792—1750-yillar	Podsho Hammurapi hukmronligi. Qonunlar to'plamini tuzilishi.
Er. avv. 1595—1155-yillar	Bobilda kassitlar sulolasining hukmronligi.
Er. avv. 626—539-yillar	Bobilning yangidan yuksalishi. Yangi Bobil davlati.

SHUMER-BOBIL MADANIYATI

Yozuv. Maktab

Mesopotamiya — jahon sivilizatsiyasi va qadimgi shahar madaniyati-ning ilk o'choqlaridan biri. Bu madaniyatning ilk asoschilaridan biri shumerlar bo'lib, ularning yutuqlarini bobilliklar va osuriyaliklar o'zlashtirib, davom ettirdilar. Mesopotamiya madaniyatining manbalari er. avv. IV ming yillikda shaharlar paydo bo'lishi bilan boshlandi. Uning uzoq yashash davrida unga xos ichki birlik, an'analarni merosiyligi, uning unsurlarining ajralmas aloqasi saqlanib qoldi. Mesopotamiya madaniyatining boshlang'ich davri o'ziga xos yozuvning shakllanishi bilan belgilanadi. Keyinchalik bu yozuv mixxatga aylanadi. Mixxat Mesopotamiya sivilizatsiyasining asosiy ildizi bo'lib, uning barcha jihatlarini birlashtirgan an'analarini saqlab qolish imkoniyatini berdi.

Er.avv. IV—III ming yilliklarda shumer yozuvi paydo bo'ldi. Taxminlarga ko'ra bu yozuv shumerlar Mesopotamiyaga kelganga qadar noma'lum xalq tomonidan kashf qilingan. Shumerlar bu yozuvni sivilizatsiya xizmatiga qo'yidilar.

Dastlab shumer yozuvi piktografik shaklda alohida buyumlar, tasvirlar tarzida ifodalangan. Shunday yozuvdan eramizdan avvalgi III ming yillikdan boshlab foydalanilgan. Piktografiya juda sodda bo'lib, haqiqiy yozuv emas edi, u so'zlarni ifodalamas edi. Sekin-asta u mixxatga aylandi. Mixxatga 600 belgi bor edi.

Er. avv. XXIV asrda ilk batafsil yozilgan shumer matnlari paydo bo'ldi. Akkad tili janubiy Mesopotamiyada er.avv. III ming yillikning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi. Shumer va akkad tillari bir-biridan ko'pgina so'zlarni o'zlashtirib oldi. Er. avv. III ming yillikning oxirida qadimgi Shumer-akkad lug'atlari tuzilgan. Shumer yozuvi keyinchalik shumer-akkad yozuvini butun Old Osiyo xalqlari o'zlashtirib oldilar.

Akkad tili Old Osiyo xalqaro diplomatiya tiliga aylandi. Qadimgi Mesopotamiyada loy mo'l-ko'l edi. Loy taxtacha yozuv uchun asosiy manba bo'lib, xizmat qildi. Taxtacha loydan yasali b tuzlardan kuydirish yo'li bilan tozalangan. Mesopotamiyada o'rmon bo'lmaganligi sababli, faqat eng muhim matnlar yozilgan loy taxtachalar (podsho yozuvlari, kutubxonada saqlanishi lozim bo'lgan asarlar) kuydirilgan. Qolgan taxtachalar oftobda quirtilgan. Odatda, taxtachalar yetti-to'qqiz sm. uzunlikda bo'lgan. Yozuvlar ba'zida tosh va metall taxtachaga ham yozilgan.

Er.avv. I ming yillikda bobillik va osuriyaliklar yozuv uchun teri va chetdan keltirilgan papirusni ishlata boshlaganlar. Shu vaqtni o'zida Mesopotamiyada yog'ochdan qilingan uzun taxtachaga mum surtib mixxat belgilarini tushirganlar. Er. avv. VII asrdan boshlab oromiy tili va yozuvi kirib kelgan paytda mixxat yozuvlari o'limga yuz tutdi.

Kutubxona

Bobil va Osuriya madaniyatining eng muhim yutuqlaridan biri kutubxonalar edi. Er. avv. II ming yillikdan boshlab Ur, Nippur shaharlarida adabiy va ilmiy matnlardan iborat ilk kutubxonalar paydo bo'ladi.

Qadimgi Sharqning eng mashhur kutubxonasi Ashshurbanipalning (er.avv.669—635-yillar hukmronlik qilgan) Nineviya shahrida to'plangan 30.000 taxtachadan iborat kutubxonasi bo'lgan.

Loy taxtachalarga podsho annallari, muhim tarixiy voqealar xronikasi, qonunlar to'plami, adabiy asarlar va ilmiy matnlar yozilgan. Ashshurbanipal kutubxonasining alohida ilmiy qimmat shundaki, bu kutubxonada dunyoda birinchi marta kitoblar tizimli to'plangan va ma'lum tartibda joylashtirilgan. Ko'pgina kitoblar bir necha nusxada mavjud. Katta matnlar bir xil hajmdagi loy taxtachalarda bayon qilingan. Shunday matnlar qirqdan yuztagacha taxtachaga yozilgan. Har bir taxtachada undan foydalangandan so'ng o'z o'rnida qaytarish imkonini bergan tartib raqamlari qo'yilgan.

Arxivlar

Qadimgi Mesopotamiya arxivlar makoni bo'lgan. Eng qadimgi arxivlar er.avv. III ming yillikning birinchi choragiga tegishli. Bu davrda arxiv ma'lumotlari yozilgan taxtachalar namlikdan saqlash uchun mumlangan savatlarda saqlangan. Er.avv. XIX asrga oid Ur shahri arxivi maxsus xonada yog'och tokchalarida saqlangan. Er.avv. XVIII asrga oid boy arxiv Mari podshosi saroyidan, Uruk shahridan er. avv. VIII—VI asrlarga oid 2500 xo'jalik hujjatlari arxivi topilgan.

Maktablar

Qadimgi Shumer va keyingi Bobil maktablarida asosan davlat va ibodatxonalar uchun kotiblar tayyorlangan. Maktablar ta'lim

va madaniyat o'chog'i bo'lgan. Maktabda asosan shumer tili va adabiyoti o'qitilgan. Yuqori sinf o'quvchilari kelajakda tor mutaxassislashuvga qarab grammatika astronomiya va matematikadan bilim olganlar. O'zini fanga bag'ishlamoqchi bo'lgan o'quvchi bo'lsa huquq, astronomiya, tibbiyot va matematikani o'rgangan. Maktabda jismoniy jazo keng qo'llanilgan. Mesopotamiya maktablari o'quvchilarining sinf xonasida fanlarni o'rganish uchun loy taxtachalarda yozgan mashq matnlari bizgacha yetib kelgan.

So'z janri

Shumer adabiyotiga oid epik asarlar, afsonalar, madhiya, dos-ton, ertak va maqollar to'plami bizgacha yetib kelgan. Shumer shahrini qo'shni qabilalar hujumlari natijasida halokati to'g'risida ma'lumot beradigan asarlar alohida o'rin tutadi. «Ur shahri aholisining falokati motam yig'isi» (er.avv. XX asr oxiri) asarida ayollar, qariyalar va bolalarning ochlikdan qiynalishi, yong'indan qolgan uylarda halok bo'lganlarni tafsilotlari batafsil tavsiflagan.

Shumer adabiyotining eng mashhur namunasi afsonaviy qahramon Gilgamesh to'g'risidagi epik afsonalar to'plamidir. Bu asar akkad tilida qayta ishlangan nusxada to'laroq ko'rinishda Ashshurbanipal kutubxonasida topilgan. Er.avv. II ming yillik oxirida Bobilda akkad tilida yozilgan falsafiy mavzudagi «ha men donolik ilohini sharaflayman» asari saqlanib qolgan. U aybsiz, mashaqqat chekkan kishining shafqatsiz taqdiri to'g'risida hikoya qiladi.

Shu mavzuga yaqin «Bobil teodisiyasi: (so'zma-so'z tarjimasi, «xudoni oqlash») poemasi er.avv. IX asrda paydo bo'lgan. Uning muallifi podsho saroyida kohin bo'lib xizmat qilgan, Esagil kuni-Ubbib nomli kishi bo'lgan. Asarda bobilliklarning qiziqtirgan diniy-falsafiy g'oyalar o'z aksini topgan. Er.avv X asrga oid «Qul menga bo'ysun» asari hayotga umidsizlik ruhida yozilgan. U xo'jayinning o'z qo'li bilan dialogi tarzida yozilgan.

Katta badiiy qiymatga ega bo'lgan Osuriya annallari osur jangchilari bo'lgan begona davlatlar tabiati to'g'risida ritmik tilda yozilgan. Eng mashhur Osuri asari bu Osuriya podsholarining dono kotibi va maslahatchisi Axikar to'g'risidagi qissadir. Qissa to'liqroq holda suriya tilida saqlanib qolgan.

Din

Qadimgi Mesopotamiya mafkuraviy hayotida din hukmron o'rin egallagan. Er.avv. IV—III ming yilliklar chegarasida Shumerda batafsil ishlab chiqilgan, keyinchalik Bobilda o'zlashtirilib, rivojlantirilgan teologik tizim yuzaga keladi. Har bir shumer shahri o'z xudo homiysiga ega bo'lgan. Bundan tashqari, umumshumer shaharlari sig'ingan xudolar bo'lgan. Bu osmon xudosi Anu, yer xudosi Enlil, suv xudosi Enki yoki Ea kabi ilohlar tabiat stixiyasi kuchlarini aks ettirganlar. Ko'pincha ular koinot jismiga o'xshatilgan. Har bir xudoga alohida vazifa yuklatilgan. Enlil taqdir xudosi, shaharlar asoschisi hamda motiga va omoch kashfiyotchisi, quyosh xudosi Utu (Akkad mifologiyasida Shamash), Oy xudosi Ninnar, Enlilning o'g'li sevgi va hosildorlik xudosi Innana (Bobil va Osuriya panteonida Ishtar) abadiy hayot, tabiat xudosi Dumuzi (Bobilda-Tammuz) keng tarqalgan.

Urush xudosi kasallik va o'lim xudosi Nergal (Marsen) sayyorasiga o'xshatilgan. Bobil bosh xudosi Marduk — Yupiter bilan Nabu (Mardukning o'g'li) donolik, yozuv va hisob xudosi Merkuriy sayyorasiga o'xshatilgan.

Xudolardan tashqari, ko'p sonli ezgulik devlariga sig'inilgan. Turli xil kasalliklar sababchisi bo'lgan yovuz devlarni rahmdil qilishga harakat qilganlar. Devlar yarim odam, yarim hayvon tarzida tasvirlanganlar. Odamlar o'zlarini odam boshli, qanotli ho'kiz sifatida ifodalaganlar. Qanotli ulkan haykallar Osuriya podsholari saroylari kirishini qo'riqlaganlar.

Shumer va akkadlar u dunyoga ishonganlar. Ularning tasavvurida u dunyo soyalar podsholigi qaysiki, o'liklar ochlik va chanqoqlikdan qiynaladilar. Loy, chang bilan ovqatlanadilar. Shuning uchun marhumlarning bolalari ularga qurbonlik keltirishga majburdirlar.

Ilmiy bilimlar

Qadimgi Mesopotamiyada dunyoning ilmiy bilishda ma'lum yutuq-larga erishildi. Bobilda, ayniqsa, matematika fanlari amaliy maqsadlar uchun yuzaga kelib, yuqori darajada rivojlanadi. Qadimdayoq, bobilliklar zikkuratlarining yuqori qavatlaridan turib osmon jismlarini muntazam kuzatganlar. Ana shu ko'p asrlik kuzatishlari natijasida matematik-astronomiya vujudga keldi. Astronomlar yulduzlar o'rtasidagi masofani astronomik hisob-kitob qil-

ganlar. Bobilda ko'p sonli astronomik jadvallar vujudga kelgan. Shu davrda Bobilda mashhur astronomlar Naburian va Kiden yashaganlar. Naburian oy fazalarini aniqlash tizimini ishlab chiqdi. Kiden quyosh yilini 365 kun, 5 soat 41 minut va 41,6 sekund hisobladi. U yil hisobi davomiyligida bor yo'g'i 7 minut, 17 sekundga xato qilgan. Astronomiya astrologiya bilan bog'langan edi.

Bizgacha juda ko'p Bobil tibbiyot matnlari yetib kelgan. Mesopotamiya shifokorlari chiqqan va singan suyak bo'g'inlarini davolay olganlar, lekin odamning ichki kasalliklarni davolay olmaganlar. Er. avv. III ming yillikdayoq mesopotamialiklar Hindistonga boradigan yo'lni, er. avv. I ming yillikda Efiopiya va Ispaniyaga boradigan yo'lni bilganlar. Bizgacha yetib kelgan xaritalar bobilliklarning o'z geografik bilimlarini tizimga solishga harakat qilganliklarini ko'rsatadi.

San'at

Qadimgi Mesopotamiyaning san'atini shakllanishi va keyingi taraqqiyotiga shumerlarning badiiy an'analari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tosh o'ymakorlik er.avv. III ming yillik boshlarida shakllandi. Toshga naqshlar o'yish (gliptika) er.avv. I asrigacha yuksak darajada rivojlandi. Er.avv. XXIV–XXIII asrlarda Mesopotamiya yagona davlat bo'lib, birlashgan paytda podsholarning idealashtirilgan portret-tasvirlari paydo bo'ladi.

Er.avv. II ming yillik boshlaridan qurbonlik keltirish, saroy hayoti manzaralari tasvirlangan freska san'ati rivojlanadi. Mesopotamiya san'ati er.avv. VIII–VII asrlarda Osuriya davlatining gulab-yashnagan davrida o'zining yuqori cho'qqisiga chiqadi. Bu asosan relyef san'atida o'z aksini topgan. Bu davrda ulug'vor saroy va ibodatxonalar barpo qilina boshlandi.

Er.avv. I ming yillikda Mesopotamiyada yirik savdohunarmandchilik madaniyat markazlari bo'lgan katta shaharlar paydo bo'ladi. Mesopotamiyadagi osuk podshosi Sinaxxreb tomonidan er. avv. 705–681-yillarda qurilgan, maydoni bo'yicha Old Osiyoda eng katta shahar Osuriya poytaxti Nineviya edi. Shahar 729,7 ga yerni egallab, shaharda 170 ming aholi yashagan.

Mesopotamiyada shisha ishlab chiqarish juda erta er.avv. XVII asrda boshlanadi, temirdan foydalanish esa kechroq er.avv. XI asrda boshlanadi. Mesopotamiyaning ilmiy bilimlari, san'ati, me'morchiligi, dini, yozuvi va adabiyoti, qadimda ko'pgina sharq

xalqlari madaniyati ravnaqining o'lchov mezonini bo'lib xizmat qildi.

Tayanch iboralar

Mesopotamiya, piktografiya, mixxat, Ashshurbanipal kutubxonasi, poema, arxivlar, «Bobil teodisiyasi», Anu, Nergal, Enlil, Ennana, Ea, Nannar, Marduk, Nabu, Borsippa, Sippar, freska, Nineviya, Kuden, Naburion, zikkurat, Gilgamesh poemasi, oromiy yozuvi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо». -М.: 2004.

Флетчер Н.Д. Культура и искусства двуречья и соседних стран. М.Л.1958.

Ключков С. Духовная культура Вавилона. Человек, судьба время М.: 1983.

Мелларт Ж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М.: 1982.

Asosiy sanalar

Er. avv. XXIV asr	Ilk batafsil yozilgan shumer matnlari paydo bo'ldi
Er. avv. III ming yillik	Shumer-akkad lug'atlari paydo bo'ldi so'ngi
Er. avv. VII asr	Oromiy tili va yozuvi kirib keldi
Er. avv. 669—635-yillar	Ashshurbanipal kutubxonasi yaratildi
Er. avv. 705—681-yillar	Nineviya shahri qurildi
Er. avv. XVII asr	Mesopotamiyada shisha ishlab chiqarila boshlandi
Er. avv. XI asr	Temirdan foydalanila boshlandi

Mustaqil ish mavzulari

Qadimgi Shumer-Bobil tili, yozuvi va adabiyoti.
Bobil me'morchiligi va tasviriy san'ati.
Mesopotamiya diniy tasavvurlari, ilmiy bilimlari.

17-rasm. Sargon qadimiy portreti.
Neolit. Sankt-Peterburg. Ermitaj.
Er. avv. XXIII asr. Bog'dod.
Iroq muzeyi.

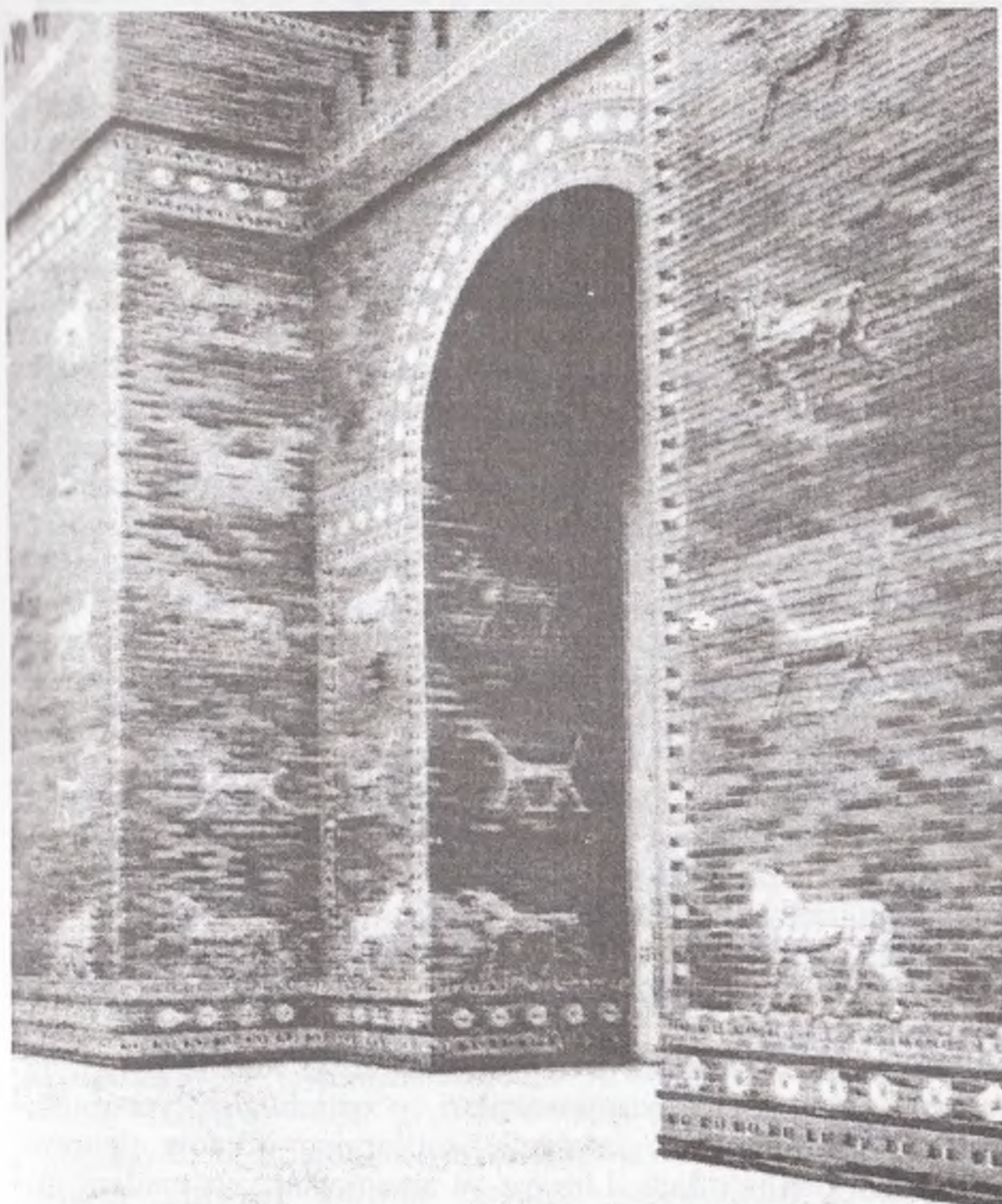
18-rasm. Naramsin g'alaba
stellasi.
Qizil tosh. Taxm. er. avv.
XXIII asr. Parij. Luvr.

19-rasm. Hammurapi Quyosh
xudosi.
Shamash oldida. Diorit. Er. avv.
XXIII asrning I yarmi. Parij. Luvr.

20-rasm. Shedu. Er. avv.
712—707-yillar. London.
Britaniya muzeyi.

21-rams Bobildagi Ishtar darvozasi. Er. avv. VI asr.

III bob. XETT DAVLATI VA JAMIYATI. MITANNI

Xett davlatini tarixi manbalari va tarixnavisligi

Er. avv. II ming yillikda halokatga uchragan Xett davlati to'g'risida tarixiy ma'lumotlar XX asr boshlarigacha deyarli yo'q darajada edi. Bu vaqtgacha Kichik Osiyo va shimoliy Suriyada sirli iyeroglif yozuvlar va tasvirlar topilgan edi. 1887-yil tadqiqotchilar Tell-Amarna arxividagi diplomatik yozishmalarda Xett podshosi-ning Misr fir'avniga tengligi (uning birodari) eslatib o'tiladi Bu kashfiyot Old Osiyoda qadimda yana bir buyuk davlat mavjud bo'lganini ko'rsatdi. 1906-yil nemis olimi Y. G. Vinkler Bugozgoyada (Turkiya) xettlar poytaxti Xattusi xarobalarida arxeologik qazishmalarga kirishdi. Qazishmalar natijasida Yaqin Sharq tillarida bitilgan o'n minglab taxtachalardan iborat arxiv, jumladan, Xett — Misr tinchlik shartnomasining mixxat varianti topildi. Chex tadqiqotchisi B. Grozniy 1915-yilda chuqur tadqiqotlar natijasida xett tili hind-yevropa tillar oilasiga mansub degan xulosani aytdi, natijada Xett davlati tarixini o'rganish kuchayib ketdi. Olim A. Getse 1933-yil Xett davlati tarixini umumiy ocherkini yaratdi. Bundan tashqari, A. Getse 1933-yilda Kichik Osiyo tarixi umumiy ocherkini chop etdi. Muallif Xett davlati harbiy va sulola tarixiga asosiy e'tiborini qaratdi. U Xett jamiyatining bir qancha ijtimoiy-siyosiy muassasalari o'xshashligiga (yer-mulk, majburiyatli yer egaligi) asoslanib, xettlarning ijtimoiy tizimini feodal tuzum deb ta'rifladi. Lingvist va arxeologlar xett madaniyati asoslarini yaratishda protoxettlarni, xurrit qabilalarini o'rnini ko'rsatadigan dalillarni topdilar.

Sinfiy jamiyatning vujudga kelishi.

Qadimgi Xett podsholigi (Er. avv. XVIII va XVI asrlar)

Er. avv. XX–XVIII asrlarda Kichik Osiyoda ashshurlik savdogarlar bir necha savdo koloniyalarini barpo qiladilar. Bu savdo koloniyalari orqali xalqaro savdo olib boriladi, eng avvalo, metallar va yuqori sifatli gazlamalar savdosi amalga oshiriladi. Bu

davrda sharqiy Kichik Osiyoda Xett qabilalari boshqa mahalliy tub joy aholini assimillatsiya qiladilar.

Kichik Osiyodagi Nesa (Kanish), Burusxan, Kussar va Xattusi kabi shaharlarni o'z ichiga olgan siyosiy birlashmalar vujudga kela boshlaydi. Kichik Osiyoning bu siyosiy birlashmalarining ilk birlashuvi eramizdan avvalgi XVIII asrning birinchi yarmida yuz beradi. Viloyatlardan birining hokimi Anitta Nesa shahrini markaz qilib, Qora dengizdan Kichik Osiyodagi tuz ko'ligacha bo'lgan hududlarni egallab bepoyon davlatni barpo qiladi.

Qadimgi Xett davlatida urug'-jamo'a qoldiqlari ham kuchli bo'lgan. Xett podsholari o'z hokimiyatlarini xalq kengashlariga tayanib amalga oshirganlar. Qurol ko'tarishga qobiliyatli bo'lgan barcha erkaklar podsho chiqaradigan «pankus» deb ataladigan yig'ilishga muntazam ishtirok etganlar. Zodagonlar davlat boshqaruvda faol qatnashib, o'zlarini kuchli tayanchi bo'lgan zodagonlar kengashi (Tuliya) orqali xalq yig'iniga boshchilik qilganlar. Zodagonlardan tashqari davlat boshqaruvida podsho oilasi: aka-ukalari va boshqa qarindoshlari muhim rol o'ynaganlar.

Qadimgi xett an'anasiga ko'ra podshoning vorisi podsho oilasidan tanlangan. Ko'pincha voris tanlashda podshoning jiyanlari, uning opa-singillarining o'g'illariga imtiyoz berilgan. Odatga ko'ra davlatni ikki hukmdor: podsho va malika boshqargan. Agar podsho vafot qilsa, malika o'z unvonini yangi podsho hukmdorligi vaqtida ham saqlab qolgan. Yangi podshoning rafiqasi malika bo'lish uchun, sobiq podshoni bevasi malikani o'limini kutib turgan.

Anitta vafotidan keyin er. avv. XVII asr oxirida boshqa xett urug'i hokimiyat tepasiga keladi. Xett davlatining asoschilarining birlashtiruvchi siyosatini istilochi va islohotchi podsho Labarna (yoki Tabarna) (Er. avv. 1675–1650-yillar atrofida boshqargan) tugallaydi. U istilochilik yurishlarini davom ettirib Tavrtog' tizmasining shimoliy qismini egallaydi va shimoliy Qora dengizga chiqadi. Xett davlati chegaralarini «Dengizdan-dengizgacha» kengaytiradi. Uning ichki va tashqi siyosati kuchli ta'sirlangan va tan bergan, keyingi vorislari Labarna va uning rafiqasi Tavannanna nomlarini o'zlariga unvon sifatida qabul qiladilar.

Labarna mavjud xett an'analarga zid ravishda o'g'li Xattusilini o'z vorisi deb e'lon qiladi. Xattusili I (er. avv. 1650–1625-yillar atrofida) poytaxtni xettlarning sobiq bosh markazi Xattusiga ko'chiradi. (Shu voqeadan keyin davlat rasmiy ravishda «Xatti» zamonaviy fanda «Xett» deb atala boshlandi.)

Uning vorisi Mursili I (er. avv. 1625–1590-yillar atrofida) davrida Xett podsholigida markazlashuv kuchayadi. U Mesopotamiyadan Finikiyaga boradigan yoʻldagi asosiy savdo markazi boʻlgan Shimoliy Suriyadagi Xalpa shahrini bosib oladi. Mursili I eramizdan avvalgi 1595-yilda uzoq Bobilga yurish qilib Hammurapi sulolasini tugatdi. Ammo mamlakat ichida keskin vaziyat vujudga keladi. Saroy fitnachilari podsho hokimiyatini kuchayishini istamay taxt vorisligiga koʻpgina daʼvogarlar boʻlishiga imkoniyat beradigan anʼanalarni saqlab qolishga urinadilar. Oqibatda Mursili I saroy fitnasi qurboni boʻladi. Xett hukmron tabaqalari ichida oʻzaro kelishmovchiliklar boshlanadi.

Oʻzaro kelishmovchiliklarga Telepin I (er. avv. 1530–1500-yillar atrofida) chek qoʻyadi. Uning davrida faqat podshoning oʻgʻli taxtga chiqish huquqiga ega boʻldi; agar podshoning oʻgʻillari boʻlmasa, uning singlisining oʻgʻli va eng soʻngida podshoning ku-yovlari taxtga daʼvogar boʻlish qoidasi oʻrnatilgan. Taxt vorisligining bunday tartibi qatʼiy boʻlib, zodagonlar kengashi «pankus»ning taxt vorisligi masalasidagi rolini tugatdi. Ammo qolgan masalalarda «pankus» oʻz huquqini saqlab qoldi. Pankusning yuqori pogʻonasi boʻlgan «tuliya» hal qiluvchi rol oʻynadi. Tuliyaning ruxsatisiz podsho uning biror-bir aʼzosi boʻlgan zodagonni qatl qila olmas edi. Agarda tuliyaning ruxsati bilan uning biror aʼzosiga podsho tomonidan oʻlim jazosi berilgan taqdirda ham podsho aybdorning oilasini taʼqib ostiga olish va mol-mulkini musodara qilish huquqidan mahrum edi. Tadqiqotchilar bu davrni (er. avv. XVIII er. avv. XVI asrlar) qadimgi Xett podsholigi davri deb hisobladilar.

Telepin va uning oʻgʻli hukmronligidan soʻng, Xett davlatining tushkunlik davri boshlanadi. Bu davr oʻrta Xett podsholigi davri (er. avv. XV asr) deb nom oldi. Bu davrda Xett podsholigining ahvoli yana ogʻirlashadi. Bir asr davomida Xett davlati va jamiyati goʻyoki tushkunlikni boshidan kechiradi.

Yangi xett podsholigi davrida buyuk Xett davlati (er. avv. XIV–XII asrlar)

Er. avv. XIV asr boshlarida Ol^d Osiyoda Misr, kassitlar Bobil va Mitanni davlatlari zaiflashib, xalqaro munosabatlarda Xett davlatining kuchayishi uchun qulay shart-sharoit tugʻiladi. Er. avv. 1450-yillar atrofida kelib, chiqishi xurrit boʻlgan omadli amaldor taxtni egallab yangi xett sulolasiga asos soladi. Yangi sulola podsholari qadimgi xett buyuk davlatchiligi gʻoyalarini qaytarishga

da'vo qilib, harbiy-byurokratik monarxiyani tashkil qildilar. Podsho ilohiylashtirilgan mutlaq hukmdorga aylandi va o'ziga voris tayinladi (Bu voris alohida «Tuxkante» lavozimiga aylanib, bu vazifadagi kishini zarur bo'lganda almashtirish mumkin edi.), endilikda saroy to'ntarishlari isyonga aylanib ketmadi. Shu vaqtdan boshlab podsho alohida samoviy ilohiylik egasi hisoblanib, «Quyoshim» deb ulug'lanadi.

Xett podsholari ichida eng taniqli diplomat, uzoqni ko'ra oladigan siyosatchi, mohir sarkarda Suppilium I (Er. avv. 1380–1335-yillar atrofida) davlatni harbiy qudratini oshiradi. U yengil, tez yuradigan jang aravalari bilan qo'shinni ta'minlaydi. Xett shaharlari, ayniqsa, poytaxt Xattusining mudofaa inshootlari mustahkamlanadi. Suppilium I Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i mayda davlatchalarini va Mitanni davlatini o'ziga bo'ysundiradi. Mitanniga tegishli Suriya viloyatlarini va shaharlarini bosib oladi. Suppilium I o'z kuyovini Mitanni taxtiga o'tkazadi. U Suriyada markazi Karxamish va Xalpa bo'lgan xetlarga qaram davlatlarga asos solib, bu davlatlarni hukmdori qilib o'z o'g'illarini tayinladi. Bobil va Axey (miken Yunonistoni) davlatlari Suppilium bilan do'stlik aloqalarini o'rnatishga majbur bo'ldilar.

Uning vorisi Mursili II (er. avv. 1335–1305-yillar atrofida) otasining davlatini to'la hajmda saqlab qoldi, lekin qaram hududlardagi isyonlar, qo'zg'olonlar va boshqa qudratli davlatlarni mamlakat hududiga tazyiqiga qarshi to'xtovsiz urushlar olib borishga majbur bo'ldi. Mursili II Kichik Osiyodagi janubiy Frigiya va Lidiya, Milavan (Milet) hokimlarini bo'ysundiradi. U an'anaviy raqib Arsava podsholigiga (Kichik Osiyo) qarshi g'olibona yurish qilib Egey dengizi qirg'og'igacha chiqadi.

Ammo Mursili II podsholigining so'nggi yillarida Misr XIX sulola davrida yanada kuchayadi va Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i uchun Xett davlati bilan yana raqobat boshlaydi. Eramizdan avvalgi 1286-yilda Kadesh shahri yonida har ikki tomon uchun hal qiluvchi janglardan biri bo'lib o'tadi. Jangda Misr qo'shinlari yengiladi. Shunga qaramasdan Misr fir'avni, iste'dodli sarkarda Ramzes II yana urushga tayyorlanib, xetlarni Falastin, Finikiya va Suriyani katta qismidan siqib chiqaradi. Oxir-oqibatda Misr va Xett davlati eramizdan avvalgi 1280-yilda tinchlik shartnomasini imzolaydilar. Shartnoma bo'yicha Suriyaning bir qismi, Shimoliy Finikiya Xett davlati ta'siri ostida qoladi. Har ikki davlat o'rtasida savdo aloqalari kuchayadi.

Endilikda Xattusili III kuchayib borayotgan Osuriyan ng harbiy

tazyiqiga qarshi Bobil bilan ittifoq bo'lishga harakat qiladi, lekin Osuriyani Yuqori Mesopotamiyadan siqib chiqara olmadi. Xett davlati kuchli qo'shinga ega bo'lgan Osuriya tazyiqini qiyinchilik bilan qaytaradi.

So'nggi xett podsholari Tutxaliya IV va uning ikki o'g'li davrida axeylar, Bolqondan kelgan frigiyaliklarni Kichik Osiyoni g'arbida hujumini zo'rg'a qaytaradilar. Axeylar tor-mor qilganidan keyin Kichik Osiyo g'arbidagi Ilion shahri bosib olinadi. So'nggi xett podshosi Suppilium II Kipr orolini yana qayta bosib oladi. Er. avv. XII asr oxirida Egey dengizi qirg'oqlari va orollarining etnik jihatdan ola-kurok «dengiz xalqlari» Xett davlatini tor-mor qiladilar. (er. avv. 1190-yillar). Shunday qilib, yangi Xett davlati tarix sahnasidan abadiy tushib ketdi. Markazlari Karxamesh va Melida bo'lgan so'nggi Xett podsholiklari qoldiqlari er. avv. VIII asr oxirlarida Osuriya tomonidan tugatiladi.

Yangi Xett podsholigi davrida iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlar

Yangi Xett davrining xo'jalik va ijtimoiy munosabatlarini tavsiflovchi asosiy manba Xett qonunlaridir. Xo'jalikning asosi dehqonchilik, chorvachilikning qo'ychilik sohasi bo'lgan. Dehqonchilikda sun'iy sug'orish sezilarli bo'lmagan. Sun'iy sug'orish inshootlari cheklangan holatda barpo qilingan.

Hunarmandchilikning taraqqiyoti to'g'risida qonunlar va boshqa hujjatlarda temirchi, kulol, duradgor va tikuvchi kasblari tilga olinadi. Mehnat qurollari va harbiy aslahalar ishlab chiqarish uchun asosiy xomashyo dastlab mis, keyinchalik qalay edi. Temirdan faqat diniy marosimlar uchun haykalcha va boshqa buyumlar yasashda oz miqdorda foydalanilgan. Xett davlatida podsho oilasi va podsho bosh kohin sifatida juda katta miqdorda yerga egalik qilgan. Podsho va ibodatxona yerlarida ishlovchilar o'z yerlariga berkitib qo'yilib, turli soliq va majburiyatlarni o'taganlar.

Xett davlati ma'muriyati qarori bilan ekin yerlari ishlovchilar bilan birga o'z foydasiga soliq yig'ish huquqi bilan podsho va ibodatxonalarga berilgan. Ayrim ibodatxonalar umumdavlat soliqlaridan ozod qiluvchi immunitet yorliqlarini olganlar. Davlat va ibodatxona yerlaridan tashqari boshqa yerlar xususiy mulk bo'lib oldi-sotdi qilingan.

Xett jamiyatida barcha aholi ikki guruhga bo'lingan. Soliq to'lovlari va boshqa majburiyatlarni o'tovchi (podsho, ibodatxona yoki xususiy shaxs foydasiga) kishilar erkin bo'lmagan mavqega

ega bo'lib, kamsitilganlar. To'la ma'noda erkin kishilar deb zoda-
gonlar, amaldorlar, kohinlar va katta yer egalari hisoblanganlar.

Xett davlati bosib olgan hududlarni boshqarmagan, faqat ular-
dan xiroj olish bilan cheklagan.

Xett madaniyati

Xett jamiyati o'z madaniy tarqqiyotida Misr va Mesopotami-
yaning yuksak madaniyatlari ta'siri yaqqol seziladi. Xett madani-
yatida, ayniqsa, xurritlarning ta'siri kuchli bo'lgan.

Xett dini o'ziga xos belgilarga ega edi. Xettlarning ming ma'bud
va ma'budalari to'g'risida manbalarda eslatishlar mavjud. Amalda esa
cheklangan miqdorda ilohlarga sig'inilgan. Poytaxt Xattusining oliy
homiysi chaqmoq xudosi edi. U bilan birga xurritlarning chaqmoq
xudosi Tesubga ham sig'ingan. Xattusida quyosh, hosildorlik xudosi
Telepinga va mahalliy Kilikiya hosil xudosi Sandanga e'tiqod qilin-
gan. Podsho quyoshga o'xshatilib ilohiylashtirilgan. Shu sababli
xettlar o'z podsholarini «quyoshim» deb sig'inganlar.

Xett yozma asarlaridan bizgacha yetib kelgan podsholarning
«tarjimai hollari» juda qiziqarli va batafsil bayon qilingan. Ularda
yorqin obrazlar, chuqur kechinmalar va o'ziga xos axloqiy qarash-
lar seziladi. Xett yilnomalarida mamlakat tarixini uch davrga
bo'lishga urinish yaqqol ko'zga tashlanadi. Xett arxivlarida boshqa
mamlakatlar, masalan, Akkad tarixi to'g'risida ma'lumotlar ham
mavjud.

Xett podsholigining boshqa xalqlar bilan yaqin aloqasi mavjud-
ligidan dalolat beradigan yana bir madaniy yutuq uch tilli shumer-
bobil-xett lug'atlarining tuzilishidir.

Bizgacha Xett podshosi bosh otboqari Kikulli ismli kishi
tuzgan yilqichilik to'g'risidagi ajoyib qo'llanma yetib kelgan.

Xett haykal va relyeflari vazmin va ulug'vorligi bilan ajralib
turadi. Mamlakatda, ayniqsa, mudofaa inshootlari qal'a devorlari
qurish yuqori darajada bo'lgan. Xett madaniyati ko'p asrlik shi-
moliy Mesopotamiyada va unga yaqin boshqa hududlarda yashagan
qabila va xalqlarning madaniyatini o'zida aks ettirgan va boshqa
madaniyatlarga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Xettlarning madaniy
merosi Xett davlati halokatidan keyingi asrlarda ham boshqa
qo'shni mamlakatlar madaniyatiga ijobiy ta'sir o'tkazadi.

Mitanni

Mitanni (akkad tilida—Xanigalabat) davlatida (er. avv. 1560—1260-yillar) yuqori Mesopotamoyada Xurrit qabilasi mitannilar XVI asrda asos soldilar. Mitanni poytaxti yuqori Xaburdagi Vassokanda joylashgan edi. Mitanni podsholari hind-oriy sulola ismlarini saqlab qolib «Mand jangchilari podshosi» va «Xurri jangchilari podshosi» unvonlariga ega edilar. Hind-oriy ma'budlari Indra, Mitra-Varuna va Nasati hukmron sulolarining homiy xudolari edi. XVI asr oxirida podsho Suttarni I davrida Mitanni Zagros va Nine viyadan Shimoliy Suriyagacha bo'lgan hududni egallab, ulkan davlatga aylandi. Shu vaqtdan boshlab bir yuz ellik yil davomida Old Osiyoda Mitannidan kuchli bo'lgan qudratli davlat yo'q edi. Mitanni bu davrda Misr bilan Mesopotamiya va Sharqiy O'rtayer dengizi havzasi uchun uzoq kurash olib bordi. XV asrda xalqaro vaziyat o'zgarib Misr bilan Mitanni o'rtasida ittifoqchilik munosabatlari o'rnatildi va sulolaviy nikohlar tuzildi. Tutmos IV va Amenemxotep III Mitanni malikalariga uylandilar.

Er. avv. XIV asr boshlaridagi Mitannidagi sulolaviy nizo, saroy fitnalari davlatni zaiflashtirdi. Xett podshosi Suppilium Mitanniga qarshi urush ochib Suriyani tortib oldi va Mitanniga bostirib kirdi. Yordamga chaqirilgan Osuriya hukmdori Ashshurballit I mamlakatni Sharqiy viloyatlarini anneksiya qildi. Shu vaqtdan Mitanni shimoliy Mesopotamiyadagi kichik bir davlatchaga aylanib qoldi. Uni ustidan nazorat qilish uchun osur va xettlar o'zaro kurash olib bordilar. Qachonlardir qudratli davlat qoldig'i sifatida Mitanni Er. avv. 1260-yilda Ossuriya podshosi Salmanasar I tomonidan tugatildi.

Tayanch iboralar

Tell-Amarna, Getse, Y. G. Vinkler, Xattusi, Quyoshim, Nesa, Burusxan, Kussar, Xattusili, Kadesh, Anita, Ramzes II, tuliya, pankus, Labarna, arxivlar, iyeroglif yozuvlar, Tavr, Telepin, Teshub, Sandan, Kikkuli, Grozniy.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо».-М.: 2004.

- Вулли Л., Забытое царство. М.: 1986.
Герни О. Р., Хетто. М.: 1987.
Гиоргадзе Г.Г., Очерки по социально-экономическое истории хеттского государства. Тбилиси: 1973.
Avdiyev E. Qadimgi Sharq tarixi. T.: 1984.

Asosiy sanalar

Er. avv. XVIII–XVI asrlar	Qadimgi xett podsholigi
Er. avv. XVI asr oxiri	Telepin hukmronligi, taxt vorisi to'g'risidagi farmon
Er. avv. XV asr	Xett davlatining tushkunligi
Er. avv. XIV–XIII asrlar	Yangi Xett davlati. Buyuk davlatning yaratilishi
Er. avv. 1280-yil	Misr va xett tinchlik shartnomasi
Er. avv. XII asr boshlari	«Dengiz xalqlari»ning bostirib kirishi, Xett davlatining yemirilishi

Mustaqil ish mavzulari

- Qadimgi Xett davlati va jamiyatining shakllanishi.
Old Osiyoda eramizdan avvalgi XIV–XIII asrlarda siyosiy yetakchilik uchun kurash.
Xett jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti.
Xett madaniyati.

QADIMGI OSURIYA

Mesopotamiyadagi arxeologik qazishmalar

Mesopotamiyadagi arxeologik qazishmalar XIX asr o'rtalarida shimolda: dastlab qadimgi topilmalar bilan qiziqadigan ishqiboz kishilar tomonidan, keyinchalik mutaxassis-arxeologlar amalga oshirdilar. Ikki daryo oralig'idagi birinchi shaharlar qachonlardir Osuriya davlati mavjud bo'lgan shimolda paydo bo'lgan edi. 1842-yil fransuz diplomati E.P.Botta mahalliy afsonalarda Osuriyaning qadimgi poytaxti bilan bog'liq bo'lgan Kunjik tepaligini (Turkiya) qazishdan boshladi. 1846—1847-yilda ingliz diplomati G. A. Leyyard Nimrud tepaligini qazib, qadimiy Osuriyaning Kalxu shahri qoldiqlarini ochdi. Tepalikdan podsho saroylari, odam-ho'kiz, odam-sheer haykallari va badiiy relyeflar topildi. 184-yil Kunjik tepaligida Leyyard Nineviya xarobalarini, jumladan, podsho Sinaxxerib (er. avv. VII asr) saroyi, uning nevarasi Ashshurbanipalning kutubxonasini topdi.

Leyyardning xodimi U. Rassam Kunjik tepaligidagi qazishmalarni davom ettirib podsho Ashshurbanipalning va harbiy manzaralar tasvirlangan ajoyib relyeflar bilan bezatilgan saroyi va podshoning boy kutubxonasini ochdi. Nimrud tepaligi yaqinidagi Balavat nomli joyda eramizdan avvalgi IX asrga oid yodgorliklar, jumladan, harbiy yurish va xiroj to'lash manzarasi tasvirlangan Balavat darvozalari deb atalgan 4 ta jez taxtani topdi.

Fransuz arxeologi V. Andre 1803—1914-yillarda Osuriyaning qadimiy poytaxti Nineviyada podsho Ashshurbanipalning saroylari, ibodatxonalar qoldiqlarini, jumladan, oliy xudo Ashshur ibodatxonasi, podsho qabrlari, turar joy binolari va ko'chalarini qazib ochdi. XX asrning 50—60-yillarida arxeologlar Nineviya shahri xarobalaridan saroy, xo'jalik inshootlari, ko'pgina hujjatlarni topdilar. Osuriyashunoslikning yuz yillik tarixi davomida siyosiy tarix va davlat qurilishi muammolari o'rganildi.

Bu yo'nalishda Sharq davlatchiligini ideallashtirish, uning mavjudligi, statik holati va abadiyligi tasavvur qilinadi. Urushlarning sabablari, u yoki bu xalqning xarakteri va temperamenti, tor siyosiy motivlar bilan izohlanadi. Qadimgi Mesopotamiya madaniyati ham o'rganildi. Madaniyatning yo'nalishlari, kelib chiqishi, mifologiya, adabiy yodgorliklar, san'atning xarakterli xususiyatlari, ilmiy bilimlar to'g'risidagi qator tadqiqotlar mavjud. Tadqiqotlarda ikki daryo oralig'i jamiyatlari ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlariga e'tibor berilmadi.

Tarix falsafasida XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi Edvard Meyerning sikl nazariyasi yetakchi o'rin egalladi. Edvard Meyer har qanday sivilizatsiya feodal tuzumdan boshlanadi, kapitalizm darajasiga yetib keyin ichki qarama-qarshiliklar tufayli halokatga uchraydi, shundan so'ng, sikl yana qaytariladi degan g'oyani ilgari suradi. Shu sababli, XX asr boshlarida taniqli nemis osurshunoslari B.Maysner, P.Koshaker va boshqalar qadimgi Mesopotamiya tarixini feodal jamiyati deb baho berdilar.

Siklizm nazariyasi bilan bir qatorda tarixiy jarayonning tartibsizligi va uni bilish mumkin emasligi nazariyasi keng tarqalgan. Faqat keyingi yillarda ijtimoiy tabaqalanish, xo'jalikni tashkil qilish, shaharlar, savdo-hunarmandchilikning o'rni, ibodatxonalar xo'jaligi bo'yicha muhim ijtimoiy-iqtisodiy tadqiqotlar (A. Falkenshteyn, A. L. Oppenxeym, I. Gelba va V. Leman asarlari) paydo bo'ldi.

Osurshunoslik markazlari dastlab Angliya va Fransiya, XX asr boshlaridan Germaniya bo'ldi. Fashistik tuzum sharoitida ko'pgina osurshunos olimlar AQSHga ko'chib ketdilar. Hozir AQSHda mashhur osurshunoslik markazlari faoliyat ko'rsatmoqda. Angliya, Fransiya va Germaniyada ham osurshunoslik maktablari ilmiy tadqiqotlarni olib bormoqdalar.

Qadimgi Osuriya davri (er. avv. II ming yillikning I yarmi)

Qadimgi Osuriya markazi Ashshur bo'lgan kichik hududni o'z ichiga olgan edi. Ammo ilk Osuriya jamiyatida savdo yetakchi o'rin egalladi. Qadimda Osuriya orqali Kichik Osiyo va Kavkaz ortidan Tigr daryosi bo'ylab o'rta va Janubiy Ikki daryo oralig'i va Elamga, Sharqiy O'rtayer dengizidan muhim savdo yo'llari o'tgan edi.

Ashshur shahri asosiy savdo yo'llarida o'rnashib qolish uchun o'z koloniyalarini barpo qilishga uringan. Ashshur Kichik Osiyoni sharqiy qismini faol kolonizatsiya qilgan. Bu yerdan mis, qo'rg'oshin, kumush, chorva mollari teri va yog'och tashib ketilgan.

Qadimgi Osuriya jamiyatida ibtidoiy quldorlik shakllangan bo'lib, ibtidoiy jamoa qoldiqlari saqlanib qolgan. Podsho va ibodatxona yerlarida jamoachi va qullar mehnat qilgan. Yerning asosiy qismini jamoa yer egaligi tashkil qilgan. Qulchilikning asosiy manbalari mulkiy tabaqalanish natijasida erkin jamoachilarning qarzi uchun qul qilish va chetdan qul sotib olish bo'lgan.

Er. avv. XVI asrgacha Osuriya podsholari Alum-Ashshur, shahar-jamoa esa Ashshur deb atalgan. «Kichik va ulug'lar» xalq

yig'ini o'z ahamiyatini yo'qota borgan, hokimiyatning oliy organi «Shahar Uyi» boylardan tuzilgan oqsoqollar kengashi edi. Kengash a'zolari ichidan bir xil muddatga alohida lavozimli shaxs, «limmu» tayinlanib, u shahar xazinasini boshqargan, uning nomi bilan joriy yil boshlangan. Oqsoqollar kengashi sud va ma'muriy ishlar bilan shug'ullanadigan mansabdor shaxs «ukulluma»ni tayinlagan. Shahar-davlatning merosiy hokimi «Ishshiakkum» lavozimi ham mavjud bo'lib, u diniy vazifalarni bajarib, ibodatxonalar qurilishiga rahbarlik qilgan. U urush vaqtida harbiy boshliq bo'lgan. Er. avv.XX asrda xalqaro vaziyat Osuriya uchun noqulay kelgan. Frot havzasida Mari davlati yuksalib, Ashshurning g'arb savdosiga jiddiy to'siq bo'lgan. Xett davlati Osuriya savdosini Kichik Osiyoda to'xtatib qo'ygan. Amoriy qabilalarini Ikki daryo oralig'iga yurishlari ham vaziyatni beqaror qilib, Osuriya savdosiga zarar yetkazgan.

Faqat er. avv. 1781-yillar atrofida amoriylardan bo'lgan yo'l boshchi Shamshi -Adad Ashshur shahrini o'zini Yuqori Mesopotamiyadagi davlatini markaziga aylantirgan. Ashshur Ikki daryo oralig'ining shimolidagi shaharlarni bosib oladi, Marini bo'ysundirib, Karxemish bilan ittifoq tuzadi. Suriya shaharlari ham bosib olinadi. Ashshur g'arb savdosida vositachilikni o'z qo'lga oladi. Davlat boshqaruvida podshoning mavqei kuchayadi. Shamshi-Adad davlat boshqaruvini bevosita o'z qo'lga olib, mutlaq hukmdor sifatida davlat boshlig'i, oliy harbiy boshliq va sudya vazifasini o'taydi. Boshqaruvni takomillashtirishga zaruriyat tug'iladi. Mamlakat hududi, aholisi okruglarga bo'linib, ularni boshqarish uchun noiblar yuboriladi. Er. avv. 1757-yilda Shamshi-Adadning o'g'li Ishme-Dagan davrida Ashshurni Hammurapi bosib oladi.

Er. avv. 1740-yillar atrofida kassitlarning Mesopotamiyaga hujumi davrida Shamshi-Adadning avlodlari hokimiyatni yana o'z qo'llariga oldilar. Ammo bu sulola tez orada hokimiyatni boshqalarga topshirishga majbur bo'ladi, lekin Shamshi-Adad sulolasining boshqaruvi Ashshur tarixining eng yorqin davri deb tan olingan, keyinchalik Osuriya podsholari ro'yxatida Shamshi-Adad va uning ajdodlari ham kiritiladi.

Er. avv. XVI asrda Bobil sulolasi qulagach, Ashshur qudratli qo'shni davlat Mitannining tazyiqiga qarshi Misr bilan diplomatik aloqa o'rnatadi. Bunga qarshi er. avv. XV asr o'rtalarida Mitanni podshosi Shaushaattar Ashshurni bosib olib, uni Mitanniga qaram qiladi. Mitanni Ashshurni g'arbga chiqadigan savdo yo'lidan butunlay mahrum qiladi. Keyingi asr boshlarida Ashshur Bobilni

hukmronligini tan olish evaziga Mitanni zulmidan ozod bo'ladi va bir qancha vaqt o'tgach, Bobildan to'la mustaqil bo'ladi.

O'rta Osuriya davri (er. avv. II ming yillikning II yarmi)

Er. avv. 1353–1318-yillarda podsho Ashshuriballit Osuriyani qudratli davlatga aylantiradi. Zaiflashib qolgan Mitanni xetlar tazyiqiga qarshi Osuriyaga ittifoqchi sifatida chiqadi. Tez orada Osuriya xettlarni yuqori Mesopotamiyadan haydab chiqarib, Frot daryosiga chiqadi. Natijada Mitannining sharqiy viloyatlari, bu yerdagi diniy markaz Nineviya bosib olinadi. Mitanni, keyinchalik Bobil ham Osuriya ta'siri ostiga tushib qoldi.

Osuriya shahar-davlatdan qudratli davlatga aylanib, yetti yuz yil davomida o'zining yurishlari bilan qo'shni hududlarga dahshat tug'dirdi. Osuriya davlatini shakllanishi er. avv. 1295–1264-yillarda hukmronlik qilgan podsho Adad-Nirari davrida tugallanadi. U birinchi bo'lib rasmiy ravishda o'ziga podsho unvoni berib, Old Osiyo buyuk davlatlari hukmdorlariga teng bo'lgan «Buyuk podsho» mavqeiga da'vo qiladi. Er. avv. XIII asrda Xett davlati Osur savdogarlarini Kichik Osiyodan siqib chiqardi, Misrni Suriyadan mahrum qiladi. Mitanni davlati esa Osuriya uchun g'arbga chiqadigan yo'lni butunlay yopadi. Er. avv. XIII–XII asr boshlarida Osuriya yuqori Mesopotamiyaning qo'shni hududlarini to'rt marta o'ziga qo'shib oladi va to'rt marta yo'qotadi.

Osur podshosi Tukulti-Ninurta I (er. avv. 1233–1197-yillar) davrida Bobil va Kavkaz ortiga g'olibona harbiy yurishlar uyushtiradi. Bu podsho Ashshur o'rniga o'zi uchun yangi poytaxt Kar-Tukulti-Ninurta shahrini qurdiradi. Ammo uning hukmronligining so'nggi yillarida xetlar va Bobil Osuriyani u bosib olgan hududlarni katta qismidan mahrum qiladilar, bundan g'zablangan Ashshur zodagonlari Tukulti-Ninurtani taxtdan tushurib o'ldirdilar.

Er. avv. XII asrda Osuriya tushkunlikni boshidan kechiradi, Bolqon qabilalaridan bo'lgan mushklar Frot daryosi vodiysiga kelib xett davlatini halokatga uchratdilar, keyin elamliklarni hujumini qaytardilar.

Podsho Tiglatpalasalar I (er. avv. 1114–1076-yillar atrofida.) davrida xalqaro vaziyat Osuriya foydasiga o'zgaradi. Bu davrda Xett podsholigi halokatga uchrab, Misr siyosiy tarqoqlik tomon yo'l tutadi. Osuriya qulay vaziyatdan foydalanib, shimoliy Suriya va shimoliy Finikiyani, Kichik Osiyoning janubiy-sharqiy qismini o'z ta'siri ostiga oladi. Suriyaning gullab-yashnashi er. avv. XII–XI

asrlarda Arabistondan oromiy qabilalarining bostirib kelishi natijasida tugadi.

Buyuk Osuriya harbiy davlati (er. avv. I ming yillik)

Er. avv. I ming yillikda Old Osiyoda temirdan keng miqyosida foydalana boshlanishi, Qadimgi Sharqda iqtisodiy o'sishga olib keladi. Quruqlik va dengiz savdosi keng hajmda rivojlanadi, Xett va Mitanni kabi qudratli davlatlar tarix sahnasidan tushib ketdilar. Bobil va Misr ichki va tashqi siyosatda tushkunlikka yuz tutdilar, natijada Yaqin Sharqda Osuriya yetakchi o'ringa chiqib oldi. Osuriya er. avv. X–VII asrlarda o'zining iqtisodiy, harbiy qudratini qayta tikladi, siyosiy markazlashuv va barqarorlikka erishdi. Osuriya bu davrda faol istilochilik urushlari olib bordi. Buning sababi Osuriya iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan xomashyo (metall, yog'och) taqchil bo'lganligi edi. Ikkinchidan, rivojlanayotgan shaharlar hunarmandchiligi va dehqonchiligi va quldorlik xo'jaligi uchun ishchi kuchi — qullarga ehtiyoj tez o'sdi. Osuriyani istilochilik urushlarini olib borishining yana bir sababi, mamlakat quruqlik va dengiz savdo yo'llari tutashgan hududda joylashgani uchun yetakchi o'rinni egallashga intilishi edi.

Er. avv. VIII asrga kelib, Osuriya davlati Shimoliy Mesopotamiyada o'z hokimiyatini mustahkamlaydi. Osuriya Kichik Osiyo va asosan, O'rtayer dengizining sharqiga o'z ta'sirini kuchaytirishga urindi. Bu hududlar savdo-hunarmandchilik, dengiz savdosi keng yo'lga qo'yilgan, tabiiy boyliklarga boy edi. Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'oqlaridan muhim xalqaro savdo yo'llari o'tgan bo'lib, bu yerda boy savdo — hunarmandchilik markazlari Tir, Sidon, Arvad, Bibl, Damashq va Karxemish kabi shaharlar mavjud edi.

Er. avv. XI asrning I choragida Suriya cho'llariga, janubiy Suriyadan Mesopotamiya va qo'shni mamlakatlarga ko'chmanchi oromiylar bostirib keldilar; er. avv. 1000-yillar atrofida ular Frot daryosidan o'tib Osuriyani bir necha janglarda mag'lubiyatga uchratdilar. Faqat oromiylarni istilosini podsho Adadnerari II (er. avv. 911–891-yillar), to'xtata oldi. Uning vorislari davrida ham Osuriya siyosiy-harbiy jihatdan Old Osiyoda o'z mavqeini tiklashga harakat qiladi. Er. avv. IX asrda Osuriya oromiy qabilalarini Shimoliy Suriyada tor-mor qildi. Finikiya va Suriya shahar hokimlarini bo'ysundirgan Urartu va Bobil davlatlariga qarshi g'olibona yurishlar uyushtiriladi.

Osuriya qo'shinlari Fors qo'ltig'igacha yetib bordilar. Er. avv.

856–853-yillarda Osuriya Suriya shaharlarining birlashgan qo'shinlariga zarba berdi. (er. avv. 853-yilgi Oront daryosi yonidagi jang). Er. avv. 840-yildagina Frot daryosining ortida 16 yurishdan so'ng, Damashq podsholigi bo'ysundiriladi. G'olibona yurishlar boy o'ljalarni qo'lga kiritish imkoniyatini tug'dirdi. Osuriya hukmdorlari Ashshur va Kalxu shaharlarida ulug'vor saroy va ibodatxonalar bunyod qildilar.

Er. avv. IX asr Osuriyaning iqtisodiy va harbiy-siyosiy jihatdan vaqtinchalik yuksalish davri bo'ldi. Shundan so'ng Osuriya uzoq vaqt olib borilgan urushlar natijasida zaiflashib qoldi. Er. avv. VIII asrda Osuriya iqtisodiy tushkunlikka yuz tutadi. Ichki ziddiyatlar, qo'zg'olon va isyonlar boshlanadi.

Ammo Osuriyani yangidan yuksalishi er. avv. 745–727-yillarda hokimiyatni bosib olgan harbiy boshliq, podsho Tiglatpalasar III davrida boshlanadi. G'ayratli sarkarda, mohir tashkilotchi Tiglatpalasar III podsho hokimiyatini mustahkamlash uchun qator islohotlar o'tkazadi. Jumladan, viloyatlarni kichik-kichik noibliklarga bo'lib yuboradi, noiblar ustidan markaziy hokimiyatning nazorati o'rnatilib, noiblarning vazifalari cheklanadi. Tiglatpalasar III xazinadan maosh oladigan ko'p sonli muntazam qo'shin tuzadi va ko'ngillilarni harbiy xizmatga chaqirishdan voz kechadi. Harbiy xizmatga aholining o'rta va past tabaqalari jalb qilinadi.

Osuriya qo'shini davlat bosqinchilik siyosatining asosiy quroli bo'lgan. Qo'shin qurollariga qarab bir necha qismlarga bo'lingan. Piyoda qo'shinlar son jihatdan eng ko'p sonli bo'lib, u yengil va og'ir qurolli qismlarga bo'lingan. Er. avv. IX asrdan boshlab otliq qismlar paydo bo'ladi. Ular og'ir va yengil qurollantirilgan qismlardan tuzilgan edi. Qo'shinning zarbdor qismi jang aravalari bo'lgan. Jang aravalari qo'shinning imtiyozli qismi edi, vaqt o'tishi bilan ularning o'rmini otliq qismlar egallaydi. Shahar va qal'alarni qamal qilishga osuriyaliklar turli qamal qurollaridan foydalanganlar.

Osuriya davlatining uchunchi gullab-yashnashi er. avv. VIII asrning 40-yillaridan VII asrning 40-yillari oxirigacha bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Bu davr Osuriya va Old Osiyo tarixida alohida o'rin tutadi. Qaysiki Osuriyaning faol ekspansiyasi unga qo'shni bo'lgan hududlar, davlatlar ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotida hal qiluvchi ta'sir o'tkazadi. Osuriyaning harbiy kuchga asoslangan davlat hokimiyatining tashqi siyosati faqat qo'shni mamlakatlarga nisbatan harbiy tazyiq o'tkazish orqali o'z ta'siri ostida tutib turishga yo'naltirilgan edi. Bunday siyosat Old Osiyo ning o'sha

davrdagi va keyingi asrlardagi siyosiy taraqqiyotiga kuchli ta'sir o'tkazadi.

Yaxshi qurollangan ko'p sonli qo'shin bilan Osuriya podsholari Tiglatpalasar III (er. avv. 745–727-yil), Sargon II (er. avv. 722–705-yil), Sinnaxxerib (er. avv. 705–680-yil), g'olibona yurishlar olib boradilar. Er. avv. 743–740-yillarda Suriya Shimoliy Suriya va Kichik Osiyo hokimlarini birlashgan kuchlari ittifoqi tor-mor qilinadi. Urartu davlatiga qarshi g'olibona yurishlar olib boriladi va mamlakat talon-taroj qilinadi. Sharqda Osuriya Midiyani bir qismiga ega bo'ladi va bu yerda bir necha provinsiyalar tashkil qilinadi. Er. avv. 729-yilda Bobil bosib olinib, Osuriya, podshosi bu yerda toj kiyadi. Sargon II (Er. avv. 722–705-y.) davrida er. avv. 722-yilda Isroil podsholigi bosib olinadi. Hokimiyatni noqonuniy ravishda bosib olgan Sargon II podshoning yangi qarorgohi Dur-Sharrukin («Sargon qal'asi»)ni quradi, uning avlodlari Sargoniylar Osuriyani uning halokatigacha boshqarganlar.

Badjahl podsho-ashtar Sinaxxerib (er. avv. 705–681-yillar) poytaxtni Nineviyaga ko'chiradi, u Kichik Osiyoning janubiy-sharqini qo'ldan chiqaradi, Yahudiyani qarshiligini bostira olmadi, uni qo'llagan Misrni yenga olmaydi. Uning vorisi Asarxaddon (Er. avv. 680–669-yillar) vayron qilingan Bobilni qayta tiklaydi. Bobilni Osuriya bilan uniyadagi alohida podsholik deb e'tirof etadi. Asarxaddon shimoliy-g'arbda er. avv. 679-yilda paydo bo'lgan dushmani bartaraf qilib, Eronning shimoliy-g'arbida yashagan skiflar bilan er. avv. 672-yilda ittifoq tuzadi. U er. avv. 671-yilda Misrni bosib olib, shimoliy arab qabilalarini bo'ysundiradi.

Bu davrda Osuriya davlati chegaralari Nil daryosining birinchi ostonalaridan Kavkaz ortigacha, Eron past tog'idan Kichik Osiyogacha, O'rtayer dengizidan Fors qo'ltig'igacha cho'ziladi. Bu bepoyon davlatni Osuriya boshqarish juda katta qiyinchiliklarni tug'diradi. So'ngi podsholar osuriyani o'zida isyonlar, bosib olingan hududlardagi to'xtovsiz qo'zg'olonlarni bostirish uchun juda katta kuch sarflashga majbur bo'ldilar. Er. avv. VII asr o'rtalarida Osuriya siyosiy tushkunlikka uchradi. Bobil, elam, xaldey, oromiy hokimliklari, Suriya va Finikiya shaharlarida Osuriya hukmromligiga qarshi bosh ko'taradilar. Natijada Osuriya halokat yoqasiga kelib qoldi. Bobil va Midiya birgalikda Osuriyaga qarshi ittifoq tuzib er. avv. 614-yilda Ashshurni, er. avv. 612-yilda Nineviyani vayron qildilar. Er. avv. 590-yilda Xarran yonidagi jangda Osuriyaning harbiy qudrati to'liq sindirildi. Natijada butun Old Osiyoni tarixda ilk bor yagona davlat tarkibida birlashtirgan va bir necha

yuz yil hukmronlik qilgan, qadimiy Sharqning eng katta davlati tarix sahnasidan tushib ketdi.

Osuriyaning ijtimoiy-siyosiy hayoti

Osuriya katta-katta hududlarni bosib olishi natijasida hududlar, shaharlarda savdo-hunarmandchilik, dehqonchilik va chorvachilik rivojlanadi. Mamlakatda ko'plab yerlar o'zlashtirildi. Irri-gatsiya va suv ta'minoti yaxshilanadi. Bog'dorchilik, uzumchilik va chorvachilik rivojlanishi uchun turtki bo'lgan temir qurollar keng tarqaladi. Metallurgiya, qurolsozlik sohalari yuqori darajada taraqqiy qiladi. Talonchilik urushlardan olingan ko'plab o'ljalar va qullardan Osuriya shahar va qal'alarni qurishda keng foydalaniladi. Yangi shaharlar quriladi, jumladan, Kalxu shahri qayta tiklanadi, Osuriyaning yangi poytaxti «Tukulti-Ninurtu qal'asi» asir olingan tassit, xurrit va urartu qabilalari kuchi bilan qayta tiklangan.

Osuriya jamiyatini hukmron tabaqasi harbiylar, davlat xizmatidagi zodagonlar, ibodatxona va savdo ahlidan iborat bo'lib, ular juda katta boylik va imtiyozlarga ega bo'lganlar va mavjud siyosiy hokimiyat bilan yaqin aloqada bo'lib, uni istilochilik siyosatini qo'llab-quvvatlaganlar. Osuriya jamiyatining quyi tabaqalarini kichik ishlab chiqaruvchi yer egalari, jamoa a'zolari va hunarmandlar tashkil etgan. Ular xazinaga qishloq xo'jalik mahsulotlari, chorva mollari va kumush bilan soliq to'laganlar.

Ijtimoiy tizimning eng pastidagilar ko'chib kelganlar, asirlar va qullar qaram ishchilar toifasini tashkil qilganlar. Ular ko'p hollarda podsho xo'jaligida va ayrim hollarda ibodatxonalar, xususiylar yarlarda ishlaganlar.

Osuriya davlati o'z tarixining so'nggi davrida Qadimgi Sharq davlatchiligining o'ziga xos shakliga ega bo'lgan. Podsho qo'lida dunyoviy, harbiy va diniy sohalardagi cheklanmagan hokimiyat to'planadi. «podshoga hokimiyat muqaddas xudolar tomonidan topshirilib, hukmdorning homiyligi ostida davlatni boshqaradi» degan tushuncha xalq ommasi ongiga singdirilgan.

Davlatni boshqarishda osur hukmdorlari qo'shin va yaxshi tashkil etilgan boshqaruv apparatiga tayanganlar. Osuriya davlati boshqaruvida harbiy va moliya muassasalari yetakchi o'rinni egallaydi. Harbiy muassasa mamlakat ichida va bo'ysundirilgan hududlarda «tartib»ni saqlagan. Moliya muassasi esa davlat xazinasiga soliq va o'lponlarni o'z vaqtida to'lovi uchun javob bergan. To'lov

va majburiyatdan faqat podshoning «himoya» yorliqlariga ega bo'lganlar ozod qilingan. Ayrim shaharlar (Bobil, Borsippa, Sippar, Nippur, Xarran va Ashshur) ibodatxonalari va saroy ahillarigina bunday imtiyozlardan foydalanganlar.

Er. avv. IX–VII asrlarda Osuriya davlati boshqaruvi quyidagi shaklda bo'lgan: Bosib olingan hududlarning ko'pchiligida provinsiyalar (Osuriya, Kichik Osiyoning ayrim shahar va viloyatlari, Xaldey va Oromiy knyazliklari) tashkil qilingan. Ular Osuriya noiblari tomonidan boshqarilgan. Ba'zi hududlarda Osuriyaga xiroj to'laydigan qaram podsholiklar (Finikiya shaharlari, Yahudiya, Moav, Edem, Tabal, Manna) saqlanib qoladilar. Osuriyadan uzoq bo'lgan bir qadar kuchli davlatlar o'z mustaqilligini ma'lum darajada saqlab qoladilar (Lidiya, Urartu, Midiya, Elam va Shimoliy Arabiston yerlari). Bo'ysundirilgan Misr alohida mavqega ega bo'lgan. U 20 ta kichik hududlarga bo'linib, ularning tepasida mahalliy hokimlar (podsho, nomarx, kohinlar) turganlar. Shu bilan birga bo'ysundirilgan hududlarda Osuriyaning ko'p sonli amaldorlar apparati va harbiy ma'muriyati qoldirilgan. Bobil shahri alohida boshqarilgan. Bobil podsholari rasman o'z mustaqilliklarini saqlab qoladilar.

Tayanch iboralar

Osuriya, E.P.Botta, Kunjik, G.A.Leyyard, Nimrud, Kalxu, Sinnaxxerib, Balavat, E.Meyer, B.Maysner, siklizm, osurshunoslik, Ashshur, Tigr, alum, limmu, ukulumma, Shamshi-Adad, Tutmos. Tukulti-Ninurti qal'asi, kassit, Urartu' Amenxotep, Exnaton, Tiglatpalasar III.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо».-М.: 2004.

Оппенгейм А.Л. Древняя Месопотамия портрет погибшей цивилизации. М.: 1980.

Рагозина З.А. Древняя Ассирия. М.: 1998.

Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М.: 1982.

Сетон Ллойд. Археология Месопотамии М.: 1982.

Дяконов И.М. Законов Вавилона Ассирии, Хеттского царства. ВДИ 1052. № 3-4.

Asosiy sanalar

Er. avv. XX–XVI asrlar	Osuriya tarixida qadimgi Osuriya davri
Er. avv. XV–XI asrlar	O'rta Osuriya davri
Er. avv. XV–XIV asrlar	Osuriya qonunlari to'plamining tuzilishi
Er. avv. X–VII asrlar	Yangi Osuriya davri. Buyuk Osuriya davlati
Er. avv. 745–727-yillar	Tiglatpalasarning III hukmronligi
Er. avv. 681–669-yillar	Osuriya qo'shini qayta tuzildi
	Asarxaddon hukmronligi. Misrni bosib olinishi, Osuriya davlatini gullab-yashnashi
Er. avv. 669–627-yillar	Ashshurbanipal hukmronligi. Nineviya kutubxonasini tashkil etilishi
Er. avv. 612-yil	Osuriya poytaxti Nineviyani Midiya va Bobil qo'shinlari tomonidan bosib olinishi

Mustaqil ish mavzulari

Osuriya davlatining paydo bo'lishi va uning xalqaro maydondagi o'rni.

Osuriya hududida olib borilgan arxeologik qazishma ishlari.

Osuriyaning tashqi siyosati.

Osuriy harbiy qo'shini.

22-rasm. Osuriya podshosi saroyining devori.
Er. avv. II ming yillik oxiri.

ER. AVV. I MING YILLIKDA KICHIK OSIYO: FRIGIYA, LIDIYA, URARTU

Frigiya

Err. avv. XIII asr o'rtalarida Bolqon yarim orollaridagi o'zini frigiya deb atagan qabilalar Kichik Osiyoga kirib keldilar. Yuz yildan keyin boshqa Bolqon qabilasi Qoradengiz bo'yi briglari Kichik Osiyoga kelib, bu yerdagi birinchi to'lqin frigiyaliklarni qisman assimillatsiya qilib, qisman siqib chiqardi. Yangi birlik frigiyaliklar Ilion (Troya) shahrini to'la buzib tashladilar. Er. avv. VIII asr o'rtalarida Frigiya davlati amalda butun Kichik Osiyoni Egey dengizidan Tavr va Urartugacha bosib olib o'zini gullab-yashnagan pallasiga kirdi. Keyingi rivoyatlarga ko'ra frigiy davlatining asoschisi (eramizdan avvalgi 750-yil atrofida) kelib chiqishi dehqon bo'lgan Gordiy nomli «butun Osiyoni egallab olgan va mashhur «Gordiy tugunini» tuqqan kishi bo'lgan. Gordiyni o'g'li Midas davrida (eramizdan avvalgi 725–696-yillar atrofi) Frigiya o'zini taraqqiyotini eng yuqori cho'qqisiga chiqdi.

Eramizdan avvalgi 717-yil atrofida Midas Tavr va Kilikiyani bo'ysundirdi, ammo eramizdan avvalgi 675-yilda kimmeriy va Urartu ittifoqchi qo'shinlarini zarbasi ostida Frigiya davlati quladi. Frigiyada o'ziga xos madaniyat shakllangan edi. Frigiya mabudalari Attisa va Buyuk ona Kibela antik madaniyatga kuchli tasirini o'tkazdilar.

Lidiya

Poytaxti Sard bo'lgan Lidiya podsholigi taxminlarga ko'ra eramizdan avvalgi XII asrda Anatoliyaga (hozirgi Turkiya hududi) egey-bolqon bosqinlaridan keyin xett kolonistlari, mahalliy liviya qabilasi bo'lgan meonlar tomonidan tashkil etilgan. Eramizdan avvalgi VIII asrda Lidiya Frigiyaga bo'ysunadi. Eramizdan avvalgi 685-yillar atrofida taxtni podsho navkari Gig (Gug), egallab olib yangi Mernad sulolasiga asos soldi. Bu sulola davrida Lidiya buyuk davlat mavqeini oldi. 675-yildan Lidiya mustaqil bo'ldi. Biroz vaqt o'tmay Lidiyaga kimmeriyalar bostirib kirdi. Lidiya podshosi Gig Osuriyaga yordam so'rab murojaat qildi va Ashshurbanipal (er. avv. 667-yil) hokimiyatini rasman tan oldi. Osuriya bilan ittifoq bo'lib kimmeriyalar hujumi qaytarildi. Eramizdan avvalgi 654-yil Lidiya zaiflashgan Osuriya tarkibidan chiqib Misr bilan ittifoq tuzdi.

Eramizdan avvalgi 644-yilda kimmeriylar Sardni bosib oldilar, Gig o'ldirildi, uning vorisi yana Osuriyaga tobe bo'ldi. Kimmeriylar skiflar tomonidan tor-mor qilindi (er. avv. 643-yil). Skif-Osuriya urushi (eramizdan avvalgi 630-yillar oxiri) Lidiyani mustaqil bo'lishiga imkon yaratdi. Lidiya podsholar Aliat va uning vorisi Krez (er. avv. 561–547-yillar) davrida Paflagoniya, ifiniya, Osiyodagi yunon shaharlari bo'ysundirildi. Lidiya Likiyadan tashqari Galis daryosidan g'arbdagi butun Kichik Osiyoni bo'ysundirdi. Lidiya dunyoda birinchi bo'lib oltin va kumushning tabiiy qo'shilmasi-elektrodon (er. avv. VII asr) tanga zarb qildi va oltin tanga VI asrda zarb qilindi. Krez davrida savdo-hunarmandchilik gullab-yashnadi. Ammo er. avv. 547-yilda Krez Sard shahri yonida Kayxusrav boshchiligidagi fors qo'shinlari tomonidan tor-mor qilindi va Lidiya fors davlati tarkibiga kirdi.

Lidiya arxaik harbiy davlat edi. Podsho otliq qo'riqchi va muntazam qo'shinga tayanib davlatni boshqargan. Podsho oldida zodagonlar kengashi va xalq yig'ini bor edi. Lidiya tarixga musiqa san'ati rivojlangan mamlakat sifatida kirdi.

Urartu

Urartu tarixiga oid osur, urartu hujjatlari, podsho yozuvlari mavjud, shuningdek, oz miqdorda xo'jalik hujjatlari ma'lum. Xurritlarga qarindosh bo'lgan Urartu (Uruatriy) qabilalari er. avv. 1300-yillar atrofida qabilalar ittifoqiga birlashganlar. Eramizdan avvalgi IX asr o'rtalarida bu ittifoq Biayneli («Van»; osurlar Urartu deb atagan) nomli davlatni barpo qildilar. Uning markazi Tushna bo'lib, Van ko'lini sharqida joylashgan edi.

Urartu davlatining o'z taraqqiyotini gullab-yashnagan davri podsho Menua (810–786-y.y.) va uning vorislari hukmronligi vaqtida (eramizdan avvalgi IX asr oxirida) zaiflashgan davri Rusa I podsholigiga to'g'ri keladi. Davlat xo'jaligini asosi sug'urma dehqonchilik bo'lib, ekinzorlarda erkin dehqonlar mehnat qilganlar. Asir qullar ko'p sonli bo'lgan. Ular podshoh xo'jaligi, dehqonchilik va hunarmandchilik sohalarida ishlaganlar. Urartuni davlat boshqaruvi podshoning yakka hukmronligiga asoslangan. Podsholarning eng birinchi vazifasi mamlakatni qudratli dushman Osuriya bosqinidan himoya qilish edi.

Urartu davlati uzoq vaqt Osuriya davlatining bosqiniga uchradi. Osuriyaning ko'p sonli qo'shinlari Urartu qal'a, shaharlarini talon-taroj qildilar. Er. avv. VIII asr oxirida Urartularning diniy markazi Musasin Osuriya qo'shinlari tomonidan bosib olin-

gan. Podsholar Argichti va Sarduri II Osuriyaga qarshilik ko'rsatishga harakat qildilar. Ular Osuriyaga qarshi turli koalitsiyalarga kirdilar, lekin Osuriya kichik Urartuni o'ziga tobe qildi. Bundan tashqari, ko'chmanchi kimmeriylar Urartu shahar, qishloqlarini taladilar. Zaiflashib qolgan Urartu er. avv. VI asrda Midiya tomonidan bosib olindi. Urartuni madaniyati va iqtisodi to'g'risida arxeologik qazishmalar boy ma'lumot beradi. Teyshebani (Karmir Bilur) Eribuni (qadimgi Yerevan) va Argishtihinil (podsho Argimchi qurgan) shaharlari kuchli fortifikatsiya inshootlari bilan o'rab olingan. Teyshebani qal'asidagi ombor va oziq-ovqat saqlanadigan omborlarda birdaniga 5000 gektarli dala va uzumzorlar hosilini saqlash mumkin edi.

Tayanch tushunchalar

Frigiya, Bolqon qabilasi, Qora dengiz bo'yi friglari, assimila-tsiya, Ilion. Troya, Kichik Osiyo, Tavr, Gordiy «Gordiy tuguni», Midas, Kimmeriy, ma'buda Attisa, Sard, Gig, Mermnad qabilasi, Ashurbanipal, Skif, Osuriya urug'i, Urartu, Van ko'li, Menua, Rusa I, Osuriya, Teyshebani, Musasir, Argishtixinim, Eribuni er. avv. X asr oxiri.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо».-М. 2004.

Арутюнян Н. Биайнили (Урарту). Ереван, 1970.

Дяконов И.М. Урартские письма и документы. М. —Л.: 1963.

История древнего мира\Под ред. В. И. Кузишина. М.: 1979.

История древнего мира\Под ред. И.М.Дяконова, В.Д. Нероновой, И.С.Свенцитской. М.: 1983.

Мэликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. М.: 1960.

Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту). М.: 1959.

Asosiy sanalar

Er. avv. XIII asr o'rtalari	Bolqon yarim orolidan Frigiya qabilalari Kichik Osiyoga kirib keldi
Er. avv. IX asr	Urartu davlati vujudga keldi
Er. avv. VI asr	Urartu davlatini Midiya bosib oldi
Er. avv. 1120-yil atrofida	Frigiyaliklar Ilion shahrini to'la buzib tashladi
Er. avv. 725—696-yillar	Midas davrida Frigiya gullab-yashnadi
Er. avv. 675-yil	Frigiya davlati quladi
Er. avv. 685-yil	Lidiyada navkar Gig Mermnad sulolasiga asos soldi
Er. avv. 667-yil	Lidiya Osuriyaga tobe bo'ldi
Er. avv. 630-yil	Lidiya mustaqilligini qayta tikladi
Er. avv. 547-yil	Lidiya fors davlati tarkibiga kirdi

Mustaqil ish mavzulari

Frigiya davlati va jamiyati.

Er. avv. I ming yillikda Kichik Osiyo.

Gerodot tarixida Lidiya davlati.

QADIMGI SHARQIY O'RTAYER DENGIZI DAVLATLARI

Er. avv. III–II ming yilliklardagi davlat uyushmalari

Er. avv III–II ming yilliklardagi davlat uyushmalari Tavr tog'laridan va Frot daryosining o'rta oqimining Misrgacha bo'lgan Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i hududi va Suriyani qadimda yunonlar Finikiya va Falastin deb nomladilar. Qadimda bu hududning katta qismini Xanaan deb atalgan dengiz qirg'ogi tashkil etardi. Bu yerda katta suv arteriyalari bo'lmay, mahalliy hajmda uncha katta bo'lmagan Falastindagi Iordan, Suriyadagi Oront daryolari mavjud edi. Suv havzalarining taqchilligi dehqonchilikning rivojiga imkon tug'dirmagan. Livan tog'lari Sharqiy O'rtayer dengizini bir qancha tumanlarga bo'lib, bir-biridan ajratgan edi. Cho'l va sahro hududlarida ko'chmanchi qabilalar joylashdi. Shu bilan birga Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i temir rudasi, keng o'rmonlar, jumladan, mashhur Livan kedriga boy bo'lgan. Qadimda Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'ida yashagan qabilalar va xalqlar to'g'risida qo'shni davlatlar manbalari (Misrning Tell-Amarna arxivi, Xett hujjatlari, Osuriya ma'muriy yozishmalari) va mahalliy yahudiy dini yodgorligi bo'lgan Bibliya (yunon tilida «kitoblar» ma'nosini bildiradi) ma'lumot beradi. Yahudiy bibliyasi xristian bibliyasini bir qismi bilan to'liq mos keladi va Vetxiy Zavet deb ataladi. Yangi Zavet Iso payg'ambar hayoti va uning o'quvchilari faoliyati to'g'risidagi xristian kitoblaridan iborat. Vetxiy Zavet yangi asr boshlarida rasmiylashdi. U an'anaviy 3 bo'lim qonun yoki ta'limot (Tora), payg'ambarlar va pisaniya (Yozuv) dan iborat.

Er. avv. IV ming yillik oxirida Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i jamoalarida hunarmandchilik va dehqonchilik rivojlanadi. Dastlab shimol keyin janubda kulolchilik charxi va sopol kuydirish uchun maxsus o'choqlar tatbiq etila boshlandi. Metallardan keng foydalana boshlandi, g'alla, zaytun daraxti va uzum yetishtira boshlangan.

Dehqonchilik, hunarmandchilik va savdoni rivojlanishi er.avv. III ming yillikda shahar tipidagi manzilgohlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Ana shunday shaharlardan biri Finikiyada Bibldir. Bibl tosh devor bilan o'rab olingan. Shahar tosh to'shalgan ko'cha va tosh devorlar bilan birga ibodatxonalarga ega bo'lgan. Bibldan Misrga kedr yog'ochi, smola, zaytun moyi olib ketilgan. Misrda smoladan mumiyolashda foydalanilar edi. Misrdan Biblga

badiiy buyumlar, munchoqlar, alebastr va diorit ko'zalar, qimmatbaho qutichalar, tilla va kumushdan ziynatlangan qurollar olib kelingan. Qirg'oq shaharlarida mulkiy tabaqalanish natijasida ijtimoiy qatlamlarni paydo bo'lishi kuchayib borgan. Taxminlarga ko'ra, shu davrda shahar-davlatlarining ilk uyushmasi paydo bo'ladi. Sekin-asta qirg'oqda Bibldan boshqa yana Finikiya shaharlari Ugarit, Sidon va Tir paydo bo'lgan. Mamlakat ichkarisida shimoliy Suriyada Alalax shahri (er. avv. IV ming yilliklar oxiri, III ming yilliklar I yarmida) shakllanadi. Er. avv. III ming yilliklarda Suriyadagi Ebla shahrida (hududi- 56 ga) taxminan 20–30 ming aholi yashagan. Eblada asosan, hunarmandchilik va savdo rivojlanadi. Er. avv. XIV–XIII asrda bu shaharda saroy ansamblari shakllangan. Bu yerda arxivlar, xomashyo zaxiralari, qimmatli chet el mollari saqlangan. Eblada Misr fir'avnlari nomlari yozilgan alebastr xumlari, 32 kg lazurit topilgan. Ebla Akkad hokimlari tazyiqiga uchraydi. Er. avv. 2225-yilda Eblani Akkad podshosi Naramsuen bosib oladi. Ijtimoiy jihatdan Ebla shahar-davlat bo'lgan. Davlat tepasida podsho turgan va u taxminan diniy vazifalarni bajargan. Uning oldida maslahatchilar bo'lgan.

Madaniy jihatdan Ebla Shumer sivilizatsiyasi yutuqlarini o'zlashtirgan. Shumer-Ebla lug'ati tuziladi. Ebla saroy devorlarini bezalishida Mesopotamiya me'morchiligi bilan aloqa yaqqol ko'rinadi. Er. avv. III ming yillikda Falastinda Megiddo, Quddus va Laxesh shaharlari shakllanadi. Barcha shaharlar mustahkam devorlar bilan o'rab olingan. Iordan daryosi vodiysida Xasor shahri yirik markazga aylanadi. Er. avv. III ming yillikda Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i aholisi o'z tarkibiga ko'ra xilma-xil edi. Shimolda xurrit qabilalari yashagan. Er. avv. II ming yilliklarda bu yerda xetlar kirib keladi. Ammo er. avv. IV ming yilliklarda asosiy aholi semit shoxobchasi tillarida so'zlashadi. Tadqiqotchilar Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'ida III –II ming yilliklarda mavjud bo'lgan eblaid, qadimgi xanaan, ugarit va amoriy tillarini ko'rsatadilar.

Yamxad davlati va Giksoslar birlashmasi

Er. avv. XVIII asrda Shimoliy Suriyaga bostirib kirgan amoriy qabilalaridan biri bir necha shahar va davlatlarni birlashtirgan yirik davlatni barpo qilishga urinadilar. Bu siyosiy birlashma Yamxad nomini oldi. Dastlab bu birlashma qabilalar ittifoqi shaklida bo'lgan. Uning asoschisi doimiy qarorgohga ega bo'lmagan. U

shimolda Karxemishda janubda Oront daryosigacha bo'lgan bepoyon hududga hukmronlik qilgan. (tax. er. avv. XVII asrning II yarmida) Xalpa (hozirgi Aleppo) shahri poytaxt vazifasini o'tadi. Mari shahri bilan serqatnov savdo aloqasi o'rnatiladi. Er. avv. XVII asrda Yamxad zaiflashib tushkunlikka yuz tutadi. Er. avv. 1600-yillar atrofida Yamxad davlatini xettlar bosib oladilar.

Er. avv. XIII–XVII asrda Yamxaddan janubroqda bir qancha shaharlarni birlashtirgan qudratli giksoslar ittifoqi vujudga keladi. Zarbdor qism jang aravalari bo'lgan qo'shinga ega bo'lgan giksoslar o'z hokimiyatlarini Misrda o'rnatdilar, Falastin va Suriyada ham egalik qildilar. Giksoslar ittifoqiga Kadesh va Megiddo shaharlari ham kiradi. Giksoslar davlati qurama bo'lib, unga semit qabilalari yetakchi o'rin egallab, bu davlat birlashmasiga xurrit va xett qabilalari qo'shildilar.

Giksoslar Misrdan haydalgach, Falastin va Suriyaga chekinib, bu yerda qariyb yuz yil hukmronlik qildilar. Shimoliy Suriyada xettlar hokimiyatni qo'lga oldilar, lekin tez orada Mitanni davlati bu hududni egallab oladi. Er. avv. XVI asr oxiriga kelib, Sharqiy O'rtayer dengizi Misr va Mitanni tomonidan bo'linib olinadi. Bu ikki davlat hududda to'la hukmronlikni qo'lga kiritish uchun to'xtovsiz urushlar olib bordilar. Er. avv. XV asr oxiriga kelib raqobat Shimoliy Suriyani Mitanniga Janubiy Suriya va Falastinni Misrga o'tishi bilan yakunlanadi. Er. avv. XV–XIV asrlarda Sharqiy O'rtayer dengizi siyosiy tarqoqlik, o'zaro urushlar girdobida qoldi. Bu hududda halokatga uchragan Mitanni davlatining o'rniga xettlar keldilar. Er. avv. XIII–XII asr boshlarida Suriya va Falastin O'rtayer dengizi qirg'og'i egey-anatoliya xalqlari («dengiz xalqlari») bosqiniga uchraydi. Ular Kipr Karxe-mish va Ugarit flotini tor-mor qildilar.

Er. avv. XII asr ular Ugaritni batamom vayron qiladilar, Livandagi Amurri davlatini tugatadilar, Sidon va Tir shaharlarini talon-taroj qiladilar. Shundan so'ng ular er. avv. 1180-yillar atrofida Misrga hujum qiladilar, lekin misrliklar hujumni qaytaradilar. Misrdan uloqtirib tashlangan kelgindilar Falastin qirg'og'iga o'rnashib, Filistim («Peleset») nomi bilan davlat tuzdilar. Tez orada ular bu yerdagi mahalliy aholining tili va madaniyatini o'zlashtirdilar, ularning nomidan «Falastin» nomi kelib chiqdi.

Finikiya

Er. avv. II ming yillik oxiri I ming yillik boshlarida Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i shaharlari qayta tiklandi. Vayron qilingan

Sidon shahri qayta qurildi, bu shahardan ko'chgan bir qism aholi Tir shahrini egallab, uni qayta quradi. Shundan so'ng barcha finikiyaliklar o'zlarini umumlashgan holda nomlana boshladilar. Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'ida finikiyaliklar xalqaro savdoda yetakchi o'rinni egalladilar. Shuningdek, Misrning tashqi savdosida birinchi o'rinda edilar. Finikiya shaharlarida kemasozlik, dengizchilik yuqori darajada rivojlanadi. Finikiyaliklar O'rtayer dengizi havzasida o'zlarining o'nlab koloniyalarini barpo qiladilar. Tir va Sidon shaharlari bu yo'nalishda faol harakat qiladilar. Er. avv. 1100-yilda Tir Shimoliy Afrikada o'z koloniyasi Utikani barpo qiladi. Taxminan shu vaqtda Tir shahri Ispaniyada Gades koloniyasini tashkil qiladi. Finikiyaliklar G'arbiy Sitsiliya, Sardiniya, Malta va Balear orollarini ham egallaydilar. Tir va Sidon shaharlari birlashib yagona davlat tuzadilar. Tir-Sidon podsholigi podsho Xiram (Er. avv. 969–936-yillar.) davrida gullab-yashnaydi. Finikiya shaharlari Tir, Sidon va Bibl tranzit savdo bilan shug'ullanib, Misr va Bobilda ishlab chiqarilgan mahsulotlarini Yunonistonga, yunon hunarmandchilik mahsulotlarini Sharqqa sotadilar. Finikiya kemalari yo'l-yo'lakay dengiz qaroqchiligi bilan ham shug'ullanganlar.

Damashq podsholigi

Damashqning yuksalishi er. avv. II ming yillik oxirida Arabistondan kelgan somiy qabilalaridan biri oromiylar bilan bog'liq. Ular Arabistonda tuya boqish va ko'paytirish bilan mashg'ul bo'lganlar. Er. avv. I ming yillik boshlarida oromiylar Suriya va Shimoliy Mesopotamiyada oromiy-xurrit aholisini to'la assimila-tsiya qiladilar. Bu vaqtga kelib, oromiy tili Old Osiyoda asosiy til-lardan biriga aylanadi. Er. avv. II ming yillik oxirlarida konti-nental Suriyada savdo yo'llari kesishgan nuqtada Arabistondan kel-gan somiy qabilalaridan biri oromiylarning Suriyadagi bosh markazi Damashq shahri kuchayib ketadi. Damashq podsholigi-ning iqtisodiyoti rivojlangan chorvachilik, butun Yaqin Sharqqa mashhur bo'lgan qurolsozlik va oliy navli jun bilan vositachilik savdosiga asoslangan. Damashq podsholari Qadimgi xurrit pod-sholari unvonlarini eslatadigan «Xudo Bo'ri o'g'li» («Ben-Xadad») unvonini olganlar.

Er. avv. IX asr o'rtalarida Damashq osur podsholari Ashshur-nasirpal II va Salmanasar III ni Sharqiy O'rtayer dengizi hududida bosqinchilik urushlariga qarshi kurashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Er. avv. 853-yil Damashq podshosi Ben Xadad II va Isroil podshosi Axav boshchiligidagi birlashgan qo'shin Qarqara yonidagi jangda Salmanasarni 120 ming kishilik qo'shini hujumini qaytardi. Er. avv. 841-yilda esa Salmanasar Damashq qo'shinlarini yengadi va shaharni qamal qiladi, lekin uni ishg'ol qila olmaydi. Er. avv. VIII asr boshlarigacha Osuriya Sharqiy O'rtayer dengizini bo'ysundirishga harakat qiladi, lekin bu yerda o'rnasha olmaydi.

Er. avv. IX asrning II yarmida Damashq podshosi Benxadad III Isroilning Iordan daryosi ortidagi mulklarini qo'lga kiritadi, janubiy Falastinga ham kiradi va yahudiyadan xiroj oladi. Damashq podshosi Benxadad III Shimoliy Suriyani 17 hokimini birlashtirib, ularni Orontdagi o'zining raqibi Xamat podsholigiga qarshi qo'yadi. Er. avv. IX asr oxirida beto'xtov urushlar sababli zaiflashib qolgan Damashq Osuriya podshosi Adadnerari III qo'shinlari tomonidan bosib olindi. Osuriyaliklar bu yerda ulkan miqdorda temirni o'lja sifatida oladilar.

Sharqiy O'rtayer dengizida birinchilikni da'vo qilgan qudratli davlatlar Tir-Sidon va Damashq bilan bir qatorda kichik davlatlar ham mavjud bo'lgan. Jumladan, Shimoliy Suriyadagi Karxemish boy savdo hunarmandchilik markazi bo'lgan. Xett davlati yemirilgach, u mustaqil bo'ladi va xett tili, xett madaniy an'analarini saqlab qoladi.

Isroil-Yahudiya davlatlari

Er. avv. XII asrda Falastin hududida kelgindi ko'chmanchi isroil qabilalari va mahalliy xananlar birlashib 12 qabila ittifoqini shakllantiradilar.

Er. avv. XI asr boshlarida Falastinda temir qurollar ishlab chiqarishda yetakchi bo'lgan filistimlar hukmronligi o'rnatiladi. Isroil qabilalari filistimlarga qarshilik ko'rsata olmaydi. Falastinda isroil qabilalari Misrdan kelib o'rnamadilar. Er. avv. XIII asrda o'n ikki yahudiy qabilalari Falastinga bostirib kirib, mahalliy Xanaan shahar-davlatlarini bo'ysundirganlar. Yahudiy so'zi etimologik jihatdan «daryo ortidagi aholi» degan ma'noni bildiradi. Saylab qo'yiladigan yo'l boshchi-Shofetlar («Qozi»), oliy kohinlar vazifasini bajarib, qabila ko'ngilli qo'shinlariga boshchilik qilganlar va tinchlik paytida ajrim ishlari bilan shug'ullanganlar. Er. avv. XI asrning oxirida yahudiy jamiyatida ibtidoiy jamoa tuzumidan sinfiy jamiyatga o'tish yuz bergan. Saylab qo'yiladigan yo'l boshchi ar o'rniga merosiy podsho hokimiyati shakllanadi. Filimstyanlar bilan

bo'lgan janglar davomida podsho qilib Saul saylanadi. U birinchi merosiy podsho bo'ladi. Saul Filistimlar bilan bir necha g'olibona urushlar olib boradi, lekin navbatdagi urushda mag'lub bo'lgani uchun o'zini o'ldiradi. Er. avv. 1000 yillar atrofida Saulning oddiy jangchisi bo'lgan Dovud Isroil podshosi bo'ladi. Dovud markazlashgan harbiy-byurokratik davlat tuzishga harakat qiladi. Dovud (1010–970-yillar) podsholigi davrida markazlashgan davlat tuziladi. Bosib olingan Quddus yangi davlatning poytaxti bo'lgan. Mamlakatni boshqarish uchun markaziy davlat organlari tuziladi. Podsho kritlik va filistimlardan o'ziga sodiq yollanma qo'shin tuzadi. Dovud faol tashqi siyosat olib boradi. U filistimlar bilan sulh tuzadi. Iordan daryosi ortidagi yerlar filistimlar va janubiy Suriya oromiylarini bo'ysundirib davlat chegarasini Akab qo'ltig'iga olib boradi.

Dovudning taxtini uning kichik o'g'li Sulaymon (Er. avv. 970–930-yillar atrofida) egallaydi. Sulaymon davrida qurilish ishlari keng yo'lga qo'yiladi. Uning davrida Quddusda xudo Yaxva sharafiga ibodatxona quriladi. Davlat hududi 12 okrugga bo'linadi. Ularning har biri yilda bir oy podsho saroyiga oziq-ovqat yetkazish majburiyatini olganlar. Mehnat majburiyati joriy qilinadi. Rivoyatlar Sulaymonni dono va adolatli podsho deb tariflanadi. Haqiqatda esa Sulaymon hokimiyatparast hukmdor bo'lib, aholiga ko'plab soliq va majburiyatlarni yuklagan. Boshqa xalqlarga nisbatan shafqatsiz siyosat yuritgan.

Sulaymon podsholigining so'nggi yillarida shimolda Damashq podsholigi kuchayadi. Sulaymonning shafqatsiz siyosatidan norozi bo'lgan 10 shimoliy yahudiya qabilalari ajralib chiqib, Isroil podsholigini tashkil qiladilar. Uning poytaxti yangi qurilgan Samariya shahri bo'lgan. Dovud sulolasi hukmdor bo'lgan Quddus podsholigi uning bosh qabilasi nomi bilan Yahudiya deb atalgan. Ikkala podsholik ham bir-biri bilan dushmanchilik munosabatida bo'lib vaqti-vaqti bilan konfederatsiya tashkil qiladilar. Yahudiyani parchalanganidan foydalangan Misr fir'avni Shishonk I er. avv. 926-yilda Falastinga yurish qilib, Yahudiya va Isroilni bosib oladi. Er. avv. VIII asri o'rtalaridan–VI asrlarda Sharqiy O'rtayer dengizi.

Er. avv. I ming yillikda Falastinda savdo-hunarmandchilik, dehqonchilik rivoj topadi. Tashqi savdo kuchayib, ortiqcha g'alla va boshqa mahsulotlar Tir shahriga sotiladi. Yerga xususiy mulkchilik paydo bo'ladi. Er. avv. VIII–VI asrlarda Falastinda quyidagi 4 toifa mavjud bo'lgan: dunyoviy zodagonlar, diniy zodagonlar (kohinlar, payg'ambarlar), yerli xalq (erkin aholining asosiy qismi),

begona yurtliklar (kelgindi va ko'chib kelganlar), eng pastki pog'onada qullar turgan.

Er. avv. VIII asr o'rtalarida Osuriya, (er. avv. 732–722-yillar) Damashq va Isroil davlatlarini tor-mor qiladi. Tir-Sidon podsholigining katta qismi Osuriya tomonidan bosib olinib, tobe hududga aylantiriladi. Finikiyaliklar Osuriya zulmiga qarshi kuchli qarshilik ko'rsatdilar. Yuz yil davomida Tir shahri 5 marta Osuriya tobeligidan qutulishga harakat qildi. Tirning shunday ikkinchi qarshiligini podsho Sinaxxeribni er. avv. 701-yilda bostirishi natijasida Tir shahridan boshqa barcha Finikiya shaharlari ajratib tashlanadi. Natijada Tir-Sidon podsholigi dengiz orti hududlari bilan tugatiladi. Osuriyaning g'arbiy qismiga skiflarning hujumi Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'ida Osuriya hukmronligiga chek qo'yadi.

Yahudiya podshosi Iosiya (er. avv. 640–609-yillar) davlat mustaqilligini tiklab, podsholar Dovud va Sulaymon davridagi davlat chegaralarini tikladi. Misr esa Frot daryosigacha bo'lgan yerlarni bosib olib, er. avv. 616-yilda bobilliklarga qarshi Mesopotamiyada osuriyaliklarga yordamga keladi. Bu vaqtda Tir shahri vaqtinchalik butun Finikiyada yetakchi davlatga aylanadi. Tir savdogarlari er. avv. VII asr oxiri VI asr boshlarida Kichik Osiyoning sharqi va janubiy Arabistonga suqilib kirdilar, Ispaniyadan kumush hamda Britaniyadan qo'rg'oshin tashiganlari ehtimoldan holi emas. Iosiy davrida Yahudiya mono-teistik harakat boshlanadi. Yaxva, yagona xudo deb e'lon qilinadi.

Osuriyaning halokatidan keyin Sharqiy O'rtayer dengizi Misr va Bobil o'rtasidagi raqobat maydoniga aylanadi. Er. avv. 609-yilda fir'avn Nexo II Megiddo yonidagi jangda Iosiya qo'shinlarini yengib, Yahudiya Misrga tobe bo'ladi. Misr va Bobil o'rtasidagi raqobat oxir-oqibatda er. avv. 587-yilda Yahudiyaning halokati, yahudiylarning Mesopotamiyaga asir qilinib olib ketilishi, butun Sharqiy O'rtayer dengizini Bobilga tobe bo'lishi bilan yakunlanadi. Er. avv. 539-yilda ahmoniylar tomonidan Bobilni bosib olinishi bilan bu hududda forslar hukmronligi o'rnatiladi va ahmoniylar Quddus uning atrofidagi hududlarga cheklangan muxtoriyatlar berdilar.

Sharqiy O'rtayer dengizi madaniyati

Sharqiy O'rtayer dengizi hududini eng katta yutuq i alfavitli yozuvni yaratilishi edi. Er. avv. II ming yillikda Sharqiy O'rtayer dengizi shaharlarida savdo-hunarmandchilik, dengizchilikni taraqqiyoti, barchani qondiradigan savdo ishlarini tez yuritishga

imkon beradigan oddiy yozuvni yaratishni talab qildi. Er. avv. XV—XII asrlardayoq Ugaritda oʻttiz belgili mixxat alfaviti qoʻllanilgan. Finikiya alfaviti yanada takomillashgan tizim boʻlib yunonlar tomonidan qabul qilinib, keyinchalik barcha zamonaviy alfavitlarga asos boʻldi.

Sharqiy Oʻrtayer dengizi xudolar panteoni tabiat kuchlarini aks ettiradi. Har bir shaharni oʻz homiy maʼbudi bor edi: Bal (hokim) yoki El (xudo), baʼzida Melek («podsho», boshqacha aytilishi Molox), Tir shahrida Melʼkart («shahar podshosi»), ayol maʼbuda Astarta (Mesopotamiyada Ishtar). Falastinda er. avv. VIII—VI asrlarda monoteistik taʼlimot keng tarqaldi.

Ugarit va Ebla shaharlarida hashamatli meʼmorchilik inshootlari saroylari bunyod qilingan. Dengizchilik kemasozlik sohalari yuksak darajaga koʻtariladi. Yogʻoch va toshdan podsho va maʼbudalar haykallari yasalgan. Er. avv. 600-yillar atrofida firʼavn Nexo buyrugʻi bilan finikiyaliklarni dengizchilik tarixida ilk bor Gibraltar orqali Atalantika okeaniga chiqib, Afrikani aylanib oʻtishlari buyuk kashfiyot edi. Finikiyaliklar mohir kemasoz boʻlganlar. Ularning kemalaridan misrliklar va boshqa Old Osiyo xalqlari keng foydalandilar.

Tayanch iboralar

Tavr, Bibliya, Lazurit, Naramsuen, Megiddo, Quddus, Laxesh, Xalpa, Yamxad, Ugarit, Giksos, Filistim, Utika, Damashq, Benxadad III, Dovud, Sulaymon, Xudo Yaxva, Ahmoniyalar, Finikiya, Ebla, monoteizm.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq. T.: 1998-yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо». -М.: 2004.

Avdiyev E. Qadimgi Sharq tarixi. T.: 1964 yil.

Шифман И.С. Финикийская историческая традиция в греческой и римской историографии. (проблеми происхождения Финикинцев). В. книг. Восток и мировая культура. М.: 1981. стр. 103—106.

Шифман И. С. Финикийские мореходы. М.: 1965 .

Брентес Б. От Шанидар до Аккада. Перевод Семёнова. М.: 1976.

Asosiy sanalar

Er. avv. XIII–VII ming yilliklar	Iyerioxon dehqonchilik va chorvadorlar madaniyati
Er. avv. XIII asr	Falastinga qadimgi yahudiy qabilalarining bostirib kirishi
III ming yillikning II yarmi	Ebla davlati
II ming yillikning II yarmi	Ugarit shahar-davlati
X–IX asrlar	Tir-Sidon davlatining gul-lab-yashnashi
IX asr	Damashq podsholigining yuksalishi
Er. avv. 722-yil	Osuriya tomonidan Isroilni bosib olishi
Er. avv. 622-yil	Yahudiya podshosi Iosiy-ning diniy islohoti
Er. avv. 587-yil	Iyerusalimning Bobil tomonidan bosib olinishi

Mustaqil ish mavzulari

Sharqiy Oʻrtayer dengizi qirgʻogʻining qadimgi etnik tarkibi, tabiiy sharoiti, geografiyasi.

Isroil va Yahudiya davlatlari.

Qadimgi Sharqiy Oʻrtayer dengizi qirgʻogʻining Old Osiyoda tutgan oʻrni.

Qadimgi Sharq va Sharqiy Oʻrtayer dengizi qirgʻogʻi xalqlari madaniyati muloqoti.

Arabiston yarim orolining qadimgi davlatlari

Geografik o'rni, iqlimi va aholisi

Arabiston Osiyodagi eng katta yarim orol bo'lib, 3 mln. kv.km. hududni egallaydi. Uni g'arbda Qizil dengiz, sharqda Fors va Ommon qo'ltiqlari suvi, janubda Adan qo'ltig'i va Arabiston dengizi yuvadi. Arabistonning bepoyon yerlari asosan sahrolardan iborat. Daryolar juda kam. Arabiston yarim oroli tabiiy boyliklarga boy. Qadimgi Sharqda o'zining ziravorlari va xushbo'y moylari bilan mashhur bo'lgan. Ziravor va xushbo'y moylardan qadimda kosmetika va parfyumeriya, tibbiyotda, diniy marosimlarni bajarishda foydalanilgan. Arabistonni o'rab turgan dengizlardan qadimdan marvarid, qizil va qora marjonlar olingan. Yarim orolda oltin, temir, qalay, mis va surma kabi xomashyolar bor. Janubiy-g'arb va janubiy-sharqda qadimda oq marmar, oniks, alebaster, qimmatbaho toshlar: zumrad, beruliy, feruza va tuz konlari bor edi.

Arabiston yarim oroli orqali qadimda xalqaro savdo yo'llari o'tgan. Bosh savdo yo'li «Xushbo'y moy yo'li» deb atalgan. Arabistonning janubiy-sharqiy, Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'iga ikki yo'nalish bilan: biri Gazo va Ashdad, boshqasi, Tir va Damashqqa yo'nalgan, yana bir savdo yo'li janubiy Arabistondan janubiy Mesopotamiyaga borgan. Bundan tashqari, Qizil dengiz va Fors qo'ltig'i dengiz yo'li orqali Arabiston, Sharqiy Afrika va Hindiston bilan savdo aloqalari o'rnatilgan.

Arabiston yarim orolida odamning izlari paleolit davriga borib taqaladi. Mezolit va neolit (er.avv. X—V ming yilliklar)ga oid yodgorliklar mavjud. Arabiston yarim orolining er.avv. IV—III ming yilliklardagi aholisi to'g'risida aniq ma'lumotlar yo'q. Shumer hujjatlarida Magan va Melukka (ba'zi tadqiqotchilar Maganni Arabiston yarim orolining sharqi deb taxmin qiladilar) mamlakatlari to'g'risida eslatib o'tiladi.

Er.avv. II ming yillikda Arabiston yarim orolining janubiy g'arbida semit tillarining janubiy arab shevasida so'zlashadigan Saba, Mina va Kataban ittifoqlari vujudga keladi. Arabistonning shimoliy-g'arbiy qismida er.avv. II ming yillikda midianit qabilalari yashagan.

Qadimgi Arabiston tarixi manbalari va tarixshunosligi

Arabiston yarim orolining qadimgi tarixiga oid manbalar to'rt asosiy qismdan iborat: epigrafik ma'lumotlar, ashyoviy yodgorliklar, yozma manbalar, antik mualliflar ma'lumotlari.

Janubiy Arabistonning tosh, jez, sopolga yozilgan va o'z mazmuniga ko'ra, ikki guruhga bo'linadigan davlat hujjatlari (podsho farmonlari, podsholarning harbiy va ichki siyosatiga oid yozuvlari) va xususiy huquqiy qabrtosh lavhalari, sun'iy sug'orish inshootlaridagi yozuvlardan 2500 tasi saqlanib qolgan.

Arxeologik qazishlar bizga boy ma'lumotlar beradi. Sana podsholigining bosh shahri Marib xarobalari (Yaman Arab respublikasi poytaxti Sanaga yaqin joy) o'rganilgan. Shaharda saroy qoldiqlari, devorlar, haykallar topilgan. Shaharning g'arbidagi ulkan Marib to'g'oni qoldiqlari kishini hayratga qoldiradi. Kataban poytaxti Timna shahrini ibodatxonalari, nekropol, qal'a qoldiqlari qazib ochilgan. Nabatey podsholigi poytaxti Petra shahrida me'morchilik inshootlari, haykallar topilgan.

Bundan tashqari, Arabiston va arablar to'g'risidagi qisqa ma'lumotlar Osuriya, Yangi Bobil, Eron manbalari va bibliyada uchraydi. Antik tarixchilar Gerodot (er.avv. V asr)ning «Tarix» asarida, Feofrastning (er.avv. IV asr) «O'simliklar tarixi», Diodorning (er.avv. I asr) «Tarixiy kutubxona» va Strabonning (er.avv. I asr) «Geografiya» kabi asarlarida qadimgi Arabiston to'g'risida qator ma'lumotlar bor.

Arabiston tarixi XIX asrdan o'rganila boshlandi. Dastlab epigrafik yozuvlar o'rganildi. XX asrda Belgiya, Fransiya, Avstriya, AQSHda Arabiston xalqlarining geografiyasi, madaniyati, dini va xronologiyasiga bag'ishlangan qator tadqiqotlar e'lon qilindi.

Shimoliy Arabiston qabilalari qadimgi mashg'ulotlari Shimoliy Arabiston, Suriya va Mesopotamiya cho'llarini qamrab olgan keng hududda chorvachilik bo'lib, it, eshak, yirik shoxli qoramollar boqilgan.

Bu hududda yashagan urug' va qabilalar, qabilalar ittifoqi va kichik davlat birlashmalarini shakllantirganlar. Ularni hokimlari Osuriya hujjatlarida «podsho» deb atalgan. Qadimgi davlat birlashmalari sekin-asta harbiy san'atni va qo'shinlarni shakllantiradilar. Jangchilar tuyaga ikki kishidan minib, jang qilganlar. Arablar o'zlarining kuchli qo'shnilari Misr, Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'ining kichik davlatlari va Osuriya bilan xalqaro ziddiyatlarga tortilganlar.

Er.avv. IX asr o'rtalarida er. avv. 853-yilda Karkara yonidagi bo'lgan jangda osuriyaliklar arablar ham kirgan koalitsiya qo'shinlarini tor-mor keltiradilar. Arablar Osuriyaning Mi'rga qarshi yurishida asosiy to'siq bo'lganlar. Bir necha arab qabilalari Osuriya tomonidan bo'ysundiriladi. Arablar Osuriyaning raqiblari

Misr va Bobil bilan ittifoq tuzadilar. Osuriya er. avv. VII asrning 40-yillarida arab qabilalarini to'liq bo'ysundirishga erishadi. Yangi Bobil podsholigi ham Arabiston yarim orolida o'rnatilib olishga uringan. Bobil podshosi Nabonid shimoliy Arabistonning bosh markazlaridan biri Teymuni bo'ysundirib, uni o'z qarorgohiga aylantiradi, bir necha qo'shni arab qabilalarining shahar va vodiylarini o'ziga bo'ysundiradi. Er.avv VI asrda Eron davlatining qudratini kuchayishi va uning bosqinchilik yurishlarini rejasi Arabiston yarim orolining shimoliy qismida forslarning arablar bilan aloqa o'rnatishiga olib keladi. Shartnoma bo'yicha fors podshosi Kambiz er.avv. 525-yil Misrga yurish vaqtida arab nabateylari yeridan o'tish huquqini va sahroda o'tish davrida ulardan fors qo'shinlarini suv bilan ta'minlashga roziligini oladi. Arab qabilalari Ahmoniylar Eroniga bir yilda ming talant (30 t.) miqdorida xiroj to'laganlar va arablar harbiy yurishlar davrida fors qo'shinlari tarkibiga kiritilganlar. Ular yunon-fors urushlari davrida (er. avv. IV asr) Gazo shahri uchun jangda yunon-makedon qo'shinlariga qattiq qarshilik ko'rsatganlar. Iskandarning Misrga yurishi davrida arab qabilalarining ko'pchiligi yunon-makedonlarga bo'ysunmaydi. Shu sababli Iskandar sharqqa yurishini tugatgach, unga bo'ysunganliklarini bildirib, elchi yubormagan arablarga qarshi yurish qilishni rejalashtiradi. Arablar Rim davlati bilan ham aloqada bo'lganlar. Rimliklar er. avv. 106-yillar atrofida Yamanga suqilib kirishga urinadilar va Nabatey davlatini bosib oladilar.

Janubiy Arabistonning qadimgi davlatlari

Arabiston yarim oroli janubi va janubiy-g'arbida (hozirgi Yaman Arab respublikasi va Yaman-arab demokratik respublikalari hududlari) qadimda er. avv. X–IX asrlarda bir necha davlatlar vujudga kelgan. Eng shimolda bosh shaharlari Isil va Karnava bo'lgan Main davlati tashkil topgan. Maından janubroqda markazi Marib shahri bo'lgan Saba, undan janubroqda poytaxti Timna bo'lgan Kataban, Katabandan janubroqda Ausan davlati, sharqroqda markazi Shabva bo'lgan Xadramaut davlatlari bor edi.

Qadimgi Yaman davlatlari er.avv. IX–VIII asrlarda shakllana boshlaydi. Er. avv. VI–V asrlarda Main, Kataban, Saba va Xadramaut o'rtasida yetakchilik uchun kurash boshlanadi. Saba, Kataban va Xadramaut dastlab Ausanga qarshi birlashib kurash boshladilar. Natijada Ausan Katabanga qo'shib olinadi. Main davlati Kataban va Sabaning tazyiqiga zo'rg'a bardosh beradi.

Er.avv. III–I asrlarda Kataban Arabistondagi eng kuchli davlatlar Saba, Xadramaut tomonidan bo‘lib olinadi. Er. avv I ming yillikda eng qudratli Saba podsholigi edi. Sabani gullab-yashnagan davrida uning hududi Qizil dengizdan Xadramautgacha, Markaziy Arabistondan Hind okeanigacha cho‘zilgan. Bu davlat Yaqin Sharq bilan yaqin aloqalarni o‘rnatadi.

Er.avv. II asr oxirida shu vaqtgacha Kataban tarkibida bo‘lgan poytaxti Zafar bo‘lgan yangi Ximyarit davlati yetakchi o‘ringa chiqadi. Eramizning IV asr boshlarida Ximyarit davlati butun janubiy Arabistonga o‘z hukmronligini o‘rnatgan.

Er.avv. I ming yillik o‘rtalaridan eramizning I ming yillik o‘rtalarigacha Arabiston juda serqatnov savdo aloqalarini Yunoniston, ptolomeylar Misri va Rim imperiyasi bilan olib boradi. Ximyarit davlati davrida janubiy Arabiston va Efiopiya o‘rtasida urush va tinchlik munosabatlari hukm surgan.

Janubiy Arabiston davlatlari iqtisodiyoti birinchi navbatda sun‘iy sug‘orishga asoslangan dehqonchilik va ko‘chmanchi chorvachilik bilan belgilangan. Marib to‘g‘oni (uzunligi 600 metr, balandligi 15 metr) er. avv VII asrda qurilgan va o‘n uch asr davomida mavjud bo‘lgan. G‘alla, poliz ekinlari, xurmo o‘stirilib, yirik, mayda chorva mollari va tuya boqilgan. Hunarmandchilik sohalaridan toshga ishlov berish, qurilish ishlari, metallarni qayta ishlash, kulolchilik, to‘quvchilik va teriga ishlov berish yuqori darajada rivojlangan.

Er. avv. I ming yillikda janubiy Arabiston iqtisodiyotim tushkunlikka uchrashiga bir necha omillar sabab bo‘lgan. Ulardan biri yunonlar, misrliklar va forslar bevosita Hindiston bilan aloqa o‘rnatdilar. Endilikda quruqlikdagi savdo yo‘lidan ko‘ra dengiz yo‘li yetakchi o‘rinni egalladi. Ikkinchi omil mavjud sun‘iy sug‘orish tizimlarini yemirilishi, iqlimni o‘zgarishi bilan hosildor yerlarni sahroga aylanishi bo‘ldi. Ichki va tashqi urushlar janubiy Arabiston davlatlarini tushkunlikka olib keldi.

Janubiy Arabistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti

Er. avv. II ming yillik o‘rtalarida Mina, Saba va Kataban qabilalari ittifoqi shakllana boshlagan. Eramizdan avvalgi I ming yillik boshida ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyoti natijasida sinfiy tengsizlik kuchayadi. Siyosiy hokimiyatni o‘z qo‘liga to‘plagan kohnin va savdogarlardan iborat hukmron siyosiy qalam paydo bo‘ladi. Asosiy ishlab chiqarish vositasi bo‘lgan yer qishloq va

shahar jamoalari qo'lida edi. Asosiy xo'jalik bo'g'ini patriarxal oila (yoki katta qilali jamoa) bo'lgan.

Eng katta yer egalari ibodatxonalar va davlat edi. Qullar urushlarda asir olish va sotib olish orqali paydo bo'lgan. Qarzi uchun qul qilish zaif bo'lgan.

Ilk jamiyatlarning paydo bo'lishi qabila ittifoqlarning davlatga aylanishiga olib keladi. Janubiy Arabiston davlatlari siyosiy tuzulishini Saba podsholigi misolida ko'rish mumkin. Saba podsholigini 6 qabila tashkil etgan. Uning 3 tasi qaram ahvolda edi. Har bir qabila katta shoxobchaga, u kichik va yana alohida urug'larga bo'lingan. Qabilalar zodagon boshliqlar (kabirlar) va ular tashkil qilgan kollegial tashkilotlar orqali boshqarilgan. Qabilalarda oqsoqollar kengashi bo'lgan bo'lishi mumkin.

Imtiyozli qabilalar zodagon urug'lardan ma'lum muddatga (Sabada 7 yil, Katabanda 2 yilga) davlatning muhim mansabdor shaxslarini-eponimlarni saylaganlar. Ular oliy xudo Astar bilan bog'liq kohinlik vazifalarini ham bajarganlar. Astronomik va astrologik taqvim nazoratlarini va yer-suvdan foydalanishni tashkil etishdek ba'zi xo'jalik ishlarini boshqarish ham ularni zimmasida bo'lgan.

Eponimlar bo'yicha davlat va xususiy-huquqiy hujjatlar raqamlangan yil hisobi bilan olib borilgan. Ular 30 yoshdan mansabga chiqib vakolat muddati tugagach, oqsoqollar kengashiga a'zo bo'lishgan.

Er. avv. III—II asrlargacha Saba podsholigini boshqaruv ishlari va ijroiya hokimiyatiga ega bo'lgan mansabdor shaxslar mug'arriblar bo'lgan. Ularning vazifasiga qurilish faoliyati, sakral vazifalar (qurbonliklar keltirish, diniy ovqatlanish marosimlarini tashkil etish) va davlat faoliyatining qabila ittifoqlarini davriy yangilash, davlat hujjatlarini e'lon qilish huquqiy qoidalar, shahar hududlari xususiy mulk chegaralarini aniqlash va boshqalar kirgan. Mug'arrib mansabi merosiy bo'lgan. Urush davrida mug'arriblar ko'ngillilarga boshchilik qilganlar va vaqtinchalik unvon-malik, ya'ni podsho unvoniga ega bo'lganlar. Mug'arriblar asta-sekin o'z qo'llarida butun hokimiyat vakolatlarini to'plab, er. avv. I ming yillik oxirida amalda mutlaq podsholarga aylanganlar.

Saba podsholigini oliy organi oqsoqollar kengashi bo'lgan. Unga olti qabilaning vakillari kirgan. Oqsoqollar kengashi sakral, qonun chiqaruvchi vazifalar, ma'muriy xo'jalik vazifalarini bajarganlar. Boshqa janubiy arab qabilalari ham shunday davlat tuzilmalariga ega bo'lganlar.

Qadimgi Arabiston madaniyati

Qadimgi Arabiston sivilizatsiyasining eng katta yutuqlaridan biri yozuvning alfavit tizimini yaratilishidir. Bu yozuv farazlarga ko'ra finikiya protosinay (Sinaydan topilgan yozuvlarga ko'ra) alfavitlaridan kelib chiqqan. Shimoliy Arabiston aholisi nabateylar ham oromiy yozuvlariga o'xshash o'z alfavitlarini yaratadilar.

Monumental me'morchilik sohasida katta yutuqlarga erishilgan. Marib, Timna, Shabva va Karnava shaharlari xarobalariga ko'ra, shaharlar to'g'ri to'rt burchak shaklida qurilib, balandligi 10–12 metrli tosh devorlar bilan o'rab olingan. Shahar devorlarida kvadrat shaklida minoralar bunyod qilingan. Petra shahri qoyatosh bag'rida bunyod qilinib, uning inshootlari qoyalarda qurilgan. Alebaster, jez va loydan haykallar yasalgan. Hayvonlar (ho'kiz, tuya, ot) tasviri dinamik va ifodali tasvirlangan.

Arabiston yarim oroli dini politeistik xarakterda bo'lgan. Janubiy Arabistonda bosh xudo Astar bo'lgan. Saba qabilalarida Almakaxon oy xudosi hisoblanib, unga ho'kiz qurbonlik keltirilgan. Osmon, quyosh va bir necha sayyoralarga ham e'tiqod qilingan. Nabateylar Ilaxu yoki Alloh («xudo»), Dusharg (chaqmoq xudosi, dunyo boshqaruvchisi)ga sig'inganlar.

Tayanch iboralar

Qizil dengiz, Fors, Omon qo'ltig'i, Adan, «Xushbo'y moy yo'li», Ashdod, Tir, Damashq, Afina, Hindiston, Magan, Petra, Melukka, Nabatey, Yaman, Astar, Lot, Kataban, Karnava, Marib, Osuriya, Mug'arrib, zafar, Timka, Marib to'g'oni, Saba.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо».-М. 2004.

Лундин А.Г. «Государство Мукарибов Саба» М.: 1971.

«История древнего Востока». М.: 1988. стр. 230-241.

Asosiy sanalar

Er. avv. IX–VIII asrlar	janubiy Arabistonning ilk davlatlari paydo bo'lishi
Er. avv. VI–IV asrlar	Saba podsholigining yuksalishi
Er. avv. II asr	Ximyarit podsholigining yuksalishi

Mustaqil ish mavzulari

Qadimgi Arabiston yarim orolining siyosiy tarixi.
Qadimgi Arabiston madaniyati.

«Karfagen er. avv. IX–III asrlarda»

Karfagen tarixining ilk davri

Eramizdan avvalgi II–I ming yilliklar oralig'ida finikiyaliklar G'arbiy O'rtayer dengizida ilk koloniyalarini barpo qila boshlaydilar. Er. avv. I ming yillik boshlaridagi Finikiyaning Ispaniyadagi koloniyalari Gades, Afrikadagi Utika shaharlari yirik savdo hunarmandchilik markazlariga aylanadi. Ammo Finikiyaning barcha koloniyalari ichida Tir shahri Shimoliy Afrikada Karfagen yoki Karx-emish yangi shahar edi (eramizdan avvalgi 825 yoki 814-yil barpo qilingan) iqtisodiy jihatdan yuqori darajada taraqqiy qilgan va siyosiy qudratga erishgan. O'rtayer dengizida savdo va dengiz yo'llari kesishgan qulay joyda joylashgan Karfagen asta-sekin boyiy boshladi. Dastlab ko'chib kelganlar yersizlikdan qiynalib, mahalliy aholi yerlarida yashash huquqi uchun pul to'lashga majbur bo'lganlar. Shahar boyib borishi bilan uning atrofidagi yerlar mahalliy aholidan sotib olinadi boshlanadi yoki bosib olinadi.

Karfagen G'arbiy O'rtayer dengizidagi Finikiya koloniyalarining markazi

Er. avv. VII asrdan boshlab Karfagen tarixida ikki yuz yilga yaqin davom etgan yangi davr boshlanadi. Bu davrda Karfagen shahri G'arbiy O'rtayer dengizidagi Finikiyaning boshqa koloniyalarining markaziga aylanadi. Finikiya koloniyalari ichida Karfagenning yetakchi bo'lishining bir qancha sabablari bor edi.

1. Finikiyaning Osuriya va Eronga qaram bo'lishi natijasida metropoliya bilan siyosiy aloqalarni zaiflashuvi.

2. Yunonlarni janubiy Italiya va G'arbiy O'rtayer dengizini faol kolonizatsiya qilishi tufayli ularni foydali xalqaro savdo va dengiz yo'llarida hukmron bo'lish xavfi.

3. G'arbiy O'rtayer dengizidagi Finikiya koloniyalarini ichki taraqqiyotini ma'lum darajada koordinatsiya qilish va hamkorlikni kuchaytirish ehtiyoji.

Eramizdan avvalgi VII asr o'rtalarida Karfagen Shimoliy Afrikadagi rivojlangan hunarmandchilik markazi, Markaziy O'rtayer dengizining ko'p havzalarini savdo munosabatlari bilan bog'lagan eng yirik Finikiya koloniyasi bo'lgan. Shahar hududi va aholisi tez o'sib ketadi. Karfagenning qulay tabiiy gavani kemalarga mo'ljallangan sun'iy gavan qurish hisobiga kengayadi.

Karfagen shahar-davlat doirasidan chiqib faol tashqi siyosat olib boradi. U G'arbiy O'rtayer dengizining boshqa qismlarida o'z koloniyalarini barpo qila boshlaydi. Shu bilan birga bu yerda mavjud bo'lgan Finikiya koloniyalari ustidan o'z homiyligini o'rnatadi. Karfagenning Afrikadan tashqaridagi birinchi koloniyasi Ispaniya yaqinidagi Pitius orollaridagi Ebes (er.avv. VII asr o'rtalari) bo'lgan. Ebesni tayanch nuqta qilgan holda Karfagenni Ispaniyaga kirishga yo'l bermayotgan Finikiya koloniyasi Gadesni tor-mor qilib er.avv. VII—VI asrlarda Karfagen Pireney yarim oroli janubiga o'rtnashadi. Yunonlar Karfagenni Ispaniya sharqiy qirg'og'ida o'rtnashib qolishiga yo'l bermadilar. Karfagen Sisiliyada faol harakat qilib, orolning g'arbidagi Finikiya koloniyalarini o'z nazorati ostiga oladi. Karfagen eramizdan avvalgi VI asr o'rtalariga kelib, Ispaniyadagi mulklari bilan janubiy Sisiliyaning g'arbi, Pitius orollari va shimoliy Afrikagacha cho'zilib ketgan yirik davlat birlashmasi markaziga aylandi.

Karfagen er.avv. VI asr oxirida Yaqin Sharqda o'zgargan xalqaro ahvoldan yaxshi foydalandi. Bu vaqtda Old Osiyoda o'tmishda qudratli bo'lgan Osuriya, Misr kabi davlatlar zaiflashib qoldilar. Yangi qudratli davlat ahmoniylar Eroni butun Old Osiyoda va Shimoliy Afrikada o'z ta'sirini o'tkaza boshlaydi. Karfagen ahmoniylar Eroni bilan aloqa o'rnatdi. Bu aloqa Karfagen uchun noqulay bo'lsa-da, lekin Karfagen Sisiliya va uning janubiy qismini, janubiy Italiya, Korsika va Sardiniyani yunon shaharlariga qaram bo'lishiga qarshi faol siyosat olib borish imkoniyatiga ega bo'ldi. Eramizdan avvalgi VI asr o'rtalarida Karfagen Markaziy Italiyadagi etrusklar bilan do'stona shartnoma tuzdi. Er.avv. 535-yilda Karfagen — etrusklarning birlashgan floti Korsika yonidagi Alali jangida yunon flotini yanchib tashlaydilar. Karfagen Sardiniya janubini egallashga muvaffaq bo'ldi. Natijada Yunonlarning Ispaniyaga ta'siri kamaydi. Er.avv. V asrda Bolqon yarim orolida yunon shahar-davlatlarining zaiflashuvi natijasida Kichik Osiyoning g'arbidagi barcha yunon shahar-davlatlari ahmoniylar Eroni ta'siri ostiga tushib qolganlar. Ahmoniylar Yevropa tomon yurish qilib, Bolqon yarim oroliga ham bostirib kirdi. Er. avv. V asrda Eronning Yunonistonga bostirib kirishidan foydalangan Karfagen qulay paytni poylab Sisiliyadagi yunon shaharlariga hujum qildi. Hujum muvaffaqiyatsiz chiqdi, oqibatda Karfagen Sisiliyaning g'arbida o'zining bir necha shaharlarini zo'rg'a saqlab qoldi.

Qudratli Karfagen davlatining tashkil topishi

Karfagenning gullab-yashnagan davri eramizdan avvalgi V asr o'rtalaridan- eramizdan avvalgi III asr o'rtalariga to'g'ri keladi. Sisiliyadagi yurishlarda mag'lub bo'lgan Karfagen o'z tashqi siyosatining asosiy yo'nalishini Shimoliy Afrikaga qaratdi. Karfagen hozirgi Tunis va Jazoir qirg'oqlarini va bu hududlarning ichki hosildor yerlarini kolonizatsiya qila boshladi. Karfagen dengizchilari Mavritaniya, Marokkning Atlantika okeani qirg'oqlariga chiqib, bu yerlarda manzilgohlarga asos soldilar. Er. avv. VII asrda Karfagen dengizchisi Gannon 60 kema va 30 ming kishilik dengiz ekspeditsiyasi bilan Atlantika qirg'oqlarini tekshirdi. Afrikada katta-katta hududlarni bosib olinishi, Ispaniya janubidagi Sardiniya orolidagi va Sisiliya g'arbidagi koloniyalar Karfagenni ko'p sonli aholiga ega bo'lgan iqtisodiy va siyosiy jihatdan qudratli katta imkoniyatlarga ega imperiyaga aylantirdi. O'z savdogarlarini himoya qilish, muhim savdo yo'llarini o'z qo'lida saqlab turish uchun Karfagen boshqa davlatlar bilan o'nlab shartnomalar tuzdi va faol tashqi siyosat yuritdi. Bu Karfagenning G'arbiy O'rtayer dengizi havzasida uzoq vaqt yetakchi o'rinni egallashiga qulay shart-sharoitni yaratdi.

Karfagendagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar (er. avv. V—III asrlar)

Er. avv. V—IV asrlarda Karfagen O'rtayer dengizidagi vositachi savdoning markazi edi. Karfagen orqali Sharqiy O'rtayer dengizining turli viloyatlariga, yunon shaharlariga va Pireney yarim oroli-ning Atlantika qirg'oqlariga turli mahsulotlarni yetkazib beradi. G'arbiy O'rtayer dengizida Karfagenning savdo manfaatlarini himoya qiladigan Rim bilan uchta shartnoma tuziladi. Er. avv. V—III asrlarda Karfagen yirik hunarmandchilik markazi edi. Kulolchilik, zargarlik, qurolsozlik ustaxonalarda oliy navli mahsulotlar tayyorlangan. Karfagenliklar mohir quruvchi bo'lganlar, karfagen shahri mustahkam devorlar bilan o'rab olingan edi. Shahar ichida ibodatxonalar, saroylar, zodagonlar, oddiy fuqarolar uylari, ombor va doklar (kema tamirlanadigan va quriladigan joy) qurilgan. Kemasozlik yuqori darajada rivojlangan.

Karfagen bepoyon ekin yerlariga ega edi. Dehqonchilik quldorlik xo'jaliklarida asosiy soha edi. Tokzorlar, zaytun daraxtlari, bog' va polizlar mo'l-ko'l hosil bergan. Er. avv. VI—III asrlarda

Karfagenda rivojlangan qulchilik unsurlari bo'lgan quldorlik jamiyati mavjud edi. Shu bilan birga erkin ishlab chiqaruvchilar ko'p bo'lgan. Karfagen shahrining o'zida 200 ming aholi yashagan. Oliy tabaqa yirik yer egalari, katta savdogarlar va ko-hinlardan iborat bo'lgan. Sharq mamlakatlaridan farq qilgan holda Karfagenda byurokratik boshqaruv apparati yuk edi. Mamlakatning iqtisodiy qudrati asosini ko'p sonli qullar va qaram aholini shafqatsiz talashi tashkil qilgan.

Karfagenning siyosiy tuzumi

Karfagenning siyosiy tuzumi eng boy Karfagen oilalarining tor guruhi manfaatlarining aks ettiradigan oligarxiya edi. Er.avv. V–IV asrlarda oliy fuqarolik hokimiyati vakolati berilgan bir yil muddatga saylanadigan oliy mansabdor ikki sufet edi. Bar-cha davlat ishlarini 30 lar kengashi va 300 a'zodan iborat oqso-qollar kengashi hal qilgan. Oliy nazorat organi 104 lar kengashi bo'lib, u sudyalik vazifalarini ham bajargan. Karfagenning xalq yig'ini ahyon-ahyonda chaqirilgan. U siyosiy hayotga sezilarli ahamiyatga ega emas edi. Kengashlarda qatnashadigan oligarxlar biror-bir zodagon oilaning hokimiyatni bosib olishiga yo'l qo'ymaslik uchun harakat qilganlar. Karfagenning ichki siyosiy hayoti tarixi hokimiyatni bosib olish uchun oliy tabaqa zodagon guruhlar o'rtasidagi doimiy kurashdan iborat edi. Er.avv. VI asr o'rtalarida dastlab lashkarboshi Malx Karfagenda o'z hokimiyatini o'rnatadi. Keyin esa zodagon Magon oilasi qariyb 50 yil davomida hokimiyat tepasida turadi.

Er.avv. V asr o'rtalaridagina Karfagen oligarxiyasi Magon oilasining hukmronligidan qutulib, yana o'z hokimiyatini qayta tiklay olgan. Er.avv. V asr ikkinchi yarmidan III asr o'rtalarigacha Karfagen O'rtayer dengizining g'arbidagi eng qudratli davlat bo'lib, uning qudratini asosi yuqori rivojlangan iqtisodiyot, dinamik ijtimoiy tuzilish, oligarxiyaning barqaror tizimi edi. Ammo er.avv. III asrning 60-yillariga kelib Karfagen G'arbiy O'rtayer dengizi havzasida hukmronlik uchun Rim bilan keskin kurashga kirishadi. Er. avv. III–II asr o'rtalarida puni urushlari natijasida Karfagen batamom tor-mor qilinib, uning hududi Rim respublikasining Afrika profinsiyasiga aylantiriladi (er. avv. 146-yil).

Karfagen madaniyati

Karfagen Misr, Xett, Bobil va Osuriya madaniyatlarini doimiy ta'siri ostida bo'lgan va shu sababli uning madaniyati sinkretik (madaniyatlar qo'shilmasi hosilasi) xususiyatiga ega edi. Karfagenning muntazam urushlar bilan bandligi yuqori darajada rivojlangan madaniyatning taraqqiyotiga shart-sharoit yaratmaydi. Jumladan, adabiyot, tasviriy san'at va falsafa zaif rivojlangan. Amaliy fanlardan agronomiya, geografiya, matematika, fortifikatsiya va astronomiya sezilarli rivojlanadi. Britaniyaga dengiz sayohati Atlantikaning ekvatorial qirg'og'iga Gannonning mashhur sayohati va Karfagen atrofini mudofaa devorlari bilan o'rab olish tabiiy fanlarning taraqqiyoti natijasi edi. Magon tomonidan maxsus yozilgan agronomiya traktati lotin tiliga tarjima qilingan. Karfagenliklar qadimda Afrika, O'rtayer dengizi, Atlantika qirg'og'i, Kanar va Azor orollarining eng aniq geografik xaritasiga ega bo'lganlar. Karfagen panteonining bosh xudolari ma'buda Tinnit va Vaal-Melkart edi. Tinnit shahar homiysi, donolik, mo'l-ko'lchilik va tirilayotgan tabiat, hayotbaxsh ne'mat yaratuvchisi edi.

Dushmanlarni qo'rqituvchi Molox — urush xudosi bo'lib, ba'zida odamlarni qurbonlikka keltirishni talab qilgan. Bu xudolar sharafiga Finikiya an'alarini, Misr motivlarini va yunon me'morchiligi usullarini o'zida to'plagan sinkretik uslubda ibodatxonalar qurilgan. Karfagen madaniyati G'arbiy O'rtayer dengizi va Shimoliy Afrika tarixida muhim iz qoldirdi.

Tayanch iboralar

Koloniya, Gades, Utika, Pitius, Ebes, Pireney, Gannon, Puni urushlari, Misr, Xett, matematika, Tinnit, geografiya, Osuriya, Bobil, Vaal-Melkart, Molox, Magon, Ebes, puni, er. avv. 146-yil, alaliy jangi, Malx.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо».-М. 2004.

Сиркин Й.Б. Карфаген и его культура. М.: 1986.

История Древнего Востока.V.I.Kuzoxin taxriri ostida. M.: 1988.

Asosiy sanalar

Er. avv. IX asr oxiri	Karfagen shahriga asos solinishi.
Er. avv. V asr o'rtalari— III asr o'rtalari	Karfagen davlatining gullab- yashnashi
Er. avv. 535-yil	Laliya jangi
Er. avv. 146-yil.	Rimliklar tomonidan Karfagenning bosib olinishi

Mustaqil ish mavzulari

Karfagen davlatining paydo bo'lishi.
Karfagen shahar-davlatining tashqi siyosati.
Karfagenning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti.

IV bob. QADIMGI ERON

Eron iqlimi va aholisi

Eron bepoyon tog'li va ko'p cho'llardan iborat kontinental iqlimli mamlakat. Dehqonchilik uchun qulay vodiylar, tog' oldi hududlari juda ko'p. Shimolda Elburs tog' tizimi va unga Turkman, Xuroson tog'lari qo'shiladi. G'arbdan va janubdan Zagros va janubiy Eron tog'lari o'rab turadi. Janubiy g'arbiy Eronda (Xuziston) Korun va Kerxa daryolari vodiysida yuqori hosil beradigan yerlar mavjud.

Qadimgi g'arbiy Eronda elam, lulubey, qutiy (gutiy) va kassit hind-yevropa tillarida so'zlashadigan qabilalar yashagan. Eron so'zi «ariana» — oriylar mamlakati degan ma'noni bildiradi. Er.avv. II ming yillikda oriy qabilalari Eron, Hindiston, Markaziy Osiyo va Kavkaz ortiga tarqalgan.

Qadimgi Eron tarixi manbalari va tarixnavisligi

Eron tarixining alohida davrlari turli xil yozma manbalarga boy. Yozuvlardan eng qadimgilari er.avv. III—I ming yilliklardagi janubiy-g'arbiy Eron hududi bo'lgan Elam tarixini yoritadi: ular podsho yozuvlari, huquqiy hujjatlar, bag'ishlov matnlari, davlatlararo shartnomalardir.

Qadimgi fors davlati tarixi bo'yicha manbalar xilma-xil: bu xo'jalik hujjatlari, tarixiy yozuvlar, amaldorlarning rasmiy yozishmalari. Hozirgi vaqtda qadimgi fors tilida elam va akkad til-lariga tarjima qilingan 200 ga yaqin (podsholar) mixxat yozuvlari chop etilgan. 1972-yilda fransuz arxeologlari Suzada Doro I ning ulkan haykalini topdilar. Haykal qadimgi fors, elam, akkad va misr iyeroglif matnlari bilan qoplangan. Qadimgi Eron poytaxtlari Persepol yoki Pasargadda, podsho Kserks yozuvlari nusxalari topilgan. Persepolda er.avv. III ming yillikka oid elam tilida mixxat bilan yozilgan 800 ta hujjat topilgan.

Fors qabilalarini Old Osiyo chegaralaridagi harakati to'g'risida er.avv. IX—VII asrlarga oid Osuriya yozuvlari ma'lumot beradi.

Bobil tarixiy xronikasi Mesopotamiyani forslar tomonidan bosib olinishi haqida hikoya qiladi. Forslar davriga oid loy taxtachalarda yozilgan 10000 ming bobil xususiy huquqiy va ma'muriy xo'jalik hujjatlari mavjud.

Shuningdek, Misrdan forslar davriga oid turli xil ma'muriy xo'jalik hujjatlari, podsho Kumbizning Misr ibodatxona mulklarini cheklash to'g'risidagi dekreti, Doro I ning Misr qonunlarini kodifikatsiya qilish to'g'risidagi farmoni katta qiziqish uyg'otadi.

Midiya va Eron tarixi bo'yicha ma'lumot beradigan manbalardan biri bu yunon mualliflarining asarlari hisoblanadi. Gerodot (er.avv. V asr)ning tarixi, Fukidid (er.avv. V asr) tarixi, Ksenofontning «Yunon tarixi» asari, uning «Anabasis» memuari, sitsiliyalik Diodorning «Tarixiy kutubxona»si kabi asarlar qadimgi fors tarixiga oid boy siyosiy, ijtimoiy, harbiy-diplomatik ma'lumotlar beradi.

Eronda mezolit va neolit davriga oid manzilgohlar, arxeologik topilmalar, kulolchilik buyumlari Suza shahrining ilk qatlamlari yodgorliklari, Eron poytaxt shaharlari Suza, Ekbatana, Pasargad xarobalaridan topilgan ulug'vor haykallar, qoya tosh relyeflari qimmatbaho metallardan qilingan buyumlar-riton-qadahlar, harbiy qurollar va taqinchoq-bezaklar topib o'rganilgan. Yevropa olimlari J. de Margo va Grishman bu qadimgi shaharlar xarobalarini o'rganib, eronshunoslik faniga muhim hissa qo'shdilar.

Qadimgi Elam

Er. avv. VII–VI ming yilliklarda g'arbiy Eronda dehqonchilik bilan shug'ullanadigan o'troq va ko'chmanchi chorvador qabilalar er.avv. VI–V ming yilliklarda Eronning boshqa hududida tarqaladi. Er. avv. III ming yillik boshlarida janubiy-g'arbiy Eronda Elamtu (Bobil va osur tilida «mamlakat») yoki Elam ilk davlat birlashmasi shakllanadi. Elam Mesopotamiya hamda shimoliy va sharqiy Eron bilan bog'langan Korun va Kerxa daryolari vodiylarida joylashgan. Suza shahri poytaxtga aylandi. Elam davlati er.avv. XXIV–XXII asrlarda Akkad podsholigiga bevosita qaram bo'ladi.

Er.avv. XXII asr boshlarida Elam mustaqil davlatga aylanadi. Podsho sukkalmax («buyuk elchi») unvoni bilan Suzadan turib davlatni boshqargan. Davlatni boshqarishda yordam bergan podshoning kenja ukasi sukkalom («elchi») deb atalib, Simash (elam tilida Nishanki) shahrini qarorgoh qilib, Elam va Simashni boshqargan. Kichik viloyatlarni «otalar» («adda») boshqarganlar.

Hukmdor dunyodan o'tgach, uning o'rniga podshoning ona urug'idan jiyani yoki singlisini o'g'li taxtga o'tirgan. Elam podsholari oilasida bo'lg'usi hukmdorlar o'z singillari bilan turmush qurganlar (levirat). Podsho vafot qilgach, uning ukasi akasini beva ayoliga uylanib, podsho bo'lish huquqiga ega bo'lgan.

Er. avv. XIV asrdan er. avv. XII asrlarigacha Elam Bobilga qaram bo'ladi. Elam er. avv. 1155-yildan er. avv. 1115-yillarda o'z mustaqilligini qayta tiklaydi. Elam er. avv. VII asrdan boshlab, Bobil bilan ittifoqda Osuriyaga qarshi faol kurashadi. Er. avv. 549-yilda forslar Elamni bosib oladilar.

Midiya podsholigi (er. avv. VII–VI asrlar)

Midiya shimoliy-g'arbiy Eronda joylashgan edi. Mamlakatning g'arbiy qismi Zagros tog'i hududi bo'lib, keyinchalik Midiya Atropatenasi deb atalgan. Atropatenadan sharqda Midiyani tekislik qismi joylashgan. Er. avv. III–II ming yilliklarda bu hududlarda kassit, kutiy, xurrit tillarida so'zlashadigan o'troq va ko'chmanchi chorvadorlar yashaganlar.

Er. avv. VII asrda g'arbiy Eronda ilk siyosiy birlashmalar paydo bo'ladi. Shunday birlashmalardan biri Manna podsholigi edi. Er. avv. 672-yilda Midiya qabilalari yo'l boshchi Kashtariti boshchiligida Osuriyaga qarshi qo'zg'olon ko'taradilar. Er. avv. 671-yilda midiyaliklar o'z hududlarining g'arbiy qismidan osuriyaliklarni haydab chiqarib, mustaqil davlat tuzganlar. Kashtariti sekin-asta Midiya qabilalarini birlashtiradi. Er. avv. VII asr o'rtalarida Midiya qadimgi sharqda kuchli davlatga aylanadi. Er. avv. 625-yil Kashtaritining o'g'li Kiaksar skiflarning bosqinini bartaraf qilib, barcha midiya qabilalarini birlashuvini to'liq tugallaydi va poytaxti Ekbatana bo'lgan yagona davlat tuzadi. U qurol turlari bo'yicha (nayzabardorlar, kamonchilar, otliqlar) bo'lingan muntazam qo'shin tuzadi. Shundan so'ng, Midiya raqibi Osuriyaga qarshi dastlab o'zi, keyin Bobil bilan ittifoq bo'lib kurash boshlaydi. Er. avv. 612-yil avgustida Midiya va Bobil qo'shinlari Osuriyaning poytaxti Nineviyani yer bilan yakson qiladilar. Er. avv. 609-yilda ular Xarran shahrida osur qo'shinlari qoldiqlarini tor-mor qilganlar. Midiya shimoliy Mesopotamiya va Xarran viloyatini, janubda fors, Kaspiy dengizini janubi-sharqidagi Parfiya va Girkaniyani bosib oladi. Er. avv. 593-yilda midiyaliklar Urartu, skif davlatlarini Sakasena va Mannani o'ziga qo'shib oladi. Er. avv. 585–550-yillarda podsholik qilgan Astiag davrida Midiya katta va

qudratli davlatga aylanadi. Bu vaqtda Elam ham qo'shib olinadi. Er. avv. 550-yilda Midiyaga qarshi forslar qo'zg'olon ko'tarib, uni bosib oladilar.

Ahmoniyalar Eroni davlatining tashkil topishi

Er. avv. IX–VII asrlaridagi Osuriya yozuvlarida sharqda sobiq Elam hududida joylashgan Parsuash davlati tilga olinadi. Bu hududda er. avv. VII asrda Parsuashdan tashqari, Elamdan sharqda elamlilarga qaram bo'lgan, bir vaqtni o'zida ahmoniyalar urug'idan bo'lgan yo'lboshchilar boshchilik qilgan fors qabilalari ittifoqiga kirgan kichik davlatlar mavjud edi. Er. avv. VII asrning 40–30-yillarida Osuriya podshosi Ashshurbanipal Elam davlatini tor-mor qilgach, forslar Elam hukmronligidan ozod bo'lib Midiyaga qaram bo'ladilar. Er. avv. VI asrda forslar Midiya hukmronligini ag'darib tashladilar va uni davlatlari tarkibiga qo'shib oldilar.

Er. avv. 559-yilda fors podshosi bo'lgan Kayxusrav I keyingi ikki yil davomida Parfiya va Girkaniyani bosib oladi. Er. avv. 545–va 539-yillarda Kayxusrav hozirgi Afg'oniston, O'rta Osiyo yerlarini bosib oladi. Fors davlat hududi Hindistonning shimoliy-g'arbiy chegaralarigacha, Hindikushning janubiy yon bag'irlari va Sirdaryo havzalarigacha yetdi. Kayxusrav shimoliy-sharqiy yo'nalishlarda o'z ta'sirini mustahkamlagach, Bobilga yurish qiladi. 539-yilda ikki oy davomida avgust-sentabr oylari Bobil yerlari bosib olinadi. Bobil podsholigi rasman saqlab qolinadi, uning ijtimoiy tuzilmasi o'zgartirilmaydi. Bobil shahri fors podsholari turadigan qarorgohlardan biriga aylanadi. Bobil davlat apparatida bobilliklar yetakchi o'rinda qolaveradi, bobilliklarning qadimgi diniy e'tiqodlariga fors podsholari homiylik qiladilar. Amalda Bobil mustaqil siyosiy birlashmadan ahmoniyalar satrapiyasi (viloyatiga) aylanadi, mamlakat mustaqil siyosat yuritishdan mahrum bo'ladi, ichki siyosatda oliy harbiy va ma'muriy hokimiyat fors podshosi noibi qo'lida bo'lgan.

Bobil bosib olinganidan so'ng, barcha g'arbiy mamlakatlar (Suriya, Falastin, Finikiya) Misr chegarasigacha forslar qo'liga o'tadi. Finikiya, Bobil va Kichik Osiyoning savdo-hunarmandlar qatlamlari tranzit savdo yo'llarini xavfsizligini ta'minlaydigan kuchli markazlashgan davlatdan manfaatdor bo'lganlar. Shu sababli, ular fors davlatini qo'llab-quvvatlaydilar.

Kayxusrav Yaqin Sharqni Misr chegaralarigacha bosib olgach,

fors davlatining shimoliy-sharqiy chegaralari xavfsizligiga jiddiy xavf solib turadigan O'rta Osiyodagi ko'chmanchi qabilalar ustiga yurish boshlaydi. Kayxusrav er. avv. 530-yilda Amudaryoning shimoliy qismiga o'tadi. Massaget qabilalari fors bosqinchilarini o'z yerlarida tor-mor qiladilar. Kayxusrav ham bu jangda halok bo'ladi.

Er. avv. 530-yil avgust oyida fors taxtiga Kambiz (Kombiz) o'tiradi. Misr ichki nizo-g'alayonlar girdobida qolgan edi. Forslar Misrga yurish qilib, uning qo'shinini tez tor-mor qiladilar. Flot urushsiz taslim bo'ladi, fir'avn Psammetix III asirga tushadi. Bu voqea er. avv. 525-yilda yuz beradi.

Misrni bosib olgach, Kambiz Efiopiyaga qarshi urush boshlaydi. Yetarlicha oziq-ovqatga ega bo'lmagan qo'shin suvsiz sahroga tushib qoladilar. Qo'shinda odamxo'rlik boshlanib, Kambiz chekinishga majbur bo'ladi. Kambiz Memfisga qaytib, Misrda boshlangan qo'zg'olonni bostiradi. Kambizning vorisi Doro I ning Bexistun qoya yozuvlarida bayon qilingan, (rasmiy farazlariga ko'ra) Kambiz Misrga kelguniga qadar o'zining ukasi Bardiyadan shubhalanib, uni maxfiy ravishda o'ldirishga buyruq beradi. Mag Gaumata ismli kimsa bundan foydalanib, o'zini Bardiya deb e'lon qiladi va u 522-yil 2-martda Bardiya nomi bilan taxtga o'tiradi. Bardiya-Gaumata qaram xalqlarni o'ziga moyil qilish uchun soliq va harbiy majburiyatlarni uch yilga bekor qiladi. U fors urug'-zodagonlarining imtiyozlarini bekor qilish, ularning iqtisodiy va siyosatdagi hukmronligini o'rnini tugatish siyosatini yuritadi. Shu sababli, u mamlakatdagi keng xalq ommasini qo'llab-quvvatlashiga erishadi.

Hozirgi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Gaumata to'g'risidagi faraz yolg'on, hokimiyatga haqiqiy Bardiya kelgan. U yetti oylik boshqaruvdan so'ng, 522-yil 29-sentabrda yetti fors urug'i aslzoda vakillari bo'lgan fitnachilar tomonidan o'ldiriladi. Fitnachilardan biri 28 yoshli Doro (er. avv. 522-486-yillar) podsho bo'ladi. Doro I er. avv. VII-VI asrlarda Kayxusravgacha hukmron bo'lgan ahmoniy podsholari avlodidan edi. U urug' aslzodalari oliy tabaqasiga mansubligi tufayli Bardiya bekor qilgan imtiyozlarni qayta tiklaydi. Doro I taxtga o'tirishi bilan unga qarshi Bobilda ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirayotgan bir vaqtda Fors, Midiya, Elam, Margiyona, Parfiya, Sattagidiya (hozirgi Afg'onistonda) O'rta Osiyoning sak qabilalari va Misr qo'zg'olon ko'taradilar. Forsda o'zini Bardiya deb e'lon qilgan Vaxayazdata nomli kimsa Doroga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, sharqiy Eron viloyatlari va Afg'onistongacha bo'lgan hududlarni bosib olgan. Err.

avv. 521-yil 16-iyulda Doro Vaxayazdata qo'shinlarini tor-mor qilgan.

Midiyada o'zini Midiya podshosi Kiaksar urug'idan deb hisoblagan Fravartish (Fraorti II) hokimiyatni qo'lga oladi. Doro bu qo'zg'olonni ham bostiradi. Er. avv. 521-yil yoziga kelib Doro qo'shinlari besh jangdan so'ng, Afg'onistonni tinchlantiradi. Doroning qaynotasi Dadarish Parfiya va Girkaniyadagi g'alayonlarni bostirgan. Bu vaqtda Bobilda so'nggi qo'zg'olon boshlanib, err. avv. 521-yil 27-noyabrigacha davom etadi. Doro I taxtga chiqqanidan so'ng bir yil o'tgach, o'z hokimiyatini mustahkamlab oladi. Fors davlatini Bolqon Yunonistonida g'olibona boshlagan urushi Kserks (er. avv. 486–465-yillar) uchun mag'lubiyat bilan tugatdi. Er. avv. 449-yil «Kalliy» sulhiga ko'ra forslarni Yevropadagi mulklari, Kichik Osiyodagi yunon shaharlaridan voz kechildi. U Kayxusrav, Kambiz hukmronligi davridagi eski chegaralarda qayta tiklaydi.

Ahmoniylar davlatining ijtimoiy va davlat tuzumi

Keyingi podsholik davrida ichki ziddiyatlar, satraplarning o'zboshimchaligi, O'rta Osiyo saklari Misrni ajralib chiqishi yuz berdi. Lekin davlat chegaralari o'zgarmay qolaverdi. Faqat er. avv. IV asrda g'ayratli artakserks III er. avv. 404-yilda ajralib ketgan Misrni er. avv. 343–342-yillarda yangidan bosib oldi. Kichik Osiyodagi yunon shaharlari ustidan yana nazorat tikladi. So'nggi Eron podshosi Doro III jur'atsiz, qo'rqqoq er. avv. 334–330-yillarda yunon-makedonlar hujumini qaytara olmadi. U Issa yonidagi jangda (er. avv. 333-yil) va Gavgamela yonidagi hal qiluvchi ikki jangda Iskandardan yengildi. Doro III yengilgach, Baqtriyaga qochib ketdi va u yerda o'z yaqinlari tomonidan o'ldirildi. Shu bilan ahmoniylar Eroni davlati quladi.

Ahmoniylar davlatiga uzoq bosqinchilik urushlardan so'ng, fors davlati paydo bo'lgunga qadar Kichik Osiyo, Elam, Bobil, Suriya, va Misr kabi o'zining rivojlangan davlat hokimiyatiga ega bo'lgan hududlar kirgan. Bundan tashqari, forslar ko'chmanchi arab va skif qabilalarini bo'ysundiradilar. Ulkan davlat tarkibiga kirgan xalqlar, elat va qabilalar turli bosqichdagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzumda yashaganlar. Ayrim viloyatlar, hududlarda tovar-pul munosabatlari yuqori darajada rivojlangan. Forsning o'zida yollanib ishlovchi ishchilar «gardash» (fors tilida) yoki «kurtash» (elam tilida) deb atalgan. Bu ko'p sonli ishchi otryadlari bo'lib,

ko'pincha harbiy asirlar, majburiyatni o'tash uchun chiqarilgan jamoachilardan iborat bo'lgan.

Kayxusrav va Kambiz bosib olingan mamlakatlarda hech qanday o'zgarish qilmay, avvalgi ichki boshqaruvni saqlab qolganlar, qaram xalqlarga bir qadar o'z-o'zini boshqaruv huquqini berganlar. Ammo err. avv. 522–521-yillardagi qo'zg'olonlar ahmoniylar davlatini mustahkam emasligini ko'rsatadi. Shu sababli Doro I davlat hokimiyatini mustahkamlashga xizmat qiladigan qator islohotlar o'tkazadi. Doro I islohotlari, eng avvalo, bosib olingan hududlar ustidan nazoratni amalga oshirish va davlat boshqaruvi tuzumini yaratish, soliqlar yig'imini tartibga solish va oshirishga xizmat qilgan. Islohotlar bir necha yilda amalga oshiriladi. Bu islohotlarni amalga oshirish natijasida Bobil, Misr va boshqa hududlarda yangi ma'muriy tizim vujudga keladi va ahmoniylar davlatining oxirgi yillarigacha boshqaruv tizimida biror sezilarli o'zgarish yuz bermaydi.

Doro I davlat hududini satrapiya (viloyat, fors tilida kshatriy) deb atalgan ma'muriy soliq okruglariga bo'ladi. Satrapliklar o'z hajmi jihatidan ilgari, ilk katta davlatlar, provinsiyalardan katta bo'lgan. Satrapliklar mamlakatning eski davlat va etnografik chegaralariga mos kelgan. Satrapliklar ichida avtonom o'z-o'zini boshqaradigan qabila va shaharlar Finikiya, Kichik Osiyodagi yunon shaharlari mavjud bo'lgan. Forslar Finikiya shaharlarining ichki ishlariga aralashmaganlar va buning evaziga ular ahmoniylarni oxirigacha qo'llab-quvvatlaganlar.

Satrapliklar ro'yxati Bexistun va boshqa qadimgi fors yozuvlarida keltirilgan. Ularda 23 mamlakat sanalgan. Gerodot tarixida yigirma satranlik keltirilgan. Gerodot 20 satraplik tarkibida ahmoniylar davlati tarkibiga kirgan 70 ta shaharni sanaydi. Gerodot va ahmoniylar yozuvlaridagi farqlarning mavjudligining sababi satrapliklar soni va chegaralari yangi bosqinchilik urushlari yoki ma'muriy islohotlar natijasida o'zgarib turgan. Fors podsholari muntazam ravishda satrapliklarni bo'lib turganlar, ularni soni oshib, hududlarning hajmi kichraygan. Misol uchun Doro I davrida Kichik Osiyo 4 satraplikka, Doro III davrida 7 satraplikka bo'lingan.

Yangi ma'muriy okruglar boshida satrap (noib)lar turgan. Satrap mansabi ahmoniylar davlati vujudga kelishi bilan mavjud edi. Kayxusrav, Kambiz va Doro I podsholigining birinchi yillarida qaram hududlarda rahbarlik vazifalarini imtiyozli etnik guruh forslar qo'lida to'plashni maqsad qilib qo'yganlar. Satrap la-

vozmiga endilikda qoida sifatida faqat forslar tayinlanadigan bo'ladi. Kayxusrav va Kambiz davrida satrap qo'l ostida fuqarolik va harbiy hokimiyat to'plangan edi. Bu haqida satrap Gobriyning Bobil, Suriya va Yuqori Mesopotamiyadagi bir vaqtini o'zida fuqarolik va harbiy noib vazifasini bajargani to'g'risida aniq ma'lumotlar mavjud. Bundan tashqari, Bexistun yozuvlari ma'lumotlariga ko'ra Doro I hukmronligi davrida satraplar o'z viloyatlarini boshqarish bilan bir qatorda urush vaqtida qo'shinga qo'mondonlik qilganlar. Doro I satrap hokimiyatini kuchayib ketishini oldini olish uchun satrap vazifasini harbiy hokimiyatdan ajratish bilan cheklaydi. Endilikda satraplar viloyatlarda faqat fuqaro hokimiyatiga ega noibga aylanadilar. Ular o'z viloyatlarida ma'muriyat boshlig'i bo'lib, sud hokimiyatini amalga oshirganlar, viloyat, xo'jalik hayotini, soliqlar yig'imini nazorati ularning qo'lida bo'lgan. Satraplar o'z satrapliklari chegarasida xavfsizlikni ta'minlaganlar va mahalliy amaldorlarning faoliyatini boshqarganlar. Tinchlik vaqtida satraplar qo'l ostida faqat ozgina shaxsiy qo'riqchilar bo'lgan. Viloyatda turgan qo'shinga esa satrapdan mustaqil bo'lgan bevosita podshoga bo'ysungan harbiy boshliq rahbarlik qilgan.

Ammo Doro I davridan so'ng harbiy va fuqarolik hokimiyatini bo'linishiga qat'iy rioya qilinmaydi. Ko'pincha satrap hokimiyatining hajmi ko'pgina omillarga bog'liq bo'lib qoladi. Doro I ning o'g'li Kserks va keyingi podsholar davrida satraplar harbiy boshliqlarga qaram holatda bo'lganlar. Ko'p hollarda satraplarning o'zlari harbiy hokimiyatni ham boshqarganlar. Er.avv. IV asrdan boshlab bu odatdagi hol bo'lib qoladi. Kserks podsholigi davridan ba'zida ikki yoki bir necha satrapliklar bir kishi qo'lida bo'lgan. Misol uchun shaxzoda Kayxusrav Kichkina Lidiya satrapi bo'lishi bilan birga uning hokimiyati Daskiley va Ioniya satrapliklarining katta qismni qamrab olgan. Err. avv. IV asr o'rtalarida Kilikiya satrapi Mazey bir vaqtini o'zida Ikki Daryo oralig'i noibi ham bo'lgan. Istilochilik urushlari davrida har bir satrap o'zining viloyatidan qo'shin to'plab, urush harakatlarida ishtirok etishi shart bo'lgan. Misol uchun yunon-makedonlar bilan bo'lgan jang harakatlarida baqtriyaliklar o'z satraplari boshchiligidan ishtirok etganlar.

Satrap va harbiy boshliqlar markaziy hokimiyatni, podshoning va ayniqsa, uning maxfiy xizmatining doimiy nazorati ostida bo'lganlar. Chunki viloyatlar satraplari doimo mustaqillikka intilishga harakat qilib, ajralib chiqish xavfini tug'dirganlar. Davlat

boshqaruvi va barcha amaldorlar ustidan oliy nazorat xazorapat deb atalgan mansabdor qo'lida bo'lgan. U bir vaqtni o'zida «o'n ming o'lmas» podsho shaxsiy gvardiyasining boshlig'i bo'lgan.

Islahotlar natijasida markaziy podsho kanselariyasi bilan katta byurokratik apparat vujudga kelgan. Davlat boshqaruvi poytaxt Suzada (Elam) bo'lib, podshoning bosh qarorgohi Persepol (Pasargad) bo'lgan. Bobil, Ekbatana, Memfis shaharlari va satrapliklarning markazlarida davlat alfaviti rasmiy tilga aylanadi. Ahmoniylarning rasmiy yozuvlari Akkad, Elam va qadimgi fors tilida va mixxatning uch turida ko'pincha toshga bitilgan.

Davlat apparatida forslar eng muhim harbiy va fuqarolik vazifalarini faqat Fors o'lkasida emas, balki boshqa qaram hududlarda ham egallay boshlaganlar. Shu bilan birga ahmoniylar boshqaruv ishlarida boshqa xalqlar vakillaridan foydalanganlar. Doro I islohotlari agrar sohada katta o'zgarishlarga olib kelgan. Qaram xalqlarning yerlari tortib olinib, podsho oilasi a'zolariga, fors aslzodalari va amaldorlariga meros qilib beriladi. Bunday yer-mulklar soliqtan ozod qilingan.

Podsho tomonidan alohida xizmat ko'rsatgan qo'shinlarga beriladigan yerlar merosiy bo'lib, soliqtan ozod qilingan. Bunday imtiyozga ega kishilar qaram viloyatlarda sud ishlarini amalga oshirish huquqiga ega bo'lganlar. Yerlarni katta qismi podshoning mulki edi. Podsho yerlari odatda ijaraga berilgan. Bundan tashqari, podshoga yirik sug'orish kanallar qaragan. O'rta Osiyodagi Ak daryosi havzasidagi sug'orish inshootlari Suriyadagi o'rmonlar, Misrdagi Fayum qo'lida baliqchilikdan keladigan daromadlar, konlar, bog' va saroylar podsho ixtiyorida bo'lgan. Bir qism yerlar harbiylarga foydalanishga berilgan. Dastlab harbiylar xizmatda bo'lgan vaqtda bu yerlardan soliq olinmagan. Keyinchalik askar xo'jaliklaridan soliqlar doimiy ravishda olinib boshlanadi. Buning ustiga ajratilgan yerlar hajmi yildan-yilga qisqarib borgan va natijada qo'shinning jangovar qobiliyati pasayib ketadi. Shu sababli ahmoniylar er. avv. V–IV asrlarda yollanma qo'shinga suyanadigan bo'lganlar.

Doro I soliq siyosatini o'zgartiradi. Yangi umumdavlat soliq tizimi shakllantiriladi. Har bir viloyat yer hajmi va hosildorlik darajasiga ko'ra qat'iy belgilangan soliq to'lovini amalga oshirishi shart bo'lgan. Ilk bor ayrim ibodatxonalar o'zlariga qarashli yerlardan soliq to'lashga majbur qilinadi.

Forslarning o'zlari pul to'lovidan ozod bo'lib, natura to'lovga tortilganlar. Qolgan qaram xalqlar har yili 7740 bobil kumush tianti (232200 kg) miqdorda soliq to'laganlar.

Pul-tovar munosabatlarini rivojlanishi pul islohotini o'tkazilishiga sabab bo'ladi. Er. avv. 517-yildan so'ng, Doro I butun mamlakat miqyosida yagona pul birligi, fors pul tizimining asosi 8, 4 gr og'irlikdagi tilla tanga darikni joriy qiladi. Tilla tangani faqat podsho zarb qilish huquqiga ega edi. Darik tarkibida boryo'g'i 3 % qo'shimcha begona qotishma bo'lganligi sababli, u bir necha asr davomida Old Osiyo savdo dunyosida asosiy tilla tanga vazifasini o'tagan. Ahmoniyar davlatida undan tashqari, satraplar tasviri, provinsiyalarda podsho tasviri bilan zarb qilinadigan va qaram shahar va mamlakatlar zarb qiladigan tangalar mavjud bo'lgan. Kundalik muomala vositasi sifatida Kichik Osiyo satrapliklarida zarb qilingan podsho kumush sikli (og'irligi 5,6 gr) xizmat qilgan.

Soliq to'lovi sifatida yig'ilgan pullar bir necha o'n yillar podsho xazinalarida saqlangan. Faqat ularning bir qismi xarajatlar uchun ishlatilgan. Shu boisdan savdo uchun tanga pul doimo taqchil bo'lgan. Bu hol tovar-pul munosabatlarining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi va natural xo'jalikni saqlanishiga olib keldi.

Qo'shin

Fors podsholigining qudratini asosi fors va midiyaliklar tashkil qilgan jangovar qo'shin belgilagan. Qo'shinnig jangovar qobiliyatini tashkil qilishda fors va midiyaliklardan tashqari O'rta Osiyoning sak jangovar qabilalari, baqtriyaliklar muhim o'rin tutganlar. Saklar asosan imtiyozli otliq qo'shinlarda xizmat qilganlar. Harbiy qal'a, garnizon, tayanch punktlarda odatda oliy harbiy mansabni forslar egallaganlar. Qo'shin otliq va piyoda qismlardan tashkil topgan. Otliq qismlar, zodagonlardan, piyodalar dehqonlardan olingan. Bu ikkala qismlarning uyg'un harakati urushlarda g'alabani qo'lga kiritishga sabab bo'lar edi. Piyoda qo'shining asosiy quroli kamon, suvoriyning qurol-aslahasi temir sovut, jez qalqon va ikki temir nayza bo'lgan.

Qo'shinning eng ilg'or qismi o'n ming «o'lmas» askarlarini birinchi mingtasi faqat fors aslzodalari vakillaridan iborat bo'lib, podshoning shaxsiy qo'riqchilari hisoblanganlar. Qolgan qismlari turli fors, elam qabilalaridan to'ldirilgan.

Bosib olingan mamlakatlarda qaram aholining qo'zg'olonlarini bostirish maqsadida qo'shinlar joylashtirilgan. Misr va Bobilda 10–12 ming kishilik qo'shin turgan. Davlat chegaralarida harbiylarga yer berilib harbiy garnizonlar joylashtirilgan. Bevosita xizmatda bo'lgan harbiylar har oyda mahsulot bilan ish haqi olganlar.

Iste'foga chiqqan askar oilasi bilan asosan kichik yer ulushidan kun ko'rgan, savdo va turli hunarlar bilan shug'ullangan.

Eng muhim urush harakatlari davrida har bir qaram xalq ma'lum miqdorda askar yetkazib berish majburiyatini olgan. Doro I davrida forslar dengizda ham yetakchi rol o'ynay boshlaydilar. Dengiz janglari Finikiya, Kipr, Egey orollari va Misr floti yordamida olib borilgan. Matros sifatida saklar, forslar xizmat qilganlar. Ko'pincha flotda rahbarlik vazifalarida misrliklar bo'lgan. Er. avv. V asrdan boshlab Fors o'lkasida dehqonlarning iqtisodiy ahvoli yomonlashadi. Dehqonlar harbiy xizmatdan bosh torta boshlaydilar. Bu o'z navbatida fors piyoda qo'shinlarini jangovar qobiliyatini yo'qotishga olib keladi. Endilikda ular yaxshi qurollangan yunon yollanma askarlari bilan almashtirila boshlanadi.

Er. avv. VI asr oxirida fors davlatining qudrati eng cho'qqisiga yetdi. Xo'jalik taraqqiyoti, qulay dengiz yo'llari, eski va yangi karvon yo'llarining namunali saqlanishi, pul muomalasining rivojlanishi xalqaro savdoni yanada o'sishiga olib keladi. Fors davlati hududidan bir necha xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan yo'llar o'tgan. Ulardan biri Lidiyadan boshlanib, Kichik Osiyoni kesib o'tib, Bobilgacha borgan. Boshqasi Bobil va Suzadan o'tib Pasargadgacha davom etgan. Bobil va Ekbatanni birlashtirgan savdo yo'li Baqtriya va Hind chegaralarigacha yetadi. Uzunligi 84 km.li kanalni qayta tiklashdi. Mamlakatni turli hududlari o'rtasida savdo aloqalari kuchaygan.

Misr Yunonistonga g'alla, polotno eksport qilib, yinigacha bo'lgan 84 kmli kanalni tiklaydi. Mamlakatning turli hududlari orasida sau yerdan vino va zaytun moyi sotib olgan, boshqa viloyatlarni oltin, fil suyagi bilan ta'minlagan. Hindistondan oltin, fil suyagi, xushbo'y moylar, Arabistondan oltin, So'g'diyonadan lazurit, serdolik, Xorazmdan feruza chiqarilgan. Bolqondagi yunon shaharlari kulolchilik mahsulotlari, Bobil g'alla, Kichik Osiyo temir va boshqa rudalarni ishlab chiqaradi. Xalqaro dengiz savdosi finikiyaliklar qo'lida qoladi.

Qadimgi jamiyatda qullar mehnatidan foydalanish yuqori darajada edi. Qullar oldi-sotdi qilingan va turli ishlarda ishlatilgan. Asir qullar soni juda ko'p edi, fors podsholarining markazlashgan yirik xo'jaliklarida ishlaydigan ishchilar (kurtashlar deb atalgan), boshqa joylardan qul qilib olib kelingan. Kurtashlarning bir qismi davlat fuqarosi deb hisoblangan.

Qadimgi Eron madaniyati

Qadimgi Eron mafkurasida er. avv. I ming yillikda shakllangan diniy ta'limot zardushtiylik muhim o'rin egalladi. Zardushtiylik Midiya podshosi Astiag davridayoq rasmiy dinga aylangan edi. Zardushtiylik dinining kohinlari diniy an'ana urf-odat va rasmlarini saqlovchi maglar bo'lgan. Zardushtiylik odamlarni qurbonlik qilishni taqiqladi, odamlarni bir-biriga mehribon bo'lishni targ'ib qildi. Doro I er. avv. 520-yil atrofida zardushtiylikni rasmiy davlat dini deb e'lon qildi.

Forsda qadimgi zardushtiylik tabiat xudolari Mitra (quyosh xudosi), Anaxita (suv va hosildorlik xudosi) va yorug'lik, oy, shamol kabilarni o'zida ifodalagan xudolarga sig'inilgan. Fors podsholari zardushtiylikning afzalligini tan olib, rasmiy din sifatida qabul qilgan bo'lsalarda, eng qadimgi xudolardan voz kechmaganlar.

Ahmoniyalar boshqa dinlarga ham homiylik qilganlar. Doro I Bobil, Elam va Yaxudiyadagi buzib tashlangan ibodatxonalarni qayta tiklashga buyruq beradi. Misr ishg'ol qilingach, Kambiz Misr urf-odatlari bo'yicha toj kiydi. U Sais shahridagi ma'buda Neyt ibodatxonasida diniy marosimlarga qatnashadi. Doro I o'zini ma'buda Neytning o'g'li deb e'lon qiladi, xudo Amon va boshqa Misr xudolariga bag'ishlab ibodatxonalar quradi.

Diniy e'tiqodni markazlashtirish maqsadida Kserks (er. avv. IV asr) Eronda diniy islohot o'tkazadi. U Mitra, Anaxita va Zardusht inkor qilgan boshqa qadimgi ibodatxonalarni yo'q qilmoqchi bo'ladi. Bu islohot o'z maqsadiga erishmaydi, yarim asrdan so'ng, qadimgi xudolarga sig'inish yana keng avj oladi. Ahmoniyalar ibodatxonalarni iqtisodiy qudrati haddan tashqari kuchayib ketmasligiga yo'l qo'ymaslik uchun Misr, Bobil va Kichik Osiyodagi ibodatxonalarni davlat soliq majburiyatlarini o'tashga majbur qiladilar.

Ahmoniyalar davlati uchun turli xalqlarning madaniyati va diniy qarashlarni sinkretizmi xarakterli edi. Mamlakat turli hududlarining doimiy iqtisodiy-ijtimoiy va siyosiy aloqasi, madaniyatlarining o'zaro ta'siriga ijobiy turtki beradi. Turli xalqlarning yagona davlat hududiga yashab turishi xalqlarning, ilmiy bilimlari, san'at va adabiyotlarning bir-birini boyitishiga olib keldi.

Forslar va boshqa xalq-elatlar Bobil, Misr va Elamning qadimiy madaniyatlarini o'zlashtirib oladilar. Forslarning eng katta madaniy yutuqlaridan biri o'ziga xos mixxatning yaratil-

ishi bo'lgan. Fors mixxati akkad alfavitidan farq qilgan holda bor-yo'g'i 40 belgidan iborat bo'lib deyarli alfavitli yozuv bo'lgan.

Qadimgi fors me'morchiligining ulug'vor inshootlari Pasargad va Suzadagi saroy ansambllari edi. Pasargad shahri maydoni 135000 kv.mni tashkil qiladi. Bundan tashqari, 12000 kv.m sun'iy maydon hosil qilingan. Tog' qiyaliklarini tekislash bilan bu sun'iy maydonda shahar uch tomondan devor bilan o'rab olinib, to'rtinchi tomoni tog' qoyasiga chiqadi. Fors podsholari barpo qilgan Persepol saroyiga 110 zinapoyali keng hashamatli pillapoyadan chiqilar edi. Doro I ning saroyi (apadana) 3600 kv.m. katta, tomining balandligi 20 m bo'lgan 72 ustunli zali bilan mashhurdir. Zinapoyaning bir tomonida relyeflar bilan 33 qaram xalqlarning xiroj olib kelayotgani tasvirlangan. Bu haqiqiy etnografik muzey, qaysiki bu yerda turli xalq va qabilalarning o'ziga xos kiyimlari, qurollari va ularning kasblarini ifodalaydigan tasvirlari toshga o'yib tushirilgan. Persepolda boshqa ahmoniy podsholarning saroylari ham joylashgan.

Persepoldan 3 km. uzoqlikda Naqshi Rostam deb nomlangan qoyalarda Doro I va boshqa fors podsholarining relyeflar bilan bezatilgan qabrlari mavjud. Doro I davrida Suzada katta qurilishlar olib borilgan. Qurilish ashyolari 12 mamlakatdan olib kelingan. Doro I ning yozuvlarida shunday deyilgan: «Kedr daraxti Livan tog'laridan olib kelingan, Suzaga uni kariylar, bobilliklar olib kelishdi. Yog'och Gandxara va Karmaniyadan olib kelingan. Bu yerda ishlatilgan oltin Lidiya va Baqtriyadan olib kelingan. Feruza Xorazmdan, kumush, eban daraxti Misrdan, saroy devorlari uchun bezaklar Ioniyan, fil suyagi Efiopiya va Kariyadan olib kelingan edi. Tillakor ustalar midiyalik va misrliklar edi. Yog'ochga naqsh beradiganlar misrliklar bo'lgan. Ahmoniy-larning saroylari fors davlatining kuch-qudratini ramziy ma'noda aks ettirishi kerak edi.

Qadimgi fors san'ati, Eron madaniyati an'analari Bobil, Misr, Osuriya va boshqa xalqlarning badiiy an'analari va texnika usullarining sintezi edi. Qadimgi fors san'ati namunalari ichida nozik did bilan ishlangan toshdan ishlangan vazalar, metall qadah, fil suyagidan yasalgan riton qadahlar, zeb-ziynat buyumlari, lazurit haykallar mavjud. Badiiy buyumlar ichida agat, xalqidon, yashma kabi qimmatbaho toshlardan ishlangan silindrsimon nuhlarda podsholar, afsonaviy qahramonlar va afsonaviy mavjudotlar tasviri tushirilgan. Ular nihoyatda mohirlik, bilan yasalgan bo'lib, haqiqiy

san'at asari hisoblanadi. Fors san'atida, ayniqsa, o'simlik va hayvonlarni hayotiy tasvirlari bo'lgan badiiy buyumlar bizni hozirgacha hayratga soladi.

Tayanch iboralar

Elburs, Turkman, Xuroson, Zagros, Xorun, Kerxa, Elam, lubey, mixxat, Doro I, Persepol, Pasargad, Kserks, Gerodot, Fukudid, Diodor, Grishman, Elamtu, Midiya, Suza, Astiag, Ahmoniy-lar, Manna podsholigi, Parsuash, Oromiy, zardushtiylik, Mitra, Axriman, Axuramazda, Naqshi Rustam.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T: 1998-yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо». - М.: 2004.

Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державо. М. Дандамаев М.А. Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. М.: 1980.

Фрай Р. Наследие Ирана. М.: 1972.

Хинс В. Государство Элам. М.: 1977.

Asosiy sanalar

Er. avv. III ming yillik boshlari	Ilk davlat birlashmalarining tashkil topishi
Er. avv. XXII asr	Markazi Suza bo'lgan Elam davlatining paydo bo'lishi
Er. avv. VIII-VI asrlar	Elamning Osuriya bilan kurashi
Er. avv. 673-672-yillar	Midiya davlatining tashkil topishi
Er. avv. 558-530-yillar	Kayxusrav II hukmronligi
Er. avv. 550-yil	Midiyani bosib olinishi
Er. avv. 547-yil	Lidiyani bosib olinishi
Er. avv. 545-539-yillar	O'rta Osiyoni bosib olinishi
Er. avv. 539-yil	Babilning bosib olinishi
Er. avv. 525-yil	Misrni bosib olinishi
Er. avv. 522-486-yillar	Doro I hukmronligi. Ma'muriy-moliyaviy islohotlar.

Er. avv. 499–449-yillar
Er. avv. 334–330-yillar

Yunon-fors urushlari
Yunon-makedonlarning yuri-
shi va ahmoniyalar davlati-
ning yemirilishi

Mustaqil ish mavzulari

Ahmoniyalar davlatining shakllanishi.
Gerodot tarixida Fors davlati tasviri.
Doro I islohotlari.
Ahmoniyalar Eroni madaniyati.
Qadimgi Fors jamiyatining ijtimoiy qatlamlari.
Ahmoniyalar Eroni va Sharq dunyosi.

23-rasm. Sher ovi. Er. avv.
883–859 yillar. London. Bri-
taniya muzeyi.

24-rasm. Persepol saroyi
kapiteli.
Er. avv. V asr 1 yarmi. Tehron.
Arxeologiya muzeyi.

25-rasm. Sovg'a olib kelish.
Persepol saroyi bo'rtma tasviri
fragmenti.
Er. avv. VI–V asr boshlari.

26-rasm. Jangchi-sak. Bo'rtma
tasvir.
Er. avv. V–IV asrlar London.
Britaniya muzeyi.

27-rasm. Fors jangchilari. (Eron shohi saroyidagi koshinkor boʻrtma rasmlar. Er. avv. V asr boshlari).

QADIMGI JANUBIY OSIYO

Hudud va aholi, davrlashtirish, manbashunoslik va tarixnavislik

Hindistonning bepoyon hududi, iqlim sharoitlari, relyefi, joyi va tuprog'i jihatdan bir necha zonaga bo'linadi. Shimoliy-g'arbiy viloyatlar qadimda qalin o'rmonlar bilan qoplangan. Hind vodiysi-ning tuprog'i juda hosildor. Shu yerda eramizdan avvalgi III ming yillikda janubiy Osiyoda eng qadimgi shahar sivilizatsiyasi shakllandi. Hindiston shimoldan va shimoliy-sharqdan Osiyoning boshqa qismidan Himolay tog'lari bilan ajratilgan. Er. avv. II ming yillikda bu yerdan hind-yevropa qabilalari yo'li o'tgan.

Hind-gang tekisligining markaziy qismi qadimda «oriy» larning «muqaddas yeri» (Ar'yavarta) deb atalgan. Ikki buyuk daryoning oralig'ida va Gangning yuqori qismida er. avv. I ming yillikning birinchi yarmida veda sivilizatsiyasi shakllandi.

Gang daryosining shimoliy-sharqiy havzasida namlik darajasi juda yuqori va boy tropik o'simliklarga ega. Er. avv. I ming yillik o'rtalarida bu hududda keng miqyosda dehqonchilik ishlari boshlanadi. Er. avv. I ming yillikning ikkinchi yarmida bu yerda Qadimgi Hindistonning eng muhim siyosiy va madaniy markazlari vujudga keldi.

Hind-gang tekisligining Dekan (qadimgi hind tilida «Danishna» — janub) yarim orolidan yassi tog'lar ajratib turadi. Dekan yarim orolida faqat eramizning boshlarida yirik davlatlar paydo bo'ldi. Orolning markaziy qismida Shri-Lanka (Seylon) o'rmonli tog'lik hudud. Orolning geografik o'rnini janubiy Hindiston qirg'og'i bilan muntazam aloqalar shartlab keladi.

Janubiy Osiyoning hozirgi aholisining katta qismi asosiy yevropoid irqiga mansub. Faqat yarim orolning janubiy qismi va Shri-Lankaning aholisi irqiy belgilariga qarab (badani, sochining qora rangi va boshqalar) avstroloidlarga yaqin turadi. Shimoliy sharqning qator qabilalari janubiy mongoloid irqiga mansub.

Shimolda hind-yevropa tillari (hind, bengal va boshqalar), janubda dravid (masalan, tamil.) Dekan va shimoliy-sharqiy Hindistonning qator tillari janubiy-sharqiy Osiyo, Tibetda va Xi-toyda tibet-birma va mund tillari bilan yaqin turadi. Shri-Lanka aholisining ko'pchilik qismi hind-yevropa (singal) tilida ozchilik qismi dravid (tamil) tilida so'zlashadi.

Ma'lumki, hind-yevropa tillarida so'zlashuvchi oriylar Hindis-tonga er. avv. II ming yillikda kirib kelganlar. Singallar materik-dan Shri-Lankada er. avv. I ming yillikda paydo bo'lganlar.

Davrlashtirish

Janubiy Osiyning qadimgi tarixi quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Eng qadimgi hind sivilizatsiyasi taxminan er. avv. XXIII–XVIII asrlar bilan belgilanadi. (ilk shaharlar, davlatlarning paydo bo'lishi)

2. Er. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmida oriylarning paydo bo'lishi. Er. avv. II ming yillikning oxiridan er. avv. VII asrgacha «Veda» davri. Bu davrda yaratilgan muqaddas kitoblar «vedalar» nomi bilan mashhur.

3. «Budda davri». Er. avv. VI–III asrlar. Budda dinining paydo bo'lishi va tarqalishi davri. Bu davrda iqtisodiyotning yuqori taraqqiyoti, shaharlarni shakllanishi-yirik davlatlar Mauriylar Umum Hind davlatining tashkil topishi.

4. Er. avv. II asrdan eramizning V asrigacha . «Klassik davr» janubiy Osiyo mamlakatlarining iqtisodiyoti va madaniyatini gullab-yashnagan davri.

Manbalar

Janubiy Osiyoga xos jihat taraqqiyotning merosiyligi va davomiyligidir. Qadimgi va o'rta asrlarda bu yerda keskin etnik o'zgarishlar yuz bermadi. Ijtimoiy munosabatlarda kasta tuzumi va madaniy an'analarning barqarorligi ko'rinib turadi. Qadimgi Hindistonning ko'pgina asarlari hozirgacha hinduizm va bud-dizmning muqaddas kitoblari hisoblanadi. Yozma manbalar bizgacha juda ko'plab yetib kelgan. Sanskrit tilini o'rganish qadimgi til grammatik asarlariga, asosan Panini grammatikasiga (er. avv. IV asr) asoslanadi. Adabiyot asosan diniy madhiyalar (rig-veda va boshqa vedalar) ritual sharhlar, nasihatlar to'plamidan iborat.

Ijtimoiy munosabatlarni o'rganish uchun asosiy manba bo'lib, diniy-axloqiy majburiyat-draxmalar («Manu qonunlari») siyosat san'ati to'g'risidagi (Artxashastra), muhabbat to'g'risidagi (Kamasutra) maxsus traktatlardan foydalaniladi. Bu manbalarda fikrlar sxolastik, an'anaviy ruhda bayon qilingan, shu bilan birga bu asarlar qachon va qayerda tuzilganligini aniqlash mumkin emas. Tarixiy voqealar adabiyotda kam tilga olinadi. U ko'p hollarda yarim afsonaviy kissalarda aks etadi. Yilnomalar eramizning I asrlarida Seylondagi budda monastirlarida tuzilgan va boshqa asosan budda ta'limotiga oid siyosiy-xo'jalik hujjatlari bo'lgan.

Davlat va xususiy arxivlar yetib kelmagan. Hujjatlar palma daraxti barglari, po'stloq yoki mato parchasi kabi mo'rt asosda yozilgani uchun saqlanmagan.

Bizgacha faqat eramizdan avvalgi III–II ming yilliklarga oid o'qish qiyin bo'lgan Hind sivilizatsiyasiga oid muhrlardagi qisqa yozuvlar va Ashoki davri (er. avv. III asr) yozuvlarigina yetib kelgan.

Qadimgi Hindistonda qurilish materiali sifatida asosan yog'och ishlatilgan. Tosh va bronza haykaltaroshligi keyingi asrlardagina paydo bo'lgan. Yana shuningdek, Hind qadimiy obidalarini o'rganish asosan XX asrda boshlandi. Faqat ozgina shaharlar, Moxenjo-Daro, Xarappa katta maydonlarda qazib ochildi.

Tarixnavislik

Janubiy Osiyo tarixini o'rganish XVII oxiridan aniqrog'i, 1784-yil Kalkuttada sharqshunoslarning birlashmasi Osiyo jamiyatiga asos solinishidan boshlandi. XVIII asr oxirida sanskrit adabiyotining yodgorliklari: «Manu qonunlari», Kalidasining «Shakuntali» dramasi, falsafiy poema «Bhagavadgita» tarjima qilindi.

Nemis tadqiqotchilari Hindistonda jahon madaniyatining ildizini qidirdilar. XIX asrning birinchi yarmida sanskrit tilining qadimgi fors, lotin va yunon tillari bilan qarindoshligi nazariyasi ilmiy asoslandi. XIX asrning o'rtalarida va ikkinchi yarmida hind adabiyotning yodgorliklari asosan vedalarni tarjima qilish va chop qilish yuzasidan muhim ishlar qilindi. Jumladan, Sharqning muqaddas kitoblari 50 tomli (Oksford universitetida Maks Myuller asos solgan) seriya, ko'p tomli sanskrit lug'atlari paydo bo'ldi. XIX asrning oxirida T.Ris, Devids pali tilidagi matnlarini o'rganish va chop etish jamiyatini tashkil etdilar.

XIX asrning 70-yillari XX asrning boshlarida Hindistonda arxeologik qazishlar boshlandi. Asrimizning 20–30-yillarida janubiy Osiyoning eng qadimgi hind sivilizatsiyasi ochildi. XX asr boshlarida hindshunoslikning umumiy konsepsiyasida yevrosentrizm an'anasi kuchli edi. Qadimgi hind jamiyati turg'un, mustaqil taraqqiyotga qobiliyatsiz, hind davlati teokratik va despotik, tafakkur chalg'itilgan va faqat diniy deb talqin qilindi. Hindistonga madeoniyalik Iskandarning yurishini siyosiy ahamiyati bo'rttirib ko'rsatildi. Hind madaniyatining muhim yutuqlari (epik asarlar, poeziya, teatr) yunonlardan o'zlashtirilgan deb ko'rsatildi.

Faqat XX asrning birinchi yarmida hind milliy tarixnavisligining juda katta tadqiqotlari bunday qarashlarning asossizligini ko'rsatdi. Hind milliy tarixnavisligi manbalarda ko'p hollarda yetarlicha tanqidiy tahlil etilmaydi. Qadimgi tarix ma'lum darajada modernizatsiya qilindi.

Hind sivilizatsiyasi

Janubiy Osiyoda eng qadimgi bo'lgan hind sivilizatsiyasi Hind daryosi vodiysida (hozir asosan Pokiston hududi taxminan er. avv. XXII–XVI asrlar) paydo bo'lib, qadimgi Sharq sivilizatsiyalaridan paydo bo'lishiga ko'ra uchinchi hisoblanadi.

Hind daryosining g'arbida neolit davrida er. avv. VII–VI ming yilliklarda aholi dehqonchilik bilan shug'ullana boshlaydi. Vodiya paxsa uyli kichik qo'rg'onlar paydo bo'ladi. Dastlabki ikki shahar markazi Moxenjo-Daro va Xarappa, keyinchalik Chanxo-Daro va Kalibangan qazib ochiladi. Hozirgi vaqtda Hind vodiysi havzasida Hind sivilizatsiyasining bir necha yuz qo'rg'onlari ochilgan.

Moxenjo-Daro, Xarappa va Kalibangan shaharlari qurilishi ikki qismli rejaga ega. Shaharning bir qismi sun'iy tepalikda qurilib devor bilan o'ralgan. Bu ma'muriy-diniy inshootlar deb taxmin qilinadi. Moxenjo-Daro qal'asida topilgan katta inshoot yoki hokim qarorgohi bo'lgan. Uning yaqinida diniy marosimlar uchun xizmat qiladigan basseyn topilgan. Xarappa qal'asida ulkan g'alla ombori qurilgan.

Moxenjo-Daro bir necha o'n ming kishi yashaydigan 2 kv. km. maydondan iborat. To'g'ri ko'chalar o'n metrgacha kenglikda qurilgan. Uylar 2 qavatli, kanalizatsiyaga ega. Shahar hunarmandchiligi to'g'risida aniq tasavvur hosil qilish mumkin. Kulolchilik, to'qimachilik yuqori darajada rivojlangan. Haykalchalar kichik hajmda, hokim-kohin, yalang'och ayolning (raqqosa deb taxmin qilinadi), jez haykalchalari topilgan. Ikki to'g'ri burchakli muhrlar topilib, ularning ko'pchiligida mifologik manzaralar tasviri tushirilgan. Bu yerda topilgan boshqa muhrlarga o'xshash buyumlar Hind vodiysidan uzoq bo'lgan Baxreyn orollari, Mesopotamiyadan, Eron va Turkmanistondan topilgan. Bu Moxenjo-Daro va Xarappaning qadimgi Sharq sivilizatsiyalari bilan keng aloqada bo'lganidan dalolat beradi.

Moddiy madaniyat va san'at yodgorliklari asosida, Hind vodiysi aholisining diniy tasavvurlari to'g'risida tushuncha hosil

qilish mumkin. Muhrlardagi tasvirlar bu yerda yashagan aholi-ning daraxtlar, hayvonlar, osmon jismlariga e'tiqod qilganidan guvohlik beradi. Ona ma'buda haykalchasi dinning dehqonchilik xususiyatini ko'rsatadi. To'rt hayvon qurshovida log holatida turgan erkak ma'bud dunyoning to'rt tomonini hukmdori deb qaraladi.

Er. avv. XVIII asr oxirida Xarappa madaniyati tushkunlikka tushib, sekin-asta halok bo'ladi. Hind sivilizatsiyasining siyosiy va ijtimoiy tizimi to'g'risida faqat umumiy tasavvur qilish mumkin. Qal'a va shahar rejasi davlat hokimiyati mavjudligidan darak beradi. G'alla ombori va ishchilar uchun xonalar mavjudligi bu hududni aynan Mesopotamiyadagi mavjud ibodatxona, davlat xo'jaligi bilan o'xshashligini ko'rsatadi. Ishlab chiqarish taraqqiyoti darajasi, shaharlar va yozuvning mavjudligi, uy-joy inshootlari hajmlarining katta-kichikligi aholi o'rtasida ijtimoiy tengsizlikni mavjudligidan darak beradi.

«Veda davri». Shimoliy Hindistonda ilk davlatlarning tashkil topishi.

(er. avv. XIII–VII asrlar)

Er. avv. II ming yillikning oxiri I ming yillik boshlarida Shimoliy Hindiston tarixining asosiy manbalari «vedalar» Hind diniy adabiyotining eng qadimgi yodgorliklaridir. Vedalar madhiyalar, qo'shiqlar, qurbonlik aytishlari, muqaddas marosimni tushuntiradigan keng asarlardan iborat to'plamlardir. Til, din va mitologiya bo'yicha ular «Avesto» bilan o'xshashdir. «Avesto» vedalari tadqiqotchilarning fikricha «Orij (ariya-so'zidan «olijjanob») qabilalari tomonidan tuzilgan.

Tuzilish bo'yicha «vedalar» ilk veda (er. avv. I ming yillik boshlari) va so'nggi veda (er. avv. IX–VII asrlar) davrlariga bo'linadi.

«Rigveda» (hind-oriylarning vedalarini eng qadimgi qismi)da uchraydigan geografik nomlarga ko'ra, u Panjobda tuzilgan so'nggi veda matnlari shakllangan paytda orij qabilalari hind-gang tekisligining butun markaziy qismiga tarqalgan edi. «Rigveda» yaratilgan davrida oriylarda sinfiy jamiyat va davlat hali shakllanmagan edi. Iqtisodiyotda yirik qoramolchilikka asoslangan chorvachilik rivojlangan, dehqonchilikka e'tibor berilmagan. Oriylar mis va jezdan foydalanganlar, uy-joyni qamish va loydan qurganlar.

Gang daryosini yuqori qismi, Gang va Jamna o'rtasidagi yer-

lar «Mahabxarat» epik asarining sujetini tashkil qiladi. Ijtimoiy tashkilot qabila bo'lgan, qabila boshlig'i roja-harbiy boshliq va yo'lboshchi sifatida o'z qarindoshi va xizmatkorlariga tayangan. Qabila uch tabaqa: kohinlar, harbiylar va oddiy jamoachilarga bo'lingan. Muhim masalalar yig'ilishda hal qilingan. Vedalarda ko'rsatilgan qo'shnilar bilan podalarni haydab ketish mumkin urushlar oddiy hal bo'lgan. Veda tilida «urush» (gavishta) so'zi «sigirlarni bosib olish» ma'nosini bildiradi. Ilk veda davrida qulchilik mavjud bo'lgan. Qadimda hindcha «dasa» qulni bildirgan so'z ko'pgina veda madhiyalarida uchraydi. Asrlar qulga aylantirilgan. Qul erkaklar veda va dostonlarda kam tilga olinadi, ayol qullar to'g'risida ko'p so'zlanadi.

So'nggi veda davrida iqtisodiyot, ijtimoiy-siyosiy tuzumda keskin o'zgarishlar yuz bergan. Dehqonchilik rivojlanib, hind-gang vodiysida keng dalalar o'zlashtiriladi, daraxtning qattiq yog'ochidan omoch yasay boshlanadi. Eshaklar asosiy yuk tortish vazifasini o'tagan. Sutlik ovqat kundalik yemish bo'lgan. Bayramlarda chorva mollari mo'l-ko'l qurbonlik qilingan.

Temirdan faqat kamon o'qi, nayza uchlari tayyorlangan, uylar yog'och va bambukdan qurilgan, «Rigveda» (hind-yevropaliklarning mashhur kitobi) davrida harbiy yo'lboshchilar aravalarda jang qilganlar. Mahabxaratda yengil jang aravalari to'g'risida eslatiladi. Jang aravalarida poygalar o'tkazilgan. Diniy va epik asarlarda aholining asosiy qismi to'g'risida ma'lumotlar juda kam.

Erkin va to'la huquqli dehqonlar jamoani tashkil qilib bir yoki bir necha qishloqda yashaganlar. Jamoatchilar qo'shni va qon-qarindosh aloqalar asosida birlashganlar. Eng muhim masalalar urug' yig'inlarida hal qilinib, yig'ilishib, butun jamoa nomidan asosiy marosimlar bajarilgan.

Qishloq aholisining bir qismi to'la huquqli bo'lmagan. Ular boshqa joydan ko'chib kelgan kishilar bo'lgan. To'la huquqli bo'lmaganlar xizmat ko'rsatadigan sohalar, jumladan, hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar. Qishloqda keskin mulkiy taqabalanishga jamoa ichki aloqalarining o'ta mustahkamligi qarshilik ko'rsatgan edi. So'nggi veda davrida o'z-o'zini boshqarish qishloq jamoasi bilan cheklanib qoladi. Qabila va qabilalararo munosabatlardagi barcha masalalar hokim va yo'lboshchilar vakolatiga kiradi.

Er. avv. II ming yillik oxiri I ming yillik boshlarida Shimoliy Hindistonning ijtimoiy-siyosiy taraqqiyoti jamiyatning «kohinlar», qabila harbiy zodagonlari, kshatriylar to'la huquqli

xalq, vayshi jamoani pastki to'la huquqli bo'lmagan aholi qismi shudra (qullar) kabi to'rt qatlamini vujudga keltiradi.

Har bir qatlam epik toifalar — varna (so'zma-so'z «nav»)ga aylanadi. Har bir varna vakilining merosiy mavqei ularning mashg'uloti va diniy majburiyatlarini belgilagan. Kohinlik va o'qituvchilik majburiyati braxmanlarga, jang qilish va boshqarish kshatriylarga mehnat qilish, shudralarga uch oliy varnalarga so'zsiz xizmat qilish majburiyati yuklatilgan. Bu toifaviy mavqe merosiy bo'lib o'tgan. Har bir varna o'z huquqi, o'z ovqati, kiyimi, uy anjomi, kiyimini kangi va boshqalar qat'iy belgilangan edi. Braxmanlar turli varnalar ilk odam Purushi jismini turli qismi (braxmanlar og'zidan, kshatriylar qo'lidan, vayshhilar sonidan, shudralar tovonidan)dan yaratilgan deb o'qitar edilar.

Tayanch iboralar

Oriylar, Aryavarta, Gang, Dekan, hind-yevropa tillari, Veda davri, Budda davri, Klassik davr, Rigveda, Xarappa, «Manu qonunlari», Moxinjo-Daro, Kalidasi, Bxagavagita, T. Ris, sanskrit, Chanxo-Daro, Kalibangan, Maxabxarat, Braxman, vayshi, shudra, kshatriy, varna.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо».-М.: 2004.

Бонгард Левин Г.М. Индия эпохи Маурев. М.: 1978.

Бонгард Левин Г.М. Индия в древности. М.: 1985.

Шарма Р.С. Древнииндийское общество. М.: 1987.

Закону Ману. М.: 1960.

Asosiy sanalar

Er. avv. V–IV ming yillar

Er. avv. XXIII–XVIII asrlar

Er. avv. XIII asr

Shimoliy-g'arbiy Hindiston-dagi neolit madaniyati

Qadimgi Hind sivilizatsiyasi

Shimoliy-g'arbiy Hindistonda hind-oriy qabilalarni joylashuvi. «Rigveda» ni yaratilishi

Er. avv. IX–VII asrlar

«Soʻnggi veda» davri Shimo-
liy Hindistonda davlatlarni
paydo boʻlishi Gang vodi-
yini oʻzlashtirishi

Mustaqil ish mavzulari

Qadimgi Hind sivilizatsiyasi (er. avv. XXIII–XVIII asrlar).

«Veda davri»da Hind jamiyati Qadimgi Hindiston tarixi tarix-
navisligi ilk davlatlarning shakllanishi.

Budda davri: Er. avv. VI–III asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqi-yot. Umum Hindiston davlatining vujudga kelishi.
«Klassik davr» (er. avv. II asr-eramizning V asri)

Budda davri

Eramizdan avvalgi I ming yillik oʻrtalarida Shimoliy Hindiston jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarida keskin oʻzgarishlar yuz beradi. Bu oʻzgarishlar toʻgʻrisida arxeologik va yozma manbalar, ayniqsa, budda manbalari boy maʼlumot beradi. Er. avv VI–V asrda tarqalgan yangi Budda dini asoschisi Sidxartka Gautama hozirgi Nepal hududida joylashgan uncha katta boʻlmagan shakyalarning oligarxik birlashmasining urugʻidan kelib chiqqan.

Hind-gang tekisligida temir qurollarning tarqalishi sunʼiy sugʻorish inshootlarni qurish va muntazam hosil olish imkoniyatini tugʻdiradi. Hindistonning shimoliy-sharqida sugʻorma dehqonchilik sharoitida asosiy ekin sholi boʻlgan.

Bu davrda shaharlar aholisining soni keskin oshadi. Tovar – pul munosabatlarining oʻsishi natijasida er. avv. I ming yillik oʻrtalarida tanga pul zarb qilina boshlaydi. Yirik shaharlarning maydoni Udjayin va Kaushanbi – 1,5–2,5 kv. km.ni tashkil etgan. Bu oʻsha davrdagi eng mashhur yunon shaharlari maydoni bilan teng edi. Salavkiylar davlatining elchisi yunon Megasfen elchi sifatida Maurilar saroyiga kelganda Pataliputra shahri devorlarini uzunligi 30 km deb hisoblaydi.

Hind afsonalarida shahar boshqaruvi va ijtimoiy tuzilishi toʻgʻrisida qimmatli maʼlumotlar mavjud. Ularda savdogarlar birlashmalari va hunarmandlarning sex tashkilotlari eslatiladi.

Qishloqda oila yetakchi oʻrin tutgan. Oila boshligʻi ota yerchorvani oila nomidan boshqargan. Ayollar hurmat qilinsada, lekin mulk huquqiga ega boʻlmaganlar. Patriarxal oilada bir necha avlod yashagan. Xususiy mulkchilikning rivojlanishi mulkiy tengsizlikka olib kelgan. Qarzi uchun qul qilish keng tarqaladi. Faqat jamoa munosabalarining mustahkamligi bu jarayonni maʼlum jihatdan jilovlab turadi.

Er. avv. I ming yillik oʻrtalarida hokim (roja)lar davlat boshqaruvida shakllanayotgan maʼmuriy apparat va xizmatga tortilayotgan aslzoda boʻlmagan kishilarga tayanganlar. Hokim uchun asosiy tayanch kuch qoʻshin edi. Armiyada yengil jang aravalari oʻrnini ogʻir kvadrigalar egallaydi, otliq qoʻshinlardan keng foy-

dalanildi, jangovar fillardan qo'shin tuzila boshlanadi. Qo'shin endilikda muntazam xarakterga ega bo'ladi.

Er. avv. I ming yillik o'rtalarida Hindistonda yirik davlatlar paydo bo'ladi. Ularning ko'pchiligida alohida sulolalar, faqat ayrimlarida oligarxiya hukmron edi. Magatxa va Koshala Gang daryosining quyi oqimida, Gang va Yamun oralig'ida Vatsa, Avanti davlatlari o'rtasida yetakchilik uchun kurash olib boradilar. Er. avv. IV asrda Magatxa davlati kuchli ta'sirga ega bo'ladi va yuz yil o'tgach u birinchi umumhind davlatiga asos soladi.

Er. avv. IV asrda Shimoliy Hindistonda Panjobdan to Bengaliyagacha bo'lgan yerlar Mauri urug'idan bo'lgan Magadxilik zodagon Chandragupta (er. avv. 317-yil hokimiyatni egallagan) tomonidan bo'ysundiriladi. Uning vorisi davrida Maurilar hokimiyati Dekan hududigacha yetib boradi.

Ashoki (er. avv. 264–231-yillar) davrida er.avv. III asrda Maurilar davlati gullab-yashnaydi. Umumhind davlatining hukmdori o'zini faqat Magatxa davlatini podshosi deb hisoblagan. Bosqinchilik urushlari ma'muriy apparatni to'liq almashtirish va eski siyosiy tuzumni o'zgartirishga olib kelmaydi. Magatxa podshosi maxsus amaldorlarni har uch yoki besh yilda bir marta viloyatlarga nazorat uchun yuborgan.

Podsho hokimiyati poytaxtda oliy mansablarni egallagan zodagonlar va podsho qarindoshlaridan tuzilgan podsho kengashi bilan cheklangan. U o'z navbatida podsholar ham urug' zodagonlari kshatriylarning imtiyozlarini cheklashga harakat qilgan. Ularni o'z tarafdorlari bilan almashtirishga harakat qiladi. Podsholar o'z qo'llariga moliyaviy boshqaruvni to'plab davlat xazinasini to'ldirishga uringanlar.

Hindistondagi barcha davlatlarning hukmdorlari noan'anaviy dinlarga, asosan budda diniga homiylik qilganlar. Mauriylar budda dini targ'ibotiga jiddiy e'tibor berganlar. Turli mamlakatlarga budda g'oyalarini targ'ib qilish uchun missionerlar yuborilgan. Ayniqsa, Hindiston bilan yaqin aloqa bo'lgan viloyatlarda budda ta'limoti tez qabul qilinadi. Shri-Lankada bu jarayon tez yoyiladi.

Mahalliy tarixnavis bu yerda dehqonchilik, hunar va davlatchilikni paydo bo'lishini er. avv. V asrda Shimoliy Hindistondan kelganlar faoliyati bilan bog'ladi. Shaxzoda Singala («Yulbars») ularning boshida turgan. Uning nomi bilan mamlakatdagi hukmron etnik guruh aholi aytila boshladi. Arxeologik qazishmalar ham er. avv. I ming yillik o'rtalarida Shri-Lankada bir-

daniga temir asri madaniyati paydo bo'lganidan guvohlik beradi. Seylon xronikalari Ashokining ukasi maxsus missiya bilan mahalliy hokimni Buddha ta'limotini afzalligiga ishontirgani va tez orada bu yerda birinchi budda monastirlari paydo bo'lgani to'g'risida hikoya qiladi. Shri-Lanka Ashoki davridan to shu kungacha Buddha dini hukmron bo'lgan mamlakatdir.

Er. avv. IV–III asrlarda sekin-asta umumhind davlati tashkil topa boshlaydi. Bu butun janubiy Osiyoning barcha hududlarining sivilizatsiyalashuvida muhim rol o'ynagan. Er. avv. II asr boshlarida bu siyosiy birlashma parchalanib ketadi, lekin u to'g'risida xotira qoldi. Madaniy birlik davlat paydo bo'ladi. Ashoki kapiteliidagi to'rt sher hozirgi kunda Hindiston Respublikasining milliy ramzi hisoblanadi.

«Klassik davr». Janubiy Osiyoning siyosiy tarixi (er. avv. II asrdan-eramizning V asrigacha). Ijtimoiy tuzum

Er. avv. II asr boshlarida Maurilarning so'nggi vakili hukmronligi tugab, shu vaqtdan mamlakatda uzoq siyosiy tushkunlik boshlandi.

Shimoliy-g'arbiy Hindistonda yunon-baqtriyaliklar paydo bo'ldi va ular Gandxarada o'rnashib qoldilar. Er. avv. I asrlarda sak qabilalari kirib kelib, shimoliy-g'arbda bir necha davlatlarni barpo qiladilar. Sak podsholari o'zlarini «buyuk podsholar podshosi» deb ataydilar. Yirik davlat birlashmalarida noiblik, satrapliklar joriy qilinib, hududlarda satrap (kshatrap) ancha mustaqil bo'lgan.

Eramizning boshlarida shimoliy-g'arbiy Eronning ba'zi viloyatlari parfiyaliklarga bo'ysundi. Eramizning I asrida Markaziy Osiyoda Kushon davlati yetakchi rol o'ynaydi. Kushonlar Hindistonning shimoli-g'arbiy qismida o'rnashib oladilar.

Eramizning IV–V asrlarida Magatxa Gupta sulolasi hukmronligi ostida yana rivojlana boshladi. IV asr o'rtalarida Samudragupta (335–380-yillar) davrida Magadxa qudratli davlatga aylanadi. Samudragupta shimoliy Hindistonda unga yaqin davlatlarni, Dekanda o'n besh davlatchani tugatadi. Magatxaga janubda Tamish shahri Kanchini, shimolda Nepal va Assam kabi chegara viloyatlar ham qaram bo'ladilar. Dekan viloyati g'olibona yurishga qaramasdan Gupta davlati tarkibiga kirmaydi. Chandragupta II (380–445-yillar davrida) Gupta davlati gullab-yashnadi. Uning davri hind tarixining «oltin davri» hisoblanadi. Uning vorislari

davrida o'zaro urushlar kuchayib ketadi. O'rta Osiyodan kelgan ef-talitlar V asrda Gupta davlatini qulatdi. V asrda shimoliy Hindiston kichik davlatchalarga bo'linib ketadi.

Dekan mamlakatlari tarixida Satavaxan sulolasi alohida o'rin tutadi. Eramizning ikkinchi asrida Satavaxanlar davlati o'z ta-raqqiyotining yuqori cho'qqisiga chiqadi. Uning asosiy markazlari g'arbiy Dekanda edi. III asrda bu davlat parchalanib ketadi. Janubiy eng chekka viloyatlar siyosiy tarixiga oid ma'lumotlar yo'q darajada.

Eramizdan avvalgi I ming yillik oxiri eramizning I asrlari Hind iqtisodiyotining gullab-yashnagan davri hisoblanadi. Hindlar yuqori nav po'lat ishlashni o'zlashtiradilar. Metall san'atining noyob namunasi sifatida Sandra temir ustuni (o'tgan bir yarim ming yil davomida bu temir ustunda biror zang paydo bo'lmagan, bu yodgorlik hozirgacha yetib kelgan). Qal'alardan keyin g'or ibodatxonalari keng tarqaladi.

Turli xil tilda zarb qilingan tangalar paydo bo'ladi. Serqatnov savdo yo'llari Taksila, Madxur, Udjain, Varnasi kabi yirik sha-harlarni qamrab oladi. Varnasi va Madxura ip-gazlama, shimoliy-g'arbiy rayonlar vino, ot, jun, buyumlari bilan, Udjain—qimmatbaho toshlar, fil suyagi bilan, janubiy Hindiston esa zira-vorlari bilan mashhur bo'lgan. Kushon davlati paydo bo'lishi Hindistonni Markaziy Osiyo bilan aloqalarini kuchayishiga va uni Buyuk ipak yo'li savdosida faol qatnashuvi uchun qulay shart-sharoit yaratadi.

Eramizdan avvalgi II—I asrlarda g'arbiy va janubiy Hindis-tonda Misr savdogarlari paydo bo'ladi. Hind okeani orqali Rim bilan janubiy-sharqiy Osiyo, Indoneziya orollari bilan savdo alo-qalari kuchayadi.

Hindistonning ijtimoiy tuzumi to'g'risida umumiy tushuncha hosil qilish mumkin. Qadimgi Hind qishlog'ida jamoa yetakchi o'rin tutgan. Ekin yerlari oilalar o'rtasida taqsimlangan. Jamoa ixtiyorida yaylov, bo'sh yerlar va o'rmonlar qolgan. Jamoa a'zolari yo'l, kanallarni ta'mirlash va ko'rishda ishtirok etganlar. To'la hu-quqli jamoa a'zolari jamoa yig'inida ishtirok etganlar.

Qishloq ichida mulkiy tengsizlik juda kuchli bo'lgan. Yer egalari boy jamoa a'zolarini tashkil qilganlar va yerlarini ijaraga berganlar. Yollanib ishlovchilar, qarzdorlar ko'p bo'lgan. Jamoada kir yuvuvchilar, qorovul, duradgor va kulollar ko'pchilikni tashkil qilgan. Har bir toifadagi kishilarning mavqei o'zgarmas bo'lgan. Har bir hududda bir xil mavqeda

bo'lgan oilalar epik birdamlik kastani tashkil qilganlar. Har bir kasta endogam bo'lgan, chunki uning a'zolari bir-biri bilan qarindosh bo'lgan. Kasta a'zolarini iqtisodiy va diniy marosimlar, urf-odatlar bog'lab turgan.

Boylar va yer egalari o'zlarini braxma-kshatriylarga mansub deb, shahar savdogar sudxo'rlari o'zlarini vayshilar deb hisoblaganlar. Mehnatkashlarning asosiy ommasi hunarmand-dehqonlar va shudra kastasi eng og'ir ishlarni bajarganlar. Qulchilik mavjud bo'lib, qulchilik manbai urush, qarzi uchun qul qilish bo'lib, qashshoqlik natijasida o'zini, o'z bolalarini sotish ham mumkin bo'lgan.

Tayanch iboralar

Megasfen, Maurilar, Singala, Ashoki, roja, Magatxa, Koshala, Gupta sulolasi, Sandra temir ustuni, Satavaxan sulolasi, endogam, kastalar, Gandxara, eftalitlar, kushonlar, Chandragupta, «oltin davr», epik kasta.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.
Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «ЭКСМО».-М.: 2004.
Avdiyev E. Qadimgi Sharq tarixi. 1964 . T.:
Бонгард-Левин Г.М. Индия эпохи Маурев. М.: 1973.
Кочетев А.Н. Будизм. М.: 1983 г. Гл. II
Шарма С.Р. Древнеиндийское общество. М.: 1987.

Asosiy sanalar

Er. avv. VI–V asrlar	Temir qurollarni tarqalishi, shaharlar qurilishi va ijtimoiy-iqtisodiy tuzumdagi o'zgarishlar
Er. avv. V–IV asrlar	Magatxaning yuksalishi. Panini sanskrit grammatikasining yaratilishi
Er. avv. 317–180-yillar	Maurilar umumhind davlati
Er. avv. 268–331-yillar	Ashoki hukmronligi. Budda dinini tarqalishi
Er. avv. II–I asrlar	Shimoliy-g'arbiy Hindistondagi yunon- baqtriyaliklar, saklar va par-

Er. avv. I—III asrlar	fiyaliklarning bostirib kirishi Dekan hududida Sataxavanlar davlatining gullab-yashnashi. Shimoliy-gʻarbiy Hindistonni Kushonlar davlati tarkibiga kirishi. «Arxashastra» va «Manu qonunlari» toʻplamini yaratilishi
Er. avv. 380—415-yillar	Chandragupta II Gupta davlatining gullab-yashnashi. Kalidasidra

Mustaqil ish mavzulari

Er. avv. I ming yillikda Hindistondagi siyosiy birlashmalar.
Maurilar davlati.

Maurilar davrida hind jamiyati.

Eramizning I—V asrlarida Hindiston-Oʻrta Osiyo munosabatlari.

QADIMGI HINDISTON MADANIYATI

Vedalar

Qadimgi hind adabiyotining mashhur yodgorligi «Rigveda»ning minglab madhiyalari va so'nggi veda adabiyotlari oriylarning diniy e'tiqodlari to'g'risida boy ma'lumot beradi.

Qadimgi Hindistonda xudolar pog'onasi mavjud emas. Xudolar samoda yashaydi. Oriylar xudolar tasviriga sig'inganlar. Qurbonlik keltirish, olovga moy quyish, arpa donini tanlash bilan ifodalan-gan, quyoki qurbonlik tutun bilan samoga ko'tarilib, xudolar qurbonlikdan to'yib yerdagi bandalariga ovqat yuboradilar.

Dastlab ibodatxonalar qurish rasm bo'lmagan. Kohinlar yopiq tabaqa bo'lgan. So'nggi veda davrida kohinlar alohida toifa, braxmanlar varnasini tashkil qilganlar va boshqa varnalardan mavqelari yuqoriligiga da'vo qilganlar. Uch varnadan birorta-sining to'la huquqli a'zosi bo'lish uchun faqat bu varnada tug'ilish emas, balki braxman o'qituvchining uyida o'qish va maxsus bag'ishlov marosimlaridan o'tishi lozim edi. Bag'ishlov marosimida bolaga muqaddas ip ilganlar bu «ikkinchi tug'ilish» hisoblangan. Shudralarga marosimga ishtirok etishga ruxsat berilmagan. «Ik-kinchi tug'ilish» marosimi Veda matnlarini o'qish va diniy sirlarni bilish huquqini bergan. Veda matnlarini o'qituvchidan o'quvchiga faqat og'zaki uzatganlar. Natijada vaqt o'tishi bilan matnlar maz-muni o'zgarib ketgan.

Budda dini

Er. avv. I ming yillik o'rtalarida yangi diniy e'tiqodlar vujudga keldi. Ularning eng muhimi budda dinining «Uch qimmat»i edi. Bu Buddaning o'zi, draxma-uning ta'limoti va sangxa-unga e'tiqod qiluvchilar jamoasi hisoblanadi. Budda dinining asoschisi Shaq'ya zodagon urug'idan bo'lgan shaxzoda Sidxartxa Gautama bo'lgan. Uzoq azob chekishlardan so'ng, daraxt soyasida Sidx-artxaga yorug'lik ma'rifati tushadi. Shundan so'ng, Sidxartxa ma'rifatli (Budda) bo'ladi.

Budda ta'limotining o'ziga xos xususiyati u hayotni azoblanish deb tushuntiradi. Azoblanish o'lim va kasalliklar bilangina bog'liq emas, balki eng yaxshi bo'lib qayta tug'ilishlar zanjiri bilan bog'langan. Azob ko'rishning sababi yangi hayotda boylik, huzur-halovat, yaxshi hayot kechirish yoki yaxshi taqdir uchun kuyib-

pishishdir. Qiynalishlardan qutilishning yo'li o'z ruhi, yurish-turishi, ustidan to'la nazorat o'rnatish va buning oxirgi maqsadi nirvana («uchish, sun'iy»)bo'lib, shundan so'ng, kishi zanjirni yorib o'tadi va u boshqa tug'ilmaydi. Buddaviylikni ilk o'qituvchini tasvirlash an'anasi yo'q edi, faqat budda ramziga tayanadigan asosiy e'tiqod inshooti stupa—soyabon ostidagi sun'iy tepalik edi. Dindorlar stupa va undagi Buddha sochi yoki tishiga chapdan o'ngga (quyosh bo'yicha) o'zini gunohlardan holi qilish uchun bu dunyo hayotidan u oilasidan, mulkidan tashqi an'anaviy aloqalardan ruhiy bog'lanishlardan kechishi kerak. Buddha muridlari qizg'ish kiyimda, sochlari taqir olinib, qishloq va shaharlarni kezib, sadaqa so'rab yurganlar. Ularni bxikshu (gadoy) deb ataganlar.

Budda dini uchun turmush marosimi hech qanday ahamiyatga ega emas edi. Dindorlar avvalgiday to'y, o'lim marosimlariga braxmanlarni chaqirar edilar. Buddha matnlari mahalliy so'zlashuv tillarida tuzilgan bo'lib, aholiga tushunarli edi. Braxmanlar esa sanskrit adabiyotini aholining juda ko'p qismidan yashirar edilar. Buddha dini, ayniqsa, shahar aholisi o'rtasida keng tarqaldi, chunki shahar paydo bo'lishining o'zi an'anaviy urug'chilik ijtimoiy aloqalarini yemirilishi, xususiy mulkning paydo bo'lishi, shaxsning jamoadan ajralishi bilan bog'liq edi.

Buddaviylik e'tiqodi yirik davlatlar hukmdorlarining homiyligi ostida bo'ldi. Chunki budda matnlarida jahon hukmronligi g'oyasini ilgari surilib, qaysiki, bu hukmdor orqali adolat podsholigiga asos solinadi degan tushuncha mavjud edi. Adolatni tarqalishi bir vaqtni o'zida hukmdorning hokimiyatini kuchayishi bu diniy g'oyaga to'g'ri kelishini bildiradi. Dastlab budda dini xudosizlar dini edi. Keyinchalik Buddaga nisbatan munosabat o'zgardi. Uning tasviri paydo bo'ldi. Ibodatxonalar qurilib, budda ilohiy mavjudot ekanligi aytila boshlandi. Dunyoning oxirati va uning kelajagida qutqaruvchi Buddaning kelishi tushunchasi shakllana boshlaydi. Buddha maktablari ikki asosiy yo'nalish: «kichik arava» («yoki qutilishning tor yo'li») va «buyuk arava» («yoki qutilishning keng yo'li») dan iborat edi. Ularning birinchisi eng qadimiylikka da'vo qilib, Ashoki davridayoq Lanka orolida va keyin janubiy-sharqiy Osiyoga tarqaldi. «Buyuk arava» ta'limoti yanada kattaroq yutuqlarga erishdi. Kushon podsholari homiyligi ostida bu yo'nalish O'rta Osiyo orqali Eron, Xitoy, Tibet, Mongoliya va Yaponiyaga tarqaldi.

Hinduizm

Hinduizm asosini qadimgi Hindistonning arxaik e'tiqodlari daraxtlar, tog', suv havzalari, ilon, sigir va maymun kabilarga sig'inish tashkil etadi.

Hozirgi kunda ham hinduizmda, qadimgi davrdan boshlab ma'buda onaga sig'inish katta rol o'ynaydi. Hinduizmda bosh yaratuvchi — xudo g'oyasi mavjud. Bu xudo Vishna bo'lib, u hayvonlar sirtlon, baliq, tosh-baqalar, yoki insonlar odatda qora tanli podsho, yoki cho'pon (krishnalar) qiyofalarida namoyon bo'ladi. Vishna boshqa kichik xudolar timsoliga kirishi mumkin. Vishna odatda podsho tojida, ba'zida dunyo iloniday yastanib yotgan holda tasvirlanadi.

Boshqa hinduistlar bosh xudo deb sopol parchalarini osgan asket (davrish) yoki raqqos qiyofasida ifodalanadigan Shivani hisoblaydilar. Shivaga ko'pincha unga bag'ishlangan muqaddas ho'kiz hamkorlik qiladi. Qadimgi davr oxiri va hozirgi kunlarda hinduistlar Vishna va Shivaga e'tiqod qiluvchilarga bo'linadi.

Hinduistlarning muqaddas matnlari vedalar hisoblanadi. Hinduizmda ibodatxonada toat-ibodat qilish rasm bo'ldi. Bayram tantanalarining eng muhim qismi tantanali yurishlar, namoyishlar bo'lib, xudoning tasviri olib yurilgan. Ibodatxona oldida uning xizmatchilari kohinlar, raqqoslar, musiqachilar yashagan.

Hinduizm mafkurasining asosiy belgilari «Bxagavadgita» («Xudo qo'shiqlari») poemasi bo'lib, «Maxabxarat» tarkibiga kiritilgan. Hinduizmning axloqida cheksiz sabr-toqat qilishga chaqiriladi. Ijtimoiy munosabatlarda inson muloqoti o'z ijtimoiy doirasi bilan cheklanish kerak. Kasta bo'yicha kasbni o'zgartirish ta'qiqlanadi. Nikohni bolalikda o'qitish odati tarqalgan. Bevani o'z erini gulxanda kuydirgan paytda o'ziga olov berishi eng savob ish hisoblangan.

Qadimgi Hindiston madaniyati

Adabiyot. Qadimgi Hind adabiyotida markaziy o'rinni diniy adabiyot yodgorliklari egallaydi. Ularning eng qadimgilari vedalar, o'qituvchidan o'quvchiga og'zaki uzatilgan. Veda madhiyalarining katta qismi qurbonlik rasm-rusumlariga bag'ishlangan. Er. avv. I ming yillikning II yarmida budda adabiyoti shakllangan. Ilmiy va didaktik ruhdagi adabiyotlardan er. avv. V—IV asrlarda Panini tuzgan sanskrit grammatikasidir. Bu mutaxassislarning fikricha jahon fanida XIX asrgacha tilning eng yaxshi bayon qilingan

asaridir. Hindistonda yozuv kechroq paydo bo'lgan, uning ilk namunalariidan biri Ashoki yozuvlaridir.

Qadimgi hindlar mantiq, til falsafasida katta yutuqlarga erishdilar. Matematika, astronomiya fanlari bo'yicha V asrda mashhur olim Ar'iyabxattaxa harakatning nisbiyligi asosida yerning o'z o'qi atrofida aylanishi va uning quyosh atrofida aylanishini faraz qiladi. Matematikada nolni kiritilishi, arab raqamlari deb aytiladigan raqamlar Hindistondan kelib chiqdi.

Eramizning I asrlarida turli adabiy janrlar mavjud bo'lgan. Bu davrda mashhur dramaturg Shakun Kalidasa ijod qiladi. «Panchatatra» deb atalgan kitobda masallar to'planadi, uning arabcha tarjimasi «Kalila va Dimna» deb ataladi.

Me'morchilik va san'at

Maurilar davridan so'ng, g'isht va toshdan qurilishda keng foydalaniladi. Hozirgacha saqlangan obidalar g'arbiy Hindistondagi budda monastirlari diqqatga sazovor.

Yer ustidagi monastirlardan biri Sanchida bunyod qilingan. Sanchida tepalik ustida ulkan budda monastiri qurilgan. Yana bir noyob san'at yodgorligi Ashoki yozuvlari bitilgan tosh ustunlardir.

Maurilardan so'ng, haykaltaroshlikning mahalliy maktablari vujudga keladi. Ulardan eng mashhurlari shimoliy-g'arbiy Hindistondagi Gandxara, shimoliy Hindistonning markaziy qismidagi Madxura va Dekan viloyatidagi maktablardir. Eramizning birinchi asridan Gandxara maktabi ellin va Rim madaniyati ta'siri ostida shakllangan. Gandxara uslubi kushonlar davrida markaziy va sharqiy Osiyoning budda madaniyatiga ta'sir qildi.

Madxura va Dekan maktablari Hind tasviriy san'ati an'analari bilan ko'proq bog'langan. Ana shu maktablar asosida o'rta asrlar hind va janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlari madaniyati shakllandi.

Maurilar davridan keyin ming yil davomida hind tasviriy san'atining noyob yodgorligi g'ordagi Ajanta ibodatxonasi va budda monastirlari yaratildi. Monastirlarning ba'zi zallari devorlarida budda afsonalaridan manzaralar tasvirlangan. Ajantadagidek noyob tasvirlarga o'xshash tasvirlar Shri-Lankadan ham topilgan.

Qadimgi Hind adabiyoti asarlarining katta qismi veda, epik va budda adabiyotlari an'anaviy janrlarga tegishli bo'lib, asrlar davomida og'zaki shaklda yashab keldi. Aynan muqaddas matnlarni eslab qolish, uzatish va talqin qilish, lingvistika, falsafa va mantiq kabi fanlarning rivojiga sabab bo'ldi. Janubiy Osiyoda

Maurilardan so'ng, turli davlatlarni gullab-yashnashi dunyoviy adabiyot-drama, poeziya va proza, me'morchilik hamda tasviriy san'atning noyob yodgorliklarni yaratilishiga sabab bo'ldi. I ming yillikning o'rtalarida (shimoliy Hindiston Guptalar davri) qadimgi janubiy Osiyoda madaniyat taraqqiyotining yakuni bo'ldi.

Tayanch iboralar

Buddizm, Sidxartxa, hinduizm, Vishna, Shiva, Maxabxorat, Ramayana, Shakun Kalidasi, «Panchatatra», «Kalila va Dimna», Sangi monastiri, Ashoki ustunlari, Gandxara Ashoki ibodatxonasi, oqsoqollar, mantiq.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.
Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо».-М.: 2004.
Классический драма Древний Индии . Л.: 1984.
Темкин Э.Н. Эрман В.Г. Мифов Древний Индии. М.: 1982.
Култура Древний Индии. М.: 1975.

Asosiy sanalar

Er. avv. I ming yillik o'rtalari	Budda dini vujudga keldi
Er. avv. I ming yillikning II yarmi	Budda adabiyoti vujudga keldi
Er. avv. V asr	Olim Achiyabxatta yerning o'z o'qi atrofida aylanishi va uning quyosh atrofida aylanishini faraz qildi

Mustaqil ish mavzulari

Hinduizm va buddizmning shakllanish bosqichlari, ularning mohiyati va mazmuni.

Qadimgi Hind madaniyatining asosiy yo'nalishlari.

«Mahabxarat» va «Ramayana» Hind madaniyatining noyob yodgorliklari sifatida.

28-rasm. Moxendjo-Darodagi «Katta hammom»
(Pokiston) er.avv. 2500-yil atrofida qurilgan.

29-rasm. Xarappa shunday koʻrinar edi.

30-rasm. Moxendjo-Darodan topilgan
Kohin haykali. Er. avv. 3000-yillar.

31-rasm. Vishna va Shivaga bag'ishlangan g'ordagi ibodatxonalar.

32-rasm. Patanidagi Ashoki davri yodgorligi.

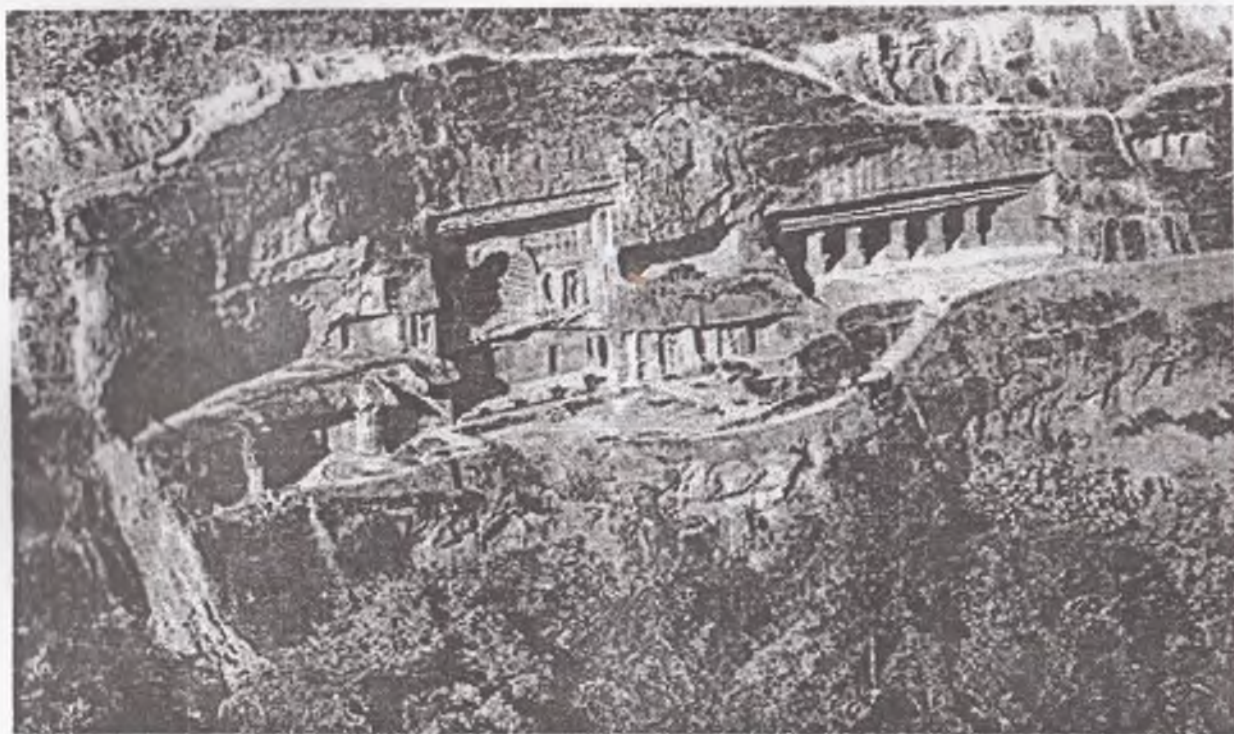
33-rasm. Muqaddas kobra halqasida yotgan xudo Vishna.

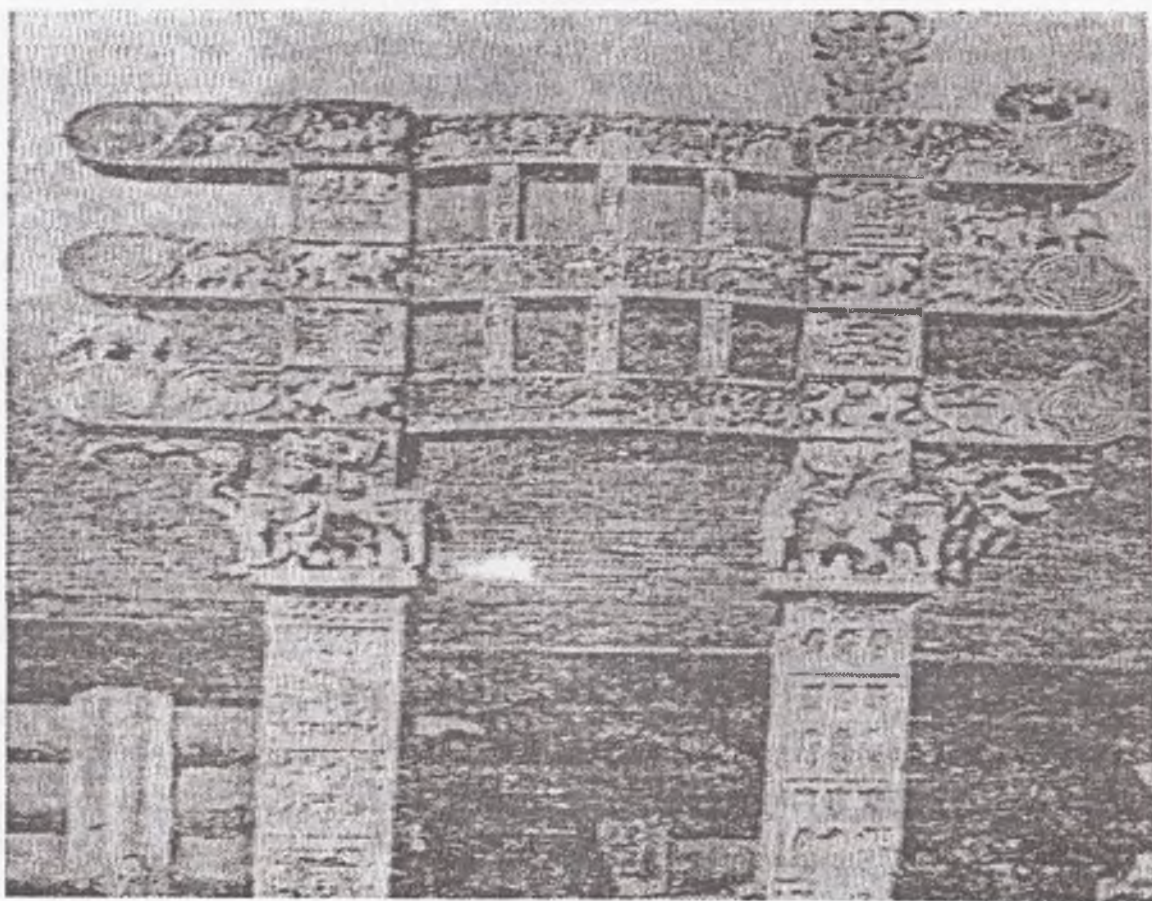
34-rasm. Xudo Shiva uch shoxa, kobra va boshqa ramzlar bilan.

35-rasm. Ajanta g'orlarida er.avv. II asrdan eramizning VII asrlari oralig'ida qurilgan 29 ibodatxona mavjud. Bu yerda Budda tasviri bilan ajoyib freskalar hamda qadimgi Hindistonni podsholari hayoti va qadimgi Hindistonning kundalik hayoti to'g'risida ko'plab tasvirlar topilgan.

36-rasm. Ajanta ibodatxonasi ansambli.

37-rasm. Sanchidagi katta stupa darvozasi.

38-rasm. Sarnaxtdagi sherlar kapiteli. Er. avv. III asr.
Sarnaxt. Muzey.

39-rasm. Karlidagi chaytyaga kirish tomon. VI asr.

40-rasm. Ibodat qilayotgan Budda.
Gandxara. II asr.

41-rasm. Adjantadagi chaytyaga kirish tomon. VI asr.

V bob. QADIMGI XITOIY

Mamlakat va aholi

Qadimgi Xitoy sivilizatsiyasi eramizdan avvalgi V–III ming yilliklarda Xuanxe daryosining oʻrta oqimida uzoq vaqt yopiq holda shakllanadi. Er. avv. I ming yillik oʻrtalaridan boshlab Yanszi daryosi havzasini ham qamrab oladi.

Xuanxe daryosi havzasi qadimda qalin oʻrmonlar bilan qoplangan. Eramizdan avvalgi IV–II ming yilliklarda Xuanxening oʻrta oqimlarida karkidon, tapir, bambuq kalamushlari yashagan, bambuk daraxti oʻsgan. Vodiyning yumshoq allyuvial tuprogʻi dehqonchilik uchun qulay shart-sharoit yaratadi. Er. avv. IV–III ming yilliklarda Xuanxe havzasida Yanshao madaniyatini bu yerda yashagan poliosiyo aholisini siqib chiqargan protosinotibetliklar yaratadilar. Er. avv. I ming yillikda Xuanxening oʻrta oqimida inlar va chjoularning oʻzaro taʼsiri natijasida qadimgi Xitoy etnosi vujudga keladi. Bu etnosning shakllanishida shimolda poliosiyo va avstroosiyo janubiy Osiyo tillarida soʻzlashuvchi etnoslar ishtirok etadilar.

Xronologiya va davrlashtirish

Anʼanaviy Xitoy tarixnavisligi fanida Xitoy tarixini sulolalar boʻyicha davrlashtirish xarakterlidir. Shunga koʻra, afsonaviy «besh imperatorlar» davridan soʻng, «uch sulola» Sya, Shan-In va Chjou davrlari boshlandi. Anʼana boʻyicha Chjou davri Chunsyu va Chjango davrlarini oʻz ichiga olgan ikki qism Gʻarbiy Chjou (er.avv XI–VIII asrlar) va Sharqiy Chjou (er.avv VIII–III asrlar) ga boʻlinadi. Sin sulolasi (er.avv. III asr) oʻrniga hukmronlik vaqti gʻarbiy va sharqiy davrlarga boʻlinadigan Xan sulolasi keladi. Sulolaviy davrlashtirish hozirgi tadqiqot talablariga javob bermaydi. Shu sababli jamiyat taraqqiyotini ishlab chiqarish kuchlari va mehnat qurollari, tayyorlangan asosiy buyumlar boʻyicha jamiyat taraqqiyotini bosqichlarga boʻladigan arxeologik davrlashtirishdan foydalanamiz. Demak, Xitoyda «uch sulola»dan oldingi davr neolit

davriga to'g'ri keladi. Shan-In davrida qadimgi Xitoy jamiyati jez davriga kiradi. Chun Syu davri (er.avv. VI–V asrlar) oxirida qadimgi Xitoyda temir davri boshlanadi.

Qadimgi Xitoy tarixini jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti mezonini asosida quyidagi davrlashtirishni ko'rish mumkin:

1. Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi va ilk davlatlarning vujudga kelishi. (er. avv. II ming yillik).
2. Er. avv. VIII–III asrlarda qadimgi Xitoy.
3. Xitoyda birinchi markazlashgan davlat-Sin imperiyasi (er. avv. 221–207-yillar).
4. Qadimgi Xitoy I–III asrlarda.

Qadimgi Xitoy tarixi manbalari

Qadimgi Xitoy tarixiga oid juda ko'p aniq davrlashtirilgan yozma yodgorliklar mavjud. Bu bizgacha kitob holida yetib kelgan tarixiy asarlardir.

Yozma manbalar ichida qadimgi Xitoy yilnomalari, eng avvalo, Lu podsholigi davrida tuzilgan er. avv. VIII–V asrlar voqealari yoritilgan «Chun Syu» yilnomasi muhim ahamiyatga ega. «Chun Syu» matni bilan an'anaviy ravishda uning muallifi qadimgi Xitoy faylasufi Konfusiya nomi bog'lanadi.

Yilnomalar bilan yaqin bog'langan, eng avvalo, «Shan-shu» («Shiszin»-qo'shiqlar kitobi) nomli kitob va boshqa qadimgi Xitoy tarixiy asarlari janridir. Bu asarlarda hukmdorlar va ularning yaqinlarining so'zlari mavjud. Bizgacha yetib kelgan «Shan-shu» matni qismlarigina haqiqiy deb hisoblash mumkin. Chunki bu manbaning ba'zi boblari keyingi davrlarga oid.

Eramizdan avvalgi I asrda qadimgi Xitoyda yangi tarixiy asarlar paydo bo'ldi. Bu asarlar Xitoy tarixnavisligida katta o'rin tutadi. Ana shunday asarlardan biri Sima Syanning (er. avv. 105–90-yillar) «Tarixiy yozishmalar»i edi. Bu asar qadimgi Xitoy ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti to'g'risida boy ma'lumotlar beradi. Sima Syan tarixiy voqealarni bayon qilishda kishilar faoliyatini bayon qilish usulini tanlaydi.

Sima Syanning tarixnavislik usulidan «Xan tarixi» muallifi Gu Garbiy Xan (er.avv. 206-yil) sulolasining tarixini yozishda foydalanadi. Ban Gu Xitoy tarixnavisligining yangi «sulolalar tarixi» nomini olgan janr asoschisi bo'lgan.

Xitoy tarixini arxeologik o'rganishda amalga oshirilgan ishlar muhim ahamiyatga ega. Arxeologik qazishmalar natijasida ilk Shan

davriga oid Ermitou shahri, Chansha yaqinida boy qabrlar (er. avv. III asr) topilgan.

Tarixnavislik

An'anaviy Xitoy tarixnavisligida ikki o'ziga xos xususiyat:

— Xitoy madaniyatining boshqa qo'shni madaniyatlardan ustunligi;

— Xitoy davlatchiligini kelib chiqishini afsonalarga bog'lab o'ta qadimiylashtirish ajralib turadi.

Xitoy tarixini o'rganishni o'rta asrlarda Yapon olimlari boshlab berdilar. Yaponiyada Xitoy tarixini barcha davrlari o'rganildi. Mashhur xitoyshunos olim Kaydzuka Sigeki Qadimgi Xitoy davlatlarini shakllanishiga oid kapital tadqiqotlar muallifi hisoblanadi.

Yevropada Xitoy tarixini o'rganishda fransuz tadqiqotchilari katta yutuqqa erishdilar. XX asr boshlarida E. Shavann «Sima Syanning «Tarixiy yozishmalar»ni tarjima qila boshladi. Mashhur sharqshunos olim fransuz A. Maspero «Qadimgi Xitoy» nomli kapital asarini yaratdi.

AQSHda XX asrning 60-yillari oxirida «Qadimgi Xitoy tarixini o'rganish» xalqaro jamiyati tashkil topdi. AQSHda Xitoy tarixini kelib chiqishi Xitoydan bo'lgan olimlar o'rganadi.

Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi, ilk davlatlarning shakllanishi

Er. avv. V—III ming yilliklarda Xuanxe daryosi o'rta oqimida Yanshao madaniyati tipidagi neolit manzilgohlari vujudga keladi. Dehqonchilik, cho'chqa va it boqish asosiy mashg'ulot bo'ladi, kulolchilik rivojlanadi.

Er. avv. III ming yillikning ikkinchi yarmida kulolchilik charxi yordamida kulrang va qora rangli idishlar tayyorlanadi, dehqonchilikda o'roq va pichoqning takomillashgan shakli vujudga keladi. Ijtimoiy tabaqalashuv jarayoni tezlashadi. Bu davr Lunshan madaniyati deb ataladi.

Eng qadimgi jez davri buyumlari (er. avv. II ming yillik birinchi yarmi) Ermitou tipidagi manzilgohlarda topilgan. Er. avv. XIV—XI asrlarda o'rta Xitoyda In davrida ilk shaharlar paydo bo'ladi. Bu davrdagi ijtimoiy tabaqalanish izlarini In qabrlarida ko'rish mumkin. In davlati tepasida Van (hokim) turgan.

Hukmdorning yagona hokimiyati shakllanishidan dalolat beradigan «Men kishilar orasida yagonaman» degan soʻzini keltirish mumkin. Van bir vaqtni oʻzida oliy kohin vazifasini ham bajargan. In davlatining eng qudratli davri er. avv. XIII asrning ikkinchi yarmida hukmronlik qilgan Van U Di davriga toʻgʻri keladi. Uning davrida Shan shahrida saroy va ibodatxonalar quriladi, mamlakat hududi kengayadi.

Er. avv. 1027-yilda chjoular boshchilik qilgan gʻarbiy qabilalar In davlatini agʻdarib tashlaydilar. Chjoular Inlardan jez quyish sanʼatini, yozuvni oʻzlashtiradilar. Ular harbiy jang aravalarini ham inlardan oʻrganadilar. Chjou davrida jamiyat besh ijtimoiy qatlamlarga ajralgan:

1. Van- «kishilar orasida yagona» hukmdor.
2. Chjou-merosiy hudud hokimlari, chjou oliy aslzodalari.
3. Dafu-urugʻ qabila guruhlari boshliqlari.
4. In- katta oila boshliqlari.
5. Oddiy kishilar.

Van Osmon mamlakatida eng oliy mulkdor, boshqalar esa uning xizmatkori edi. Shu bilan birga «Van Chjouni oʻz xizmatkori deb hisoblaydi, chjou oʻz xizmatkori deb dafuni hisoblaydi, dafu oʻz xizmatkori deb inni hisoblaydi» tushunchasi mavjud boʻlgan. Bu davrda asirlar koʻplab qullarga aylantirila boshlanadi.

Er. avv. VIII–III asrlarda Xitoy

Er. avv VIII asr boshlarida chjoularning Xuanxe daryosi yuqori oqimi havzasida yashagan lun qabilalari bilan toʻqnashuvi kuchayadi. Junlar kelib chiqishi chjoularga qarindosh edilar, lekin turmush tarzi va xoʻjalik yuritish shakli bilan farq qilganlar. 10 – van davrida (781–771-yillar) yarim koʻchmanchi junlar bilan hal qiluvchi toʻqnashuv yuz beradi. Merosiy yer mulklarni koʻpayishi, ijoxou (merosiy hudud hokimlari) mustaqilligini kuchayishi Van hokimiyatini zaiflashtirdi. Chjou Pix-van isenchi chjouxoular va junlar hujumini qaytara olmadi. U poytaxt hududini tashlab ketishiga majbur boʻladi. Bu voqea Xitoy anʼanasida Gʻarbiy Chjou davrini tugashi deb hisoblanadi.

Er. avv 770-yil poytaxt sharqqa hozirgi Loyan hududiga koʻchiriladi. Shu sababli er. avv VIII–III asrlar Sharqiy Chjou davri deb ataladi. Junlardan qochish vaning obroʻ-eʼtiborini kes-

kin tushirib yubordi. Endilikda u Chjoular o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga aralasha olmadi. Chjoxoular amalda mustaqil hokimlarga aylandilar Vanning yerlari kamaytirilib, unga o'lpon to'lanmay qo'yildi. Er. avv. VIII asr oxirida Xitoy mingdan ziyod bir-biri bilan urushayotgan mustaqil mulklarga bo'linib ketdi, ammo ular mamlakatning an'anaviy birligini ramzi sifatida Chjou vanini oliy hokimiyatini rasman tan oldilar. Bu davrda ijtimoiy tabaqalanish murakkablashdi, qullarning va qaram aholining soni o'sdi. Pul-tovar munosabatlari, ishlab chiqarish kuchlari o'sadi. Van tomonidan yer-mulklar zodagonlar, harbiylarga taqsimlab beriladi. Yerga xususiy mulkchilik paydo bo'ladi.

Eramizdan avvalgi VII asrdan boshlab separat kayfiyatlar kuchayib ketdi. Chjoularning Xuanxening yuqori oqimidagi jun qabilalari bilan to'qnashuvi kuchayadi. Ko'chmanchilar birlashib chjoularga katta xafv tug'diradilar va Chjou podsholiklari ichki kurashida ishtirok etadilar.

O'rta Xitoy tekisligida birinchilik uchun bo'lgan kurashda Xuanxe quyi qismi Sin podsholigi (eramizdan avvalgi 650-yil), keyinroq Szin podsholigi (er. avv. 630-yil) yetakchi o'ringa chiqadi. Szin va janubiy Chu podsholiklari raqobati er. avv. VII–VI asrlar siyosiy tarixida asosiy davr bo'ladi. Raqobatda Chu yengib chiqdi va er. avv. 575-yilgacha u yetakchi o'ringa chiqib oladi. Shundan so'ng, boshqa podsholiklar ham o'zaro urushda ishtirok etadilar. Er. avv. 403-yilda Tsizin davlatini yemirilishidan Xitoy an'anasi shartli hisobi bilan Chjan'go (Urushayotgan davlatlar er. avv. 403–221-yillar) davri boshlandi.

Xitoyda er. avv. VI–IV asrlarda temir tarqaldi. Temir mehnat qurollarini keskin ko'payishi aholini tez o'sishiga olib keldi. Hayvonlardan yerni haydashda foydalanila boshlandi. Mahsulotni, ekin yerlarini ko'payishi va umumiy beqarorlik ijtimoiy siljishlarga olib keldi. Yerga jamoa mulkchiligi tizimi tugadi. Er. avv. 1000 yillik o'rtalaridan yerni sotish va olish huquqi bilan yerga xususiy mulkchilik paydo bo'ldi. Davlat yer egalaridan yer solig'ini olishni joriy qildi, boy hunarmand-savdogarlar tabaqasi shakllandi. Shaharlarni va shahar aholisini ko'payishi kuzatildi. Er. avv. IV–III asrlarda metall tanga tarqaldi.

Bu davrda qadimgi Xitoyni asosiy ta'limotlari konfutsiylik, legizm, daosizm vujudga keldi. Konfutsiy (Kun-size er. avv. 551–479-yillar) ta'limoti bo'yicha inson tabiatan ezgulik xislatiga ega va o'z burchini sidqidildan o'tashga tayyor. Konfutsiy barcha ijtimoiy munosabatlar uchun oilani namuna hisoblaydi. Oilada kattalar ki-

chiklarga g'amxo'rlik qiladilar va ularni tarbiyalaydilar, kichiklar ularni hurmat qiladilar va ularga bo'ysunadilar. Davlatga xalq farzandlar o'rnida, hukmdor ota o'rnida bo'ladi, hukmdor o'z shaxsiy manfaati emas, xalq farovonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishi lozim.

Er. av. IV asrda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni barqaror holatga keltirish uchun ko'pgina podsholiklarda islohotlar o'tkaziladi. Ana shunday islohotlardan biri er. av. 350-yilda Sin podsholigida oliy amaldor Shan Yan tomonidan o'tkaziladi. Mamlakat uyezdlariga bo'linadi, yer sotib olishga ruxsat beriladi, o'lchov birliklari unifikatsiya qilinadi, urug' zodagonlarning ayrim imtiyozlari bekor qilinadi.

Tsin, Xan davlatlari (er. avv. III asr-eramizning III asri)

Er. avv. 246-yil Sin taxtiga o'n yoshli Chjen chiqdi. Er. avv. 238-yil yosh podsho Chjen o'ziga qarshi fitnani fosh qiladi. Eramizdan avvalgi 230-yil asosiy raqib Xan podsholigini, er. avv. 228–221-yillarida esa boshqa beshta podsholiklarni bosib oladi. Eramizdan avvalgi 221 mamlakatni birlashtirish tugallanadi. 28 yoshli In Chjen «Sin sulolasining birinchi imperatori» Sin Shixuandi unvonini qabul qiladi. U «Bizning avlodimiz vorislik tartibiga ko'ra ershi («ikkinchi»), san'shi («uchinchi») va toki o'n ming avlodgacha ular nihoyasiga merosxo'r bo'ladilar deb tantanali e'lon qiladi. Ammo bu davlat bor yo'g'i 14 yil yashadi.

Mamlakat hududi 36 yirik ma'muriy okrugga bo'lingan, har bir okrug uyezdlariga, uyezdlar volostlarga, volostlar esa bir necha jamoadan iborat edi. Okrug boshlig'i va okrug qo'shin boshlig'i imperator tomonidan tayinlangan. Okrug boshlig'i esa uyezd boshlig'i va ularning muovinlarini tayinlagan. Imperatorning ikki maslahatchisi bo'lib, ular markaziy davlat apparatini boshqarganlar.

Markazlashgan davlat apparati harbiy, moliya, sud, imperator oilasi bo'limi va inspeksiya nazorat bo'limlaridan tashkil topgan. Qat'iy markazlashgan davlat boshqaruvi aparatida eng quyi bo'g'inda jamoa oqsoqollari turar edi. Davlat aholi hayotini barcha jabhalarini qat'iy bir qolipga soldi: aholidan barcha qurollar tortib olinib, qo'ng'iroqlar qo'yildi. Mamlakat bo'yicha yozuv, pul, tanga, o'lchov birliklari unifikatsiya qilindi, beqiyos, shavqatsiz ruhda bo'lgan yagona qonunchilik tizimi joriy qilindi. Jinoyati uchun butun oila jazolangan, o'lim jazosi barcha ayblar uchun qo'llanilgan. Ommaviy ravishda katorga ishlariga surgun qilingan. Odamlar Sin davridan oldingi davrlarni xotirasidan chiqarishi

uchun Sin podsholigidan oldingi yozuvdagi asarlarni yo'q qilishga buyruq berilgan. Qadimiyatga e'tiqod qilganlari uchun yuzlab Konfutsiy ta'limoti muxlislari, olimlar jismoniy yo'q qilingan. Butun Xitoy aholisi og'ir mehnatga duchor qilindi. Misli ko'rilmagan qurilish: 5 ming km. uzunlikdagi buyuk devorni bunyod qilishga kirishildi.

Yapon imperator saroyi va tog' ichida o'yilgan imperator sog'onasi qurilib, sog'onaga balandligi o'rtacha odam o'lchovida bo'lgan 6 ming jangchi haykallari joylashtirildi va Xitoyni butun hududi aholisi bu qurilishlarga zo'rlik bilan haydab kelindi. Imperator qo'shinni shimolga xunlarga qarshi va Yanszi daryosi va Janubiy Xitoy dengizi oralig'i havzasidagi mamlakatlarni ishg'ol qilishga yuborildi.

Er. avv. 207-yilda xalq qo'zg'oloni Sin sulolasini ag'darib tashladi. Qo'zgon boshliqlaridan biri mayda amaldor Lyu Ban eramizdan avvalgi 202-yil «Xan vani» unvoni qabul qilib, Xan imperiyasiga asos soladi. Bu sulola Xitoyda eramizning III asrigacha hukmronlik qiladi. Imperator Gao-szu (Lyu-Van) (er. avv. 202—195-yillar) xalqni ahvolini yengillashtiradigan tadbirlarni amalga oshiradi. Qarzi uchun qul qilinganlar qullikdan ozod qilinadilar, jamoalarga vaqtinchalik imtiyozlar berilib, soliqlar Sin davridagidan 10 marta kamaytirilib, hosilni 1/15 qismini tashkil etdi. Keyingi imperator Syao Ven-di (er. avv. 180—165-yillar) xalqni ahvolini yana yengillashtirdi. U saroy xarajatlarini kamaytiradi, dehqonlardan olinadigan yer solig'ini kamaytiradi. Qarindoshining jinoyati uchun jazo berishni, imperatorni haqorat qilgani uchun jazoni bekor qiladi. Iqtisodiy taraqqiyot er. avv. II asrda Sariq dengizdan boshlanib O'rtayer dengizigacha borgan Buyuk ipak yo'li shakllandi.

Imperator U-di (eramizdan avvalgi 104—87-yillar) boshqaruvi yillari Xan imperiyasining eng gullab-yashanagan davri edi. U-di markazlashtirish siyosatini olib boradi. Vanlarga meros mulkni faqat katta o'g'li emas, balki barcha o'g'illari o'rtasida taqsimlash joriy etiladi. Natijada merosiy mulklarning hajmi keskin qisqarib ular amalda hokimiyatdan mahrum bo'ladilar. Markaziy davlat apparati mustahkamlanadi. Okrug amaldorlari faoliyatini nazorat qiladigan nazorat inspektori qayta tiklanadi. Okrug boshliqlari tomonidan amaldorlik vazifasiga qobiliyatli kishilarni muntazam tavsiya etish tizimi joriy qilinadi. Imperatorning birinchi maslahatchisining vakolat doirasi cheklanadi. Imperator kanselyariyasi tashkil etilib, U-di joylarni boshqarish tizimlarini faoliyatini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Konfutsiylik davlatning yagona mafkurasi sifatida qabul qilingan. U-di faol istilochilik siyosatini olib boradi. U shimolda ko'chmanchi xunlar hududini bosib olishga harakat qiladi. Xunlar bilan urush yillarida Xitoy hozirgi Sinszyan va O'rta Osiyo bilan birinchi aloqalarni o'rnatadi. U-di eramizdan avvalgi 139-yilda o'z elchisi Szyan Syanni O'rta Osiyo («G'arbiy o'lka»)ga yuborgan, elchi o'n yildan keyin Xitoyga qaytib keladi. Xitoyliklar Farg'ona, Baqtriya va Parfiya to'g'risida bilimga ega bo'ladilar va bu mamlakatlar bilan aloqa o'rnatadilar. Ana shu vaqtda Xitoy O'rta Osiyodan uzum, poliz ekinlari, musiqa asboblari, idish-tovoqlarni o'zlashtirib oladi. Keyinchalik Xitoy O'rta Osiyodan budda dinini qabul qiladi.

Xitoy Hindistonga boradigan yo'lda Yuanyan va Sichuanni bosib oladi. Eramizdan avvalgi 109-yilda Koreya yarim orolidagi Choson davlatini bosib olgan.

Imperator U-dining hukmdorlik yillari qadimgi Xitoy tarixida «oltin davr» deb hisoblandi. Xan davrida qullarning soni oshdi. Xususiy davlat qullari, qarz uchun qul qilingan qullar mavjud edi. Manbalar bu davrdagi yirik quldor xo'jaliklari, qul bozorlari to'g'risida ma'lumot beradi. Er. avv. II—I asrlarda xalqning iqtisodiy ahvoli yana og'irlashadi, yer va boshqa boyliklar oldi-sotdisi keng tus oladi. Qarzi uchun o'zi va oila a'zolarini qul qilish yana rivojlanadi. Yer katta yer egalari qo'lida to'plana boshlaydi, qaram dehqonlar ko'payadi. Yer ijara haqi juda yuqorilab ketadi. Yollanma mehnat keng tarqaladi.

Eramizning I yillarida yirik amaldor Van Man imperator hokimiyatiga ega bo'lib yer egaligi va quldorlik munosabatlarida islohot o'tkazadi. Bu vaqtda dehqonlarning yersizlanishi kuchayib, katta-katta yer maydonlari alohida qullarda to'planib qolgan edi. Van Man barcha yerlarni imperator mulki deb e'lon qilib, yerni sotishni taqiqlaydi. Qul savdosi ham taqiqlanadi, ammo bu islohotlar amalga oshmaydi. Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti tobora tushkunlikka yuz tuta boradi. Xalq harakatlaridan so'ng, Xitoy III asr boshlarida uch mustaqil davlat Vey, Shu va U ga bo'linib ketadi.

Tayanch iboralar

Yanszi, Xuanxe, 5 imperator davri, Yanshao davri, Lu podsholigi, Sima Syan «Tarixiy yozishmalar»i, «Xan tarixi», Gu Garbiy xan, Ermitou manzilgohi, In davri, Si podsholigi, Chu podsholigi,

In Chjen podsholigi, Sin Shi Xuandi unvoni, Yunan Sichan, Vey, Shu, U.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.
Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «ЭксмоЭ-М.: 2004.
Антология древнекитайской философии. М.: 1972-1973. T-1-2
Конрад Н.И. Избранное Синология. М.: 1977.
Сома Сян. Исторические записки. М.: 1972-1987. T.1-5.
Юан К.Е. Мифов древнего Китая. М.: 1987.
Иофан Н.А. Культура Древней Японии М.: 1974.
Крюков М.В., Переломов Л.С. Сафронов М.В. Чебоксаров Н.Н. Древние китайцев в эпоху централизованных империй. М.: 1983.

Asosiy sanalar

- Er. avv. V–III ming yilliklar Yanshao madaniyati
Er. avv. XVII–XI asrlar Shan-In davri, ilk sinfiy jamiyat va davlatning paydo bo'lishi
Er. avv. XIV asr Poytaxt shahar Shanga asos solinishi
Er. avv. XI–VIII asrlar. In «fol yozuvlari»ning paydo bo'lishi
Er. avv. VIII–III asrlar G'arbiy Chjou davri poytaxti Loyan bo'lgan sharqiy Chjou sulolasining hukmronligi, siyosiy desentralizatsiya
Er. avv. VIII–V asrlar Chunsyu («Bahor va kuz») yilnomasida aks etgan davri
Er. avv. VI–V asrlar Temir qurollarning tarqalishi. Ijtimoiy-iqtisodiy tuzumdagi o'zgarishlar. Konfutsiyning hayoti va faoliyati
Er. avv. IV–III asrlar «Urushayotgan podsholiklar» davri. Pul muomalasining tarqalishi
Er. avv. 359–350-yillar Sin podsholigida Shan-Yan islohotlari

Er. avv. 221–207-yillar	Sin umumxitoy sulolasi, markazlashgan imperiyaning yaratilishi. Sin Shixuandi islohotlari. Buyuk Xitoy devorining qurilishi
Er. avv. 206-yillar	Xan sulolasining hukmronligi
Er. avv. 140–87-yillar	imperator U-dining hukmronligi. Xan sulolasining «Oltin davri». Syunnular bilan gʻolibona urushlar. «Gʻarbiy oʻlkalar»ga ekspeditsiya. Sima Syan «Tarixiy yozuvlar»
Eramizning 9–25-yillari	Van Man imperatorligi davri, ijtimoiy islohotlarni oʻtkazishga urinish.
Eramizning 18–25-yillari	«Qizil qoshlilar» qoʻzgʻoloni
Eramizning 25–220-yillari	soʻnggi (sharqiy) Xan sulolasi (Loyan shahri poytaxti). Parfiya, Rim imperiyasi bilan aloqalar oʻrnatilishi. Xitoyda buddizmni tarqalishi
Eramizning 184–207-yillari	Xitoy imperiyasining uch podsholikka boʻlinishi. «Sariq belbogʻlilar» xalq qoʻzgʻoloni

Mustaqil ish mavzulari

Qadimgi Xitoyning ilk davlatlari.

Buyuk ipak yoʻli.

Qadimgi Xitoydagi xalq harakatlari va ularning oqibatlari.

Sima Syanning «Tarixiy yozishmalar» asari.

Xitoyning gʻarbiy oʻlkalar bilan aloqasi.

Qadimgi Xitoy madaniyati

Mifologiya va din

Qadimgi Xitoy mifologiyasi to'g'risidagi manbalar asosan er. avv. XI asrga oid. Bu afsonalar mazmuniga ko'ra ikki guruh yoki sikllarga bo'linadi.

Kosmogonik miflar ichida ilk, tartibsiz holatdan tabiat va insonning paydo bo'lishi to'g'risidagi asosiy konsepsiya, bo'linish va aylanish berilgan. Ulardan birinchisi jonsiz va tirik mavjudotlar tartibsizligi, ikki ilk unsur (erkak)ning boshlanishi, Yan va qorong'ulik (ayol)ning boshlanishi - In paydo bo'lgan. Ikkinchi konsepsiya barcha mavjudotlarning paydo bo'lishi bu transformatsiya natijasidir deb tushuntiradi. Odam Nyuy ismli ma'buda tomonidan loydan yaratilgan.

Tabiat stixiyalari va ulardan odamlarni qutqargan qahramonlar to'g'risida afsonalar ko'pchilikni tashkil qiladi. Toshqin va qurg'oqchilik hodisalari afsonalarda ko'p tilga olinadi. Qadimgi qahramonlar to'g'risidagi afsonalarda qahramonlar odamlarni olovdan foydalanishga o'rgatgan; ilk bor shox-shabba chaylani ko'rgan. Baliq ovi va ovchilik usulini kashf qilgan; ilk dehqonchilik qurollarini yasagan, donni bug'da pishirishni o'rgatgan qahramonlar mavzusi yetakchi o'rinni tutadi. Ko'pgina qahramonlar ilon gavdali, buqaning kallasi bilan yarim hayvon, yarim odam qiyofasida tasvirlanganlar. Bu qadimgi totemistik tasavvurlarni aks ettirishdir.

Qadimgi xitoyliklar u dunyo to'g'risidagi tushunchalarida yerda mavjud bo'lgan tartib-qoidalar aks ettiriladi. Yerda hokimiyat Vanga tegishli, osmonda hamma jismlar Oliy xudo (Di)ga buysunadi. Di qudratli, u odamlarga marhamat qiladi yoki ularni baxtsizlik bilan jazolaydi. U odamlarga hosilni sovg'a qiladi, qurg'oqchilik yuboradi, yomg'ir va shamol Diga bog'liq. Dining yaqinlarini Vanning vafot qilgan ajdodlari tashkil qiladi. Vanning ajdodlari Dining topshiriqlarini bajaradi va ular Vanning yordam berish to'g'risidagi iltimosini Diga yetkazadi. Vanning oliy kohin sifatidagi vazifasi odamlar va xudolar dunyosi o'rtasida vositachi bo'lgan o'z ajdodlari bilan muloqotni amalga oshirishdir.

Konfutsiylikni paydo bo'lishi va tarqalishi ajdodlarga e'tiqod qilishni kuchaytirdi. Konfutsiy (er. avv. 551-479-yillar)ning axloqiy-siyosiy ta'limotida markaziy o'rinni «oliyanob kishi» (SzyanSzi) to'g'risidagi tushuncha egallaydi. Konfutsiylik gumanizm (Jen), sa-

doqat (Chjun), kattalarga hurmat (Syuo), kishilar o'rtasidagi munosabatlarga rioya qilish (Li)dan iborat. Konfutsiy ochko'zlik, zo'ravonlikka qarshi axloq va burchni qarama-qarshi qo'yadi.

II–III asrlarda Xitoyga budda dini kirib keldi. Afsonalarga ko'ra, birinchi budda sutralari (matn yoki qoida) Xitoyga oq otda olib kelingan: bunga xotira sifatida Loyan shahri yonida budda «oq ot ibodatxonasi» qurilgan va hozirgacha saqlanib qolgan. Xitoyda sutralarni tarjima qilish va budda dinini tarqalishi IV–VI asrlarga tegishlidir.

Yozuv

Ilk Xitoy yozuvining eng qadimgi yodgorliklari er. avv. XIV–XI asrlarga oid fol ko'rish yozuvlaridir. In yozuvlarining ko'pchilik qismi buyumlar tasviridir. In belgilari buyumlar tasviri yoki murakkab tushunchalarni ifodalaydigan ko'pgina tasvirlar qo'shilmasi ideogramma ko'rinishidadir.

In belgilarining hozirgi Xitoy iyerogliflaridan 3 xil farqli tomoni bor. Birinchidan, har bir elementar belgi qandaydir buyumning konturini tasvirlagan, ikkinchidan, bir belgilini yozilishida ko'p xilma-xillik mavjud. Uchinchidan, belgini qatorning nisbiy yo'nalishiga tomon harakati hali barqaror bo'lmagan. In yozuvining er. avv. I ming yillikda Chjoular tomonidan o'zlashtirilishi, uning taraqqiyotini uzib qo'ymadi. Er. avv. II–I ming yilliklarda iyerogliflarning mahalliy variantlari unifikatsiya qilindi, belgilarni yozishning yangi husnixati paydo bo'ldi.

Qadimgi Xitoyda odatda yupqa yog'och yoki bambuk taxtachalariga yozilgan. Tushli mo'yqalam bilan yozuv ana shu taxtachalarga tushirilgan va yozuvlar metall pichoq bilan tozalangan. Eramizdan avvalgi I ming yillikning o'rtalarida ipak matoga ham yozilgan. Yangi era boshida qog'oz kashf qilinib ishlatila boshlandi va qog'oz boshqa materiallarni siqib chiqardi.

Adabiyot

Eng qadimgi Xitoy she'riyati namunalari eramizdan avvalgi XI–VI asrlarda jez ko'zalardagi yozuvlarda yetib kelgan. «Shiszin» («qo'shiqlar kitobi») — qadimgi Xitoy adabiyotining haqiqiy xazinasidir. Bu yodgorlik 4 bo'limga bo'lingan («Podsholik axloqi», «Kichik odalar», «Buyuk odalar», «Madhiyalar») 305 poetik asarlar majmuasidan iborat.

«Shiszin» anʼanalari eramizdan avvalgi IV asrda poetik asarlar mualliflari tomonidan oʻzlashtirib olindi. Bizgacha bu asarlar doʻmbira shaklini eslatadigan tosh uyumlarda yetib kelgan, shu sababli, ular «Tosh doʻmbiralar»dagi matnlar deb ataladi. Eramizdan avvalgi IV asrda mashhur Syu Yuan, Xan davrida Sima Syan-Ju kabi shoirlar ijod qilgan.

Musiqā, poeziya va raqs kabi sanʼat janrlari Xitoyda yuqori darajada shakllangan. Musiqā asboblari uch asosiy guruhga: torli, tovush va urib chalinadigan asboblarga boʻlingan. Koʻpgina musiqā asboblari eramizning birinchi, ikkinchi asrlarida Oʻrta Osiyodan oʻzlashtirib olingan.

Xitoy meʼmorchilik sanʼatida yogʻoch asosiy xomashyo edi. Xan davrining noyob meʼmorchilik yodgorligi imperiya poytaxti Chanyan shahri 12 darvozali devor bilan oʻrab olingan. Baland koʻp xonali imperator saroyi, maʼmuriy binolar va ibodatxonalar shaharning koʻrki edi. Maʼmuriy binolar sariq rangda, imperator saroylari qizil rangda boʻyalgan. Xan davrida portret sanʼati yuksak darajada boʻlgan, saroylar portret freskalari bilan bezatilgan.

Tabiiy-ilmiy bilimlar

Qadimgi Xitoyda ilmiy bilimlar, ayniqsa, matematika rivojlangan. Eramizdan avvalgi ikkinchi asrda toʻqqiz kitobdan iborat «matematika» traktati tuzildi. Bunda oldingi olimlarning bilimlari proporsiya, progress, boʻlishlar bayon etilgan. Pifagor teoremasi va boshqalar toʻplangan. Matematika bilan yonma-yon astronomiya fani ham rivojlandi. Er. avv. 104-yilda bir yil 365,25 kun hisoblab chiqildi. Shu yil qabul qilingan kalendar eramizning 85-yiligacha foydalanildi. Bu kalendar boʻyicha yil 12 oyga boʻlindi. Qoʻshimcha oy kabisa yiliga qoʻshilib 3 yilda bir marta belgilangan. Quyosh-oy kalendari qishloq xoʻjalik ishlariga moslashtirilgan. Qadimgi Xitoyda tibbiyot sohasida katta yutuqlarga erishildi. Er. avv. III asrda Xitoy shifokorlari igna bilan davolashni kashf qilganlar. Tabiblar 52 kasallikni davolashni bilganlar. 280 davolash usulini qoʻllaganlar.

Tayanch iboralar

Van, Xitoy mifologiyasi, Konfutsiylik, Oq ot ibodatxonasi, In yozuvi, Sima Syan, musiqā, poeziya, portret sanʼati, Pifagor teoremasi, igna bilan davolash, sutralar, tosh doʻmbiralar, Chanyan, iyerogliflar, kabisa yili, portertet sanʼati, oliy xudo, konfutsiy.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. T.: 1998-yil.
Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо».-М.: 2004.
Антология древнекитайский философии. М.: 1972–73. т. 1-2.
Конрад Н.С. Избранное. Синология. М.: 1977.
Сома Сян. Исторические записки. М.: 1972–87. т. 1-5.
Шисзин. Книги песен. Избранное М.: 1986.
Юан Ке. Мифов Древнего Китая. М.: 1987.

Mustaqil ish mavzalari

- Qadimgi Xitoy dini.
Qadimgi Xitoy falsafasi.
Sima Syanning «tarixiy yozishmalar» asari tarixiy manba sifatida.
Konfutsiylik ta’limotining mohiyati.

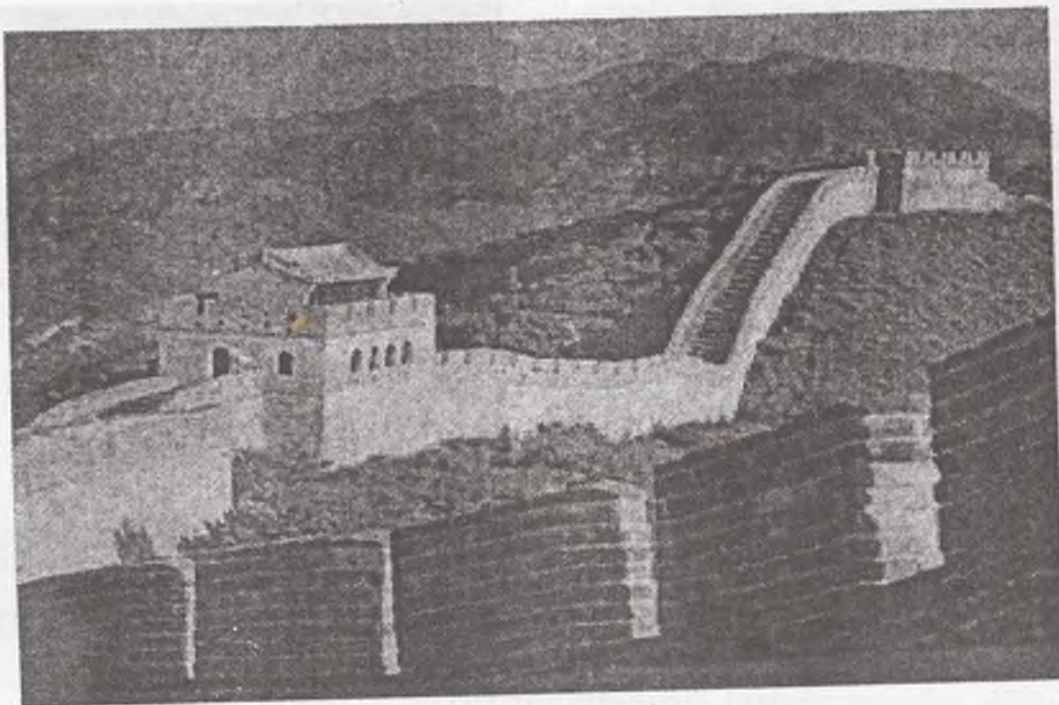
42-rasm. Naqshli oq ko'za. Er.
avv.
2000-yillar. Vashington.

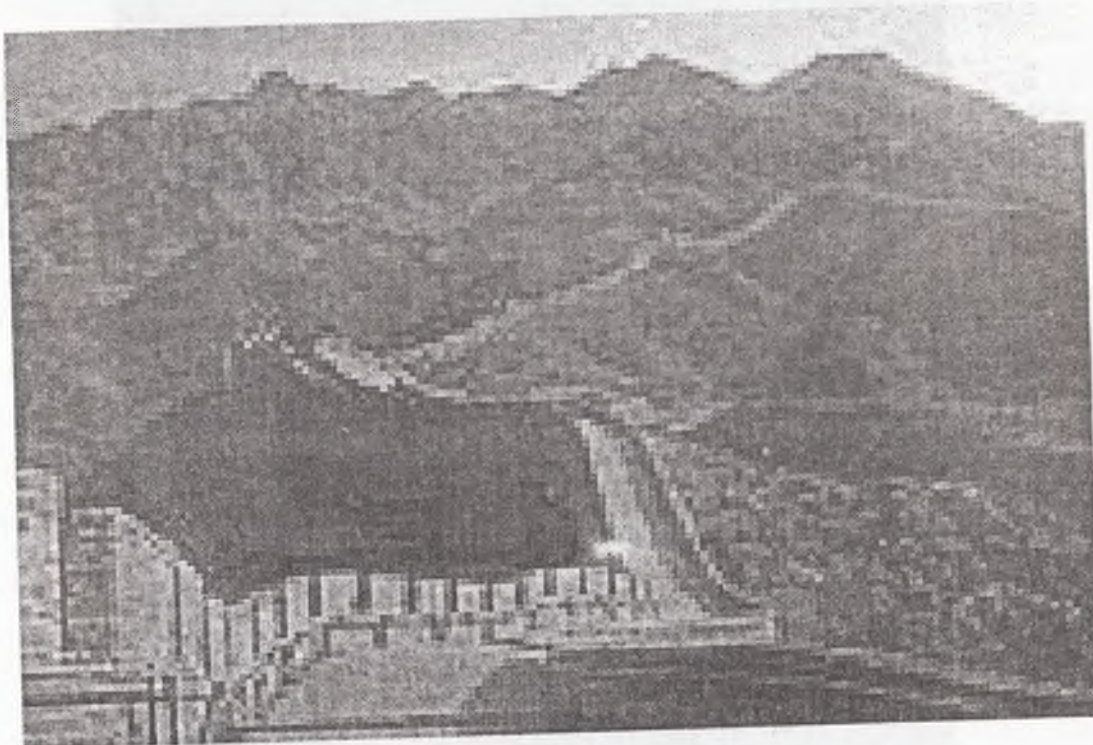
43-rasm. Odam — sher
haykali. Er. avv.
2000-yillar. Pekin. Gugun muzeyi.

44-rasm. Jez idish. Shan (In)
davri. Er. avv. 2000-yil.

45-rasm. Buyuk Xitoy devori.

46-Buyuk Xitoy devori.

47-rasm. Er.avv. III asrdagi Xitoydagi Sin sulolasining birinchi imperatori Sin Shi Xuandi sog'onasida topilgan askar haykalchalar.

48-rasm. Askar figuralari. (Imperator Sin Shi Xuandi sog'onasidan topilgan.

Uzoq Sharq va janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlari

Koreya yarim orolining qadimgi davlatlari

Qadimgi koreyslar eramizdan avvalgi I ming yillik o'rtalarida Koreya yarim oroli, janubiy Manjuriya va Lyaodun yarim orolida yashaganlar.

O'rmon va vodiylarda o'troq aholi, tog'larda ovchilar yashagan. Eramizdan avvalgi VII asrda koreyslar jez qurollarini yasay boshlaydilar. Shimolda tariq, arpa, janubda sholi ekila boshlanadi, eramizgacha bo'lgan I asrda temir qurollar tarqala boshlaydi. Ilk Koreya davlati-Choson eramizdan avvalgi III asrda rivojlangan dehqonchilik va urug'chilik munosabatlarini yemirilish jarayoni natijasida paydo bo'ldi. Choson davlati hududi shimoliy Koreya va Lyaodun yarim orolini egallaydi.

Er. avv. I asrga qadar shimoli g'arbda qabilalar birlashuvi natijasida Koreya yarim oroli shimoli va Manjuriya janubini o'z ichiga olgan Kogure davlati, janubda xan qabilalari birlashuvi bilan Silla va Pekche davlatlari paydo bo'lgan. Bularni ichida eng kuchlisi Kogurs bo'lib, u Xan davlati (Xitoy)dan to'la mustaqillikni qo'lga kiritadi.

Qadimgi koreyslar jamiyati tabaqasi hukmron zodagonlar bo'lgan, qullar va erkin aholidan iborat edi. Qullar Xitoyga chiqarilgani to'g'risida ma'lumotlar mavjud. Qullar yordamchi ishlarni bajarganlar, davlatga qaram, shaxsan ozod, ammo iqtisodiy qaram bo'lgan «pastki hovlilar» eng ko'p sonli mayda ishlab chiqaruvchilarni tashkil qilgan.

Eramizning I–II asrida Kogure davlatida to'la qonli mustabid siyosiy tuzum hukmron edi. U ranglarga (daraja) bo'lingan harbiy xizmat aslzodalariga tayangan. Hukmron qatlarning harbiy xususiyati Xan davlati bilan urush va uch Koreya davlatining yetakchilik uchun o'zaro urushlari bilan belgilangan edi.

Kogure davlatida hukmron sinflarni manfaatini himoya qiladigan qonunlar chiqarilgan. Xususiyl mulkka daxl qilishga qarshi juda ko'p jazolar belgilangan. Eramizning I–III asrlarida eng kuchli Koreya davlati Kogure bo'lgan. IV asrda esa yarim orolning janubiy-g'arbida uzoq urushlardan so'ng Pekche davlati yetakchi o'ringa chiqadi. Yarim orolning janubiy sharqiy qismida Silla davlati mustahkamlanadi. Tashqi siyosatda Koreya davlatlarining asosiy vazifasi kuchli raqib Xitoyning tazyiqiga qarshi kurash bo'lgan. Bu urushlarning asosiy og'irligi Kogure davlati zimmasiga tushdi.

Qadimgi yapon davlatlari

Yaponiya orollarda joylashgan bo'lsada, qadimgi Sharqiy Osiyo bilan faol aloqada bo'lgan. Yaponiya orollarida eramizdan avvalgi III ming yillikda qadimgi neolit madaniyati tarqalgan. Eramizdan avvalgi I ming yillikning ikkinchi yarmida yapon orollariga Koreya yarim oroli orqali qabilalar migratsiyasi boshlangan. Bu qabilalar Kyusyu shimoli, Xonsyu orolining janubida ko'pgina qabrlar qoldirganlar.

Migrantlar o'zlari bilan jez qurollarini, eng muhimi sug'orma sholikorlik texnikasini olib keladilar. Yaponiyada dehqonchilik so'nggi neolit davridan ma'lum bo'lib, u asosan tariq, grechixa va bir qism quruq sholikorlik bo'lib, uncha katta bo'lmagan xo'jalik faoliyatidan iborat bo'lgan. Aholi qirg'oq bo'yi baliqchiligi, terimchilik va ov bilan shug'ullangan. Sug'orma sholikorlikni tarqalishi jihatdan yangi xo'jalik madaniyatini shakllanishiga olib keladi.

Er. avv. I asrlarda jez qurollar tarqalgan bo'lsada, qishloq xo'jaligida asosan mehnat qurollari yog'och va toshdan qilingan. Yer motiga bilan ishlanib, hosil yarim oy shaklida tosh o'roqlar bilan o'rigan. Migrantlar bilan Yapon orollariga ot va sigirlar kirib keladi. Protoyapon qabilalarining xo'jaligi va moddiy madaniyatiga oid arxeologik ma'lumotlar bilan birga qadimgi Xitoy yilnomalari ham qiziqarli ma'lumotlar beradi.

Er. avv. III asr oxirida tuzilgan «Vey Chji» asarida sholi ekishga o'tish jarayoni turli hududlarda intensiv yuz bergani to'g'risida ma'lumot beriladi. «Vey Chji» muallifi Yaponiyada «ekinlar sholi, kanop, tut daraxtlari o'stiriladi», «Iki, Susima orollarining aholisi janubga boradilar» degan ma'lumotlarni beradi. Shu manba Yaponiyada odamlarni o'z badanini bo'yash (tatuirovka qilish) an'anasini keng tarqalganini baliqchilik kasbi bilan bog'laydi: «Ular suvda baliq tutadilar, chig'anoqlarni teradilar va katta baliq, qushlarni qo'rqitish uchun tatuirovka qiladilar». Qadimgi Xitoy manbalarida ko'rsatilgan mahalliy aholini kiyimlarining o'ziga xos xususiyatlari, uy-joylarning qurilishidagi ji-hozlar, qoziqlar ustidagi uylarning tasvirlari, bu davr protoyapon qabilalari madaniyatining janubdan kelib chiqqanligi belgilari ko'rinadi. Eramizdan avvalining oxirgi asrlarida Yaponiya hududida turli xil madaniy ekinlardan, unsurlardan sekin-asta so'ngi davr yaponlariga tegishli o'ziga xos xo'jalik ko'rinishi shakllanadi.

Xitoy tilidagi yodgorliklar protoyaponlarni «Va odan lari» deb

ataydi. Manbada ularning ijtimoiy tuzumida tabaqalanishning chuqurlashgani ko'rinadi. Manbada «Xalq ichida tengsizlik mavjud. Bir kishi ikkinchisiga bo'ysunadi» deb uqtiriladi. Manbalarga ko'ra jamiyatda zodagonlar, oddiy aholi va qullar mavjud bo'lgan. Qulchilik manbalaridan biri jamoada, qarindoshlarni qul qilish bo'lgan.

Jez davri Yaponiyada ko'p sonli protodavlat birlashmalari tashkil topgan vaqt bo'lib, ulardan eng kichiklari faqat bir necha ming «hovli»dan iborat bo'lgan. Shu bilan bir vaqtda ularning birlashuvi jarayoni boradi, agar eramizdan avvalgi I asrda davlatchalar soni yuzdan ortiq bo'lsa, eramizning III asrida «Vey Chji» manbasi faqat 30 tasini eslatadi. Bu «davlatlar» hokimiyat uchun kurashda Xan imperiyasini qo'llab-quvvatlashiga umid qilib, u bilan aloqa o'rnatganlar. Qadimgi Xitoy xronikalari er. avv. I asrda «Va odamlari» Koreya yarim orolidagi Xan okrugi amaldorlariga sovg'alar bilan kelganligi to'g'risida ma'lumot beradi. Keyinchalik Yaponiyadan Xan saroyiga elchilar kela boshlaydi. Eramizdan avvalgi 56-yilda Loyandagi Guan U-di saroyida shunday elchilardan biri qabul qilinib, unga muhr taqdim qiladilar. Muhrda «Xanga bo'ysunuvchi «Va davlati hokimi»» yozuvi bitilgan. Bu qadimgi Xitoyning Xan tipidagi muhrdir.

Eramizning I asrlarida Yaponiya hududida shimoliy Kyusyuda Yematay davlati, markaziy Xonsyuda Yamato nomli davlat kuchliroq bo'lgan. Yematay malikasi 238-yilda shimoliy Xitoydagi Vey imperiyasi bilan aloqa o'rnatadi va yuborilgan sovg'alar uchun «Veyga do'st «Va malikasi» deb yozilgan oltin muhrini oladi. Yematay davlatida ma'muriy tizim shakllangan bo'lib, asosiy hududiy birligi provinsiya bo'lgan. Manbada «Har bir provinsiyada bozor bo'lib, u yerda hukumat amaldori nazorati ostida savdo qilinadi» deyiladi. Yematay hududida yagona soliq tizimi joriy qilinganligi to'g'risida ma'lumotlar mavjud. Yana bir yapon davlati Yamatoni boshqa yapon davlatlari o'rtasida alohida o'rin tutgani to'g'risida ma'lumotlar mavjud. Yamato hukmdorini kelib chiqishi ilohiylashtirilgan, u Quyosh ma'budasi Amaterasu avlodi hisoblangan. Uning hokimiyatini muqaddas ramzi qilich, yashma bezagi va jez oyna bo'lgan.

Yaponiyaning qadimgi tarixini arxeologik davrlashtirishda IV–VII asrlar «qo'rg'onlar davri» deb ataladi. Bu ilgari Yaponiya uchun noma'lum bo'lgan, III asr oxiridan hududda paydo bo'lgan dafn qilishning o'ziga xos qabr qo'rg'onlari bilan bog'liq.

«Qo'rg'onlar davri»da Yaponiya hududida jez mehnat qurollari bilan bir vaqtda temir qilich va temirdan yasalgan boshqa qurollar keng tarqaladi. Shu bilan birga IV–VIII asrlar madaniyatini o'tgan davrlar madaniyatidan ajratib turadigan yana bir xususiyat mavjud. Bu davrda suvoriylik, otda yurish san'ati bilan bog'liq o'ziga xos an'analar yapon orollariga kirib keladi. Bu davrga oid Yapon orollaridagi arxeologik topilmalar: uzangi, egar va boshqa ot anjomlari Koreya va shimoliy Xitoydan topilgan buyumlarga o'xshaydi. Jilovlangan ot zodagonning faxr, g'ururi bo'lgan. Jilovlangan ot kichik hajmda juda tabiiy ko'rinishda kichik loy haykalchalarda ifodalan-gan. Odatda qabrga qo'yilgan bu haykalchalar «xaniva» deb atalgan. Yapon tarixchilarining fikriga ko'ra, «qo'rg'onlar davrida» Yaponi-yaga markaziy Osiyodan ko'chmanchi qabilalar kirib keladi va ular ilk davlatlarni barpo etadilar.

Yamato hukmdori Syotoku-taysi VII asr boshlarida davlat ap-parati va boshqaruv tizimini asosiy shakllarini vujudga keltiradi. U 603-yilda zodagonlik rangini (daraja) yangi tizimini kiritadi. 604-yilda esa davlatni mafkuraviy asosi qilib konfutsiylik olinadi. Hukmron Syotoku-taysi Konfutsiy ta'limotiga ko'ra barcha fuqarolar hukmdorga bo'ysunishlari lozimligi to'g'risidagi qonunni e'lon qiladi. Syotoku-taysi davrida, Yamatoda buddaviylik e'tiqodi keng tarqaladi, budda ibodatxonalari va monastirlar qurila boshlanadi. (Nara shahri yaqinida ilk budda ibodatxonalaridan biri. Xaryudzi hozir-gacha asl holida saqlanib qolgan).

607-yilda Syotoku-taysi Xitoyga elchi bilan maktub jo'natadi. Maktubda shunday yozilgan: «Quyosh chiqadigan osmon mam-lakat o'g'li quyosh botadigan mamlakat o'g'liga murojaat qiladi». VII asr oxiridan boshlab Yapon davlati eski Yamato nomi o'rniga Nippon deb atala boshlanadi. Hozirgi «Yaponiya» so'zi shundan kelib chiqqan.

Janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlari qadimda

Botqoqli vodiylar, kichik tog' daryolari, tropik o'rmonlar bi-lan qoplangan baland tog'lar janubiy-sharqiy Osiyo uchun xarak-terli hol. Bu yerda eramizdan avvalgi VIII ming yillikdayoq mezolit davrida o'troq manzilgohlar paydo bo'lgan. Neolit davrida esa sholikorlik xo'jaligi qadimgi janubiy-sharqiy Osiyoda keng tarqalgan.

Janubiy-sharqiy Osiyoning kontinental qismida yashagan qadimgi xalqlar austroosiyoliklar (monlar, kxmerlar va boshqalar)

orollarda austroneziylar (malayalar, yavalilar va boshqalar), etnograflar ularning barchasini qo'shib austri xalqlari deb ataydilar.

Qadimda eng rivojlangani austroosiyo viloyatlaridan janubiy hindi-xitoy tekisliklaridir. Bu yerda eramizdan avvalgi III ming yillikda aholi dastlab mis keyinchalik jez davriga mustaqil o'tadilar. Er. avv. II ming yillikda janubiy-sharqiy Osiyo taraqqiyotda qo'shni viloyatlardan orqada qola boshlaydi. Daryolarning murakkab tizimi xo'jalikning bosh yo'nalishi bo'lgan sholikorlik zarur bo'lgan sun'iy sug'orish tizimini barpo qilishni qiyinlashtirgan. Uzoq vaqt jamiyatning asosiy bo'g'ini bo'lib, sholikorlik bilan shug'ullanadigan kichikroq qishloq jamoalari qolavergan.

Faqat so'nggi jez asrida er. avv. I ming yillikda Dongshon sivilizatsiyasi vaqtida (Dongshon qishlog'i yonida bu madaniyatning birinchi qabri topilgan) janubiy-sharqiy Osiyoning katta va o'rta daryolari vodiylarida katta-katta dehqonchilik manzilgohlari paydo bo'ladi. Bu davrda omoch dehqonchiligi paydo bo'ladi, jamiyat ijtimoiy tuzilmasi murakkablashadi.

Yaqinda topilgan juda kam sonli o'ziga xos iyerogliflarga o'xshash yozuvlardagi qadimiy yozma manbalar mavjud. Janubiy-sharqiy Osiyoning qadimgi tarixini qayta tiklashda ilk o'rta asr (vyet, mon va boshqalar) xronikalari hamda qadimgi Xitoy, qadimgi hind, antik mualliflar asarlari va manbalari muhim rol o'ynaydi. Ilk sinfiy jamiyatlar qadimgi austroosiyo va ularga qarindosh qadimgi vyetlarda paydo bo'lib G'arbiy Hindixitoyda hozirgi shimoliy Vetnam orqali Yanszi quyi oqimigacha cho'zilib ketgan. Ularning orasida davlatlarning to'rt guruhini ko'rsatish mumkin: shimoli-sharqiy Hindi-xitoy va janubiy Xitoy dengiz qirg'og'i: janubiy Hindi-xitoy davlatlari; Malakka yarim oroli va arxipelagida qadimgi Indoneziya davlatlari; shimoliy Hindi-xitoyning markaziy qismi va tay tilli, birma tilli xalqlar joylashgan qo'shni hududlar davlatlari.

Qadimgi Vyet davlatlari va ularning qo'shnilari

Shimoliy Vetnamdagi va Janubiy dengizning shimoliy qismidagi davlatlardan shimolroqdagi qadimgi Xitoy an'analariga ko'ra birinchi navbatda «varvar» (Xitoy an'anasi nuqtayi nazaridan) Eyu (Vyet) podsholigi tarixda yaxshiroq ma'lum.

Yue podsholigi er. avv. VII asrda Yanszi daryosining quyi oqimida paydo bo'lgan. Uning ijtimoiy tuzilishi qadimgi Xitoy podsholiklariga qaraganda soddaroq bo'lgan. Aholining asosiy

marshg'uloti sug'orma sholikorlikdir. Er. avv. IV–III asrlarda Yanszi daryosining yuqori qismida besh davlat: Xanchxa, quyi qismida Vanglang (keyin Aulak), sharqda Teyau, Namvyet va boshqalar mavjud bo'lgan. Ular yuqori ijtimoiy taraqqiyot darajasida bo'lganlar. Janubiy podsholiklarda xan madaniyatini qabul qilish shimolga qaraganda ancha yuqori bo'ladi.

Er. avv. III asrda hududdagi eng rivojlangan davlatlardan Xongxa daryosining quyi qismi va unga qo'shni hududlarda Siszyan pastida vetnamliklarning ajdodlari lakvyetlar joylashgan davlat Namvyet edi. Aulakda aholining asosiy qismini jamoachilardan iborat mayda ishlab chiqaruvchilar tashkil qilgan. Turli manbalar Namvyet jamiyatida qullar mavjudligini ko'rsatadi. Hukmron sinflar jamiyatda katta yer-mulk egalari hukmron tabaqa bo'lib, ular bilan bog'langan xizmat zodagonlari, qullar va mayda ishlab chiqaruvchilar bo'lgan. Davlat tepasida hukmdor turgan. Qadimgi vyetlar madaniyati o'ziga xos edi. Ayniqsa, ajdodlarga e'tiqod, yer ruhiga, timsoh-ajdar va suvda suzuvchi qushlarga sig'inish keng tarqalgan.

Er. avv. 221–214-yillarda Aulak, Teyau va Namvyet davlatlari Sin imperiyasi bilan o'z mustaqilliklari uchun urush olib boradilar. Urushlar jarayonida Aulak o'z mustaqilligini saqlab qoladi va Teyauning bir qismini o'ziga qo'shib oladi. Namvyet bir necha yil Sin qo'shinlari tomonidan bosib olingan. Er. avv. 207-yilda Namvyet va Aulak davlatlari birlashadi. Bu davlat er. avv. II asrda janubiy-sharqiy Osiyoda eng kuchli davlat bo'lib, faqat Xan imperiyasidan kuchsizroq bo'lgan. Eramizdan avvalgi II asr boshlarida Namvyet Vo'ongi (hokimi) o'zini Xan imperatoriga teng deb e'lon qiladi. Mamlakat iqtisodiyotini asosini sholikor hududlar tashkil qiladi. Bu davlatda yirik shaharlar, rivojlangan ichki va tashqi savdo, hunarmandchilik mavjud edi.

Er. avv. II asr boshlarida Namvyet-Aulak hukmdorlari urushlar va diplomatik yo'l bilan qo'shni davlatlarni qo'shib olishga harakat qiladilar, ammo er. avv. III asrda mamlakat Xan imperatori U-di tomonidan bosib olinadi. Xan imperiyasi mamlakat ichki ishlariga aralashmaydi. Imperiya «varvarlarni varvaralar boshqaradi» siyosatini olib boradi.

Er. avv. III–II asrlarda janubiy-sharqiy Osiyoni tog'li hududlarida qadimgi Tay Diyen va Yelan davlatlari alohida guruhni tashkil etadi. Bu yerda dehqonchilik zaif bo'lib, chorvachilik yetakchi o'rin egallagan. Shu bilan birga bu yerda qandaydir birma tilli guruhlar va Markaziy Osiyo chorvador aholisi bilan birgalikda ilk

sinfy jamiyatlar shakllantirilgan. Qullarning safi mahalliy etnik birliklarni qaram qilish hisobidan to'ldirildi.

Er. avv. I asr boshlarida Xan ma'muriyati hozirgi Shimoliy Vetnamdagi lanvyetlarni ommaviy assimilyatsiya qilish siyosatini olib borgan. Bu siyosat kuchli qarshilikka uchraydi va zodagonlar boshchiligida qo'zg'olonlar ko'tariladi. 40–50-yillarda Lanvyetlar «ikki opa-singil» boshchiligida qo'zg'olon ko'tarib Xan hokimiyatini ag'darib tashlaydilar va o'z mustaqilliklarini qayta tiklaydilar. Xan imperiyasi uzoq urushlardan so'ng, mamlakatda o'z nazoratini qayta tiklaydi, lekin mahalliy aholini assimilyatsiya qilish siyosatidan voz kechishga majbur bo'ladi.

Eramizning I–V asrlarida Vetnamga Hindistondan buddizm, Xitoydan xitoy madaniyati kirib keladi. Buddaviylik XII va XIII asrlargacha hukmron dinga aylanadi.

Mon-Kxmer va indoneziyaliklarning davlat birlashmalari

Eramizning boshlarida Hindi-Xitoy va Indoneziya yirik daryo vodiylarida sinfiy jamiyat va davlatlar shakllanadi. So'nggi jez davrida xo'jalikning yuqori taraqqiyoti, temir qurollaridan keng foydalanishga o'tish, davlatni shakllanishiga olib keladi.

Janubiy Hindistonning dravid xalqlari orqali shimoliy Hindiston, Yaqin Sharq va O'rtayer dengizi bilan doimiy aloqalar o'rnatiladi. Tekislikda vyetlarda bo'lgani kabi yetakchi ijtimoiy birlik kichik qishloq jamoasi edi. Vodiylarda yuqori darajada rivojlangan dehqonchilik, tog'li viloyatlarda ovchi-termachilik xo'jaligi mavjud bo'lgan.

Mahalliy jamiyatlarning o'ziga xosligi bir etnolingivistik guruh ichida tekislikda yuqori taraqqiyot darajasiga erishgan dehqonlar bilan qo'shni tog'lik vohadagi ovchi-terimchilarning birgalikda yashashi edi. Ana shunday ijtimoiy-iqtisodiy har xillik sinfiy jamiyat va davlatni ibtidoiy jamoa munosabatlari hukm surgan viloyatlar bilan ajratilishiga sabab bo'ldi.

Aulak, Bapnom (Funan), Shrikistra (Tarekittara), Suvanabxumi (Janubiy Birma) dagi va Tyao Praye (Menam), Malaka yarimorolidagi va arxipelagidagi Malay, ilk Yava davlatlari ma'lum bir siyosiy-iqtisodiy yadro—aholi zich joylashgan sholikor voha va uning poytaxti atrofida joylashgan edilar.

Hukmdor barcha yer zaxirasini oliy egasi edi. Bir qism yer zodagonlarning merosiy yeri, ibodatxona va kohinlarning «abadiy» yerlari bo'lgan. Aholining asosiy qismi erkin jamoatchilardan iborat

bo'lib, koinlar, zodagonlar qatlami mavjud bo'lgan. Qullar kam sonli bo'lgan.

Ko'pgina Mon va Kxmer davlatlari eramizning I asrlari atrofida paydo bo'ladi. Ular bir-birlari bilan yaqin aloqada bog'langanlar. Bu davlatlar ichida eng kattasi Bapnom (Funan) imperiyasi bo'lib, u o'zining gullab-yashnagan davrida Janubiy Hindi-Xitoyning butun mon va kxmer tekisligini egallagan.

Bapnom davlati yangi eraning birinchi asrlarida vujudga keldi. Eramizning II–III asrlarida mamlakatni birlashtirilish tugagach qadimgi kxmer hukmdorlari istilochilik urushlarini olib boradilar. Kxmer hukmdorlaridan eng mashhuri Fanishman bo'lgan. U kuchli flot quradi va qator qo'shni viloyatlarni bosib oladi. Bapnomning harbiy, dengiz va savdo qudrati er. avv IV asrgacha o'sib boradi. Irrigatsiya va ibodatxonalar qurilishi keng miqyosda olib boriladi, mamlakatda hinduizm va budda e'tiqodlari tarqaladi va hukmdor hokimiyati kuchayadi.

V–IV asr boshlarigacha qadimgi kxmer jamiyatida shimoliy guruhlar kuchaydi. Ular ilgari savdoda ishtirok etmagan edilar. Se-kin-asta ular dengiz bo'yi hududlarini bo'ysundiradilar. Bapnom imperiyasi zaiflashib inqirozga yuz tutadi.

Mon-Kxmer xalqlari Janubiy Hindiston madaniyatining ayrim unsurlarini, jumladan, yozuv, diniy til, ayrim diniy tasavvurlarni, monlar asosan buddizmni, kxmerlar hinduizmni qabul qilganlar.

Indoneziya xalqlarining qadimgi davlatlari

I–IV asrlarda orollarda davlatlarning g'arbiy (malaya), sharqiy (yava) guruhlari paydo bo'ladi. G'arbiy guruh Sumatra davlatlarini tashkil qildi, ularning ichida, ayniqsa, markaziy Sumatraning tekislik qismida Malakka yarimorolining kichik davlatlari boshchiligida markazlashuv jarayoni tez boradi. Bu davlatlar hayotida tashqi savdo, tranzit savdo (ko'pgina ziravorlar, Malakka orollari bilan savdo qilingan) yetakchi o'rin tutadi. Janubiy-sharqiy Osiyoning bu asrlardagi dengizchilari Mon-Kxmer va indoneziyaliklar edi. Shalmaladvipi (Malakka orolining qadimgi nomi) davlatlaridan eng mashhuri (II asrdan) Kataxa va Tambralinga edi. Ular nisbatan kuchli qo'shinga ega bo'lgan boy davlatlar bo'lgan. Bu davlatlarda madaniy taraqqiyot darajasi yuqori bo'lib, shahar aholisi orasida sanskrit adabiyoti, yozuv va tili, hinduizm va budda diniy ta'limoti keng tarqalgan.

Yava va Kalimantandagi Malaya va Yava davlatlari agrar mamlakatlar edi. G'arbiy Yavadagi Taruma va Mulavarman davlatlari (IV–V asrlar) sun'iy sug'orish inshootlarini qurishni amalga oshiradilar. Qullar, chorva va yer-mulkni xususiy mulkligini induizm kohinlari qo'llab-quvvatlaydilar.

Hindi-Xitoy yarim orollarining sharqiy qirg'og'ida indoneziya til-lari oilasiga mansub xalqlar yashaydigan Tyampa boshdan kuchli dengiz flotiga ega bo'lgan, yirik savdo davlati bo'lgan. Tyampa hokimlari qirg'oq bo'yidagi qo'shnilarini talash bilan shug'ullanar, dengizdagi o'z qudratini muntazam namoyish qilar edilar. Madaniyatda Tyampa Indoneziya dunyosiga tegishli bo'lib, ko'p hollarda ularga kxmerning ta'siri kuchli bo'lgan. Xan Xitoyi bilan urushlar, doimiy diplomatik va savdo aloqalari bilan almashinib turilgan.

Tayanch iboralar

Koreya, Manjuriya, Lyaodoun, Choson, Yaponiya, Kogure davlati, Kyusyu, Silla, Pekche, Xonsyu, protoyapon, Vey-chji asari, «xaniva», Yamato, «Qo'rg'onlar» davri, lanyetlar, mon-kxmer, Malaya va Yava davlatlari, «pastki hovlilar», Tuatra.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998-yil.

Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо».-М.: 2004.

История древнего мира. М.: 1988.

Археология зарубежной Азии. М.: 1985.

Иофан Н.А. Культура Древней Японии. М.: 1974.

Asosiy sanalar

Er. avv. IV–III asrlar

Er. avv. III asr

Er. avv. I asr

Er. avv. I ming yillikning

II yarmida

Eramizning II–III asrlari

Ilk vetnam davlatlari

Aulak davlati

Mon-Kxmer davlat-larining paydo bo'lishi

Yapon orollariga qabilalar-ning migratsiyasi

Bapnom davlatining kuchayi shi

Eramizning I–VI asrlari

Indoneziyada Sharqiy
(Yava) Gʻarbiy (Sumatra)
davlat birlashmalarining
tashkil topishi

Eramizning I–III asrlari

Yaponiyada Yematay, Yamato
davlatlarining paydo boʻlishi

Eramizning IV–VII asrlari

«Qoʻrgʻonlar davri»

Mustaqil ish mavzulari

Qadimgi Yapon davlatlari.

Janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlari va Qadimgi Xitoy.

Janubiy-sharqiy Osiyo xalqlarining qadimgi madaniyati.

Kurs bo'yicha tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T., 1998-yil.
2. Ладынин И. А. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «Эксмо».-М., 2004.
3. Афанасьева В.К., Луконин В.Г., Померанцева Н.А. Искусство ревнего Востока. Дрезден, 1977.
4. Бикерман Э. Хронология древнего мира. М., 1975.
5. Васильев Л.С. История Востока. Ч. I-II. М., 1993.
6. Васильев Л.С. История религий Востока. М., 1988.
7. Древние цивилизации / Под ред. Бонгард-Левина Г.М. М., 1989.
8. Дяконов И.М. Пути истории. М., 1994.
9. Заблоцка Ю. История Ближнего Востока в древности / Пер. с польск. М., 1989.
10. История Древнего Востока. Ч.I. Месопотамия / Под ред. Дяконова И.М. М., 1983.
11. История Древнего Востока, Ч.II. Египет / Под ред. Перепелкина Ю.Я. М., 1988.
12. История Древнего Востока / Под ред. Кузищина В.И. М., 1988, 1999.
13. История древнего мира / Под ред. Дяконова И.М., Нероновой В.Д., Свенцицкой И.С. Кн. 1. — Ранняя древность. Кн. 2 — Расцвет древних обществ. Кн. 3 — Упадок древних обществ. М., 1982, 1983, 1989
14. История отечественного востоковедения с середины XIX в. до 1917 г. М., 1997.
15. Источниковедение истории Древнего Востока. М., 1984.
16. Литература Древнего Востока. М., 1991.
17. Никифоров В.Н. Восток и всемирная история. М., 1977.
18. Религии Древнего Востока. М., 1995.
19. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Под ред. Струве В. В. и Редера Д.Г. М., 1963.
20. Хрестоматия по истории Древнего Востока. М., 1980. Т. 1,2.
21. Хрестоматия по истории Древнего Востока. М., 1997.
22. Шилюк Н.Ф. История древнего мира. Древний Восток. Курс лекций. Ч.1 Свердловск, 1991.

Misr

1. Авдиев В.И. Военная история древнего Египта, Т. I-II М., 1948, 1959.
2. Бруннер К. Золотой фараон. М., 1992.
3. Веллар К. Архитектура страны фараонов. М., 1990.
4. Ж.Ф. Шампольон и дешифровка египетских иероглифов. М., 1980.
5. Жан Кристиан. Египет великих фараонов. М., 1992.
6. Замаровский В. Их величества пирамиды. М., 1986.
7. Керам К. Боги, гробницы, ученые. Роман археологии. М., 1986.
8. Кинк Х.А. Египет до фараонов. М., 1964.
9. Ковтунович О.В. Вечный Египет. М., 1989.
10. Коростовцев М.А. Религия древнего Египта. М., 1976.
11. Котрелл Л. Во времена фараонов. М., 1982.
12. Культура древнего Египта. М., 1976.
13. Матье М.Э. Во времена Нефертити. М., 1965.
14. Матье М.Э. Искусство древнего Египта. М., 1976.
15. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М., 1982.
16. Перепелкин Ю.Я. Тайна золотого гроба. М., 1968.
17. Перепелкин Ю.Я. История Древнего Египта. СПб., 2000.
18. Рак И.В. Мифы древнего Египта. СПб., 1993.
19. Солкин В.В. Солнце властителей: Древнеегипетская цивилизация эпохи Рамессидов. М., 2000.
20. Тутанхамон и его время. СПб.-М., 1976.

Old Osiyo

1. Вейнберг И.П. Человек в культуре древнего Ближнего Востока. М., 1986.
2. Вулли Л. Забытое царство. М., 1986.
3. Герни О.Р. Хетты. М., 1982.
4. Гиоргадзе Г.Г. Очерки по социально-экономической истории хеттского государства. Тбилиси, 1973.
5. Дяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М., 1967.

6. Кленгель-Брандт Э. Путешествие в древний Вавилон. М., 1979.
7. Ключков И. С. Духовная культура Вавилонии. Человек, судьба, время. М., 1983.
8. Косидовский З. Библейские сказания. М., 1987.
9. Крамер С. История начинается в Шумере. М., 1965.
10. Кьера Э. Они писали на глине. М., 1984.
11. Маккуин Дж. Хетты и их современники в Малой Азии. М., 1983.
12. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М., 1982.
13. Оппенгейм А.Л. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. М., 1980.
14. Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту). М., 1959.
15. Сетон Ллойд. Археология Месопотамии. М., 1984.
16. Флиттнер Н.Д. Культура и искусство Двуречья и соседних стран. М. - Л., 1958.
17. Шифман И.Ш. Ветхий завет и его мир. М., 1987.
18. «Я открою тебе сокровенное слово» / Сост. И.М. Дяконов и В.К. Афанасьева. М., 1981.

Eron va O'rta Osiyo

1. Авеста. Пер. и ред. Стеблин-Каменского. М., 1994.
2. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., 1987.
3. Бонгард - Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. М., 1983.
4. В.Г. Луконин. Древний и средневековый Иран. М., 1987.
5. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972.
6. Грантовский Э.А. История Ирана. М., 1977.
7. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы. М., 1985.
8. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика Древнего Ирана. М., 1980.
9. Дорошенко М.А. Зороастрийцы в Иране. М., 1982.

Janubiy Osiyo

1. Алаев Л.Б. Сельская община в Северной Индии. М., 1981.

2. Альбедиль М.Ф. Забытая цивилизация в долине Инда. Спб., 1991.
3. Бонгард - Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация: История. Религия. Философия. Эпос. Литература. М., 2000.
4. Бонгард - Левин Г.М. Индия в эпоху Маурев. М., 1973.
5. Бонгард - Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности. М., 1995.
6. Бэшем А.Л. Чудо, которым была Индия. М., 1977.
7. Вигасин А.А., Самозванцев А.М. Артхашастра: проблемы социальной структуры и права. М., 1984.
8. Джатаки. М., 1979.
9. Древо индуизма. М., 1999.
10. Дюмон Л. Человек иерархический. Исследование кастовой системы Индии / Пер. с фр. СПб., 2000.
11. История и культура древней Индии. Тексты. М., 1990.
12. Кузьмина Е.Е. «Откуда пришли индоарии?» М., 1994.
13. Культура древней Индии. М., 1975.
14. Лысенко В.Г. Опыт введения в буддизм: ранняя буддийская философия. Учебное пособие. М., 1994.
15. Ольденбург С.Ф. Культура Индии. М., 1991.
16. Радхакришнан С. Индийская философия. Т.1-2. М., 1956, 1957.
17. Серебряков И.Д. Очерки древнеиндийской литературы. М., 1971.
18. Три великих сказания древней Индии. М., 1978.
19. Тюляев И.С. Искусство Индии. М., 1983.
20. Шарма Р.Ш. Древнеиндийское общество. М., 1989.

Xitoy. Uzoq Sharq

1. Антология древнекитайской философии. Т.1-2. М., 1972-73.
2. Вопросы истории Китая. М., 1981.
3. Васильев Л. С. Культы, религии и традиции в Китае (любое издание).
4. Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайской мысли. М., 1988.
5. Васильев Л. С. Древний Китай. 6. Илющечкин В.П. Сословно-классовое общество в истории Китая. М., 1986.
7. История китайской философии. М., 1989.
8. Кравцова М. Е. История культуры Китая. 9. Конфуци-

анство в Китае. Проблемы теории и практики. М., 1982.

10. Китайские социальные утопии. М., 1987.

11. Личность в традиционном Китае. М., 1992.

12. Лукьянов А.Е. Начало древнекитайской философии: И Цзин, Дао Дэ Цзин, Лунь Юй. М., 1994.

13. Лукьянов А.Е. Лао-цзы и Конфуций: Философия Дао. М., 2000.

14. Общество и государство в Китае.

15. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. М., 1981.

16. Переломов Л.С. Конфуций. Жизнь, учение, судьба. М., 1995.

17. Переломов Л.С. Конфуций. Лунь Юй. М., 1998.

18. Рубин В. А. Идеология и культура древнего Китая.

19. Семененко И.И. Афоризмы Конфуция. М., 1987.

20. Шуцкий Ю.К. Китайская классическая «Книга Перемен». В 2 т. Спб.-М., 2000..

21. Проблема человека в традиционных китайских учениях. М., 1983.

22. Этика и ритуал в традиционном Китае. М

Kurs ishlari mavzulari

1. Qadimgi Sharqda davlat hokimiyati.

2. Qadimgi Sharqda qulchilik.

3. Qadimgi Sharqda jamoa.

4. Qadimgi Misr tarixi manbalari

5. Misrshunoslik fanining vujudga kelishi.

6. Qadimgi Misr davlatchiligi.

7. Gerodot tarixida Misr.

8. Misr madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari.

9. Qadimgi Mesopotamiyada davlat jamiyat.

10. Mesopotamiya mifologiyasi.

11. Exnaton islohotlari.

12. Xett davlatining siyosiy tarixi.

13. Osuriya davlati va jamiyati.

14. Falastin, Finikiya va Suriya antik mualliflar asarlarida.

15. Karfagen davlati.

16. Janubiy Arabiston davlatlari.

17. Zardushtiyluk dini.

18. Behustun yozuvlari bo'yicha ahmoniylar davlati.

19. «Artxashastra» bo'yicha qadimgi Hindistondagi ijtimoiy munosabatlar.

20. Qadimgi hind madaniyatida buddaviylik dinining o'rni.

21. Qadimgi Hindiston va O'rta Osiyo aloqalari.

22. Qadimgi hind madaniyati.

23. Qadimgi Xitoy tarixchilari.

24. Konfutsiy ta'limoti.

25. Qadimgi Koreya davlati.

26. Qadimgi yapon jamiyati.

27. Qadimgi Indoneziya davlatlari.

Qadimgi Sharq tarixi bo'yicha ushbu kurs ishlari ro'yxati bilan talabalar tanlovi cheklanmaydi. Talabalar kurs ishini mustaqil ravishda shakllantirib, ilmiy rahbarga mavzuni taklif qilish huquqiga egalar. Eng muhimi tanlanadigan ma'lum mavzu bo'yicha manba va adabiyotlar miqdori yetarli bo'lishi lozim.

YUNONISTON

I bob. QADIMGI YUNONISTON TARIXIGA KIRISH

Geografik o'rni, tabiiy sharoiti va aholisi

Yunoniston geografik jihatdan 3 qismga bo'linadi: Fessaliya va Epir, shimolda Moli va Pagasey ko'rfazlari, janubdan Korinf va Saronika bilan cheklangan, markaziy qismi Peloponnes yarim orolidan iborat janubga bo'linadi. Shimoliy qismida Fessaliyani Epiridan Pind tog'lari zanjiri ajratib turadi. Qadimda bu ikki viloyat yunon madaniyati shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu yerda ilk bor shimoldan janubga tomon yunon qabilalari siljib kelgan.

Fessaliyada qadimgi yunon afsonalari paydo bo'ldi. Uning janubidagi Sperxa daryosi vodiysidagi axey Ftiotidasi ahil va mirmidonlar vatani. Fessaliyadan afsonaviy Yason uzoq Kolxidaga oltin mo'yna uchun jo'nab ketgan. Dodonda Sella kohinlari muqaddas dub daraxtining barglarini shitirlashiga qarab fol ochganlar. Epir yunon madaniyatiga aloqasi bo'lmagan yovvoyi o'lka bo'lib, uni markaziy Yunoniston bilan faqat xaon, tesprot, moloss va oresta kabi epir qabilalari joylashgan Axeloy daryosi bog'lab turgan.

Fessaliya barcha tomondan tog'lar bilan o'ralgan bo'lib, bu yerda ikki tekislikni Fessaliyalik bosqinchilar ishg'ol qilganlar. Ular mahalliy aholini qaram-penestlarga aylantirganlar. Qisman ularni vodiyydan tog'larga siqib chiqarganlar. Fessaliya g'arbiy qismida g'alla va chorvachilik rivojlangan. U yerda qulay qirg'oq va qo'ltiqlar yo'q. Shimoliy Yunonistonni markaziy Yunonistondan dengiz va Oyta tog'lari orasida yotgan Fermopil daryosi ajratib turadi.

Markaziy Yunonistonda kam sonli tog'lik qabilalar joylashgan. Egey dengizi qirg'og'ida Evbey oroli qarshisida Opunt loklari joylashgan. Er. avv. V asrda afinaliklar uchun loklar qoloqlikning namunasi bo'lgan.

Parnas (2450 m) va Kifris tog'larida joylashgan vakiy qabilalari yanada qoloq bo'lgan. Markaziy Yunoniston yo'lidagi eng muhim

joy bu Elateya shahri bo'lgan. Delfa qadimgi Elladaning diniy markazi vazifasini o'tagan. Parnasdan shimolda Yunonistonning eng kichik viloyati — Dorida (185 kv.km) bo'lgan, aftidan doriylar shu yerdan kelib chiqqanlar.

Fokidadan g'arbga Agra, evitan nomidagi illiriya qabilalari yashagan tog'li va ozroq unumdor vodiya ega bo'lgan Etoliya viloyati joylashgan.

Shimolda Epir bilan tutashgan Abrakiy qo'ltig'igacha bo'lgan hudud Akarnaniyada illiriya qabilalari yashagan. Janubda 3000 kv. km. hududni egallagan Beotiya viloyati birdaniga 3 dengiz bilan tutashgan. Poytaxti Fiva bo'lgan Beotiyada g'allachilik, chorvachilik va baliqchilik kuchli rivojlangan.

Beotiyaning janubdan Kiferon va Parnas tog'lari o'rab turadi. Yunonistonning markazida tuprog'i dehqonchilikka noqulay bo'lgan Attika viloyati joylashgan. Qadimgi Attikada suv tanqis bo'lsa-da, ammo marmar, loy, kumush va zaytun daraxtlariga boy bo'lgan.

Afinaning dengiz yo'lini Salamin oroli to'sib turadi. Salamin uchun Afina Megara va Egina bilan uzoq urush olib borgan, faqat Eginaning bo'ysundirilishi Afinaning dengiz savdosiga yo'l ochdi. Korinf va Saronik qo'ltiqlari orasidagi tog'lik hududda Megara shahri joylashgan. Korinf qo'ltig'idan so'ng Peleponnes yarim oroliga o'tish mumkin. Uning markazida Arkadiya balandligi turadi.

Lakoniya va Messeniya viloyatlari yarimorol g'arbida joylashgan. Bu viloyatlarda g'alla ekilgan. Messeniyadan shimolda Elida viloyati joylashgan bo'lib, Alfey va Kladey daryolari qo'shilish joyida har 4 yilda bir marta Olimpiya o'yinlari o'tkaziladigan olimpiada joylashgan. Ellidadan shimolda Axeya viloyati turadi.

Yunonistonning iqlimi yumshoq, harorati 16 °C ni tashkil etadi. Landshafti qadimda hozirgidan farq qilgan. Qalin o'rmonlar ko'p bo'lib, tuproq hozirgidek toshloq bo'lgan. Faqat ozgina yer unumdor bo'lgan. Er. avv. VI asrgacha faqat bug'doy va tariq ekilgan. Keyin esa uzum va zaytun bu ekinlarni siqib chiqargan.

Yunonistonda oltin yo'q. Mis juda ko'p. Xalqida shahrining nomi ham «mis» degan ma'noni bildiradi. Bu yerdan mis qazib chiqarilgan. Beotiya va Lakoniyada sifati past temir, Tasos va Sifnos orollaridan er. avv. VIII—VI asrlardan kumush qazib olingan.

Er. avv. VI asrdan Lavrion kumush koni ochilgan. Bu konlardan olingan daromad er. avv V asrda Afinani qudratli flot qurishga va Yunonistonda yetakchilik rolini o'ynashga imkon berdi.

Afinada tog'-konchilik sohasida ulkan yutuqlarga erishildi.

Konlarning chuqurligi 100 m. ga yetgan. Qimmatli metallarni qidirib topish san'ati yuqori darajada bo'lgan. Kulolchilikda yunonlar haqiqiy san'atkor bo'lganlar. Tosh juda yuqori baholangan. Hamma joyda tosh mo'l-ko'l bo'lgan. Marmarning vatani Pentelikon Afidan bor-yo'g'i 10 km masofada joylashgan. Mashhur Parfenon va Propiley pentelikon marmaridan bunyod etilgan.

Manbalar

Qadimgi Yunoniston tarixiga oid manbalar ko'pligi va yaxshi saqlanib qolganligi bilan boshqa hududlar tarixidan farq qiladi. Yunoniston tarixi manbashunosligida qadimgi tarixchilarning asarlari muhim o'rin tutadi. Er. avv. VI—V asrlarda tarix fani gullab yashnagan davridir. Bu davr tarixchiligini g'arb olimlari «Aholida polislarning tarixi» deb atashadi. Bu davrdagi ko'zga ko'ringan tarixchilardan: Gerodot, Fukidid va Ksenofontni olish mumkin.

Makedoniyalik Aleksandrning sharqqa yurishlaridan so'ng Yunoniston tarixida yangi tarix maktabi — Arastu maktabi shakllandi. Bu davrning eng ko'zga ko'ringan asari Arastuning «Politiya» asaridir. Bu asar Arastu va uning shogirdlari tomonidan yozilgan bo'lib, yunon polislari, O'rta yer dengizi qirg'oqlaridagi yunon koloniyalari haqida muhim ma'lumot beradi. Asar juda ko'p bo'limlardan iborat bo'lsa-da, uning faqat bizgacha «Afina politsiyasi» qismi yetib kelgan.

Ellin davriga kelib yunon jamiyatidagi keskin o'zgarishlar, katta davlatlarning vujudga kelishi bilan umumiy tarixga asos solindi. Bu davrning eng ko'zga ko'ringan tarixchilaridan biri Timey bo'lib, u o'zining asarida Bolqon Yunonistoni, g'arbiy yunon mustamlakalari haqida muhim ma'lumotlar beradi.

Qadimgi yunon tarixi bo'yicha eng muhim manbalardan biri arxeologik topilmalar hisoblanadi. Arxeologlar Bolqon Yunonistoni va Egey dengizi orollaridagi qadimgi ibodatxonalar, saroylar, mudofaa inshootlarini qazib ochdilar. Ayniqsa, Krit orolida ingliz arxeologi E. Evans 40 yildan ko'proq vaqt Knoss saroyini qazib ochdi. Kichik Osiyoda nemis arxeologi G. Shlimanning Troya xarobalarini qazib ochishi qimmatli ma'lumotlarni berdi.

Me'muar asarlar. Polislarning yemirilishigacha yunonlar tarix va adabiyotga oid asarlarni me'muar shaklda yozishgan. Er. avv. IV asrdagi eng yirik me'muar asar Ksenofontga tegishli. U asosan harbiy sohaga oid ma'lumotlarni beradi.

Ellinizm davrida me'muar va avtobiografik asarlar yozish odat tusiga kirdi. Ellin davri siyosatchilaridan Pirra va Arata eng yirik tarixiy asarlar mualliflari hisoblanadilar. Ular «Axey ittifoqi» haqida keng ma'lumotlarni yozib qoldirishgan.

Xatlar. Antik jamiyatda xatlar muhim o'rin tutgan. Ular ikki xil shaklda ochiq va yopiq shaklda yozilgan. Platon, Isokrat va Sallyustiylar yozgan ochiq xatlarida falsafiy muammolar haqida fikr yuritilgan. Yopiq xatlar davlat ahamiyatiga molik xatlar bo'lib, maxsus kishilar nomidan yozilgan. Ularda asosan siyosiy va maxfiy ma'lumotlar yozilgan.

Shoirilar va ularning asarlari. Yunon she'riy adabiyotining shakllanishi er. avv. IX—VIII asarlarga tegishli bo'lib, bu davrni «Gomer davri she'riyati» deyishadi. Gomer, Gesiod va dramaturglar Esxil, Sofoklning asarlari juda yaxshi saqlangan. Gesiod o'zining «Mehnat va kunlar» asarida yunon jamiyatidagi ijtimoiy ziddiyatlar haqida yozadi.

Moddiy manbalar

Shaharlar. Yunon tarixiy manbashunosligiga shahar qoldiqlari muhim o'rin tutadi. Shaharlardagi saroylar, ibodatxonalar yaxshi saqlangan. Krit-Miken davri saroylari, inshootlari juda ko'plab topilgan. Yunon me'morchigining asosiy yodgorliklaridan bu Palestlar va Gimnasiylardir. Palestlar — bu sport inshootlari jumlasiga kirib, u yerda asosan yosh bolalar muntazam sport bilan shug'ullanishgan. Gimnasiy — sport inshooti bo'lib, bu yerda asosan kattalar sport va fan bilan shug'ullanganlar. Bizgacha Afinaning ikki katta gimnasiyasi saqlanib qolgan. Ulardan biri qahramon Akadem bog'ida joylashgan, ikkinchisi likeylik Appolon dala hovlisida joylashgan.

Yunonistondagi madaniyat markazlaridan yana biri bu muqaddas joylar va ulardagi haykal va inshootlardir. Shaharlar tarixini o'rganishda qadimgi yo'llar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Eng yirik yo'llar xarobasi Afina va Pirey portidagi yo'l bo'lib, dengiz ortidan keltirilgan mahsulotlar Pirey portiga tushirilib, shu yo'l orqali Afinaga keltirilgan. Bu mashhur yo'l Peloponnes urushi davrida Sparta va uning ittifoqchilari tomonidan buzib tashlangan. Hozirgi kunda faqat uning xarobalarigina saqlanib qolgan. Pireydan tashqari Yunonistonning ikki yirik porti Samos va Iskandariya ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q.

Mudofaa devorlari. Yunon mudofaa va harbiy tarixida himoya

devorlari va boshqa fortifikatsiya inshootlari muhim o'rin tutadi. Yunon tarixini qadimgi davriga oid mudofaa inshootlari Troya, Miken, Tirinf va Afinada yaxshi saqlangan. Undan tashqari Xerxes, Eley, Metapont, Akrogant shaharlari devorlari asl holicha saqlanib qolgan.

Yozuvlar. Yunon tarixini o'rganishda yozuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Asosan XIX asrning 70-yillaridan papirus topilmalarni o'rganish natijasida yangi «papirologiya» faniga asos solindi. Yunon jamiyatiga papirusning kirib kelishi Misr tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Qadimgi mashhur yunon — lirik shoirlari Alkey, Sapfo, Korin, Pindara, Vaxximida va mashhur fojeanavislar Sofokl va Evripid hamda mashhur hajviy asarlar muallifi Menandrlar o'z asarlarini papiruslarga yozishgan. Papirusga ko'chirilgan eng yirik asar Arastuning «Afina politiyasi» asaridir. Keyinchalik qog'ozning kashf etilishi bilan papiruslar o'z ahamiyatini yo'qotgan, ularni faqat hukmdor saroyidagi arxivlardan topish mumkin.

Tangalar. Yunoniston iqtisodiy tarixini o'rganishda tangalar muhim o'rin tutadi. XVIII asrda Venada o'tkazilgan qadimgi yunon tangalari ko'rgazmasida 70000 dona yunon tangalari kolleksiyasi namoyish etilgan. Qadimgi yunon tangalari iqtisod va savdo sohasidagi eng muhim ashyoviy dalildir.

Arxaik davr yunon tangalari kumushdan bo'lib, uning teskari qismida shahar ramzi yoki shahar nomining birinchi harfi tushirilgan. Ellin davri tangashunosligi arxaik davr tangashunosligidan farq qiladi. Ularda asosan hukmdorning surati va teskari tomonida esa yozuv va ramzlar tushirilgan. Tangalardan tashqari tesserlar, ya'ni hozirgi kundagi chipta shaklidagi hujjatlar yaxshi saqlangan. Ular asosan sopol va metallardan tayyorlangan. Tesserlar ikki xil vaziyatda ishlatilgan: harbiy sohalarda kiyimlarga taqilgan bo'lsa, kundalik hayotda teatr va dam olish joylariga kirish uchun ruxsatnoma vazifasini o'tagan. Bizgacha yetib kelgan tesserlardan eng mashhuri Dionis teatriga kirish uchun ko'rsatilgan tesserlardir. Ularda asosan yunon harflari yozilgan, har bir tesserda bitta harf uchraydi.

Ostrakonlar. Ular sopol parchalari bo'lib, Afina demokratiyasiga xavf soladigan siyosiy arbob, taniqli shaxslarga qarshi ovoz berishda ishlatilgan. Ular er. avv. V asrga oid. Bizgacha yetib kelganlaridan biri Femistoklga qarshi yozilgan.

Qadimgi Yunoniston tarixini o'rganishda logograflarning asarlari ham muhim o'rin tutadi. Logograflar o'sha davr voqea-hodisalarini hech qanday izoh bermay tasvirlaganlar. Ular er. avv. VI—V asrlarda

yashaganlar. Ular tarixni afsonalar bilan aralashtirganlar. Afsonalarga tarixiy voqealar deb qarab unga ishonganlar.

Er. avv. VI asrning ikkinchi yarmida yashagan logograf Miletlik Gekatey o'zining asarida Yunonistonning jug'rofik xaritasini chizadi. Uning asarlaridan bizgacha ayrim parchalar yetib kelgan.

Yunon tarixini davrlashtirish

Yunon tarixi Qadimgi dunyo tarixining bir qismi hisoblanadi. Qadimgi yunon tarixi doirasida Bolqon yarim oroli, Egey dengizi havzasi, janubiy Italiya, Sitsiliya oroli va shimoliy Qora dengiz bo'yi, Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'og'idagi qadimgi jamiyatlarning shakllanishi, gullab-yashnashi va tushkunlik davrini o'rganadi. Yunon sivilizatsiyasi tarixi uch bosqichga bo'linadi: birinchisi — bu er. avv. II ming yillikda Krit va Mikenada ilk sinfiy jamiyatlar va davlat birlashmalarining paydo bo'lishi va halokati. Ikkinchi bosqich — bu Krit-Miken sivilizatsiyasining halokatidan keyin antik Yunonistonning er. avv. XII asrdan er. avv. IV asrning so'nggi choragigacha bo'lgan taraqqiyot davrini o'z ichiga oladi. Qadimgi Yunon jamiyati taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy davlat tuzilmasi bo'lgan yunon polislarining tug'ilishi, yuksalishi va tushkunligi bosqichi bo'ldi.

Er. avv. IV asrning so'ngi choragida yunon-makedonlar tomonidan Ahamoniylar Eroni davlatining bosib olinishidan yunon tarixining uchinchi so'nggi bosqichi boshlanadi. Bu bosqich qariyb uch yuz yilni o'z ichiga olib, sharq va g'arb madaniyati unsurlarini o'z ichiga olgan Ellin davlatlarining tashkil topishi, ellin madaniyatining rivojlanishi davridir. Bu bosqich er. avv. I asr so'ngida ellin davlatlarining g'arbdan Rim, sharqdan Parfiya tomonidan bosib olinishi bilan tugaydi.

Bolqon Yunonistonida davlatchilik taraqqiyotining yangi davri taxminan er. avv. XI asrdan boshlanadi. Bu davrdan antik Yunoniston taraqqiyotining polis davri boshlanadi. U o'z ichiga uch davrni oladi:

1. Er. avv. XI–IX asrlar — Gomer yoki polis arafasi («Qorong'i asrlar»). Bu bosqichda Bolqon Yunonistoni hududida urug'-qabila munosabatlari hukmron bo'ladi.

2. Arxaika davri (er. avv. VIII–VI asrlar) — polis-davlatlarning shakllanishi, Buyuk Yunon kolonizatsiyasi va ilk Yunon tiraniyalari davri.

3. Klassik Yunoniston (er. avv. V–IV asrlar.) – Qadimgi yunon polislari, ularning iqtisodiyoti va yunon madaniyatining gulab-yashnagan davri.

Makedoniyalik Iskandarning Sharq yurishlaridan keyin Ellin davlatlarining tashkil topishi bilan qadimgi yunon tarixida yangi ellin davri (er. avv. IV asrning so'ngi choragi - er. avv. 30-yillar) boshlanadi. Er. avv. 30-yilda so'ngi ellin davlatlaridan biri ptolomeylar Misr mustaqilligini yo'qotib Rimga tobe bo'ladi. Shu bilan antik Yunoniston tarixi tugallanadi.

Tayanch iboralar

Fessaliya, Mali, Pagasey, Sperxa, Etoliya, Axeya, Xaon, Mollon, oresta, Dorida, Elida, Olimpiya, Lavrion konlari, antik mualiflar, Timey ochiq-yopiq xatlar, Gomer, gimnasiy, palestra, Pirey porti, ostrakon.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.

Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.

Практикум по истории древнего мира/Под ред. И. С. Свенцицкой. М.: 1981, вып. 2.

Неронова В. Д. Введение в историю древнего мира. Учебное пособие. Пермь, 1973.

Историография античной истории /Под ред. В. И. Кузицина. М.: 1980.

Тюменев А. И. Передний восток и античность. -Вопросы истории, 1957, № 6, 9.

Asosiy sanalar

Er. avv. VIII–VI asrlar	Tasos va Sifnos orollaridan kumush qazib olindi
Er. avv. VI asr	Lavrion kumush konlari ochildi
Er. avv. VI–V asrlar	Logograflar yashagan davr
Er. avv. VI asrning II yarmi	Miletlik Gekatey Yunoniston xaritasini yaratdi
Er. avv. VI–V asrlar	«Alohida polislar tarixi» davri
Er. avv. IV asr	Timey yashagan davr
Er. avv. IV asr	Ksenofont yashagan davr

Er. avv. IX–VIII asrlar
XVIII asr

«Gomer she'riyati» davri
Avstriya poytaxti Venada yunon
tangalari ko'rgazmasi o'tkazildi
Dastlabki papirus – hujjatlar topildi
Afrika siyosiy hayotida ostrakonlar
qo'llanilgan davr

XIX asr 70-yillari
Er. avv. V asr

Mustaqil ish mavzulari

Qadimgi Yunoniston aholisining etnik tarkibi.

Qadimgi davrda iqlim va ilk manzilgohlar.

Mifologik manbalar va uning tahlili.

Qadimgi Yunoniston tarixi davrlari, davrlashtirish muammo-
lari.

EGEY MADANIYATI, GOMER DAVRI YUNONISTONI

Egey dunyosi madaniyati

Eramizdan avv. III–II ming yilliklarda Dunay ortidan yunonlarning keyingi avlodlari Bolqon yarim oroliga bostirib kirdilar. Bu davrda Bolqon yarim orolida va unga yaqin orollarda kariylar, leleg va pelasglar yashaganlar.

Krit-Miken madaniyati ingliz arxeologi Artur Evansning (1851–1941) Krit orolida olib borgan arxeologik qazishmalari, G. Shliman (1822–1892)ni Kichik Osiyodagi Xissorlik tepaligida Troya shahri xarobalarini qazib ochishi, Yunoniston janubida Miken va Tirinf shaharlarini qazishmalari natijasida ma'lum bo'ldi. Artur Evans Krit orolidagi Knoss saroylarini ochib Kritning afsonaviy podshosi Minoy nomi bilan atalgan ajoyib Minoy madaniyati manzarasini yaratdi.

Bundan tashqari Amorgos, Paros, Sifnos, Siros, Naksos, Tera, Melos, kabi Egey orollaridagi ko'pgina madaniy yodgorliklar ochildi. Natijada eramizdan avvalgi ikkinchi ming yillikkacha xalqlar yaratgan va bu xalqlar yutuqlarini ijodiy o'zlashtirgan yunonlargacha bo'lgan axeylarning Miken madaniyati deb atalgan madaniyatini yaxlit ko'rinishi shakllantirildi.

Qadimda Egey havzasida uch madaniy birlik: eng qadimgi Krit yoki Minoy deb nomlangan (er.avv.3000–1200-yillar) markazi Krit bo'lgan orollardagi Kiklad, Bolqon Yunonistonidagi Ellada madaniyatlari mavjud bo'lgan.

Krit madaniyati

Krit yoki Minoy madaniyati uch davrga: ilk Minoy (er. avv.3000–2300/2100-yillar), o'rta Minoy (2300/2100–1600-yillar) va so'nggi Minoy (1600–1200-yillar)ga bo'linadi.

Kritning ilk gullab-yashnash davri va uning Egey dunyosidagi yetakchiligi er. avv. III–II ming yilliklarga to'g'ri keladi. Dastlab orolning janubiy, sharqiy qismi rivojlangan.

O'rta Minoy davrida Kritda «birinchi saroylar» davri bo'ldi. Knoss, Fest va Malliya kabi shahar markazlari rivojlandi. Krit me'morchiligining kiklad va ellada sivilizatsiyalaridan ajratib turadigan xususiyati bu saroylarni ulug'vor qurilgani bu saroylardagi na'is freska tasvirlarini yuksak san'at darajasida bo'lganidir. Freska tasviriy san'atini gullab-yashnashi «ikkinchi saroylar davriga» (er.

avv.XVII asr) va so'nggi Minoy davriga to'g'ri keladi. O'rta Minoy davri Kritda taxminlarga ko'ra yer qimirlash natijasida halokat bilan tugallandi er. avv. XVIII asrda Knoss, Fest, Malliya saroylari xarobaga aylandi.

Ellik yildan so'ng Krit yana qayta tiklandi va bu yuksalish er. avv. 1400-yillarigacha davom etdi. Bu davrda Krit dengizida cheksiz hukmronlik qiladi. Krit Bolqon yarim oroli, Misr, Iberiyaga oliy nav vino, zaytun moyini eksport qildi. Misrdan rangli shisha, fayans, Kipr orolidan mis, Suriyadan otash, Liviyadan qimmatbaho metallar va fil suyagi olib kelinadi.

Kritning Egey dengizidagi yangi yetakchiligi er. avv. 1700-yildan boshlanib Knoss va Festda yangi saroylar qurilib, uning devorlari ajoyib freskalar bilan bezatilgan. Ingliz arxeologi Artur Evans Knoss saroyini 40 yil davomida tekshirdi. Bir necha qavatli saroy Kritdagi eng ulug'vor inshoot edi. U bir necha marta qayta qurilgan bo'lib podsho oilasi istiqomatgohi, rasmiy qarorgoh va xo'jalik inshootlaridan iborat edi. Saroyda ko'plab xona va zal devorlari did bilan bezatilgan. Devoriy tasvirlarda hashamatli kiyingan ayollar va erkaklar, saroy hayoti manzarasi, o'simlik va hayvonlarning real ko'rinishlari yuqori darajadagi badiiy usulda chizilgan.

Krit kulolchiligida ham badiiy san'atning nihoyatda yuksak darajada shakllantirilgani ko'rinadi. Sopol idishlarda tabiatning boy manzaralari mohirona tasvirlanadi. Bunday tasvirlar amforalar (ko'za), zaytun yog'i va vino saqlanadigan bo'yi 2m gacha bo'lgan pifos (xum) larni sirtiga chizilgan.

Krit madaniyatini gullab yashnaganligini yana bir dalili Knoss saroyidagi raqqosa tasvirining bizgacha yetib kelgan bir qismidir. Raqqosani go'zal qaddi-qomatini yuksak noziklikda tasvirlanishidan hayratda qolgan arxeologlar uni shartli «parijlik ayol» deb atadilar. Knoss saroylaridan topilgan fayans haykalchalarda tasvirlangan kohinlarni uzun yubkada, yalang'och ko'krak, nozik yelkalarga tushib turgan sochlari tasviri, saroyda hukm surgan nozik didgo'zallik dunyosidan dalolat beradi.

Devoriy tasvir-freskalar va Krit xudolar panteonida ayol ma'budalarini oldingi o'ringa turgani ayollarni Krit jamiyati hayotida mavqeini yuqori darajada bo'lganidan dalolat beradi. Bundan tashqari, Gemma va uzuklarda qalqon tutgan ayol, kabutar bilan ma'buda, tog' cho'qqisidagi ma'buda va ikki sher o'rtasidagi ma'buda tasvirlari buning yaqqol misoli bo'ladi.

Freskalarda Krit orolining saroy va diniy hayoti tasvirlari: yosh

yigit-qizlarning yurishi, gullar orasidan yurib kelayotgan hokimning tasviri, qo'shiq aytib raqs tushayotgan raqqosalar, qo'lida marosim ko'zalarini ko'tarib ketayotgan o'smirlar, Kritda diniy ramz sanalgan ikki yoqlama bolta — labris ushlagan kohina kabi tasvirlar aks ettirilgan.

Kritning ijtimoiy-siyosiy munosabatlari to'g'risida hech qanday aniq ma'lumot yo'q. Taxminlarga ko'ra o'rta Minoy davrida orolning shimoliy qismida (poytaxti Knoss) mustaqil sulola, boshqasi janubda (poytaxti Fest) hukmronlik qilgan. Hokim oliy kohin vazifasini ham bajargan. So'nggi Minoy davrida Kritdagi butun hokimiyat Knoss hokimlari qo'liga o'tadi. Siyosiy hokimiyat tuzilishi jihatidan sharq despotiyasiga o'xshash bo'lgani ehtimolidan holi emas. Yer davlat mulki bo'lgan. Hunarmandlar, qullar bo'lgani taxmin qilinadi. Kritda qul mehnatidan podsho xo'jaliklarida foydalanilgani, xonaki qulchilik mavjud bo'lgani faraz qilinadi. Jamoa munosabatlarini uzoq mavjud bo'lganligidan er. avv. III ming yillikka borib taqaladigan Messara vodiysida mavjud bo'lgan guruhliy qabrlar, Vasilikada topilgan ikki qavatli uylar dalolat beradi.

Er. avv. 1450-yillarda ibtidoiy va jangovor axey qabilalari orolga bostirib kirib Kritning siyosiy yetakchiligiga chek qo'ydilar. Egay havzasi ikki asr mobaynida doriylar kelganlariga qadar axeylar hukmronligi ostida qoldi.

Miken madaniyati

Miken madaniyati ilk Miken (er.avv.1700-yillarga yaiqn 1550-yillargacha). O'rta Miken (1550—1400), so'nggi Miken (1400—1200) davrlariga bo'linadi.

Er. avv. III ming yillik oxirlarida Bolqon Yunonistonida qabilalarning ko'chishi bilan jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Taxminlarga ko'ra bu vaqtda Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'ida hind-yevropa tillarida so'zlashuvchi etnik guruhlar paydo bo'ladi.

Er. avv. II ming yillik boshlarida kulolchilikda, kumushga ishlov berish ishlarida, urf-odat, an'analarda (jumladan, uy ichida, pol ostida yoki devor orasida bolalar qabri) yangi jihatlar paydo bo'ladi. Yangi etnik birliklar eskilari bilan aralashaib yangi moddiy va ma'naviy madaniyatini vujudga keltirdilar.

Taxminan, er. avv. XVIII asr oxirlarida Bolqon Yunonistonida mustahkamlangan kichik-kichik qishloqlar ko'plab paydo bo'ladi. Qabrlarda metall qurollar uchramaydi. Bolqon Yunonistonini

Kritdan (qabrlarda krit koʻzalari, krit namunasiga taqlid qilib yasalgan sopol buyumlar) boshqa hududlar bilan aloqalar deyarli yoʻq. Er. avv. 1600-yillar atrofida Kritda yuksak rivojlangan madaniyat mavjud boʻlgan paytda Bolqon Yunonistonida jiddiy oʻzgarishlar yuz berdi. Markaziy va janubiy Yunonistonda qudratli markaz Miken shahri va boshqa ilk shaharlar shakllana boshlaydi.

Egey havzasida 400 yil davomida bir xil madaniyatni mavjud boʻlishi uni shartli ravishda «Miken» madaniyati deb atalishiga sabab boʻldi. Miken siyosiy markaz sifatida oʻz hukmronligini keng qamrovda amalga oshira olmadi. Faqat Mikenada olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida Miken madaniyatiga mansub inshootlar qazib ochildi. 1876-yilda arxeolog G.Shliman Mikenada qoyaga oʻyilgan shaxta tipidagi qabrlarni topdi. Qabrlarda kumush va oltin bilan bezatilgan bronza (jez) qilichlar, oltin va kumush qadahlar, tilla niqoblar va boshqa buyumlar topildi. Qabr toshlarida ov va jang lavhalari tasvirlangan.

Er. avv. XV asrdan boshlab Mikenada va Yunonistonning boshqa viloyatlarida gumbazli qabrlar rasm boʻla boshladi. Bunday qabrlarda hokimlar dafn qilingan. Mikenadagi mashhur «Agamemnon qabri» hashamatli va ulugʻvor qilib qurilgan. 5 metrgacha balandlikda boʻlgan ogʻir eshiklar, usti har biri taxminan 120 tonna keladigan ikki xarsangtosh bilan yopilgan. Qabrlarda koʻp miqdorda qimmatli buyumlar qurol-yarogʻlar topilgan. Miken madaniyati-ning kulolchilik mahsulotlari Rodos, Kipr, Kichik Osiyo, Misr, Sitsiliya va Janubiy Italiyaga chiqarilgan. Bolqon Yunonistonida Er. avv. 1400-yildan boshlab mustahkamlangan qoʻrgʻonlar (Terin, Miken, Afina, Fiva, Iolik) paydo boʻladi.

Miken sanʼati koʻp jihatdan Krit madaniyati bilan oʻxshash. Miken tasviriy sanʼatida mavhum va oʻsimliklar tasviri, hashamatli kiyingan kishilarni bir xildagi tantanali yurishlar, tasvirlarda statiklik, shartlanganlik hukm suradi. Bu davrda monumental meʼmorchilik mavjud emas. Diniy tasavvurlar toʻgʻrisida maʼlumotlar juda kam. Diniy rasm-rusmlar gemma va muhrlarda ifodalangan, joylarda diniy topilmalar mehroblar topilgan.

XX asrning 60-yillarida Miken akropolida (mustahkamlangan qalba) diniy marosimlar bajariladigan markaz topildi. Markazda qoʻllarini yuqoriga koʻtargan 16 ta loy haykalcha, loydan yasalgan ilonlar va mexrob bor. Muqaddas joy yaqinida turar joy binosi boʻlib, tadqiqotchilarning fikricha bu binoda bosh ko-hin yashagan. 1953-yil ingliz olimlari Ventris va Chedvik Miken saroylari buyumlarida sanoq hisob-kitoblar toʻgʻrisida maʼlumot

beradigan loy taxtachalardagi mikena yozuvlarini o'qidilar.

Er. avv. 1000 yillikni oxirida Kipr Kichik Osiyodagi panfiliyalik axeylar tomonidan o'zlashtiriladi. Er. avv. XIV asrda Kichik Osiyoda Axaya davlati mavjud bo'lgani to'g'risida mixxat yozuvlari ma'lumot beradi. Xett manbalarida (XIV–XIII asrlarda) Axaya deb atalgan davlatni tadqiqotchilar Bolqon yarim oroli Kichik Osiyo va Rodos orolida deb turli farazlar qiladilar.

Er. avv. XII asr boshida Sharqiy O'rtayer dengizining osiyo qirg'og'ida filimstinlar deb atalgan xalqlar o'rnashadi. Ularning manzilgohlarida bu yerda ilgari bo'lmagan shu yerning o'zida ishlab chiqarilgan mikena sopol buyumlari ko'plab topilgan. Bu vaqtda Bolqon Yunonistoniga shimoldan turli qabila guruhlar migratsiyasi boshlanadi. Yodgorliklarda moddiy-ma'naviy madaniyatning tushkunligi ko'rinadi. Bu vaqtdan, boshlab lekin temir o'zlashtirila boshlanadi. Eng avvalo, Peloponnes yarim oroli va Kritga doriylar kelib o'rnashadilar. Troya urushi to'g'risida muammoli fikrlar juda ko'p. Qadimgi Troya Kichik Osiyoda joylashgan bo'lib, yer er. avv. 3000-yillik atrofida bronza asrida o'zlashtiriladi. Lekin bu Troya Mikenadagi shaxta qabrlaridan yosh jihatdan 600 yil katta bo'lgan va Bolqon yarim orolidan kelgan qabilalar tomonidan bosib olinishi mumkin emas edi. Er. avv. 1800-yillar atrofida Troya VI qatlami paydo bo'ladi.

Gomer davri Yunonistoni

Er. avv. XI asrda xo'jalik hayotidagi bir qancha tushkunlikdan so'ng temir o'zlashtirilib, xo'jalikning intensiv taraqqiyoti boshlanadi. Kulolchilikda protogeometrik usul shakllanadi. Dafn marosimlari o'zgaradi. Endilikda tuproqqa dafn etish o'rniga krematsiya qilish (yoqish) rasm bo'ladi. XI asr oxiridan boshlab Kichik Osiyoning g'arbiy qirg'og'ida yunon qo'rg'onlari paydo bo'lib, uning aholisi eOLIIY, iONIIY va dORIIY shevalarida so'zlashadi.

Er. avv. XII–VIII asrlarda jamoa tizimidan polis shaklidagi davlat tashkilotiga o'tish boshlanadi. Yunonlar oqsoqollar saylab qo'yiladigan urug' jamoasida yashaganlar. Ayrim paytda urug'lar biror bir umum masalani yechish uchun kattaroq tashkilot – fratriyaga birlashadilar. Undan kattaroq qabila – fil edi. Fratriya va urug'ni kelib chiqishi bir umumiy ajdoddan bo'lgan. Urug' boshliqlari bilan bir qatorda fil va fratriyaning Gomerda –filobasilevs deb eslatiladigan yo'l boshchilari bo'lib, urug' boshliqlari ularga bir qism o'z hokimiyatlarini berganlar.

Gomer poemalariga ko'ra er. avv.VIII asrda qadimgi yunon adabiyotining noyob namunalari «Iliada» va «Odissey» dostonlari ko'r baxshi Gomer tomonidan yaratildi. Dostonlar Miken davridagi jang qilayotgan qahramonlar dunyosi tasvirini beradi. Axill qalqoni, finikiya ko'zalarining ajoyib tasvirlari, jangchilarning qurol-aslahalari yunon tarixini arxaik davri to'g'risida tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

«Odissey» va «Iliada» ni o'qiganda yunon jamoasidagi mulkiy tabaqalanishini, urug'chilik munosabatlarini zaiflashganini, basilevlar bilan hokimiyatga intilayotgan ko'p sonli zodagonlar qatlamini shakllanayotganini kuzatish mumkin. Poemalarda temirchi, tosh teruvchi, duradgor va kema yasovchilar to'g'risida hikoya qilinadi. Erkin kishilar bilan bir qatorda qullar ham mehnat qilganlar.

Qulchilik hali xonaki shaklda ko'rinadi. Xo'jalik natural holatda, xo'jayin qul bilan yonma-yon jismoniy mehnat qilishdan hali jirkanmaydi. Odisseyning otasi Laert yerga ishlaydi, xotini Penelopa kalava yigiradi, Navsakiya kir yuvadi, Odissey sol, Paris butun bir saroy quradi. Odisseyning xo'jaligida 50 qul bor. Gomer o'tmish qahramonlarini sharaflab o'zi yashagan davrning mavjud ijtimoiy tabaqalanishning real tasvirini chizadi. Troyani qamal qiluvchilar bilan yo'l boshchi Agamemnon o'rtasida unga qarshi norozilik tug'diruvchi o'jar Tersit obrazini kelib chiqishi Olimp xudolariga borib taqaluvchi yo'l boshchi podshohlar bilan oddiy xalq ommasi o'rtasidagi yetilib kelayotgan qarama-qarshilik o'z aksini topgan.

Kiklada madaniyati

XIX asrdan so'ng Egey dengizi orollarida ham faol arxeologik qazilma ishlar olib borildi. Ingliz arxeologik ekspeditsiyasi Antikoros orolida bronza davri yodgorliklarini topdi. Shundan so'ng Melos, Seros, Spornos, Loros, Naksos orollarida arxeologik qazish ishlari olib borildi. 1967-yil arxeologlar Fera oroligidan Akrotir shahrini topishdi. Uni Egey Pompeyasi deb atashgan. 1932-yil yosh yunon arxeologi Spiridan Marinotos Minos orolining yirik porti Amnissni topdi. U arxeologik ishlarda Strabonning «Geografiya» asaridan keng foydalandi.

Kiklada Krit shimolidagi Egey dengizidagi ko'pgina orollar majmuasidir. Ularni greklar «kikladalar», ya'ni aylana deyishgan. Kiklada madaniyati uch yirik davrga bo'linadi:

Qadimgi kiklad davri (2700–2300)

O'rta kikkad davri (2300—1500)

So'nggi kikkad davri (1500—1100)

Kikkad madaniyati bronza davri madaniyati bo'lib orollardan bronzadan yasalgan mehnat qurollari, sopol buyumlar, zebziynatlar topilgan. Rassomchilikda freska tasvir san'ati yuksak rivojlangan. Eng mashhur freskalar «Ikki ayol jangi» va «antilopalar» tasviridir. Kikkad madaniyati shakllarida Kichik Osiyo orollari muhim ahamiyat kasb etgan.

Tayanch iboralar

Krit-Miken, A. Evans, G. Shliman, Troya, Knoss, Mnoy, Fest, Malliya, saroylar davri «parijlik ayol», Messara, Vasilika, Agamepnon qabri, Axaya, Ealiy, doriy ioniy, Odissey, S. Maritonos, Kikkada, Gumbazli qabr, Mikenay yozuvi, «antilopalar» tasviri.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: — 1998.

Boynazarov F.A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: — 2004.

Ленцман Я.А. Рабство в микенской и гомеровской Греции. М.: 1963.

Лурье С.Я. Язык и культура микенской Греции. М.-Л.: 1957.

Пендлбери Дж. Археология Крита. М.: 1950.

Полякова Г.Ф. Социально-политическая структура пилосского общества. М.: 1978.

Штоль. Г. Шлиман. М.: 1965.

Asosiy sanalar

Er. avv. III—II ming yillik Dunay ortidan yunonlar Bolqon yarim oroliga bostirib kirdilar

Er. avv. 3000—2300-yillar Ilk Minoy davri

Er. avv. 2300–1600-yillar	Oʻrta Minoy davri
Er. avv. 1600–1200-yillar	soʻnggi Minoy davri
Er. avv. III–II ming yilliklar	Kritning gullab-yashnashi
Er. avv. XVII asr	Kritda «ikkinchi» saroylar davri
Er. avv. XVIII asr	Kritning halokati
Er. avv. 1450-yil	Kritning siyosiy yetakchiligiga axeʼy qabilalari tomonidan chek qoʻyilishi
Er. avv. 1700–1550-yillar	Ilk Miken davri
Er. avv. 1550–1400-yillar	Oʻrta Miken davri
Er. avv. 1400–1200-yillar	Soʻnggi Miken davri
Er. avv. XVIII asr	Yunonistonda kichik qishloqlar paydo boʻldi
Er. avv. 1876-yil	Genrix Shliman Mikenadan shaxtali qabrlarni topdi
Er. avv. XV asr	Mikena va Yunonistonda gumbazli qabrlar paydo boʻldi
Er. avv. 1400-yillar	Qoʻrgʻonlar paydo boʻldi
Er. avv. XX asr 60-yillarida	Mikena akropoli topildi
Er. avv. 1953-yil	M.Ventris va D.Chedvig Mikena yozuvlarini oʻqidilar
Er. avv. I ming yillik oxiri	Kipr va Panfuliya axeʼylar tomonidan oʻzlashtirildi.
Er. avv. XII asr	Sharqiy Oʻrtayer dengizi Osiyo qirgʻogʻida filimstinlar kelib oʻrnashdi
Er. avv. 1800-yil	Troya VI qatlami paydo boʻldi
Er. avv. XI asr	temirini oʻzlashtirilishi
Er. avv. VIII asr	Gomer yashagan davr
1851–1941-yillar	ingliz arxeologi Artur Evans hayoti yillari
1822–1892-yillar	nemis arxeologi Genrix Shliman hayoti yillari

Mustaqil ish mavzulari

Krit saroyi hayoti

A. Evantsning arxeologik tadqiqotlari

Genrix Shliman kashfiyoti

Krit ijtimoiy-iqtisodiy hayoti

YUNON SHAHAR-DAVLATLARINING SHAKLLANISHI

Buyuk kolonizatsiya

Er. avv. I ming yillikning boshlarida ilk bor finikiyaliklar begona hududlarda o'zlarining yangi manzilgohlari (Koloniya)larini barpo qila boshladilar. Finikiyaliklardan keyin yunonlar ham bu jarayonda faol ishtirok etadilar. Koloniyalar begona hududlarda ularni tashkil etgan finikiyalik va yunon savdogarlari uchun tayanch nuqtalari bo'lib xizmat qilgan. Yunonlarning koloniyalarni barpo qilish faoliyati er. avv. VIII–VI asrlarga to'g'ri keladi. Bu vaqt buyuk yunon kolonizatsiyasi davri deb aytiladi.

Koloniyalarni barpo qilishning bir necha sabablari bor edi. Birinchi navbatda Yunonistonning bir necha viloyatlarida aholining haddan tashqari ko'payib ketganligidir. Arxaik davrining boshlanishida aholi sonining keskin o'sishi natijasida, demografik portlash yuz berdi. Ishlab chiqarish kuchlarining zaif rivojlanishi oziq-ovqat va boshqa mahsulotlarni taqchilligiga olib keldi. Yunonistonning o'zida dehqonchilik qilish uchun yaroqli bo'lgan yerlar deyarli yo'q edi. Aholining ortiqcha qismi shu sababli begona hududlarga borib yangi yerlarni o'zlashtirishga majbur bo'ldi.

Buyuk yunon kolonizatsiyasining yana bir ijtimoiy sababi bor edi. Kambag'allashgan jamoachi dehqonlar o'zlarining boyib ketgan zodagon qarindoshlariga qarzi uchun qul bo'lishni xohlamadilar, ular o'zlarini qarzlari uchun garovga qo'yilgan bir parcha yerlarini tashlab ketishga majbur bo'ladilar. Ular uchun yagona yo'l begona joylarga ketish edi. Arxaik Yunonistonning shaharlari bu vaqtda yirik iqtisodiy markazlarga aylandilar, savdo iqtisodiyotning asosiy sohalaridan biriga aylandi. Bu shaharlarning boy savdogarlari chet mamlakatlarga boradigan yo'llarda o'rtnashib qolish uchun savdo koloniyalari barpo qilishga harakat qildilar.

Yunon shaharlaridagi tabaqaviy ijtimoiy-siyosiy kurash kolonizatsiya jarayonini yana bir sababi edi. Shaharlarning iqtisodiy taraqqiyoti tabaqalanishni kuchaytirdi. Shahar aholisining turli tabaqalari o'rtasida ijtimoiy-siyosiy kurash kuchayib ketdi. Yengilgan guruh shaharni tashlab ketishga majbur edi. Shuningdek, savdo-hunarmandchilikni rivojlanishi xomashyoga bo'lgan ehtiyoj va tayyor mahsulotni sotish uchun yangi hududlarni izlab topish zaruriyatini tug'dirdi.

Bundan tashqari, arxaik davrda Yunonistonning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlangan viloyatlarida fuqarolarni qarzi uchun qul

qilish qonun bilan taqiqlangan edi. O'sib borayotgan iqtisodiyot uchun arzon ishchi kuchi qullarga bo'lgan talabni qondirish uchun begona hududlardan qullarni olib kelish boshlandi. Yunon kolonistlari ko'p hollarda yangi qul bozorlarining tashkilotchilari bo'ldilar.

Buyuk kolonizatsiya deb atalgan jarayon bilan bog'langan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar qadimgi Yunonistonning keyingi taraqqiyotini belgilab berdi. G'arb va Sharqda ko'p sonli yunon kolonniyalarining barpo qilinishi, O'rtayer dengizi savdosidan finikiyaliklarni siqib chiqarilishi, yunon savdosini o'sishi, hunarmandchilikning yuksak taraqqiyotiga olib keldi. Tovar sotish bozorlari, hunarmandchilik mahsulotlari hajmi kengaydi, ishchi kuchiga yana ehtiyoj kuchayib, qullarni soni o'sdi. Ellada iqtisodiyotining barcha sohalarida qul mehnati yetakchi o'ringa chiqa boshladi. Zodagon oligarxiya ayrim polislarda boshqaruvni xalq tomonidan hokimiyat tepasiga chiqarilgan, o'z shaxsiy hokimiyatini o'rganishga erishgan kuchli va faol shaxslar bo'lgan tiranlarga topshirishga majbur bo'ldi. Eramizdan avv. VI asrda arxaik davrning tugashi davrida ba'zi bir polislarda demokratik qurilishning ilk asoslari qurildi.

Yunonlar begona hududlarda ba'zida mahalliy aholining qarshiligiga duch keldilar, ba'zida do'stona aloqaga kirishdilar. Kiklada, Sporada orollari va Kichik Osiyo qirg'oqlarini qadimdayoq yunonlar o'zlashtirgani sababli er. avv. VIII asrda aholining ko'chishi g'arbga Sitsiliya va Janubiy Italiyaga, shimoli sharqda Qora dengiz qirg'og'iga tomon yo'naldi. Misr va Kirenaika ham o'zlashtirildi. Janubiy Italiya VIII–VI asrlarda kolonizatsiya qilindi. Bu yerdagi kolonistlar o'zalarini kelib chiqishlarini Pelepponnes axeylaridan deb hisoblar edilar.

Er. avv. VII–VI asrdagi kolonizatsiya jarayonida barpo qilingan yunon shaharlari bir necha yo'nalishda rivojlandi. Janubiy Italiyadagi shaharlar qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishga, Qora dengiz bo'yidagi Milet koloniyalari savdoga ixtisoslashgan edilar.

Janubiy Italiyada Metapont va Sires, Sibaris, Posidoniya kabi yunon shaharlari qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanar edilar. Bu yerda, ayniqsa, spartaliklar asos solgan Tarent shahri koloniyalar orasida yetakchi o'rinni egalladi. Shahar Sparta shevasini va boshqaruv uslubini to'liq saqlab qoldi.

Sitsiliya orolida Evbey Xalkidasi yunonlari er. avv. 735-yil atrofida Naksos, Katanu va Leontiano, Zankli (keyingi Messina) hamda Regiyni barpo qiladilar. Shimolda Gaetan qo'ltig'ida Qum

shahriga asos solindi. Loklar Italiyaning Zefir burnida Zefir Lokri (hozir Kap Spartivento)ni, Korinf aholisi Sitsiliyaga vaqt o'tishi bilan yunon g'arbini bosh markazi va metropoliya rolini o'ynagan Sirakuzani barpo qildilar. Sirakuza o'z navbatida Akr va Kamirinani barpo qildi. Megara Gibliya Megarasi va Seluninga, rodosliklar Agrigent shahriga asos soldilar. Shunday qilib, yunonlar Sitsiliyaning sharqiy va janubiy qismini egalladilar. Orolning g'arbida bu yerga yunonlardan ilgari kelgan finikiyaliklar hukmronlik qiladilar. Vaqt o'tishi bilan orolining g'arbida Finikiya yerlari qisqarib faqat Finikiyaning uch nuqtasi Solunt, Panorm (hozirgi Palermo) va Motiya qoldi.

Er. av. VI asrda yunonlarning Italiya va Sitsiliya koloniyalari gullab-yashnadi va Bolqon Yunonistonidan ko'ra boy hududga aylanib Buyuk Yunoniston nomini oldi. Bu koloniyalarning gullab-yashnashining asosi qishloq xo'jaligi, savdo-hunarmandchilik edi. Sitsiliya va Italiyadan g'alla Yunoniston va Kichik Osiyoga chiqarildi. Er. avv. VII asrda Liguriya qirg'og'idagi Rodan daryosi havzasida fokiyaaliklar Massiliya (hozirgi Marsel), janubiy Italiyada Eleya shaharlariga asos soldilar.

Sharqda Xalkidika yarim oroli Evbeyadagi Xalkida aholisi tomonidan, Epir qirg'og'idagi (hozirgi Korfu) Kerkira oroli korinfliklar tomonidan bosib olindi. Korinfliklar Ambrakiy qo'ltig'da Ambrakiya va Anaktorn; Illiriya qirg'og'ida Appoloniya va Epidamn koloniyalariga asos soldilar.

Qora dengiz qirg'oqlarida Kichik Osiyodagi yunonlarning eng kuchli savdo markazi Miletning fuqarolari o'nlab koloniyalarni barpo qildilar. Abidos, Sinop, Koteo, Kerasun va Trapezunt, Qora dengiz shimoli, shimoliy-g'arbiy qirg'oqlarida Ol'viya, Appoloniya, Odessa, Toma, Tira, Feodosiya, Bosforda Kalxidon (megaralilar asos solgan) Qora dengizning Yevropa qirg'og'ida Vizantiy, Gerakleya koloniyalari qad ko'tardi.

Er. avv. VII asrda Misrda ham yunonlarning tayanch nuqtalari vujudga keldi, bu yerda Navkratis koloniyasi barpo qilindi. Shimoliy Afrikada Liviya qirg'og'ida shoir Kallimax va olim Erastofenning vatani Kirenaga asos solindi. Yunonlarning g'arbiga siljishini Karfagen, janubi sharqda esa Misr to'xtatdi.

Tiraniya

Yunonistonda er. avv. VIII–VI asrlarda xo'jalik hayotidagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar siyosiy hayotga o'z ta'sirini ko'rsatdi,

Milet, Efes, Korinf, Sikion, Megara, Afina shaharlari, Sa mos, Lesbos va Sitsiliya orollarida iqtisodiy o'sish kuchli edi. Aynan shu joylarda kuchli, siyosiy faol shaxslar hokimiyatni bosib oldilar. Hokimiyatni noqonuniy, zo'rvonlik bilan egallab boshqarish shakli «Tiraniya» paydo bo'ldi. Tiraniya er.avv. VII asrda ayrim yunon shaharlarida keng tarqaldi. Zodagonlar ichidan chiqqan tiranlar urug' zodagonlari va xalq hokimiyatini keskin rad qildilar. Hokimiyatni bosib olgan tiranlar o'zlarini raqiblari bo'lgan oqsuyak urug' zodagonlariga qarshi shafqatsiz kurashdilar, chunki bu vaqtda urug' zodagonlari jamoa-polisning eng uyushgan hamda boy va ta'sirli qismi edilar. Shu sababli tiranlar o'zlarining shaxsiy hokimiyatlari uchun eng xavfli deb, zodagonlar hokimiyatini hisoblar edilar. Tiranlar o'z hokimiyatlarini kuch bilan ushlab turgan holda urug' aslzodalarning siyosiy-iqtisodiy hukmronligini zaiflashtirdilar. Tiranlar aslzodalarning kuch-qudratini zaiflashtirib, demosni kuychaytirdilar va o'zlari istamagan holda hokimiyatlarini halokati uchun qulay shart-sharoit yaratdilar. Omma ichida mustahkam tayanchga ega bo'lish uchun tiranlar kambag'al qatlamlarni tirikchilik o'tkazishi uchun shart-sharoitlar yaratdilar. Ular aholini ish bilan band qilish maqsadida yo'llar, kanallar, binolar qurilishi kabi jamoat ishlarini uyushtirdilar. Savdo — hunarmandchilik va qishloq xo'jalik sohalarini bevosita qo'llab-quvvatladilar. Tiranlar madaniyat-ma'rifat, qadimiy urf-odat, an'ana va diniy e'tiqodlarni rag'batlantirdilar. Ularni hukmronligi davrida yunon polislari o'zlarini buyuk kelajaklari poydevorini qo'yidilar. (Afina-Pisistrat davrida, Sirakuza-Gelon davrida). Korinf va Samos shaharlarini gullab-yashnashlariga tiranlar sababchi bo'ldilar. Tiranlar boshqaruvga o'z qarindosh-urug'larini tortdilar, ular boshqaruvda yollanma qo'shinlardan foydalandilar.

Yunon shaharlarida demos ma'lum darajada kuchga to'lganidan so'ng o'zlari yoqtirmagan tiranlarni hokimiyatidan yengil qutildilar. Tiraniya urug' zodagonlari bilan kurashda yetakchi rol o'ynab, er. avv. V asr boshlarida deyarli hamma joyda polis tuzumini o'rnatilishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratib berdilar va hokimiyatni topshirib, siyosiy sahnadan chiqib ketdilar.

Yunon polisini shakllanishi va uning o'ziga xos xususiyatlari

Qadimgi yunon jamiyatini iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy va mafkuraviy tashkilotini asosiy shakli polis edi. Polis bu jamoani

alohida tipi bo'lib dehqon va shahar aholisini o'zida birlashtirgan yerga ishlovchilar fuqaro jamoasi edi.

Yunon polisini asosini, uni taraqqiyoti va shakllanishini belgilaydigan asosiy shartlari quyidagicha edi: Eng avvalo, davlat va xususiy mulk birlashgan antik mulkchilik shakli edi. Yunon jamoasi a'zosi bo'lgan fuqaro yerga egalik qilish huquqiga ega edi, har bir fuqaro polis hududida yer ulushiga ega bo'lishi shart edi. Yerga egalikni oliy huquqi fuqarolar jamoasiga tegishli edi.

Polis tashkilotini ajralmas qismi. fuqarolik muassasasi edi. Polis aholisi to'la huquqli fuqarolar, to'laqonli huquqga ega bo'lmagan va huquqi bo'lmagan aholi toifalaridan iborat edi. Polis jamoasi tarkibiga kirgan fuqarolarning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy huquqlarining majmuasiga ega edilar. Faqat polis fuqarolarigina aholini imtiyozli qismini tashkil etar edi.

Fuqaroning asosiy sifati ozod kishi mavqei edi. Yunon fuqarolik mavqeini fuqaro ota-onadan tug'ilishi bilan olar edi. Fuqarolik huquqini sovg'a qilishga faqat polisning xalq yig'ini haqli edi. Oligarxiya hukmron bo'lgan polislarda fuqarolik mavqeiga ega bo'lish uchun fuqaro mulkiy senz, yerga egalik, og'ir qurol-aslahasi mavjudligi shartlarini bajarish lozim edi. Polisning iqtisodiy asosini qishloq xo'jaligi, yerga mehnat qilish tashkil etar edi. Yerga egalik, dehqonchilik uzoq vaqt polis fuqarosini imtiyozi bo'lib qoldi. Polis fuqarosidan boshqa hech kim uning hududida yerga egalik qilish huquqiga ega emas edi hamda polis fuqarolar jamoasiga tegishli jamoa yerlariga egalik qila olmas edi.

Har bir fuqaroning eng muhim huquqi va bir vaqtini o'zida majburiyati, bu uni o'z polisini himoyasiga shaxsan ishtirok etishi edi. Unga katta bo'lmagan yunon polislari muntazam qo'shin saqlash qobiliyatiga ega emas edilar. Shu sababli, uning himoyasi fuqaro-erkaklar zimmasida edi. O'rta hol fuqaro-dehqonlar og'ir qurollangan falangani qo'shinni asosini tashkil etar edi. Yunon polisini ajralmas qismi-fuqarolik jamoasida o'z-o'zini boshqarish edi. Xalq yig'ini, kengash, sud va ijroiya hokimiyati lavozimlari fuqaro jamoasini qo'lida bo'lib, hech qachon undan ajralmaydi.

Polis jamiyatida barcha huquqiy normalar manbasi xalq yig'inida ishlab chiqilgan qonun edi. Fuqarolarni qonunlarini ishlab chiqish, qabul qilish va amalga oshirishdagi ishtiroki ajralmas huquq edi. Shunday qilib, polis fuqarolik jamoasi a'zolari bo'lgan shahar va qishloq aholisi uyushgan, yopiq jamoani tashkil qilgan bo'lib, o'z imtiyozlari va huquqlarini qat'iy saqlab himoya qilar edilar. Polis hududi shahar va uni atrofidagi qishloqlarni o'z

ichiga olar edi. Yunon polisi o'z hududiga ko'ra uncha katta bo'lmagan 100–200 kv. km. hajmdagi maydonni egallar edi. Har bir polis aholisi 5 mingdan 10 ming kishini tashkil etib, ulardan taxminan 1–2 ming kishi fuqarolik huquqiga ega edi. Faqat polislardan Sparta maydoni 8400 kv. km.; Afina 2500 kv. km.ni tashkil etar edi.

Har bir yunon polisi suveren davlat bo'lib, o'z fuqaroligi, qonunlari, hokimiyat organlari, ibodatxona, teatr, xalq yig'ini o'tadigan maydoni, palestar, gimnasey, stadion kabi jamoat inshootlariga ega edi. Yunon polislarning barchasi Spartadan tashqari shahar atrofida birlashgan bir necha qishloq majmuasi edi. Sparta 5 qishloq birlashgan polis edi. Har bir polisda vaqt o'tishi bilan polis tuzilmasi tugallangan shaklni oldi va barqaror fuqarolik siyosiy tashkiloti (demokratiya yoki oligarxiya) shaklida faoliyat ko'rsata boshladi.

Shaharlar va pul-tovar munosabatlari taraqqiyoti

Eramizdan avvalgi VII asrda Yunon shaharlarida savdo hunarmandchilik tez sur'atlarda taraqqiy qildi. Shaharlar sezilarli darajada o'sdi. Korinfda va Afinada 25 ming, Miletida 70 ming, Sibaris shahrida 50 ming kishi yashar edi.

Barcha shaharlar dengiz savdosi bilan shug'ullandilar. Bu kemasozlikni rivojiga sabab bo'ldi. Eramizdan avvalgi VII asrda palubali ko'p yuk ko'taradigan kemalar paydo bo'ldi. 50 eshkakli Finikiya pentekopterlari bilan bir qatorda «Iliada» dostonida eslatiladigan ikki qatorli eshkaklar — diyerelar, uch qatorli — trieralar paydo bo'ldi. Mahsulot bilan to'la kemani endilikda qirg'oqqa tortib chiqarish mumkin emas edi, shu sababli, eramizdan avvalgi VII asrdan boshlab port va gavanlar qurilib yakordan foydalanila boshlandi.

Er. avv. VIII asrda O'rtayer dengizi savdosi finikiyalilar qo'lida edi. Sharq mahsulotlari mo'l-ko'l bo'lib yunon mahsulotlari ular bilan raqobat qila olmas edi. Er. avv. VII asrda ahvol o'zgardi. Yunon savdogarlari finikiyalilar bilan raqobatlasha boshladilar. Yunonlar keramika, gazlama, zaytun va vino eksport qila boshladilar. Pul-tovar xo'jaligi, savdo o'lchov birliklari tizimi va yozuvning shakllanishiga olib keldi. O'lchov birligi, yozuv Bobil va Misrdan o'zlashtirib olindi. Yunonlar Misrning o'nlik sanoq tizimidan foydalandilar. Er. avv. VII asrda tanga-pul paydo bo'ldi. Birinchi to'laqonli tangalar Kichik Osiyodagi Lidiyada zarb qilindi.

Oltin va kumush aralashmasidan iborat elektron deb ataladigan tanga zarb qilindi. Tangalar uzunchoq shaklda, bir tomonida davlat ramzi, ikkinchi tomonida kvadrat tasviri tushirilgan edi. Yunonistonning pul birligini 436,5 gramm og'irlikdagi mina tashkil qildi. Bir mina 8,73 g og'irlikdagi 50 staterga bo'lindi.

Savdo - hunarmandchilik taraqqiyoti bilan ustaxona egalari va savdogarlardan iborat kuchli ijtimoiy qatlam vujudga keldi, ular siyosiy hayotdan eski urug' zodagonlarini chetlatishga urindilar. Pul-tovar munosabatlari savdoni rivojlanishi, Italiya, Sitsiliya va Qora dengiz bo'yidan arzon g'allani import qilinishi qishloq xo'jaligini tushkunligi va dehqonlarning xonavayron bo'lishiga olib keldi. Bu jamiyatda ijtimoiy ziddiyatlarni keskinlashtirdi.

Davlat qurilishi

Qadimgi davrda sud ishlarini urug' jamoasini o'zi bajarar edi. Davlat hokimiyati urug'dan bu funksiyani tortib oldi. Zodagonlar uzoq vaqt sud hokimiyatini, boshqaruvni o'z qo'llarida saqlab turdilar, vaqt o'tishi bilan ular bir qism hokimiyatni yangi ijtimoiy kuchlarga berishga majbur bo'ldilar. Yangi ijtimoiy kuchlar, zodagon sudyalari hokimiyatiga chek qo'yish uchun odatdagi huquqni yozishni talab qildilar. Jamiyat yana olg'a qadam tashlab savdo munosabatlarini muvofiqlashtirishga majburiy qoidalarini kiritish ehtiyojini tug'dirdi. Qonunlarni eng qadimgi kodifikatsiyasini Lokradagi Zalevk (Italiyadagi yunon shahrida) Katanadagi Xarond (Sitsiliyadagi yunon shahrida) amalga oshirdilar.

Yunon shaharlarida odatdagi huquqni yozish va yangilash barchani hurmatiga sazovor bo'lgan «diallakt» murosaga keltiruvchi yoki «aysyumet» — adolatni biluvchi kishilarga ishonib topshirdilar. Lesbosdagi Mitillena shahridagi Pittak (yunon an'analariga ko'ra) «yetti donodan biri» Sirakuzada Diokl, Fivada Filolay, Afinada Drakont va Solon shunday kishilardan edi.

Yangi qonunchilik natijasida sudyalari mansabdor shaxs sifatida saylab qo'yiladigan bo'ldi. Chiqarilgan hukmning xalq yig'inida apellatsiya qilish mumkin edi. Qadimgi qonunchilikda jazo hajmi va xususiyati aniq belgilanib sudya o'zicha jazo belgilay olmas edi. Huquqiy hujjatlarda «qonga-qon», «jonga-jon» olish an'anasi mavjud edi (talion huquqi). Jazo juda og'ir edi. Drakon qonunchiligida jinoyatning og'ir, yengil shakllari yo'q edi. Faqat Solon bu tushunchani kiritdi. Drakon qonuniga ko'ra har qanday o'g'irlik uchun o'lim jazosi belgilangan. Bundan tashqari, pul

jarimasi, qullikka sotish, kaltaklash va fuqarolik huquqidan mahrum qilish ko'zda tutilgan edi. Qarzini to'lamagani uchun turmaga qamashga hukm qilingan. Drakon qonunlari «fonos dikayos» o'zini himoya qilish maqsadida odam o'ldirish jinoyati tushunchasini olib kirdi. Bu holda aybdor quvg'in qilinishi yoki pul jarimasi to'lashi ko'zda tutilgan. Tovar pul munosabatlarining rivojlanishi natijasida ijtimoiy ziddiyatlarni keskinlashuvi turli yunon shaharlarida siyosiy vaziyatni murakkablashtirdi, ularning ko'pchiligida tiranlar hokimiyatni qo'lga oldilar.

Eramizdan avvalgi VIII–VI asrda kolonizatsiyaga Afina qatnashmadi. Attikada mavjud hosildor yerlardan qishloq xo'jaligida unumli foydalanildi. Kulolchilik sohasi rivojlandi. Mulkiy tabaqalanish kuchaydi. Siyosiy hokimiyat yevpatridlar-urug' zodagonlari qo'lida edi. Yevpatridlarga qarshi dehqonlar, savdo-hunarmandchilik tabaqalari—demos qat'iy kurash olib bordi.

Tayanch iboralar

Koloniya, tayanch nuqta, finikiyaliklar, Kichik Osiyo, shimoliy Qora dengiz, Sitsiliya, janubiy Italiya, Misr, Tarent, Sirakuza, Milet, Navkratis, polis, fuqaro, Afina, tiraniya, yevpatrid, Pisistrat, ayspement, diallakt, Drakon qonunlari, Ostraqizil.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: — 1998.
Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: — 2004.
Гомер. Илиада. T.: — 2000.
Гомер. Одиссея. T.: — 2000.
Pikus N. N., Krushkol Yu. S. Qadimgi dunyo tarixi. II tom. T.: — 1975.
Немировский А. И. История древнего мира. М.: 2000.
Андреев Ю. В. Раннегреческий полис. Л.: 1976.

Asosiy sanalar

Er. avv. VII–VI asrlar
Er. avv. VIII asr

Buyuk kolonizatsiya davri
Yunonlarning Sitsiliya, janubiy
Italiya, shimoliy sharqiy Qora
dengiz bo'ylarida yunon koloniyalari

Er. avv. VIII–VII asr	Janubiy Italiyada yunon koloniyalari paydo bo'ldi
Er. avv. 735-yil	Evbey Xalkidasi yunonlari Naksos, Katanu, Leontida, Zankli, Regiy koloniyalarini barpo qildilar
Er. avv. VII–VI asrlar	Yunonlar Massiliya, Eleya shaharlariga asos soldilar
Er. avv. VII asrda	Misrda yunonlarning tayanch nuqtalari vujudga keldi
Er. avv. VII asrda	Yunon shaharlarida savdo-hunar-mandchilik tez suratda rivojlandi
Er. avv. 594- yil	Solon Afina arxonti etib saylandi
Er. avv. 487–417-yil	«Ostrakizm», ya'ni tiraniyani oldini olish uchun Afina demokratiyasida o'ylab chiqilgan tadbirni rivojlangan davri
Er. avv. VI asr	Afinada demokratik tartib qoidalar g'alaba qildi
Er. avv. VI asr	Arxaik davrning tugashi

Mustaqil ish mavzulari

Gomer dostonlarida arxaik hayotni tasvirlanishi
 Ahil qalqoni tasvirida ijtimoiy hayotni aks etishi
 Ilk yunon polis davlati tushkunligi
 Yunon kolonizatsiyasining ijtimoiy-siyosiy sabablari

SPARTA

Sparta jamiyati

Qadimgi Sparta arxaik va klassik davrlarda Yunonistonning eng katta polislaridan biri edi. Sparta polisi va davlatchiligini boshlanishi doriylar bosqinini tugallanish vaqtiga to'g'ri keladi. Doriy qabilalari er. avv. XII–XI asrlarda Peloponnes hududiga o'rmashdilar va er. avv. XI–VIII asrlarning birinchi yarmi davomida mahalliy qabilalar bilan hukmronlik uchun uzoq kurash olib bordilar. Er. avv. X asrda Peloponnes janubidagi Lakonikada Yevrot daryo vodiysining o'rta qismidagi unumdor yerlarga Sparta manzilgohi paydo bo'ldi. Qadimgi yunonlar Sparta davlatini odatda Lakedemon deb atadilar. Ko'pchilik doriylar-bo'lg'usi Sparta polisining fuqarolari 5 qishloqni birlashtirgan Sparta manzilgohiga o'rmashdilar.

Mahalliy axey aholisining bir qismi bo'ysundirilib, bir qismi qirib tashlandi. Sparta davlatining paydo bo'lishi qisqa vaqt ichida boshqa bepoyon hududlarni bosib olish bilan belgilandi. Doriylar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning quyi bosqichida urug' munosabatlarini yemirilish davrida turar edilar. Bu hol Sparta davlatida urug'chilik tuzumi qoldiqlarini uzoq vaqt saqlanishi uchun shart-sharoit yaratdi.

Peloponnes yarim orolida arxaik davrdan boshlab Sparta davlati yetakchi o'ringa chiqib oldi va bu yerda tashkil topgan shaharlar ittifoqiga boshchilik qildi. Er. avv. VIII asrda Sparta janubiy Lakoniyaning bir qancha viloyatlarini, Kifera orolini, keyin esa Pamis daryosi vodiysidagi hosildor Messeniyaning bosib oldi. Bu boy o'lka Spartaning kam sonli to'la huquqli fuqarolari tomonidan bo'lib olindi, mahalliy aholi huquqsiz qaram ilotlarga aylantirildi.

Spartaliklar o'zlariga tegishli bo'lgan ekin yerlarini 9000 ta ulushga bo'ldilar. Har bir to'la huquqli spartalik shunday yer ulushini bu yerdagi bosib olingan mahalliy aholi-ilotlar oilasi bilan umrbod mulk qilib oldi. Ilotlar xo'jayinlarga hosilning yarmini berishga majbur edilar. Yuz yildan so'ng Sparta g'arbiy Messeniyaning egalladi, keyin esa sharq va shimoldagi Agros, Arkadiya viloyatlarini ham o'ziga qo'shib oldi. Arkadiyaning janubiy qismidagi bir qancha viloyatlar ham Sparta tarkibiga kirdi. Tergiya, Korinf, Sikion, Megara, Egina va Elida kabi shahar va davlatlar Sparta bilan simmaxiya-ittifoqga kirishga majbur bo'ldilar. Ittifoq majlisida har bir polis bir ovozga ega bo'lib, qaror ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinardi va har bir shahar — davlat Sparta

podsholari ixtiyoriga o'zining uchdan bir qism qo'shinini berishga majbur edi. Ittifoqchilar o'rtasida aloqa zaif bo'lib, alohida polislari bir-biri bilan urush olib borar, boshqa ittifoqchilar bunga aralashmas edilar. Sparta Peloponnes yarim orolining 1/3 qismini (8000 km) bevosita o'z hukmronligi ostida olgan edi. Spartaning ittifoqdagi yetakchilik mavqei kuchli edi. Spartaning ittifoqdagi yetakchilik o'rniga hech kimga shubha yo'q edi. Bu ittifoq o'sha davrda Yunonistonda eng kuchli edi.

Sparta jangchilar davlati edi. Spartalik o'g'il bola yoshligidayoq davlat homiyligi ostida edi. Davlat hokimiyatini, eng avvalo, intizomli, jismonan kuchli jangchiga ega bo'lish uchun spartalik go'dakni yoshligidan jismonan kuchli qilib tarbiyalar edi. Zaif, kuchsizlar davlatga kerak emas edilar, shu sababli zaif, kasal bolalardan ularni yoshligidayoq qutilishga harakat qilinar edi. Gerodot tarixida Demokrit aytganidek, spartaliklar erkin edilar, lekin barcha munosabatda emas, ular davlat qonunlariga bo'ysunar edilar.

Bu qonunlar spartalik bolani yetti yoshligidan ota-onasidan uzoqda o'z tengqurlari ichida, 20–30 yoshli kattalar boshchiligida harbiy manzilgohda yashashni belgilab qo'ygan edi. Asosiy e'tibor gimnastika mashqlari, jangovar madhiyalar va harbiy marشلarni xor bo'lib aytishga qaratilgan edi. Tarbiyaning qattiqligi o'smirlarni Artemida ibodatxonasida har yili o'tkaziladigan qiynoq sinovlarda o'z aksini topgan edi. Sinalayotgan o'smir og'riqni sezdirmasligi shart edi.

Yosh yigit 20 yoshga yetgach, Sparta («tenglar jamiyati»)ning to'la huquqli a'zosi hisoblanar edi. Endi u kattalar bilan birgalikda o'tkaziladigan ovqatlanish (fiditiyasi yoki filitiyalar)ga ishtirok qilishi majburiy edi. Fiditiya uchun har bir spartalik har oy ma'lum miqdorda pishloq, arpa, vino, anjir va pul berar edi. Spartaliklar birgalikda o'tirib uksus, tuz qo'shib qonda tayyorlangan cho'chqa go'shti bo'tqasini iste'mol qilar edilar. Spartalilar o'z vaqtlarini doimiy muntazam harbiy mashqlar va ovda o'tkazib chodirlarda yashar edilar. Qattiq, shafqatsiz tarbiya natijasida spartaliklarning ongida boshqa yunon polislari aholisida nisbatan jismoniy va ma'naviy ustunlik his-tuyg'usini shakllantirilar edi. Spartaliklarni yunon dunyosida qat'iy intizomi uchun hurmat qilar edilar, ammo yoqtirmas edilar.

Bosib olingan qaram viloyatlarning ilotlarga aylantirilgan aholisining qo'zg'olonlaridan xavfsiragan spartaliklar har yili ilotlarga dahshat solish va ularning ongida bo'ysunish hissini

tug'dirish uchun ularni tunda o'ldirishni (kriptiy) e'lon qilganlar. Er.avv. XI asrdayoq spartaliklar o'zlarini har xil «yangiliklar»dan himoya qilish, an'anaviy turmush tarzini saqlash maqsadida tashqi dunyodan ajralib yashashga urindilar. Qadimgi an'anaviy holatini o'zgarmasligi uchun Sparta faqat mayda temir tangani muomalaga kiritdi. Sparta uylarining eshik va tomlari faqat yog'ochdan bo'lib, ularni faqat bolta va arra bilan tayyorlashga ruxsat etildi. Hashamatli kiyimlar qonundan tashqari edi. Jamiyatlardagi mavqeiga qarab bir xildagi kalta yoping'ich (plash) kiyar edilar va bu bilan o'zlarini teng deb hisoblardilar.

Davlat tuzumi

Sparta davlati aristokratik xarakterga ega edi. Butun hokimiyat periek va ilotlar ustidan hukmronligini o'rnatgan tor doiradagi spartaliklar qo'lida edi. Davlat tepasida ashad va yevrionit urug'larida mansub bo'lgan ikki podsho turar edi. Ular asosan harbiy boshliqlar bo'lib tinchlik vaqtida ba'zi kohinlik vazifalarini, qisman sud majburiyatlarini amalga oshirganlar, ikki podsho ham oqsoqollar kengashi gerusiya tarkibiga umrbod kirganlar. Podsholar hokimiyati xalq yig'inining keng vakolatlari bilan cheklab qo'yilgan edi. Podsholardan biri urush vaqtida qo'shinga boshchilik qilgan, ammo ular rahbarlikda eforlarning fikrlarini hisobga olishga majbur bo'lganlar. Xalq yig'ini eng muhim masalalar yuzasidan qaror chiqarish huquqiga ega edi. Faqatgina xalq yig'inigina urush e'lon qilish huquqiga ega edi. Fuqarolik ishi bo'yicha sud ishlarini mansabdor shaxslar-eforlar amalga oshirganlar. Ular spartaliklarning butun hayoti davomida qonunlarni bajarishini ham nazorat qilganlar.

Eforlar davlatda ijroiya hokimiyatni ham amalga oshirganlar. Taxminlarga ko'ra eforlar ilk davrda podsholar tomonidan tayinlanganlar, er. avv. XI asrdan boshlab esa xalq yig'ini tomonidan tayinlanganlar. Besh efor podsholar va gerusiya faoliyatini nazorat qiladigan oily organ sifatida paydo bo'ldi va tezda Sparta oligarxiyasi hokimiyatining qo'shimcha oliy organiga aylandi. Besh Sparta qishlog'ining har biridan 1 tadan efor bir yil muddatga saylangan. Ular oliy nazorat hokimiyatiga ega edilar hamda har qanday spartaliklarni, hatto geront va podsholarni ham javobgarlikka tortish huquqiga ega edilar. Bundan tashqari, Sparta turmush tarzi qoidalari va Sparta qonunlarini bajarilishini kuzatganlar. Eforlar spartaning ichki va tashqi siyosatini boshqar-

dilar hamda ilotlarga qarshi jazo-qo'rqitish tadbirlarini amalga oshirishga rahbarlik qildilar.

Podsholar 60 yoshdan yuqori bo'lgan aslzoda-yigirma sakkiz keksadan tuzilgan kengash (gerusiya) majlisiga boshchilik qilganlar. Gerusiyada xalq yig'iniga ko'riladigan qaror loyihalarini tayyorlaganlar hamda jinoiy ishlar bo'yicha sud ishlarini amalga oshirganlar. Eforlar xalq yig'ini-appelaga boshchilik qilganlar. Ular har qanday mansabdor shaxsni ishdan chetlatish, zaruriyat bo'lganda chet elliklarni mamlakatdan chiqarib yuborish huquqiga ega edilar. Davlat moliyasi, tashqi ishlar ularning qo'lida edi. Podsholar ba'zi umrbod imtiyozlarga (harbiy o'ljalar 1/3 ga egalik qilish, tantanali dafn qilish va h.k.) ega bo'lsalarda eforlarning kuchi hokimiyati ularni podsholar bilan bir qatorda kuyar edi, bu tashqi tomondan quyidagi odatda ifodalangan edi. Boshqa spartaliklardan farq qilgan holda, eforlar podsholar ko'ringanda o'z o'rinlaridan turmaslik huquqiga ega edilar.

Xalq yig'ini appelada 30 yoshga yetgan barcha spartaliklar ishtirok etar edilar. Masalalar qizg'in muhokama qilinadigan oddiy fuqaro faol so'zga chiqadigan Afina eklessiyasidan Sparta appelas keskin farq qilar edi. Appelada oddiy spartaliklarning ovozi faqat favqulodda holatlarda eshitilar, barcha qarorlar eforlar va gersiya a'zolari tomonidan taklif etilar edi. Appela muhokama qilmas, bahslashmas faqat ovoz berar edi. Spartaliklarning davlat qurilishi ana shunday edi. Bu davlat qurilishi qonunshunos Likurg tomonidan amalga oshirilgan islohotlar natijasi edi. Sparta davlatining konservativ holati uni zaiflashtirar edi. Sparta to er. avv. IV asrning ikkinchi yarmigacha shu holatda yashadi.

Er. avv. IV asrning II yarmidan boshlab butun yunon dunyosini cho'lg'ab olgan ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar Spartaga ham ta'sir qila boshladi. Spartaning maqtalgan tenglar jamiyati buzildi. Spartalik erkaklarning barchasi uchun harbiy xizmat majburiy edi. Spartaliklar 7 yoshdan 18—20 yoshgacha harbiy ta'limni o'rganib 20 yoshdan 60 yoshgacha harbiy xizmatda bo'lganlar. Jangda qo'shinning oldingi qismida ilotlar, perieklar borgan, ulardan keyin yosh spartaliklar, oxirida 60 yoshgacha bo'lgan keksalar jangga kirishgan. Sparta qo'shini er. avv. VI—V asrlarda yunonistondagi eng yaxshi tashkil etilgan intizomli va kuchli qo'shin edi. Qo'shinlar 12 ta harbiy qismga (loxga) bo'lingan. Lox tepasida loxak turgan. Qo'shinga qo'mondonlikni podsholar amalga oshirganlar. Ularga harbiy ishlarda harbiy maslahatchilar yordam berganlar. Qo'shin tarkibida 300 ta suvoriy

askar bor edi, suvoriylar urush vaqtida podsholarni qo'riqlaydigan tinchlik vaqtlarda esa mamlakat xavfsizligini ta'minlaydigan o'ziga xos otliq gvardiyani tashkil etganlar.

Arxaik davri hayotining umumiy manzarasi

Taxminlarga ko'ra arxaik davrda yunon uy-joyi oddiy va bir qavatli edi. Epik matnlariga ko'ra erkaklar qisqa ko'ylak (xiton) kiyib, ko'chaga chiqayotganda ustlariga keng yoping'ich xlamida tashlaganlar. Ayollar xiton ustidan hashamatli keng kiyim, kamar bilan tortilgan kamzul (peplum) kiyganlar. Sharqdan erkaklar uchun uzun, yubka kanopdan to'qilgan, tumshuqqacha boradigan xiton o'zlashtirib olingan, sochga tilla to'g'nog'ich qistirilgan. Ijtimoiy tabaqalanish kiyinishga ta'sir qilgan. Zodagon yoshlar otliq yurganda, oval plash-xlamida bilan o'ranganlar, hunarmandlar esa chap elka orqali tashlangan kamtar jun yoping'ich (eksomida) bilan cheklanib qolganlar.

Arxaik davrda oila-nikoh munosabatlari ham o'zgardi. Gomer davrida kuyov kelinni ota-onalariga qimmatbaho sovg'alar berib sotib olar edi. Arxaik davrida esa kelinga sep berish odatga aylandi. Nikohga asos bo'lib yoshlarning ota-onasi o'rtasida tuzilgan kelishuv shartnomasi xizmat qilar edi. Tegishli qurbonliklar qilingach kelinni otasining uyida to'y tantanalari va ziyofat boshlanar edi. Quyosh botishi bilan kelin kuyovning uyiga kuzatib qo'yilgan.

Dafn marosimlari o'zgardi. Arxaik davrida ko'kragiga urib yig'laydigan go'yandalar paydo bo'ldi. Yig'i-sig'idan so'ng marhum jasadi yuvib-taralib xushbo'y yog'lar surtilgan. Keyingi kun dafn qilish marosimi yig'i bilan mayit shahar tashqarisidagi qabristonga chiqarilgan. O'likning og'ziga yer osti Aid podsholigida o'liklarni tashuvchi Xarondga to'lov sifatida tanga qo'yanlar. Ehtimol krematsiya ham bo'lgan, bu haqda Gomer poemalarida eslatiladi. Marhum o'zining qimmatli buyumlari bilan katta gulxanda yoqilgan, olovga vino, sut va asal sepish rasmi bilan marosim tugagan.

Tayanch iboralar

Apella, buli, eklessiya, Sparta, axey, Artemida ibodatxonasi, tenglar jamiyati,

ilotlar, periek, podsholar, efor, lox, Kifera, Xarond, krematsiya, fiditiya, kriptiya, xiton, gerusiya, ikki podsho, Arkadia,

simmaxiya, mayda chaqa-tanga, Likurg, ashad, evrionit, agela, geront, aristokratiya.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. T.: 1998.
Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.
История древнего мира/Под ред. И. М. Дяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. М., 1983, т. II, лекция 4.
Колобова К.М. Древняя Спарта X-VI вв. до н. э. Л.: 1957.
Лурье С. Я. О фашистской идеализации полицейского режима древней Спарты.-Вестник древней истории, 1939, № 1.

Asosiy sanalar

Er.avv. XII asr	Axaya qabilalari tomonidan Peloponnes yarim orolining bosib olinishi.
Er.avv. VIII asr	Sparta davlati janubiy Lakoniya viloyatlarini, Kifera va Messeniyani bosib oldi.
Er.avv. VI—V asr	Sparta davlatining kuchaygan davri.

Mustaqil ish mavzulari

- Sparta tenglar jamiyati tushunchasi.
Sparta tashqi siyosatining ustuvor yo‘nalishlari.
Sparta ijtimoiy-iqtisodiy hayoti muammolari.
Sparta va yunon dunyasi.

ER. AVV. VII–VI ASRLARDA ATTIKADA QULDORLIK DEMOKRATIYASINING SHAKLLANISHI

Arxaik davr boshlanishida Attika

O'rta Yunonistonning janubiy-sharqiy viloyatlaridan biri markazi Afina bo'lgan Attika misolida yunon polisini shakllanishini atroflicha ko'rish mumkin. Barcha tomonlari dengiz bilan o'ralgan, tog'lar bilan o'ralgan Attika dehqonchilik uchun noqulay edi. Kumush konlari, marmarning mo'l-ko'lligi, savdo-hunarmandchilikni ilk taraqqiyotiga yordam berdi. Qulay dengiz gavanlari dengizchilikni rivojlanishiga sabab bo'ldi. Dastlab Attika aholisi kichik qishloqlarda yashagan edi, keyinchalik esa ular qoyatosh bag'rida joylashgan Afina akropoli markaz bo'lgan bir shahar atrofida birlashdilar.

Attikaning qadimgi aholisi Ioniylar, pelastlarga doriylarning ko'chishi ta'sir qilmadi. Bu yerda yunon tilining ioniy shevasida so'zlashadigan qabilalar guruhi to'rt urug' yoki qabila (fil)ga bo'lingan edi. Har bir fil bir necha o'nlab urug'lardan iborat bo'lgan uch firatriyaga bo'lingan edi.

Gomer davrida Attika aholisini basileylar boshqardilar. Basileylar oliy hukmdor, sudya, kohin, harbiy boshliq edilar. Boshqa yunon polislariga bo'lganidek basileylar huzurida Afinada areopag deb ataladigan oqsoqollar kengashi bor edi. Afsonalarga ko'ra Afina aholisini birlashtirgan afsonaviy Tersziy aholini uch guruhga bo'ladi: Yer egalari-yevpatridlar, dehqonlar-geomorlar, hunarmandlar-demiurglar.

Er. avv. VIII asr davomida xo'jalik va xususiy mulkchilikni rivojlanishi natijasida yevpatridlar basileylarning huquqini asta-sekin cheklay boshladilar. Ular o'zlarining ichidan arxontlar (oqsoqollar)ni saylay boshlaydilar, basileylarning boshqaruv vakolatlari harbiy arxont(boshliq, sudya)ga o'ta boshladi. Natijada basileylarga faqat kohinlik vazifasi qoldi va u saylana boshlandi. Shunday qilib, Afinada hokimiyatni yevpatridlar orasidan har yili saylanadigan 9 arxont boshqara boshladi. Ularning o'rtasida ijroiya, harbiy va sud hokimiyati taqsimlangan edi.

Yil davomida arxont vazifasini bajargan yevpatridlar o'z o'rinlarini yangi saylanganlarga bo'shatib berib, o'zlari areopagning umrbod a'zolari bo'lib qolar edilar. Areopag er. avv. VIII–VII asrlarda eng obro'li hokimiyat organi edi.

Yevpatridlar kolonizatsiya va dengiz savdosiga faol

qatnashdilar. Tovar ishlab chiqarish, savdo hunarmandchilik tez rivojlandi. Attikada dehqonlarni qarzga botish jarayoni kuchayib ketdi va natijada qarzi uchun qul qilish odatdagi holga aylanib qoldi. Er. avv. VII asrning ikkinchi yarmida Attikada ijtimoiy-siyosiy vaziyat keskinlashib ketdi. Er. avv. VII asrning 30-yillarida zodagon Kilon tomonidan hokimiyatni bosib olishga urunib ko'rdi. Arxont Drakon tomonidan 622-yilda og'zaki qonunchilikni yozma to'plamga keltirilishi urug' zodagonlarini hokimiyatini bo'shashtirdi. Drakon qonunlari bilan urug'chilikning qoldig'i bo'lgan o'ch olish taqiqlandi, jazolash funksiyasi aeropagga berildi. Drakon qonunlari shafqatsiz edi, mehnat qilmagan fuqarolar jazolanar edi. O'g'rilik jinoyati uchun o'lim jazosi belgilanadi.

Solon islohotlari

Afinada yevpatridlar bilan aholining kambag'al qismi bo'lgan oddiy demos o'rtasida ijtimoiy ziddiyatlar kuchaydi. Drakon qonunlari Attika aholisini eng katta muammolaridan biri qarz masalasini hal qilmadi. Er. avv. 594-yilda arxont vazifasiga saylangan kambag'allashgan yevpatrid, shoir Solon islohotlar o'tkardi. Solon islohotlari Afinadagi vaziyatni tubdan o'zgartirdi. Qarzi uchun dehqonlarni qul qilish bekor qilindi, ilgari qarzi uchun qul qilinganlar ozod qilindi hamda chetga qul qilib sotib yuborilganlar jamoa hisobidan pul to'lanib Afinaga qaytarildi.

Xo'jalik faoliyatini rag'batlantiradigan qator islohotlar o'tkazildi. Pul islohoti uzunlik va og'irlik o'lchov birliklarini takomillashtirish savdo, hunarmandchilikni rag'batlantirdi, natijada Attikadan chetga tovar sotish kuchaydi. Solon Attikadan g'alla chiqarishni taqiqladi, bu zaytun moyi va vinoni eksport qilish uchun qulay shart-sharoit yaratdi. Bu chora-tadbirlar Afina bozorida chayqovchilikni tugatib, dehqonchilikni rag'batlantirdi.

Vasiyatlar erkinligi to'g'risidagi qonun urug'chilik aloqalarini zaiflashtirdi, alohida oilalarni iqtisodiy kuchayishiga shart-sharoit yaratdi. Yerga egalik qilish me'yori belgilandi.

Ijtimoiy-siyosiy sohada qator islohotlar amalga oshirildi. Solon Attikani barcha erkin aholisini daromad hajmiga qarab to'rt toifaga bo'ldi. Fuqarolarning huquq va majburiyatlari shunday taqsimlandiki, boy fuqarolar avvalgidek to'la hokimiyatga ega bo'ldilar, shu bilan birga fuqarolik jamoasida ularga katta majburiyatlar yuklandi. Yangi yuqori tabaqaga mansub bo'lish yer uchastkasidan yillik olinadigan daromadga bog'liq bo'ldi. Bu yer

egasini yerga yaxshi ishlab ko'p hosil olish imkoniyatini qidirishga majbur qilar edi. Endilikda u yoki bu oqsuyak urug'qa mansublik emas, balki aynan daromad, miqdori yerga mehnat qilish fuqaroni jamiyatdagi obro'ini o'lchov mezonini bo'ldi.

Eramizdan avvalgi VII asr oxiri VI asr boshlarida Afina demosi shoir, savdogar Solonni arxont qilib sayladi va unga islohot o'tkazish uchun cheklanmagan vakolatlar berdi. Solon, eng avvalo, «seysaxteyya» (qarzlarni olib tashlash) Afina aholisini qarzlardan voz kechishni amalga oshirdi. Qarzi uchun qul qilish abadiy taqiqlandi. Katta yer egaligi cheklandi, yer uchastkasini belgilangan miqdordan ortiqcha olish man qilindi.

Sud tizimi isloh qilindi. 30 yoshga yetgan erkin Afina fuqarolaridan sud maslahatchilari gemey joriy qilindi. Gemey fuqarolar ishi bo'yicha oliy appelatsiya huquqiga ega bo'ldi. Faqat u jinoiy ishlar bo'yicha hukm chiqara olar edi. Odam o'ldirish bo'yicha sud ishi sobiq arxontlar kengashi areopag qo'lida qoldi.

Siyosiy huquq mulkiy senz asosida taqsimlandi. Afina jamiyati to'rt toifaga ajratildi. Birinchi toifaga pentakosiomedimnlar bir yilda besh yuz medimn g'alla yoki besh yuz metret (bir metret-39 litr) zaytun yog'i oladigan fuqarolar kirdi. Ikkinchi toifaga suvoriylar — gippeylar, uchinchi toifaga ikkita eshak aravaga ega bo'lgan og'ir qurolli piyodalar — zevgitlar, to'rtinchisiga hunarmand — fetlar kirdi. Faqat birinchi uch toifa amalda davlat lavozimlarini egallashi mumkin edi. Oliy arxont mansabiga faqat pentakosiomedimnlar da'vo qilishlari mumkin edi. Fetlar polisni bevosita boshqaruvdan chetlashtirildilar.

Xalq yig'ini — eklessiyada oddiy fuqarolar davlatning umumiy siyosatini belgilashda, mansabdor shaxslarni saylashga ta'sir ko'rsatish, gelieini — maslahatchilar sudiga ishtirok etib mansabdor shaxslarni suiiste'molini yo'q qilishlari mumkin edi.

Solon islohotlari bo'lg'usi Afina demokratiyasining kurtagi edi. Arxont, areopagning roli o'zgarmadi, Polisning urug', fillarga bo'linishi saqlanib qoldi. Islohotlar fillarda urug' huquqini yemirilishiga olib keldi. Endilikda Afina fuqarosi o'z mulkini erkin vasiyat qilish huquqini oldi. Otasi hunar o'rgatmagan o'g'il keksaygan otasiga g'amxo'rlik qilish majburiyatidan ozod qilindi. Er. avv. VI asr boshlaridagi islohotlar barcha ijtimoiy muammolarni yecha olmadi. Tez orada kuchli ijtimoiy ziddiyatlar Afinada Pisistrat tiraniyasini o'rnatilishiga olib keldi.

Pisistrat va uning o'g'illari tiraniyasidan so'ng Afinada turli ijtimoiy qatlamlar o'rtasida kurash kuchayib ketdi.

Klisfen boshchiligida savdo hunarmandchilik tabaqalari urug' zodagonlari hokimiyatini yo'qotishga urindilar. Klisfen ma'muriy-hududiy islohot o'tkazdi. Har bir fil o'z ichiga olgan jami o'n fil bo'lib har bir dem oily ma'muriy organ 500 lar kengashiga birdan 25 kishigacha a'zo saylagan. Yana bir siyosiy yangilik tiraniyani o'rnatilishiga qarshi qo'yilgan ostrakizm tamoyili bo'ldi. Ostrakizmga ko'ra Afina davlat tuzumiga qarshi jiddiy xavf tug'dirgan shaxs, siyosiy arbob ovoz berish yo'li bilan Afinadan quvg'in qilingan. Bu tamoyil siyosiy hayotda eramizdan avvalgi 487-yildan 417-yilgacha qo'llanib shu davrda tiraniyaning uch tarafdori Afinadan haydab yuborilgan.

Eramizdan avvalgi VI asrda Afinada demosning zodagonlarga qarshi uzoq kurashi natijasida demokratik tartib qoidalar g'alaba qildi. Natijada Afina ko'ngilli qo'shinlari tarkibi ham o'zgardi. Uning asosiy qismini og'ir qurollangan jangchi goplitlar tashkil etdi, ular ko'p sonli uchinchi qism zevgitlardan to'ldirilgan. Fetlar yengil qurollangan jangchilarni va harbiy flot matroslarini tashkil etdilar.

Afina siyosiy ustqurmasida zodagonlar taynchi areopagga qarshi turgan to'rt yuzlar kengashi(Bule) tashkil etildi. Kengash a'zolari to'rt fildan yuztadan fuqaro saylanadigan muntazam faoliyat ko'rsatadigan organ bo'ldi, to'rt yuzlar kengashi xalq yig'inida ko'riladigan va tasdiqlanadigan masalalarni tayyorlar edi. Xalq yig'ini (ekkesiya) to'la qonli barcha vakolatlarga ega bo'lgan boshqaruv organi bo'lib fuqarolarni barcha qatlamlari ovoz berish va uni ishiga qatnashish huquqiga ega bo'ldilar. Xalq yig'ini muntazam yig'iladigan bo'ldi (Er. avv. V asrda yilida 40 marta yoki 9 kunda 1 marta).

Solon davrida davlat tuzilmasining yana bir yangi organi maslahatchilar sudi (gelieya) joriy qilindi. Sudyalar barcha fuqarolardan saylangan. Solon islohotlari polis boshqaruvini demokratik shakllari asosini yaratdi, lekin izchil bo'lmaganligi sababli zodagonlar hokimiyatini to'la tugata olmadi.

Afinada Pisistrat tiraniyasi

Er. avv. 560-yil atrofida hokimiyatni zodagonlardan biri Pisistrat qattiq kurash natijasida bosib oldi va o'zini tiraniya shaklidagi shaxsiy hokimiyatini o'rnatdi. U dastlab eng muhtoj kichik yer egalari davlat xazinasidan yordam ko'rsatdi. Qishloq kambag'allari uchun soliqlar majburiyatini kamaytirdi, qishloq

jamoalari huquqini yengillashtirdi. Yer egalarini Afinaga sudga qatnashishidan qutqarib, qishloq joylarida sudyalarni tayinladi. U fuqarolardan qurollarini tortib olib, o'z hokimiyatini mustahkamladi, fuqarolar daromadiga soliq joriy qildi, bu o'rta hol dehqonlarni og'ir ahvolga solib qo'ydi.

Pisistrat dengiz savdosining rivojlanishiga shart-aharoit yaratdi. U Kichik Osiyoda Dardanel bo'g'oziga chiqadigan muhim nuqtani bosib olib, Afinani Qora dengizga boradigan dengiz yo'llari ustidan nazoratini o'rnatdi. Afinada savdo hunarmandchilikni rivojlantirish maqsadida bir qancha jamoat inshootlarni qurilishini amalga oshirdi, Akropolni bezadi, shoirlar, rassomlarga homiylik qildi. Uning farmoyishi bilan Afinada xalq qo'shiqchilari to'planib, ularning so'zlaridan Gomerning mashhur poemalari «Iliada» va Odessiya»lari yozib olindi.

Pisistratning tadbirlari eski urug' zodagonlarining mavqeiga putur yetkazdi, ularning ko'p vakillari Afinadan quvg'in qilindi. Er. avv. 527-yilda Pisistratning vafotidan keyin o'g'illari Gippey va Gipparx Afina hokimlari bo'ldilar. Bu vaqtda kuchli fors davlati Kichik Osiyoni bosib olib, Egey dengizidan Qora dengizga boradigan yo'llarni egallab oldi. Afina dengiz savdosiga katta putur yetdi, natijada Afinaga chetdan g'alla olib kelish vaqtinchalik uzilib qolib, oziq-ovqat mahsulotlari qimmatlashdi. Tabiiyki, bu aholini noroziligini keltirib chiqardi. Aholi Pisistratning o'g'illari hokimiyatini ag'darib tashladi.

Klisfenning islohotchilik faoliyati

Pisistrat va uning o'g'illari tiraniyasi ag'darilganidan so'ng, yevpatridlarni o'z hukmronliklarini tiklashga urinishlari afinaliklarni ko'pchiligining keskin qarshiligiga uchradi. Shunday bir sharoitda demos qo'llab- quvvatlagan Klisfen yangi islohotlarni o'tkazdi (Er. avv. 509–507-yillar). U ma'muriy, hududiy islohotni amalga oshirdi. Attika urug'chilik tashkiloti o'rniga 10 ta yangi hududiy filga ajratildi. Bu urug'chilik aloqalarini uzilishi va aholini aralashib ketishiga olib keldi, endilikda Attika aholisi yashash joyiga qarab hududiy aloqalar bo'yicha birlashdi, urug' fillari to'la tugatildi.

To'rt yuzlar kengashi endilikda 500 fuqaroni o'z tarkibiga kiritdi. Har yangi 10 hududiy fildan 50 kishi bu kengashga saylandi, shu bilan birga yangi besh yuzlar Kengashi tarkibi (Bule) har yili to'la yangilandi. Kengash a'zolari qura tashlash yo'li bilan

saylandi, ikki martadan ortiq saylanish mumkin emas edi. Klisfen tub joy aholi huquqiga kelgindi aholi huquqini tenglashtirdi, endi fuqarolik qadimgi urug' filiga mansublik bilan emas, balki eng kichik hududiy birlik demga mansublik bilan belgilandi. Endilikda har bir fuqaro o'z ismiga otasining avlodi ismi emas o'z demini nomini qo'shdi, bu fuqarolik jamoasini barqarorligiga olib keldi.

Klisfen Afina demokratiyasiga tahdid solishi mumkin bo'lgan obro'li boy fuqaroni aniqlaydigan ostraktizm tamoyilini joriy qildi. Afinada o'z shaxsiy hokimiyatini o'rnatishga gumon qilingan fuqarodan sud qarori bo'yicha ovoz berish yo'li bilan Afinadan quvg'in qilinadigan bo'ldi.

Klisfen islohotining ahamiyati shundaki, bu islohotlar urug'chilik munosabatlarini urug' zodagonlarining hokimiyati qoldiqlarni to'la tugatdi. Afina davlat qurilishiga demokratiyani to'la hukmronligini o'rnatdi. Barcha Afina fuqarolari (Afinada yashayotgan chet elliklar qullar bundan mustasno) polisning siyosiy hayotida faol qatnashdilar. Ular har qanday davlat lavozimlariga saylanishlari, o'z fuqarolik jamoalari siyosiy hayotini eng muhim muammolarini yechishda ishtirok etishlari mumkin edi. Afina demokratiyasi barcha yunon polislari orasida eng ilg'or va rivojlangan demokratik davlat qurilishiga ega edi.

Tayanch iboralar

Attika, akropol, Ioniy, fil, Fratriya, areopak, Ferziy, yevpatridlar, geomor, demiurk, arxont, Kilon, Drakon, Solon, pentakosimedimn, medimn, suvoriylar, zevgit, fet', goplit, Bule, gelieya Pisistrat, Tiraniya, Gomer, Demos, Klisfen, Gippey, Gipparx.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.
Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.
Гомер. Илиада (любое изд.).
Гомер. Одиссея (любое изд.).
Андреев Ю. В. Раннегреческий полис. Л.: 1976.
История древнего мира/Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. М.: 1983, т. I, лекция 16.

Asosiy sanalar

Er. avv. VII asrning 30-yillarida	zodagon Kilon tomonidan hokimiyatni bosib olishga urinib ko'rgan
Er. avv. 622-yil	Arxont Drakon tomonidan og'zaki qonunchilikni yozma to'plamga kiritilishi, urug' zodagonlarining hokimiyatni bo'shashtirilishi
Er. avv. 594-yil	arxont vazifasiga saylangan kambag'allashgan yevpatrid shoir Solon islohot o'tkazgan hokimiyatni Pisistrat o'z qo'liga oldi
Er. avv. 527-yil	Pisistratning vafot etishi
Er. avv. 509—507-yillar	Klisfen yangi islohot o'tkazdi

Mustaqil ish mavzulari

Solon va Klisfen islohotlari.

Yunon - davlat qurilishi (er. avv. V asr).

Polis - davlatda fuqaro.

Polisning iqtisodiy hayoti.

Afina dengiz ittifoqi

Er. avv. V asrda yunon dunyosining siyosiy va madaniy hayotining markazi Kichik Osiyo va Egey orollaridan Bolqon Yunonistoniga ko'chdi. Yunon viloyatlari ichida Attika viloyatining roli oshdi.

Arxaik davridan so'ng Yunonistonda siyosiy jihatdan kuchli o'zgarishlar yuz berdi. Er.avv. VI asr oxirida Sharqda qudratli Ahamoniylar davlati shakllandi va Yunon dunyosiga o'zining madaniy siyosiy ta'sirini o'tkaza boshladi. Er.avv. V asr oxirida forslar Kichik Osiyodagi barcha yunon shaharlari va Lidiya podsholigini bosib oldilar. Forslar Yunonistonni ham o'z ta'sir doirasiga olishga harakat qildilar. Fors qo'shinlari bir necha bor kontinental Yunonistonga bostirib kirdilar (er.avv. 495, 490-y) Yunon polislari forslarga nisbatan turli munosabatda bo'ldilar. Fessaliya va Beotiya forslarga do'stona munosabatda bo'ldilar. Sparta va Afina esa forslarga qarshi yunon shaharlari ittifoqini tashkil qildilar. Er. avv. 481-yil yunon shahar davlatlari Ellin ittifoqini tuzdilar. Dastlab ittifoqda Sparta yetakchi rol o'ynaydi. Sparta vakili uning ishiga rahbarlik qildi. Lekin forslarga qarshi harbiy harakatlarda asosan flot hal qiluvchi o'rin egallar edi. Sparta o'zining flotiga ega bo'lmaganligi sababli, ittifoqda yetakchi o'ringa da'vo qila olmas edi. Spartaliklardan rahbarlikni olish uchun Ioniya orollarining Afinaga yordam so'rab murojaat qilishi bahona bo'ldi. Afina atrofida bir necha yunon shaharlari birlashib, yangi siyosiy kuch birinchi Afina ittifoqini vujudga keltirdilar. Shu vaqtdan boshlab Sparta va Afina ittifoqchilari o'rtasidagi raqobat er. avv. V asrda Yunonistondagi voqealar rivojiga hal qiluvchi ta'sir o'tkazdi.

Afina ittifoqi tez orada mustahkam, uyushgan kuchli tashkilotga aylandi. Ittifoqning barcha qatnashchilari to'la huquqli bo'lib, uning xazina Delos orolidagi Apollon ibodatxonasida joylashgan edi. Ittifoqchilar kengashiga har bir a'zo davlat bittadan vakil yubordilar. Afina Arxesy ittifoqi mablag'i 480 talant hajmida deb belgilanib, har bir ittifoqchi davlat umumiy xazinaga a'zolik to'lovi (foros)ni amalga oshirar edilar. Ittifoq ichida Afinaning harbiy-siyosiy va savdo mavqei kuchayib ketdi. Barcha ittifoqchi yunon shaharlari o'zlarida Afina tosh-tarozisi va o'lchov birliklarini joriy qildilar, umumiy xazina Delosdan Afinaga ko'chirildi.

Afinaliklar ittifoqchilarning to'lov badali hisobiga Afinada mashhur Propiley va Parfenonni qurdilar. Afinaning bunday suiiste'molliги ittifoqchilarning norozilik chiqishlariga sabab bo'ldi. Ittifoqchilarning chiqishlari Afinaliklar tomonidan qattiq jazolandi. Masalan, jazolangan Tasos Afinaga o'zining barcha kemalarini berishga, devorlarini buzishga, tovon to'lash va eski a'zolik badalini to'lashni davom ettirishga majbur bo'ldi. Plutarxning yozishicha «Ittifoqchilar xiroj to'lovchilar va qullarga aylandilar». Afina o'z ta'sir doirasini yunon dunyosida muntazam ravishda kengaytirishda Spartani qarshiligiga uchradi. Forslar bilan umumiy g'alabadan keyin har ikki davlat o'rtasidagi raqobat keskinlashdi. Forslar Egey dengizidan siqib chiqarildi, u yana «Yunon quli» bo'lib qoldi. «Kalliy» sulh shartnomasi (er.avv.447-y) dan so'ng forslarning dengiz floti Egey dengiziga kirishdan mahrum bo'ldi. Eron quruqlikdagi qo'shinlarini Kichik Osiyo qirg'og'idan uzoqda saqlab turish majburiyatini oldi.

Yunon-fors urushlaridan so'ng Afinadagi keskin siyosiy kurash natijasida radikal — demokratik kuchlar Perikl boshchiligida g'olib chiqdilar. Periklgacha Efial't islohot o'tkazib, zodagonlar areopagining siyosiy mavqeini yo'qqa chiqardi. Areopag ixtiyorida faqat qasddan odam o'ldirish va diniy an'analarga qarshi jinoyatlarni ko'rib sud qilish vazifalarigina qoldi xolos. Areopagning siyosiy funksiyalari Klisfen joriy qilgan 500 lar kengashi va gelieyaga berildi.

Xalqaro savdodan manfaatdor bo'lgan Afina savdogar hunarmandlari va dengizchilari Afinani Yunon shaharlari ustidan yetakchiligini mustahkamlashni talab qildilar. Ular ittifoqchilarga nisbatan qat'iy qattiq siyosatni, Afinaning yunon dunyosiga boshchilik qilishiga qarshi turadigan har qanday kuchlarga qarshi keskin kurash olib borishni talab qildilar. Afinada Kaeon tiraniyasi tugatilgandan so'ng demokratik harakat Afina siyosiy hayotida yetakchi o'ringa chiqdi. 500 lar kengashining ta'siri kuchaydi. Bu kengashda aholining kambag'al tabaqalarining ishtiroki uchun imkoniyatlar yaratildi. Gelieda sudyalik vazifasini bajarish uchun yoki 500 lar kengashiga a'zolik uchun ish haqi to'lashni joriy qilinishi hatto kambag'allarga ham qura tashlash yo'li bilan saylanadigan 5 ming sudyadan biri bo'lishi imkoniyatini berdi. Shahar aholisining o'rta qatlami zevgitlarga arxont vazifasini bajarishga ruxsat berildi. Tashqi siyosatda Afina yunon dunyosiga hukmronlik qilish uchun faol harakat qildi Afinaning qo'shni viloyatlarga tazyiqi kuchayib Sparta bilan urush harakatlari olib

borildi. Er. avv. 445-yil Sparta bilan 30 yil muddatga tinchlik shartnomasi imzolandi. Ammo tinchlik 14 yil davom etib keyin uzoqqa cho'zilgan urush barcha yunon shaharlarini zaiflashtirgan Peloponnes urushi boshlanib ketdi. Urush 27 yil davom etib ko'pgina shaharlar vayron bo'ldi. 10 minglab kishilar qurbon bo'ldilar. Urf-odatlar, qonunlar paymol qilindi. Yunon dunyosi shundan so'ng tushkunlikka yuz tutdi.

Yunon-fors urushlaridan so'ng Afina

Yunon-fors urushlaridan so'ng Afina tez tiklandi. Pirey porti qayta qurilib, o'sha davrdagi O'rtayer dengizidagi eng yirik port hisoblangan Karfagen portiga tenglashdi. Dengiz ittifoqiga yetakchilik qilgan Afina yunon dunyosi dengiz savdosida ham birinchi o'rinni egalladi. Afina eksporti Shimoliy Qora dengiz, Sitsiliya, Apuliya, Etruriyani qamrab oldi. Egina, Korinf Kerkira va boshqa shaharlar savdoda Afinani birinchiligini e'tirof etishga majbur bo'ldilar. Afina ijtimoiy qatlamlarida ham tegishli o'zgarishlar yuz berdi. Jamiyatda yetakchi o'rinni savdo - hunarmandlar tabaqalari egalladilar. Davlatni ichki va tashqi siyosatini ana shu tabaqalar belgilar edi. Attika dehqonlari poytaxtni g'alla bilan ta'minlay olmas edilar, g'allani Qora dengiz bo'yidan yoki Italiyadan olib kelish arzonga tushar edi. Qishloq aholisi ish topishi uchun ko'plab shaharlarga kelib o'rnasha boshladilar.

Er.avv. V asr o'rtalaridan boshlab Afinada hunarmandchilik va dehqonchilikda foydalaniladigan qullarni soni ko'payib ketdi. Afina olib borgan ko'plab urushlar natijasida Kichik Osiyo, Frakiyava Illiriyadan qullar olib kelib sotiladigan Xios orolidagi qul bozori iqtisodiyotining ishchi kuchiga bo'lgan doimiy ehtiyojini qondirdi. Qullarni soni keskin oshib ketdi. Malakasiz qul arzon bo'lib, hunarga o'rgatilgan qul qimmat 100—150 draxma baholanar edi. Perikl davri Afinasida qullarni aniq soni noma'lum. Taxminlarga ko'ra, ular 400 mingtaga yetmagan.

Shahardagi eng boy odamlardan biri Nikiyning Lavrion kumush konlarida ming quli, boy Gipponikning 600 quli bo'lgan. Oddiy hunarmandlarning ustaxonalarida 5 tadan 10 tagacha qul ishlagan. Qalqon yasovchi usta Lisiyning ustaxonasida 120 qul bo'lgan. Boy shaharliklar xo'jaligida 10—20 qul mehnat qilgan. Hunarmandchilik korxonalari, konlar, poliz, uzumzor va zaytunzorlarda qullar mehnat qilganlar. Afina shahar

politsiyachilari asosan qullardan iborat bo'lgan, qullarga «gapiruvchi qurol» deb qarashgan, ularning hech qanday ijtimoiy huquqi bo'lmagan. Ishlab chiqarishda qullarning ko'payib borishi bilan erkin fuqarolar orasida jismoniy mehnat qilish past ish qo'lga xos mehnat degan tushuncha keng tarqala boshladi. Arxaik davridayoq zodagonlar ish haqi uchun kundalik og'ir ishga nafratlanib qaradilar. Er.avv.V asrga kelib, bunday qarash aholining erkin qatlamlarining ichida uchratish mumkin edi.

Afina demokratiyasi

Afina demokratiyasi deganda 20 yoshdan katta, erkin tug'ilgan, to'la huquqli Afina erkaklari uchun xos bo'lgan demokratiya to'g'risida so'z borardi. Ular aholining ozchilik qismini tashkil qilar edi. Siyosiy huquqlardan, qullardan tashqari ayollar, boshqa viloyatlarda Afinaga qochib kelganlar va Afinada yashab turib, erkin bo'lsa-da, fuqaroligi bo'lmagan meteklar mahrum edi. Meteklar 100 mingga yaqin kishini tashkil qilib, ular asosan savdo hunarmandchilik bilan shug'ullanar edi.

Polisning suveren hokimi — xalq yig'inini Afina fuqarolik huquqiga ega bo'lgan soni ko'p bo'lmagan katta yoshli erkaklar tashkil qilar edilar. Mansabdor shaxslar qur'a tashlash yo'li bilan saylanar, faqat mansabga nomzodlar afinalik bo'lishi ustidan nazorat qilinardi. Arxont yoki strateg vazifasini har qanday fuqaro bajarishi mumkin degan tushuncha mavjud edi. Chunki barcha mansabdor shaxslar yig'inda xalq irodasi va qonunlarini ifodalagan holda tatbiq qilar edilar. Ularning funksiyasiga hech qanday muhim vazifa kirmas edi. Oliy mansabdor shaxslar — arxontlar hokimiyati oila va meros huquqiga rioya qilishga g'amxo'rlik (arxont eponim) sakral vazifa (arxont basilevs) sud jarayonlariga raislik qilish (fesmofet) bilan cheklangan edi. Arxont polemarch (qo'shin qo'mondoni) faqat nomigagina qo'mondon bo'lib, amalda u chet elliklar ustidan sud ishlarini amalga oshirardi. Qurolli kuchlarga urush va tinchlik paytida rahbarlik qilish 10 strategga tegishli edi. Ular qur'a tashlash yo'li bilan emas, balki har bir nomzodga bevosita ovoz berish yo'li bilan saylanardi. Mansabdor shaxslar faqat boshiga mirta gulchambardan boshqa hech qanday hokimiyat belgisiga ega emas edi. Bu uning hokimiyatini cheklanganidan guvohlik berardi. Ammo katta bo'lmagan hokimiyatni ham suiiste'mol qilish mumkin edi, shu sababli qonun bir kishini bir mansabga qayta saylashni taqiqlardi.

Boshqaruv kollegial edi. Har bir felddan 10 strateg saylanib, ko'cha va inshootlarni holatini nazorat qilish uchun 10 astinom bozor va tovarlar to'g'risida g'amxo'rlik qilib sotuvchi va xaridor o'rtasidagi janjallarni 10 agranomlar ajrim qilar edilar. Ijroiya hokimiyati har bir felddan 50 kishi saylanadigan 500 lar kengashi-pritanlar qo'lida edi. Kengash xalq yig'iniga olib chiqiladigan qarorlar loyihasini tayyorlar va mansabdor shaxslar yordamida yig'in qarorlarini bajarar edi. Kengash jamoat ishlarini tashkil qilish, konfiskatsiya qilingan mulkni sotish, davlat saylagan komissiya orqali moliya ishlarini nazorat qilish, kemalar qurilishi va otliq qo'shinlar, Afina doimiy qo'shinini jangovar qobiliyatini saqlash kabi ishlarni amalga oshirar edi. Besh yuzlar kengashi boshqaruv masalalarini tezkor hal qila olmas edi. Shu sababli har bir feld o'zining 50 vakili- pritanlat orqali davlatni yilni 1/10 qismida idora qilar edi. Pritanlar kun davomida majlis qurganlar, ularning ... qismi tunda qolgan. Kengash chet davlatlar bilan yozishmalar olib borgan, elchilarni qabul qilgan. Har kun pritanlar tarkibidan qur'a tashlash bilan kengash raisi saylanib, u davlat xazinasini kaliti va muhrini olgan. U shu kun xalq yig'ini bo'lsa, unga raislik qilgan.

Dastlab xalq yig'ini oyda bir marta, keyinchalik oyda 4 marta shaharning g'arbiy qismidagi qoyali terrasa pniksda to'plangan. Yig'ilishlarda besh yuzlar kengashi tayyorlagan qaror loyihalari muhokama qilinib, so'zga chiquvchilar faqat shu mavzudagina so'zlashlari mumkin edi. Yig'ilish va ekklesiya « isagoriya»—so'z erkinligiga qat'iy rioya qilinar, qaysiki «isotomiya»—mansablarni egallashda tenglik va «isonomiya» — qonunlar oldida tenglik fuqarolarning siyosiy huquqlarini poydevorini tashkil qildi.

Afina davlati mehnat qobiliyatini yo'qotgan fuqarolar va Vatan uchun jonini fido qilgan fuqarolarning bolalari to'g'risida g'amxo'rlik qilgan. Aksincha davlat uchun xavfli deb hisoblangan fuqarolarni xalq yig'ini quvg'in qilishi mumkin bo'lgan. Afina demokratiyasi ostrakizm vositasi bilan obro'li, ta'sirga ega bo'lgan mashhur fuqarolarni o'z yakka hukmronligini o'rnatishdan xavfsirab, uni quvg'in qilgan. Xalq yig'ini vakolatiga Afina fuqaroligiga qabul qilish, meteklar ishi, chet davlatlarga elchilar yuborish kirgan. Urush vaqtida strateglar xalq oldida o'zlari o'tkazgan urush harakatlari to'g'risida hisobot berganlar, harbiy mag'lubiyat uchun hatto strateglarni o'lim jazosiga hukm qilinish xavfi kuchli bo'lgan.

Afinada mansabdor shaxslar katta hokimiyat va obro'ga ega

bo'lmaganlar, aksincha, yig'inlarda so'zga chiqishni biladigan, qonunlar loyihasini qabul qilishga xalqni ko'ndira oladigan, hech qanday mansabga ega bo'lmagan kishilar xalq ishonchiga sazovor bo'lganlar. Ular demagoglar deb atalgan. Afina davlati o'z fuqarolarining ma'naviy barkamolligiga jiddiy e'tibor bergan. Fuqarolarni teatrga kirish, bayramlarga ishtirok etish imkoniyati yaratilgan. Tomoshalarga kambag'al kishilarning kirishi uchun davlat teorikon- teatrga kirish uchun ikki obol miqdorida pul to'lovini joriy qildi. Perikl taklifi bilan joriy qilingan nafaqa oddiy fuqaroga teatrga kirish imkoniyatini berdi.

Er. avv. VI—V asr boshlarida sport musobaqalari zodagonlar uchun ko'ngil ochish bo'lsa, Afina demokratiyasi uni oddiy fuqarolarni ham sport bilan shug'ullanishlariga sharoit yaratishga harakat qildi. Zallar, hammomlarga ega bo'lgan gimnasionlar, mashq qiladigan ko'p sonli palestralar har qanday Afina fuqarosi uchun ochiq edi. Lekin boy afinaliklar uchun gimnasion va palestalar alohida edi. Barcha sport inshootlari davlat ixtiyorida edi. Sport inshootlari ishini tashkil etish va boshqarish xalq yig'ini tomonidan tayinlangan lavozim safronist qo'lida edi. Sport Afinada kishini o'z-o'zini idora boshqarishga o'rgatish, adolatli o'yin qoidasiga rioya qilish, o'z ruhini ko'tarishga xizmat qilishi kerak edi. Afinaliklar boshqa yunonlar kabi ko'pgina yugurish bilan (mash'ala yoki boshqa yuk bilan uzun masofaga, to'la harbiy anjomda yugurish) shug'ullanganlar. Shu bilan birga aravalarda poyga, sakrash, nayza yoki disk uloqtirish, qo'l jangi, kurash va kamondan otish keng tarqalgan.

Tayanch iboralar

Afina Arxesy, talent, Delos, «Kalliy» sulh shartnomasi (er. avv. 448-yil), Efial't, gelieya, Kilon isyoni, Nikiy, Lavrion kumush konlari, «gapiruvchi qurol», metek, strateg, astinom, agranom, pritan, Pniks, ekklesiya, isagoriya, isonomiya, isotomiya.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.
Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.
Арский Ф. Н. Перикл. М., 1971.
Бергер А. К. Политическая мысль древнегреческой демократии. М.: 1966.

Бузескул В. П. Афинская демократия. Общий очерк. Харьков, 1920.

История древнего мира/Под ред. И. М. Дяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. М., 1983, т. II, лекция 9.

Лурье С. Я. Эксплуатация афинских союзников.-Вестник древней истории, 1947, № 2.

Сахненко Л. А. Аристофан и афинские союзники.-Вестник древней истории, 1979, № 3.

Asosiy sanalar

Er.avv. V asr	Attikaning kuchayishi.
Er.avv. VI asr oxiri	Ahamoniylar davlatining shakllanishi va uni Kichik Osiyodagi yunon shaharlari va Lidiya podsholigini bosib olishi.
Er.avv. 481-yil	Yunon polislari «Yunon ittifoqi»ni tuzdilar.
Er.avv. 448-yil	«Kalliy» sulh shartnomasi tuzilishi.
Er.avv. 445-yil	Afina va Sparta o'rtasida 30 yilga mo'ljallangan tinchlik shartnomasi imzolandi.
Er.avv. VI—V asr	Afinada sport musobaqalarini rivojlanishi.
Er.avv. 492—490-yillar	Fors qo'shinlarini Yunonistonga bostirib kirishi.

Mustaqil ish mavzulari

Yunon-fors urushlarining oqibatlari.

Afina dengiz davlati.

Perikl faoliyati.

Yunon davlatlarida demokratik davlat qurilishi.

Peloponnes urushlari

Yunon-fors urushlaridan keyin Yunonistonda iqtisodiyotning umumiy o'sishi kuzatildi. Polislar o'rtasidagi va xalqaro savdo rivojlandi. Bu Elladaning savdo-hunarmandchilik polisleri o'rtasida raqobat kuchaydi, ayniqsa, kuchli savdo-hunarmandchilik, dengiz savdosi bilan shug'ullangan. Afinaning Korinf va Megara bilan raqobati kuchaydi. Afina va Sparta boshchiligidagi ikki kuchli harbiy-siyosiy ittifoqlar o'rtasidagi muvozanat buzildi. Afina yunon polislaridagi demokratik tuzumlarni Sparta esa oligarxiya hukm surgan polisleri qo'llab-quvvatlashga harakat qildilar. Yana shuningdek, Sparta va Afina o'rtasida Yunonistonda yetakchilik uchun raqobat qariyb 30 yil davom etgan Peloponnes urushlariga olib keldi. Urush er. avv. 431-yilda Sparta qo'shinlarini Attika hududiga bostirib kirishi bilan boshlandi. Afina harbiy kuchlarini boshqargan Perikl quruqlikda mudofaa taktikasini qo'llash kerak deb hisobladi. Sparta qo'shinlari Attika hududini talon-taroj qilayotgan paytda barcha aholi Afina shahriga kirib jon saqladi. Tezda shaharda oziq-ovqat tanqisligi boshlanib, turli xil yuqumli kasalliklar tarqaldi. Xalq norozi bo'ldi, er. avv. 430-yilda 15 yil davomida birinchi marta Perikl arxont etib saylanmadi. Keyingi yil u qandaydir yuqumli kasallikdan vafot etdi.

Davlat boshqaruvi faol urush harakatlarini olib borish tarafdori bo'lgan Afina demokratiyasining vakillari qo'lga o'tdi. Shunday rahbarlardan biri Kleon—kelib chiqishi hunarmandlardan bo'lgan ustaxona egasi, ajoyib notiq, shijoatli siyosatchi va urushni g'alabagacha davom ettirish tarafdori edi. Uning davrida afina floti Peloponnes qirg'oqlarida faol urush harakatlarini boshladi. Afinaliklar er. avv. 425-yil Messeniyadagi muhim Pilosni va uning qarshisidagi Sifakteriya orolchasini bosib oldilar.

Spartaliklarning ahvoli og'irlashib qoldi. Ular urush harakatlarini shimolga Frakiyaga ko'chirdilar. Bu yerdagi bir qancha shaharlar Afina bilan ittifoqdan chiqdilar. Er. avv. 422-yilda Amfiopol shahri yaqinida katta jang bo'lib, har ikki tomondan ko'plab qurbonliklar berildi. Bu jangdan so'ng Afina bilan Sparta o'rtasida 50 yil muddatga tinchlik shartnomasi imzolandi. Bu shartnoma Afinaning elchisi Nikiy nomi bilan Nikiy shartnomasi deb ataldi.

Ammo bu tinchlik uzoqqa bormadi. Afinada er. avv. 420-

yilda Sparta bilan urushni davom ettirish tarafdorlari Periklning jiyanı Alkiviad boshchiligida hokimiyatga keldilar va bir necha peloponnes polislarida Spartaga qarshi fuqarolarni chiqishini uyushtirdilar. Alkiviad Sitsiliyani bosib olish g'oyasini ilgari surdi, bundan tashqari, janubiy Italiya hatto Karfagenni bosib olishni orzu qildi. Uning istilochilik rejalari Afinada keng qo'llab-quvvatlandi. Er. avv. 415-yil afinaliklar Sitsiliya oralig'idagi Sirakuza shahriga qarshi harbiy dengiz ekspeditsiyasini uyushtirdilar. Afinaliklarni Sirakuza Sparta yordami bilan tor-mor qildi. Natijada 7000 afinalik asirga olinib, qul qilindi. Sitsiliya halokati natijasida Afinani dengiz davlati mavqeiga putur yetdi. Afina ittifoqchilari bo'lgan bir necha yirik shahar va orollar vaziyatdan foydalanib, Afinadan ajralib ketdilar.

Sparta Eronning yordami bilan Kichik Osiyodagi yunon shaharlariga o'z ta'sirini kuchaytirdi. Afinada hokimiyatni oligarxlar bosib oldilar va ular Sparta bilan tezda tinchlik o'rnatish harakatini boshladilar. Peloponnes urushining ikkinchi bosqichi (Dekeley urushi er. avv. 415–404-yillar.)deb ataldi. Spartaliklar Qora dengizga boradigan yo'llardagi bo'g'ozlarni bosib oldilar. Bu Afinani oziq-ovqat bilan ta'minlashni qiyinlashtirdi. Urushda eng katta zararni Afina ko'rdi. Afinani yunon dunyosidagi obro'-e'tibori tushib ketdi. Yunonistonda Spartaning gegemonligi o'rnatildi. Peloponnes urushlari davrida vaziyatga qarab har ikki tomonga yordam berib turgan, aslida Afina bilan Sparta munosabatlarini keskinlashtirgan Eron asta-sekin yunon polislarida o'z ta'sirini kuchaytirdi. Aslini olganda biror bir yunon polisi bu urushdan foyda ko'rmadi, aksincha, Yunoniston polislari tushkunligi boshlandi.

Polis tizimining tushkunligi

Er. avv. V asr so'ngida yunon polislari uzoq davom etgan tushkunlik pallasiga kirdi. Fuqarolarning yopiq jamoasiga asoslangan yunon polisi endilikda yer mulkchilik munosabatlarida keskin o'zgarishlar boshlandi. Yerga ishlov berishdan keladigan daromaddan ko'ra sudxo'rlik daromadi o'sib ketdi. Yerni sotish keng tarqaldi, katta-katta yer maydonlari ayrim fuqarolarning qo'lga o'tib qoldi. Kambag'allashgan, yeridan ajralgan fuqarolar o'z fuqarolik majburiyatlarini bajarmay qo'ydilar. Ilgari iqtisodiy o'sish davlatni boyishi bilan birga borar edi, boy fuqarolar ko'pgina mablag'larini fuqarolik jamoasi ehtiyojlariga sarflashni o'z

majburiyatlari deb bilar edilar. Er. avv. V asrda esa boylik ayrim xususiy kishilar qo'lida to'plandi va ular o'zlarini fuqarolik majburiyatlarini bajarishdan bo'yin tovlay boshlaydilar. Ularning ko'pchiligi o'z mablag'larini dengiz savdosiga qo'ya boshladilar. O'z polislaridan boshqa hududlarda katta-katta yer maydonlariga egalik qila boshladilar hamda ma'lum bir polis fuqarosi bo'lish ahamiyatsiz bo'lib qoldi. Bu davrda yunon polislarida davlat xo'jaligining mavjud emasligi davlat xazinasiga daromad tushmasligi bilan belgilandi. Davlat hokimiyati iqtisodiy-moliyaviy jihatdan hech qanday mablag'ga ega emas edi. Bundan tashqari, polislarining moliyaviy qiyinchiliklari, uzluksiz urushlar, yollanma qo'shinlarni keng tarqalishi, harbiy ehtiyojlarga xarajatlarni muntazam ravishda o'sib borishi bilan chuqurlashdi. Demokratik polislarida lavozimlarga haq to'lash, kambag'al fuqarolarga muntazam nafaqa berish tizimi bu qiyinchiliklarni yanada chuqurlashtirdi. Agarda ilgari Afina o'z xarajatlarini ittifoqchilar hisobidan qondirgan bo'lsa er. avv. IV asrda esa mulkdan olinadigan favqulodda soliq-eysfora bilan qoplay boshladi. Tinchlik vaqtida Afina fuqarolari hech qanday soliq to'lamas edilar. Xalq yig'ini eysfora to'g'risidagi qarorlarni kambag'al fuqarolar manfaatlariga tekkani uchun istamay qabul qilar edi. Afinani boy tabaqasiga soliq solishga urinish boylarning noroziligiga olib keldi.

Yer mulk munosabatlarida o'zgarishlar yuz berdi. Er. avv. V asr oxiridan boshlab yerning erkin oldi-sotdisi keng tarqaldi. Ko'pgina fuqarolar nochorlikdan o'z yerlarini sotishga majbur bo'ldilar, natijada bu yerlarni fuqaroligi bo'lmagan kishilar ham sotib ola boshladilar. Xususiy va jamoa yerini ijaraga berish va garovga qo'yish keng tarqaldi.

Er. avv. V asr so'ngida meteklar va chet elliklarga alohida xizmatlari uchun polis hududida yer va uylarga egalik qilish hollari tarqaldi. Iatdan kelganlarga fuqarolik huquqi kamroq sovg'a qilindi.

Polisni tushkunligi yollanma askarlarni tarqalishida ham ko'rindi. Yer mulkidan ajralgan, qarzga botib kambag'allashib qolgan fuqaro qurol-yarog' olishga mablag' topa olmas edi, ko'pincha begonalarini manfaati uchun jang qilishni xohlamas edi. To'xtovsiz urushlar harbiy texnikaning takomillashuvi yaxshi o'rgatilgan askarlarni talab qilar edi. O'z yeridan mahrum bo'lgan, jismoniy mehnat bilan shug'ullanishni istamaganlar o'z polislaridan quvilgan kishilar yollanma askarlar safini to'ldirdilar.

Yunon polisining tushkunligi quldorlik tizimini tushkunligi emas edi, chunki qulchilik yanada rivojlandi, qullar mehnatidan

foydalanish hajmi o'sdi. Afinada davlat qurilishida erkin fuqarolarning mehnati kamaydi, chunki ularning mehnatiga ham metek va qullarga ham baravar haq to'lanar edi. Qullarni qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, uy-ro'zg'or ishlarida ishlatish, boshqa kishilarga yollanma mehnatga berish bilan birga quldor qulni hunar va savdo bilan mustaqil shug'ullanishga ruxsat berar edi. Bunday qullar mulk oilaga ega bo'lib alohida yashar edilar. Ular pul to'plab o'z ozodliklarini sotib olishlari mumkin edi. Er. avv. IV asrda ozod qo'yilgan qullarni soni o'sdi, ularni yunon polislari iqtisodiy hayotidagi roli kuchaydi. Huquqiy jihatdan ular meteklarga tenglashtirilib, ijtimoiy jihatdan hunarmand va savdogarlar ommasiga qo'shildilar. Mehnat va hayot kechirishning o'xshashligi fuqaro va fuqaroligi bo'lmagan kishilarni bir-biriga yaqinlashtirdi.

Er. avv. IV asrda polislarda turli ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi ziddiyatlar kuchaydi. Boylar va kambag'allar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar davlat hokimiyatini zaiflashuviga olib keldi.

Yunonistondagi er. avv. IV asrning birinchi yarmida Spartaning mavqei kuchaydi. Sparta polislarni ichki ishlariga qo'pol ravishda aralasha boshladi Bu ko'pchilik polislarni noroziligiga olib keldi. Oqibatda Yunonistonda Sparta qarshi harbiy harakatlar boshlandi va Spartaning Yunonistondagi yetakchiligi tugatildi. Fiva shahrini yunon dunyosiga yetakchiligi ham vaqtinchalik bo'ldi, Afina ittifoqini qayta tiklashga urinish ham natijasiz tugadi. Biror bir yunon polisi qandaydir mustahkam birlashuvni tashkil qilish va unga rahbarlik qilish qobiliyatiga ega emas edi. Yunon polislari endilikda o'zaro kelishmovchiliklarni bartaraf qila olmay, qudratli Eron davlatini vositachi sifatida taklif qila boshladilar.

Tayanch iboralar

Megara, Peloponnes urushlari, Kleon, Pilos, Sifakteri, er. avv. 422-yil, Anfiopol shahri, Nikiy, Nikiy shartnomasi, Alkiviad, Sirakuza shahri, Dekeley urushi, er. avv. 415-404-yillar.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.

Boynazarov F.A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.

Андреев В.Н. Размеры земельных участков в Аттике IV в. до н. э.

Вестник древней истории, 1959, № 2.

Античная Греция. М., 1983, т. 2, гл. 1.

Глускина Л. М. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н. э. Л., 1975.

История древнего мира/Под ред. И. М. Дяконова, В. Д. Нероновой, И. С.

Свенцицкой. М., 1983, т. II, лекция 12.

Казакевич Э. Л. Термин и понятие «раб» в Афинах IV в. до н. э.- Вестник древней истории, 1956, № 3.

Казакевич Э. Л. Рабы как форма богатства в Афинах IV в. до н. э.- Вестник древней истории, 1958, № 2.

Маринович Л. П. Греческое наемничество IV в. до н. э. и кризис полиса. М., 1975.

Фролов Э. Д. Греческие тираны IV в. до н. э. Л., 1972.

Asosiy sanalar

Er. avv. 430–404-yillar

Peloponnes urushlari.

Er. avv. 431-yil

Perikl vafot etdi.

Er. avv. 422-yilda

Nikiy tinchlik shartnomasi.

Er. avv. 415-yil

Afinaliklarni Sitsiliyaga harbiy ekspeditsiyasi.

Er. avv. 415–404-yillar

Dekeliy urushi.

Er. avv. IV asr

Yunon polislarning tushkunligi.

Mustaqil ish mavzulari

Er. avv. IV asrda yunon polislari tushkunligining ijtimoiy-siyosiy sabablari.

Er. avv. IV asrda polislarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti muammolari.

Er. avv. IV asrda qulchilik munosabatlari.

Qadimgi yunon madaniyati

Falsafa

Ilk yunon falsafasi vakillari miletlik Fales, Anaksimandr, Kichik Osiyolik Anaksimond tabiatni, borliqni mohiyatini tushunishga harakat qildilar. Pifagor maktabining vakillari, shuningdek, Geraklit, Empedokl kabi «fiziklar» (fyuzis-tabiat demakdir) tabiatni o'rgandilar. Ular dunyoning asosini qidirdilar, tabiat mohiyatini turlicha izohladilar. Fales dunyoning asosi suv, Anaksimandr apeyron (boshlang'ich ibtido), Geraklit esa olov deb qaradilar. Demokrit (taxminan er. avv. 470-yilda tug'ilgan) borliq to'g'risida gapirib, borliq cheksiz bo'linma atomdan iborat degan fikrni aytdi. U dunyoning sababiy bog'lanishi haqida fikr yuritdi. Platon (er. avv. 427–347-yillar) borliq, abadiy, o'zgarmas, bo'linmas, uni aql bilan bilish mumkin deb hisoblardi. Platon akademiyasida 20 yil ta'lim olgan Arestotel «g'oyalar dunyosi to'g'risida»gi ustozini fikrini tanqid qildi. Borliq Arestotel fikricha jins va tur shaklida mavjud bo'ladi.

Suqrot (tax. er.avv.470–399-yillar) falsafada inson muammosiga jiddiy e'tibor berdi. U insonning o'zini, o'zligini anglashga jiddiy e'tibor beradi. U insonning falsafasini o'rganish obyektni tashkil etadi deb ta'kidladi.

Yunon madaniyatida uch avlod muhim o'rin tutadi. Ularning birinchisi er.avv.VI asr oxirida kirib keldi va Afina madaniyatini gullab-yashnashi uchun poydevor qo'ydi. Esxil va Frinix Attika komidiyasiga asos soldilar. Haykaltaroshlar Kritiy va Nesiot er.avv. 476-yil Afina agrosini tiranlarga qarshi kurashdilar. Garmoniy va Aristogiton haykallar bilan bezadilar. Olimpda Zevs ibodatxonasini haykallar bilan jihozladilar. Tafakkur qilish hali an'anaviy shakllarda oddiylik (an'anaviy shakllarda) qat'iy o'smirlik klassikasi shaklida hukm surar edi.

Ikkinchi avlod Perikl davrida eng yaxshi yutuqlarga erishdi. Sofokl Tragediyalari, Geradot «Tarix»I, Parfinon va propileyning yetuk klassik shakllari shu davrda yaratildi.

Uchinchi avlod Peloponnes urushlari davriga mansub bo'lib, afinaliklarning bu vaqtda boshqa madaniy dunyolar bilan tanishuvi natijasida ularning siyosiy va diniy qarashlari ma'lum darajada o'zgardi.

Qadimgi yunon afsonalariga ko'ra dastlab Yer (Geya) va Xaos, hayotning boshlanishi (Eros) va yer osti dunyosi (Tartar) bo'lgan. Geya yulduzli osmon Uranna tug'adi. Uran dunyoning birinchi hukmdori va Yer ma'budasi Geyani turmush o'rtog'i bo'ladi. Uran va Geyadan keyin xudolarning II avlodi titanlar boshlanadi. Uran o'z o'g'li, dehqonchilik xudosi titan Tironos tomonidan ag'dariladi. Kronosning bolalari Ait, Poseydon, Gestiya, Demetra, Zevs, Gera bo'ladi. Olimpning bosh xudosi Zevs osmon, chaqmoq hukmdori, Poseydon yer va dengizni sug'oradigan namlik xudosi, Ait (Pluton) yer osti dunyosi hukmdori bo'ldi. Zevsning rafiqasi Gera nikoh homiysi, Gestya uy o'chog'i ma'budasi, Demetra dehqonchilik homiysi deb sig'inganlar. Zevs va Geradan o'smirlik ma'budasi Geba, urush xudosi Ares, temirchi va hunarmandlar homiysi Gefest tug'iladi.

Zevsning avlodlaridan tabiatning ilk uyg'onish xudosi Apollon alohida turadi. U hamda san'at homiysi davolovchi xudo. Apollonning singlisi Artimida ovchilik ma'budasi va yoshlarning homiysi. Germes-moddiy mo'l-ko'lchilik xudosi, keyin savdo xudosi, aldamchi va o'g'rilar xudosi, keyinchalik esa notiqalar va sportchilar homiysi. Dionis (Vakxa) tabiat kuchlari, uzumchilik va vinochilik xudosi deb sig'inganlar. Jangovar Afina donolik ma'budasi sifatida shuhrat qozondi.

Yunon diniy dunyo qarashi bo'yicha xudolar odamlarga o'xshab azob chekishlari, insoniy his-tuyg'uga ega bo'lishlari mumkin edi. Yunonlarning fikri bo'yicha odamlar va xudolar dunyolari o'rtasida o'tib bo'lmaydigan chegara yo'q edi. Ularni bog'laydigan bo'g'in sifatida xudolar va yerdagi ayollarning aloqasi natijasida tug'ilgan qahramonlar (yarim xudolar) bo'lgan. Misol uchun o'z qahramonliklari uchun xudolar safiga kiritilgan Gerakl shunday dedi.

Alohida polislarning homiylari hisoblangan xudolar va qahramonlarga bag'ishlab ibodatxonalar qurilgan va ko'p sonli qurbonliklar keltirilgan. Ba'zi ibodatxonalar oldida ibodat qilayotgan kohinlar xudolardan kelajak to'g'risida bashoratlarni so'rashlari mumkin edi. Ba'zi ibodatxonalar oldida bir necha yilda bir marta xudolar sharafiga gimnastik mashqlar, she'rlar o'qish, raqslar, notiqlik san'ati bo'yicha musobaqalar o'tkazilgan. Yunonistonda Zevs sharafiga har 4 yilda bir marta g'arbiy Peloponnesdagi Olimpiya Zevs ibodatxonasida o'tkaziladigan

o'yinlar eng mashhur edi. Yunonlar bu 4 yillik muddatni olimpiada deb ataganlar. Er. avv. 776-yildan olimpiya o'yinlariga butun Yunoniston va koloniyalardan ishtirokchi va tomoshabinlar kelganlar. Olimpiya o'yinlari o'tkazilayotgan vaqtda urushayotgan yunon polislari o'rtasidagi harbiy harakatlar to'xtatilgan. Olimpiya musobaqalari g'oliblari ibodatxona yonida o'sgan muqaddas lavr daraxti barglaridan oddiy gulchambar bilan mukofotlanganlar. G'olib sharafiga jez yoki marmar haykal qo'yilgan.

Bu musobaqalar fuqarolarni jismoniy rivojlanishiga imkoniyat yaratgan va yoshlarni harbiy jihatdan chiniqtirish uchun xizmat qilgan. Yunonlar bayramlar, o'yinlarni hamkorlikda tashkil qilish va eng muqaddas ziyoratgohlarni himoya qilish uchun alohida ittifoqlar-amfiktioniyalar tashkil qildilar.

Tarixshunoslik

Er. avv.V asrda jamiyat taraqqiyotiga bag'ishlangan alohida ilmiy bilimlar sohasi tarix fani paydo bo'ldi. Uzoq vaqt turli o'lkalarda bo'lgan Gerodot (er. avv. 485–425-yillar atrofida Kichik Osiyodagi Galikarnas shahrida tug'ilgan) ilk bor ko'rgan va eshitgan voqealarini ma'lum bir tizimga solib hikoya qilishga kirishdi. U o'zining 9 jildli odatda «Tarix» (yunoncha Istoriya-»Tasvir» ma'nosini bildiradi.) yoki «Muzalar» deb ataladigan tarixiy asarini asosan yunon-fors urushlariga bag'ishladi, lekin bayon qilish davomida muallif Misr, Eron, skiflar tarixiga ham murojaat qiladi. «Tarix otasi» ning mushohadasi to'la an'anaviy bo'lib, tarixda ezgulikni taqdirlovchi, yovuzlikni jazolovchi ilohiy adolatni qurdi. Gerodot insonlar faoliyatida xudolarning ishtirokiga shubha qilmadi.

Agar Gerodot «Tarix otasi» deb hisoblansa, uning kichik zamondoshi afinalik Fukidid haqiqiy tarixshunoslik fanini asoschisidir. Uning «Peloponnes urushlari tarixi» asari afsonaviy va haqiqiy voqealarni quruq bayon qilishdek Gerodotga xos bo'lgan bayon qilishni aksi bo'lgan haqiqiy tarixiy tadqiqot edi. Fukidid tarixchilar ichida birinchi bo'lib, tarixiy voqealarni, ularni harakatga keltiruvchi kuchlari, taraqqiyot yo'llari bilan o'zaro aloqada ko'rishga harakat qildi. Voqealarning sabablarini o'rganish uchun siyosiy voqelikni ilmiy tahlil qilish usullarini qo'lladi. Fukidid xudolarni tarix doirasidan chiqardi. U tarixni xudolar emas, balki kishilar o'z faoliyatlari bilan yaratadilar deb hisoblar edi. Kishilarning «tabiati» hamma vaqt qonun va shartnomalardan kuchliroq bo'ladi. Kishilarning qiyofasi va uning ko'rinishlari

Fukidid uchun shu davr jamiyatini voqeligini tushinish uchun yetarli edi. Gerodot va Fukidid yunon polislarining fuqarolarini o'z ozodligini himoya qilishi, vatanparvarlik va o'zini qurbon qilishdek qahramonlik kurashiga murojaat qiladilar.

Tarixshunoslikda Fukidid an'analarini tarixchi Ksenofont(er. avv. IV asr) davom ettirdi. Uning «Anabasis», «Lakedemon politiyasi», «Kiropediya», «Agesilay», «Daromadlar to'g'risida» asarlarida o'sha davr yunon dunyosining siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy hayoti aks etadi.

Er. avv. V asrda yunon dunyosida yuz bergan kuchli siyosiy jarayonlarni tahlil qilgan, shu davrning siyosiy arboblari Femistokl va Perikl kabi afinalik demokratiya yo'l boshchilarini ayovsiz tanqid ostiga olgan siyosiy adabiyotlar yuzaga keldi. Shunday adabiyotlardan biri er. avv. 430-yillar atrofida «Afinani boshqaruvi to'g'risida» risolasi paydo bo'ldi. Kritiyning «Lakedemeon politiyasi»da Sparta jamiyati qurilishi ko'klarga ko'tarildi, Afina demokratiyasiga salbiy nazar bilan qaraldi.

Adabiyot va teatr

Qadimgi Yunonistonning eng noyob adabiy yodgorligi Gomerning «Iliada» va «Odisseya» dostonlaridir. Gomerning bu asarlari paydo bo'lgunga qadar yunon xalq og'zaki ijodidan ajoyib namunalari qo'shiqlar, ertaklar, rivoyatlar va masallar yunon adabiyotining haqiqiy poydevorlari edi. Gomerning qahramonlik dostonlari u yashagan (taxminan VII asr) davrdan oldingi er. avv. XI–IX asrlar voqealarini adabiy tasviridir.

Er. avv. VIII–VI asrlarda yunon madaniyati taraqqiyotida Qadimgi Sharq madaniyatining ta'siri kuchli bo'ldi. Yunonlar o'zlarining Kichik Osiyodagi shaharlari orqali qadimgi Sharqning boy madaniyati bilan tanishdilar. Bu davrning asosiy madaniy o'choqlari Milet, Lesbos, Samos edi.

Er. avv. VII asrda yashab, ijod qilgan Gisiotning didaktik asarlarida o'zi yashagan davrning ijtimoiy hayoti va ziddiyatlari aks ettiriladi («Mehnat va kunlar»).

Badiiy adabiyot, eng avvalo, poeziya janrida rivojlandi. Poeziya siyosat bilan bog'liq edi. Mashhur shoirlar Feognit, Solon, qisman Arxieloy siyosat bilan faol shug'ullangan edilar. Hatto Alkey va Safo kabi lirik shoirlar ham siyosatga tan berdilar. Shu davrdagi Ezop masallari adabiyotda demokratik yo'nalishni aks ettirib, ijtimoiy adolatsizlikni qoralaydi.

Arxaik davrda lirika keng tarqalgan bo'lsa, er. avv. V asrda Afina adabiyoti va poetik ijodiyotning markazi bo'lgan birlashma. Attika tragediyasi bilan mashhur bo'lib ketdi. Tragediya («Echkilar qo'shig'i») vinochilik xudosi Dionisning echki terisi kiygan quvnoq, doimiy hamrohlarini ifodalovchi satirlarning aytadigan xor qo'shiqlaridan kelib chiqdi. Er.avv. VII asrdayoq butun Yunonistonda shunday «Echkilar xori» yoki satirlar keng tarqalgan edi. Attika Tragediyasining tug'ilishida Afina tirani Pisistratning umumdavlat bayrami sifatida Buyuk Dionisiy bayramlarini ta'sis etish bo'ldi. Shoir Fespid xorga aktyorni qo'shdi. Aktyor xorga «javob» berib xor bilan diolog olib borar edi. Shu sababli tragediya dramatik ko'rinishga aylandi, tragediyada boshqa ko'rinish qatnashchilari Dionis to'g'risidagi afsona — miflardan sahna ko'rinishlari o'ynardilar, keyinchalik boshqa afsonalarga navbat keldi. Er. avv. V asr birinchi yarmida Esxil tomoshabin oldiga ikkinchi aktyorni, Sofokl uchinchi aktyorni qo'shdi va natijada qadimgi «Echkilar xori» to'la dramaga aylandi.

Attika teatri dionis sharafiga o'tkazilgan bayram vaqtida faqat uch kun tomosha ko'rsatilgan. Birdaniga uch tragediya qo'yilib, keyin «Satirik dramasi», yana bir mifologiyadan yengil quvnoq sahnalashtirilgan parcha berilgan. Teatr ko'rinishi ochiq havoda dumaloq maydoncha- orxestrada berilgan. Tomoshabinlar uchun o'tirgichlar Akropolning toshloq qiyaligida yo'nilgan, yana shu tomosha teatron deb atalgan. Ochiq va katta teatrdan aktyorlar mimikasi va kiyimlarini aniq ko'rib bo'lmas edi. Shu boisdan aktyorlar sahnaga uzun tantanali kiyim va niqoblarda va aktyor gavdasini baland qilish uchun baland poshnali oyoq kiyim-koturnada chiqar edilar. Teart tomoshalari mart oxiri aprel boshlarida ko'rsatilar edi.

Attika tragediyasining shon-shuhrati er. avv. V asrning buyuk shoirlari Esxil (er. avv. 525–456-yillar), Sofokl (er. avv. 496–406-yillar) va Yevripid (er. avv. 480–406-yillar) ijodiyoti bilan bog'liq edi. Esxil 80 ga yaqin tragediya yozdi, undan bizgacha faqat 7 tasi yetib kelgan. Afinani gullab-yashnagan davrida yashagan Sofokl aytishlariga ko'ra 120 tragediya yozgan, undan bizgacha faqat 7 tasi yetib kelgan. Uchinchi buyuk tragik bo'lgan Yevripid 90 ta tragediya yozgan bo'lib, undan 18 tasi saqlanib qolgan. Esxilning «Forslar», «Orestiya», «Zanjirband Prometey», sofoklning «Antigona», «Shoh Edip», «Elektra», Yevripidning «Medeya», «Ippollit', «Vakxankalar», «Tavridadagi Iffegeniya», «Fedra», «Troyalik ayollar» kabi tragediyalari chuqur falsafiy-axloqiy

mazmunga ega bo'lib, yunon fuqarolarining tarbiyasiga va dunyoqarashiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan.

Attika teatrida tragediyadan tashqari komediya janri ham keng tarqalgan edi. Bizgacha yetib kelgan komediyalarning ko'pchiligi Aristofan qalamiga mansubdir. Aristofonning «Tinchlik», «Axaryalilar», «Lisistrat», «Suvoriylar», «Qurbaqalar» va «Bulutlar» komediyalarida er. avv. V asr yunon dunyosining siyosiy ziddiyatlari hajv qilinadi.

Notiqlik san'ati

Yunon shahar-davlatlarida demokratik tartib qoidalarini o'rnatilishi, fuqorolarni xalq yig'ini, sud ishlarida faol ishtiroki notiqlik san'atini rivojlanishiga sabab bo'ldi. Sudda so'zlanadigan nutqlar keng qiziqish uyg'otdi. Qadimgi mifologiya qahramonlari hikoyasiga yoki maqtoviga bag'ishlab tuzilgan namunaviy nutqlar keng tarqalgan. Er. avv. V—IV asr boshlarida taniqli afinalik sud notig'i Lisiy shuhrat qozondi. Ikkinchi bir mashhur notiq Isokrat edi. Er. avv. 391-yilda Isokrat notiqlik san'ati maktabini ochdi. Isokratning bu maktabida mashhur notiqlik Demosfen, Giperin, Esxin, Likurg va tarixchilar Feopomp, Efor, Filistlar yetishib chiqdilar. Isokrat kuchli ovozga ega bo'lmaganligi sababli omma oldida kam nutq so'zlar edi. U siyosiy targ'ibot olib bordi. Afina Periklgacha bo'lgan aristokrat tuzumini maktab, publisistik to'plamlarni tarqatdi. U o'tmishni maktab, yunonlarni Filip Makedonskiy atrofida jipslashib sharq eski dushman-Eron ustiga yurishga chaqirdi. Ehtimol u Makedoniyning kuchayishi Yunonistonga qanday xavf tug'dirishini bilmagan edi. Afsonaga ko'ra yunonlarning Xeroniya yonida mag'lubiyatdan so'ng er. avv. 337-yil Isokrat o'zini ochlikdan o'ldiradi.

Isokratning eng yaxshi o'quvchilaridan biri Demosfen Afinadagi antimakedon guruhning murosasiz rahbari edi. Demosfen boshidayoq Makedoniyaning kuchayishi Afina demokratiyasi va mustaqilligi uchun halokatli ekanligini ko'ra bilgan edi.

Me'morchilik

Yunon-fors urushlaridan so'ng Afrika juda katta miqdorda moliyaviy mablag'larga ega bo'ldi. Attika Pentelikonida marmar qazish boshlandi va bu me'morchilik san'atining ravnaqiga yo'l ochdi. Afinadan tashqari Yunonistonning boshqa viloyatlarida

Janubiy Italiya va Sitsiliyada (Agrigendagi Zevs ibodatxonasi, Pestdagi olti ustunlik Poseydon ibodatxonasi) er.avv. V asrning ikkinchi yarmida ajoyib me'morchilik inshootlari bino qilindi.

Ayniqsa, Perikl davrida Afinada yigirma yil ichida ulug'vor inshootlar barpo qilindi. Parfenon, Propiley, G'olib Afina va keyinroq Erehteyon kabi ioniy, korinf va doriy uslublarida qurilgan inshootlar me'morchilik san'atining mo'jizalari edi. Parfenonning quruvchilari Iktin va Kallikrat nafislik va ulug'vorlikni uyg'unlashtirishga erishdilar. Akropol darvozalari qurishda Mnesiklet (er. avv. 438—432-yillar) ioniy va doriy ustunlarini yonma-yon qo'lladi. Peloponnes urushlari davrida ioniy an'alariga asoslangan Erehteyon quriladi.

Haykaltaroshlik

Er. avv. V asrning 70-yillaridan boshlab haykaltaroshlik san'ati gullab-yashnadi. Buyuk haykaltarosh Fidiy Afina va Zevs haykallarini yaratdi. Ma'buda Afinaning 12 metrli haykalini yasashda fil suyagi va oltindan foydalanildi. Ma'buda Afina Akropolning eng baland joyiga qo'yilgan bo'lib, uning quyoshda yaraqlagan nayzasi uzoqdan ko'rinib kemalar uchun mayoq bo'lib xizmat qilgan. Fidiyning mashhur asarlaridan biri Olimpiyalik Zevsning ulkan haykali Olimpiyadagi Zevs ibodatxonasiga qo'yilgan edi. Mashhur haykaltarosh Miron «Diskobol» haykali bilan o'zini nomini abadiylashtirdi. Klassik yunon haykaltaroshligining yorqin vakillaridan biri argoslik Poliklet edi. Uning Diodumen asari noyob san'at namunasi edi. Yunon haykaltaroshlari inson gavdasini uyg'unligi nuqtasini qidirar edilar. Poliklet bu nuqtani izlar edilar. Poliklet qonuniga ko'ra haykal tovonining uzunligi gavdaning $\frac{1}{6}$ qismini, boshining uzunligi $\frac{1}{8}$ qismini tashkil qilishi kerak edi. Bu va boshqa nisbatlar «Dorifor» haykalida qat'iy rioya qilingan. Poliklet qonuni yuz yil davomida haykaltaroshlik san'atida qonun sifatida amal qilib keldi.

Er. avv. V asrda Praksitelning «Germeys chaqaloq Dionis bilan», «Knidlik Afrodita», «Kaltakesakni o'ldirayotgan Apollon» haykallarida nafislik, go'zallik yaqqol aks etadi. Er. avv. IV asrda polis tizimining tushkunligi davrida haykaltaroshlikda qahramonlik mavzusidan uzoqlashib, insonni ichki ruhiy dunyosini ko'rsatish asosiy yo'nalish bo'ldi. Shu davrning mashhur haykaltaroshlaridan Skopas, Praksitel va Lisipp (Makedoniyalik Iskandarning saroy haykaltaroshi)larni aytish mumkin. Er. avv. IV asrda yashagan

haykaltarosh Lisipp makedoniyalik Iskandarning byustini yaratdi. Lisipp haykaltaroshlik san'atida Poliklet qonunini o'rniga yangi qonunni tatbiq qildi.

Tasviriy san'at taraqqiyotini vazalar tasviri orqali yaqqol tasavvur qilish mumkin. Bu san'at janrda sikion maktabi, afina maktabi shakllangan edi. Kundalik hayotda mifologiyadan olingan tasvirlar ko'plab uchraydi. Birinchi mashhur yunon rassomi Tasoslik Poliklet faqat to'rt rang oq, qora, qizil va sariqni ishlatgan.

Klassik davrda yunon tasviriy san'atining eng mashhur namoyondalaridan biri Polignot ulkan ko'p figurali kompozitsiyalar ustasi edi. Afinalik Apollodor tasviriy san'atda yorug'lik soyasini kashf qildi. U bo'yoq bilan chizgan ko'pgina vazalar bizgacha yetib kelgan. Bu davrdagi Zevksid va Parrasiy, Apellis (Iskandarning saroy rassomi), Nikiylar tasviriy san'at janrida yorqin iz qoldirdilar.

Tibbiyot va aniq fanlar

Er. avv. V asr ikkinchi yarmidan kohinlar tibbiyoti o'rniga, aniq kuzatishlarga asoslangan shifokorlarning tibbiyoti vujudga keldi. Bu davrda mashhur yunon shifokorii Gippokratning tibbiyot maktabi paydo bo'ldi. Gippokrat «Tibbiyotning otasi» sifatida shuhrat qozondi. Uning maktabida tabiblar tajriba, kuzatish usuliga tayanib, tez va to'g'ri tashxis qo'yishga harakat qildilar va davolashda dieta, gigiena kabi usullarni keng qo'lladilar.

Apolloniyalik Diogen qon aylanish tizimini yaxshi o'rgandi. Krotonlik Alkmeon kasalliklarning manbai inson organizmidagi suyaklarning mutanosibligining buzilishi deb ko'rsatdi. O'sha davr tibbiy bilimlari to'g'risida 53 traktatdan iborat «Gippokrat korpusi» deb ataladigan tibbiy to'plamlar orqali ma'lumot olish mumkin.

Aniq fanlar to'g'risida ma'lumotlar juda kam. Afinalik astronom matematik Meton quyosh soatini yasagani, taqvimni isloh qilgani to'g'risidagi ma'lumotlar bizgacha yetib kelgan.

Tayanch iboralar

Gippokrat «Tibbiyotning otasi», appoloniyalik Diogen, «Gippokrat korpusi», Meton quyosh soati, lirika, Tragediya («Echkilar qo'shig'i»), Dionis, buyuk Dionisiy bayramlari, aktyor, Attika teatri, «Satirik dramasi», Sofokl, Yevripid, Esxil, «Orestiya», Aritofaon, Agrigentdagi Zevs ibodatxonasi, Parfenon,

Propiley, G'olib Afina, Ereteyon, Iktin, Kallikrat, Mnesiklet, Fidiy, ma'buda Afinaning 12 metrli haykali, Poliklet, «Dorifor», rassom Appolodor, Fukidid, Ksenofond, «Anabasis», «Lakedemon politi», «Kropediya», «Daromadlar to'g'risida», Giperin, Esxin, Likurg, Feopomp, Efor, Filist, Isokrat, antimakedon guruh, Demosfen, Praksitelning «Germes chaqaloq Dionis bilan», «Knidlik atrofida», «Kaltakesakni o'ldirayotgan Appolon» haykallari, axeyya ittifoqi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.
 Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.
 N.N.Pikus, Yu.S.Krushkol «Qadimgi dunyo tarixi» 2 tom T.: 1978-yil.
 Античная драма. М., 1970.
 Антология мировой философии. М., 1969, т. I, ч. I.
 Виц Б. Б. Демокрит. М., 1979.
 История древнего мира/Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. М., 1983, т. II, лекция 14.
 Каллистов Д. П. Очерки истории античного театра. М., 1969.
 Лурье С.Я. Демокрит. Л., 1970.
 Нерсисянц В. С. Сократ. М., 1977.
 Ривкин Б. И. В долине Алфея. Олимпийские игры в искусстве Древней Греции. М., 1969
 Рожанский И.Д. Развитие естествознания в эпоху античности. М., 1979.
 Фролов Э. Д. Факел Прометея. Л., 1981.
 Ярхо В. Н. У истоков европейской комедии. М., 1979.
 Колпинский Ю. Д. Скульптура древней Эллады. М., 1963.

Asosiy sanalar

Er.avv.VII–VI asrlar	Madaniyatining rivojlanishi.
Er.avv.427–347-yillar	Platon yashagan yillar.
Er.avv. 470–399-yillar	Suqrot yashagan yillar.
Er.avv. V asr	Tarixchilari Gerodot va Fukididning yashagan davri.
Er.avv. VI asr oxiri	Afina madaniyatining gullab-yashnagan davri.

Er.avv. 430-yil paydo bo'ldi.	Afina boshqaruvi to'g'risida asar
Er.avv. V asr II yarmi	Gippokrat tibbiyot maktabini paydo bo'lishi.
Er.avv. VII asr Er. avv 438–432-yillar	Yunon tragediyalarning paydo bo'lishi. Akropol darvozalarini Mnesiklet tomonidan qurilishi.
Er.avv. V asr	Praksitelning «Germes chaqaloq Dionis bilan», «Knidlik Afrotida», «Kaltakesakni o'ldirayotga Appolon» haykallari yaratildi.
Er.avv. IV asr	Haykaltarosh Lisipp makedoniyalik Iskandar byustini yaratdi.
Er.avv. IV asr Er.avv. 391-yil	Tarixchi Ksenofont yashagan davr. Isokrat notqlik maktabini vujudga kelishi.
Er.avv. 334-yil	Ahamoniylar davlatining tor-mor qilinishi.
Er.avv. 280-yil	Yunonistonda Axeyya ittifoqlari vujudga keldi.
Er.avv. III asr	Spartaning rivojlanishi.
Er.avv. III–II asr boshlari	Tabiatshunoslik texnika, filologiya fanlarining rivojlanishi.
Er.avv. II asr	Yunon madaniyat markazining Pergamga ko'chishi.

Mustaqil ish mavzulari

- Qadimgi yunon madaniyati va taraqqiyoti bosqichlari
- Attika teatri, tragediyasi
- Qadimgi yunon madaniyati gullab-yashnashining ijtimoiy-siyosiy omillari
- Qadimgi yunon me'morchiligi, tasviriy san'at

II bob. MAKEDONIYANING YUKSALISHI. ISKANDAR ISTILOLARI VA UNING OQIBATLARI

Makedoniyaning yuksalishi.

Yunonistonda makedon hukmronligining o'rnatilishi

Makedoniya yunon shahar davlatlaridan ko'ra qoloq edi. U dengizga chiqadigan yo'lga ega emas edi, shu sababli dengiz savdosi va koloniyalar barpo etishga ishtirok eta olmadi. Makedoniya dehqonchilik mamlakati edi.

Peloponnes urushlaridan so'ng Makedoniya yunon sivilizatsiyasini tez o'zlashtira boshladi. Ayniqsa, yunon harbiy san'ati va harbiy texnikasi yaxshi o'zlashtirildi.

Makedon podshosi Filipp II (er. avv. 359–336-yillar) harbiy islohot o'tkazib makedon falangasini tuzdi. Og'ir qurollangan piyodalar (goplitlar) 16–29 qator saflanadigan jangchilar 5 metrgacha uzunlikdagi sarissa (nayza) bilan qurollanib, orqa safdagilar sarissalarini oldingi qatordagilar yelkasiga qo'yar edilar. Og'ir qurollangan jangchilar katta qaldonlar bilan himoyalaniib sarissalarni tikandek chiqarib dahshatli kuchni tashkil qilar edilar. Makedon qo'shinining faxri zodagonlardan tuzilgan og'ir qurolli suvoriy getarylar («podshoni o'rtoqlari») edi. Bundan tashqari, turli qamal qurollari bo'lgan injener qismlari mavjud edi.

Er. avv. IV asr o'rtalarida Makedoniya kuchli qo'shin bilan Epir va Frakiyani egalladi. Shu vaqtdan u yunon davlatlarining ishlariga faol aralasha boshladi. Er. avv. 355-yilda Makedoniya Fiva va Fokida o'rtasidagi urushga aralashib, Fokidani tor-mor qildi. Natijada Makedoniya butun shimoliy Yunonistonga egalik qildi. Tez orada Fessaliya Xaldika yarim orolini bir qismi, Frakiyani janubiy qirg'og'i, Bosforgacha Makedoniyaga qaram bo'ldi. Makedoniya endi dengiz davlatiga aylandi, yunonlarni Qora dengizga chiqish yo'li Makedoniya qo'lga o'tdi.

Yunon davlatlaridan faqat Afina Filipp II ga qarshi tura olishhi mumkin edi. Lekin Afinada makedon va antimakedon partiyasi mavjud edi. Makedon partiyasi yunonlar Filipp II boshchiligida Eronga qarshi yurish qilib katta o'lja olish mumkin, yunonlar

ichidagi o'zaro kelishmovchiliklarga chek qo'yiladi deb hisoblar edilar. Demosfen boshchigida Antimakedon partiyasi Makedoniya bilan ittifoq yunon davlatlarini ozodligini yo'qotishga, qaramlikka, demokratiyani yo'qotishga olib keladi deb hisobladilar. Demosfen Afina, Fiva, Korinf va boshqa yunon shaharlari birlashgan kuchli antimakedon guruhini tuzdi.

Er. avv. 337-yil avgust oyida Beotiyada (Xeroneya) hal qiluvchi jang bo'ldi. Makedon qo'shinlari yunonlarni tor-mor qildi. Shundan so'ng er. avv. 337-yilda Filipp II Korinf shahrida umumyunon kongressini chaqirdi. Kongressda muhim qarorlar qabul qilindi. Yunon shaharlarining ittifoqi tuzildi, o'zaro urushlar taqiqlandi, yunon davlatlari makedon podshosi bilan abadiy mudofaa va hujum ittifoqi tuzdi, Eron bilan urush boshlashga qaror qilindi. Faqat Sparta bu kongressga qatnashmadi.

Iskandarning sharqqa yurishlari

Filipp II Eron bilan urushga jiddiy tayyorgarlik ko'ra boshladi, ammo Sharqqa yurish g'oyasini amalga oshirish Filipp II ga nasib etmadi. Bu g'oyani uning o'g'li Iskandar amalga oshirdi. Iskandar taxt vorisi va oqsuyak oilaning farzandiga munosib bo'lgan ta'lim-tarbiyani oldi. O'sha davrda hali mashhur bo'lmagan faylasuf Aristotel (Arastu) uning o'qituvchi va tarbiyachilaridan biri bo'ldi. Filipp II o'g'lini davlat boshqaruv ishlariga asta-sekin torta boshladi. Iskandar er. avv. 340-yilda shimoliy Yunoniston tog'li hududlaridagi qabilalardan birining qo'zg'olonini bostirib birinchi bor o'zini kuchli sarkarda ekanligini ko'rsatdi.

Er. avv. 336-yil yozida Filipp II qizining to'yida o'z qo'riqchisi tomonidan o'ldirildi. 20 yoshli Iskandar podsho bo'ldi. Filipp II ning o'limidan foydalangan yunon shaharlari Fiva shahri boshchiligida Makedoniyaga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Yunonlar uchun kutilmagan holda Iskandar bu qo'zg'olonni shafqatsiz bostirdi. Fiva shahri buzib tashlandi, uning tirik qolgan qo'zg'olonchi aholisi qul qilib sotib yuborildi.

Ikki yildan keyin er. avv. 334-yilda nihoyatda puxta tayyorgarlikdan keyin yunon shaharlari piyodalari bilan kuchaytirilgan makedon qo'shinlari Gellespont bo'g'ozidan o'tib Osiyo hududiga kirdilar. Urush e'lon qilish uchun bahona bo'lib, er. avv. V asr o'rtalarida yunon-fors urushlari davrida yunon ibodatxonalarining forslar tomonidan oyoq-osti qilishi bo'ldi. Bu mafkuraviy shiordan Iskandar yunon-makedon kuchlarini birlashtirishda foydalanadi.

Forslar bilan birinchi jang Kichik Osiyodagi Granik daryosi bo'yida bo'ldi. Bu jangda yunon-makedonlar Eronning Kichik Osiyo satraplari va yunon yollanma askarlari qo'shinlari bilan jang qildilar. Eron podshosi Doro III va uning muntazam qo'shini granik jangida ishtirok etmadilar. Bu jangdan keyin Iskandar Kichik Osiyo qirg'og'idagi yunon shaharlarini forslardan ozod qildi, Kichik Osiyoning katta qismini bo'ysundirdi, Sard va Gordiy shaharlarini ishg'ol qildi.

Kichik Osiyoni bosib olishni tugallab, Iskandar Kilikiya orqali shimoliy Suriyaga o'tdi. Er. avv. 333-yil kuzida Issa shahri yonida yunon-makedonlar Doro III qo'shinlari bilan to'qnashdilar. Har ikki tomon uchun bu jang og'ir bo'lib, katta qurbonliklar berildi. Fors qo'shinlari son jihatdan yunon-makedonlarga ko'ra ko'p edi. Iskandar juda katta qiyinchilik bilan g'alaba qildi. Doro III zo'rg'a qochib qutildi. Bu jang Suriya va Falastin qirg'og'ini bosib olish uchun yo'l ochdi.

Damashq shahrida Doro III ning xazinasini bosib olindi, bu Iskandar qo'shinlarining moddiy ta'minotini ancha yaxshiladi. Tir va G'azo shaharlari bosqinchilarga qattiq qarshilik ko'rsatdilar. G'azoni bosib olinishi yunon-makedonlarga Misrga yo'l ochdi. Doro III yordamidan mahrum bo'lgan fors satrapi g'oliblarga taslim bo'ldi. Misrliklar Iskandarni fors zulmidan xaloskor sifatida kutib oldilar.

O'rtayer dengizi qirg'og'ida Nil daryosida er. avv. 331-yilda Iskandariya shahriga asos solindi. Bu shahar Misrda yangi hokimiyatni markazi, muhim savdo porti bo'lib xizmat qildi. Misr hududiga bu shaharga asos solinishi Sharqda shaharlar qurilishi siyosatini boshlanishi edi. Iskandar Memfis shahrida toj kiydi va bu bilan Misrda o'z hokimiyati qonuniyligini ta'kidladi.

Er. avv. 331-yil bahoridan Sharqqa yurishning ikkinchi bosqichi boshlandi. Dajla daryosidan uzoq bo'lmagan Gavgamela qishlog'i yaqinida Iskandar 1-oktabr kuni fors qo'shini bilan hal qiluvchi jang bo'ldi. Bu og'ir jangda Iskandar g'olib chiqib, uning raqibi Doro III jang maydonini tashlab Midiyaga chekindi. Iskandar qo'shinlari hech qanday qarshiliksiz jadallik bilan butun Mesopotamiyani bosib o'tib, Suza shahri va ahmoniylar davlatining markaziy hududlariga kirib bordilar. Bobil va boy Suza shahri Eronning muqaddas markazi Persepol jangsiz bosib olindi. Suzada bosqinchilar Eron davlati xazinasini bosib oldilar, er. avv. 330-yil Persepol saroyini yondirish bilan Iskandar fors davlati ustidan g'alabasini ramziy belgiladi. Bu vaqtda Baqtriya

satrapligiga chekingan Doro III o'z yaqinlari tomonidan o'ldirildi.

Iskandar forslarni o'zlari egallab turgan yuqori lavozimlarda qoldirdi, bu makedon qo'shinida norozilik tug'dirdi. Doro IIIning halokati urushni tugashini bildirar edi. Girkaniyaning markazi Gekatompl shahrida ittifoqchi yunon polislarining qo'shinlari rasmiy tarqatildi. Shu bilan birga yunonlarga Iskandarni yollanma askarlari sifatida yurishni davom ettirish taklif qilindi. Iskandar o'zini fors podsholarining qonuniy vorisi sifatida urushni davom ettirishga ahd qildi. Iskandar qiyinchilik bilan yurishni davom ettirishni istamagan qo'shin qarshiligini yengib, yana oldinga siljidi. Parfiya bosqinchilarga hech qanday qarshilik ko'rsatmay, satrapi o'z obro'ini saqlab qoldi.

Iskandar er. avv. 329-yilda Amudaryodan o'tib O'rta Osiyoga kirdi, bu yerda u mahalliy aholining qattiq qarshiligiga uchradi. Spitamen boshchigida sak massagetlar uch yil davomida Iskandar qo'shinlariga qarshi turdilar. Noiloj qolgan Iskandar mahalliy zodagonlarni sovg'a-salom bilan o'zi tomoniga og'dirib olishga urindi, u So'g'd hokimi Oksiartni qizi Roksanaga uylandi. Rivoyatlarga ko'ra Iskandar O'rta Osiyoda o'z tayanch nuqtasi sifatida 12 shahar quradi. Tarixda ma'lum bo'lgani hozirgi Xo'jand shahri yaqinida Iskandariya Esxota (Uzoqdagi Iskandariya) shahri, Afg'onistonda Hirot shahri yaqinida Iskandariya Ariya shahri.

Er. avv. 327-yilda Iskandar Hindukush tog'lari orqali Hindistonga o'tdi. Shimoliy Hindistondagi Gidas daryosi bo'yida Iskandar qo'shinlari Panjob hukmdori Por qo'shinlari bilan to'qnashib, o'zining oxirgi g'alabasiga erishdi (Er. avv. 326-yil).

To'satdan Iskandarning qo'shini yurishni davom ettirishni istamay bo'ysunmay qo'ydi. Ikki kunlik muzokaralardan so'ng Iskandar yon berishga majbur bo'ldi. Vatanga qaytish to'g'risida buyruq berildi. Iskandar qo'shinlarini qaytishi ikki yilga cho'zildi, bir qism qo'shin dengiz orqali, bir qismi quruqlik yo'li bilan qaytdi. Qo'shinning har ikkala qismi er. avv. 324-yil Bobilda uchrashdi.

Yurishning tugallanayotgan bosqichida Suza shahrida Iskandar makedon va forslarni murosaga keltirish belgisi sifatida o'zining 10 ming askarlarini mahalliy qizlar bilan nikoh to'yini katta tanatana bilan o'tkazdi. O'z qo'shini tarkibiga 30 ming fors yigitlarini qabul qildi. U bosib olingan hududlarda o'nlab koloniya va harbiy qo'rg'onlarni o'z hokimiyatini tayanch nuqtasi sifatida barpo qildi.

Makedoniyani qadimgi poytaxti Pellaga qaytishni istamagan Iskandar o'z davlatining poytaxti qilib qadimgi shahar Bobilni tanladi. U Kaspiy dengizini o'rganish uchun tekshiruvchi

ekspeditsiya tashkil qildi, Arabiston yarim oroli qirg'oqlarini tekshirishga buyruq berdi.

Iskandar yurishlari natijasida g'arbda Adriatika dengizidan Sharqqa Hindistongacha, Shimolda Kavkaz tog'laridan janubda Nil daryosi o'rta oqimigacha cho'zilgan hududni qamrab olgan ulkan davlat vujudga keldi. Bu davlat hududiy-etnik, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari bilan avvalgi ahamoniylar davlatini eslatar edi. Iskandar o'zining ulkan davlatini uzoq boshqara olmadi. U er. avv. 323-yilda 32 yoshda Bobil shahrida vafot etdi. Iskandarning o'limidan so'ng uning ulkan davlati parchalana boshladi. Oxir-oqibatda u bosib olgan hududlarda Ellin davlatlari tizimi shakllandi.

Iskandar davlatining parchalanishi. Diadoxlar urushi

Iskandar o'zining vorisini rasmiy jihatdan tayinlashga ulgurmadi, bu uning lashkarboshilari o'rtasida Iskandar merosi uchun uzoq kurashga olib keldi. Bu kurash bir necha o'n yillarga cho'zilib, juda ko'p qon to'kishlarga olib keldi.

Iskandarning o'limi vaqtida makedon taxtiga qonuniy da'vogarlar yo'q edi: Iskandarning xotini so'g'd malikasi Roksana hali homilador edi. Pergamda Iskandarga asir tushgan fors satrapi Artabazning qizi Barsinadan 4 yoshli noqonuniy o'g'li Gerakl qolgan edi. Taxtga Filipp II ning noqonuniy o'g'li aqli zaif Arridey ham da'vo qilishi mumkin edi. Makedoniyada Iskandarning yaqinlari Roksana agar o'g'il tug'sa, uni podsho deb e'lon qilish, uning go'dakligi davrida hokimiyatni tajribali sarkarda Perdikka boshchiligidagi davlat kengashiga topshirish kerak deb hisobladilar. Harbiy boshliqlar va saroy ayonlarining boshqa bir guruh Arridey nomzodini yo'qlab chiqdilar. Obro'li lashkarboshi Nearx makedon taxtiga birdan-bir da'vogar Gerakl bo'lishi mumkin deb hisobladi. Iskandarning safdoshi, lashkarboshi Ptolemey boshchiligidagi yana bir guruh podshoni saylash kerak emas, chunki Iskandarni o'g'illarining onalari Sharq ayollari, uning asiralaridir, oqibatda bunday da'voglarni taxtga chiqarish hamma vaqt noqonuniy bo'ladi deb hisobladilar.

Taxt vorisi to'g'risidagi munozaralar natijasida Perdikka regentligi bilan Filipp II ning noqonuniy o'g'li Arrideyni podsho deb e'lon qilish bilan tugadi. Xuddi shu vaqtda Iskandarning bevasi Roksana o'g'il tug'di va unga Iskandar deb nom qo'yildi. Makedon taxtiga birdaniga Arridey Filipp III nomi bilan Roksananing o'g'li Aleksandr IV nomi bilan podsho deb e'lon

qilindi. Osiyodagi qo'shinlar qo'mondonligini o'ziga olgan Perdikka yana regent etib tayinlandi, shunday qilib, u Iskandar davlatining amaldagi hokimiga aylandi.

Iskandarning vafotidan keyin amalda yagona davlatning oliy hokimi bo'lgan Perdikka Bobilda makedon podshosining eng yaqinlari o'rtasida satrapliklarni taqsimlagan edi. Yunoniston va Makedoniya Antipatrğa, Frakiya Lisimaxga, Misr-Pitolomeyga, Kappadokiya va Paflagoniya-Yevmenga, Gellesfont Frigiyasi-Leonardga, Buyuk Frigiya-Antigonga, Suriya-Laomedontga, Midiya-Pifonga berildi. Barcha yangi saylangan hokimlar o'z qo'shinlari bilan o'z mulklariga jo'nab ketdilar. Iskandarning aynan ana shu sobiq safdoshlari (diadoxlar) Iskandar merosi uchun qonli kurashni boshladilar.

Iskandar o'limidan keyingi ikki yil davomida Yunoniston makedon zulmidan ozod bo'lishga urindi. Antipatr yunon qo'shinlarini tor-mor qilib, bu yerga makedon garnizonlarini joylashtirdi. Er. avv. 321-yilda Misrda o'rnashib olgan va Perdikkani regentligini tan olmagan Ptolemeyga qarshi yurishda Perdikka halok bo'ldi. Endilikda davlat regenti qilib Yunoniston va Makedoniyaning hokimi keksa Antipatr saylandi. Uning buyrug'i bilan podsho oilasi Makedoniyaga ko'chirildi.

Antipatr topshirig'i bilan er. avv. 321-yilda satrapliklar qisman qayta taqsimlandi. Natijada kelajakdagi eng yirik Osiyo davlatining asoschisi Salauk Bobilni o'z qo'liga oldi. Shundan ikki yil keyin er. avv. 319-yilda Antipatr vafot qildi. U regentlikka voris qilib, keksa va tajribali harbiy boshliq Poliperxontni tayinlashga ulgurgan edi.

Ammo bu Iskandarning sobiq yaqinlari yosh g'ayratli lashkarboshilarni qondirmadi. Jumladan, Antipatrning bu qaroridan o'g'li Kassandr norozi bo'lib, Poliperxontdan bu lavozimni tortib olish uchun Sharqdagi satraplar Lisimax, Antigon va Ptolemey bilan ittifoq tuzdi. Er. avv. 316-yilda Poliperxont regentlikdan chetlashtirildi, Kassandr butun Yunonistonni egallab oldi. Lekin Antigon va Iskandarning sobiq kotibi Yevmen Kassandrni kuchayib ketishidan norozi bo'ldilar. Iskandar davlatini yaxlitligini saqlab qolishga uringan separat kayfiyatlarga qarshi natijasiz kurashgan birdan-bir kishi Yevmen edi. U makedon podsholigining «Qonuniy» podsholari nomidan harakat qilgan, qator sabablarga ko'ra hech qanday hudud va qo'shinga ega bo'lmagan birdan-bir diadox edi. Lekin uning qo'lida Iskandar sobiq davlatining turli shaharlarida bosib olingan katta miqdordagi moliyaviy mablag'lar bor edi. Yevmen ana shu mablag'lar hisobiga katta yollanma

qo'shin to'plab Bobil va Eronni bosib olishga urindi. Bu xavfga qarshi Antigon Bobil va Midiya satraplari Pifon va Salavk bilan ittifoq tuzdi va Yevmenga qarshi yurish qildi. Er. avv. 316-yilda Gabiyn yonida (Midiya va Eron chegarasi) Yevmen bilan Antigon o'rtasida hal qiluvchi jang bo'ldi. Yevmenning yollanma qo'shnlarning xoinligi jangni Antigon foydasiga hal qildi. Yevmen qo'lga olinib qatl qilindi.

Er. avv. 317-yilda Iskandarning onasi Olimpiada hokimiyatni Roksananing o'g'liga qoldirish uchun Filipp Arridey va uning xotini Evridikani o'ldirishga buyruq berdi. Shundan so'ng uning o'zi Kassandr tomonidan qatl qilinadi, Roksana va Iskandar IV Kassandrni asirligida bir necha yil ushlab turilib o'ldiriladi (er. avv. 311-yil yoki 310-yil). Yuzaga kelgan bu vaziyat diadoxlarni o'z hududlarida o'z podsholik hokimiyatlarini o'rnatishga intilishlari uchun hech qanday rasmiy to'siq qolmaganini bildirar edi.

Diadoxlar o'rtasidagi urushlar uzoq davom etib, Yunoniston, Misr, Kichik Osiyo va Mesopotamiya asosiy jang maydonlariga aylandi. Er. avv. 306-yilda Antigonning o'g'li Demetriy Poliorket («shaharlarni qamal qiluvchi») makedon garnizonlarini Yunonistondan haydab yubordi, Afina va Megarada erkinlik va demokratiya e'lon qilindi. Er. avv. 306-yilda Antigon, keyinroq Ptolemey, Lisimax, Salauk va Kassandr o'zlarini podsho deb e'lon qildilar.

Er. avv. 301-yilda Antigon, 297-yilda Kassandr, 285-yilda Demetriy Poliorket, 281-yilda Lisimax, 283-yilda Ptolemey Lag, 281-yilda Salauk o'ldi. Iskandarning safdoshlari va bevosita merosxo'rlaridan so'nggi diadox bo'lgan Salaukning halokati bilan diadoxlar davri tugadi. Ularning o'rniga Ellin podsholari (Epigonlar) avlodi keldi.

Iskandar vafotidan so'ng, uning eng yaqinlari diadoxlar o'rtasidagi 40 yillik urush natijasida Iskandar davlati xarobalarida 3 asosiy eng yirik podsholiklar Makedoniya (unga bo'ysundirilgan Yunoniston) Misr (Suriyaning janubiy qismi va Kichik Osiyoning ba'zi viloyatlari) va Salavkiylar davlati (Osiyo mulklarining asosiy qismi) tashkil topdi. Ulardan tashqari ellin davrida bir qancha katta-kichik davlatlar birlashmalari Pergam, Vifiniya, Pont. Kappadokiya, Yunon-Baqtriya va Parfiya podsholiklari mavjud edi.

Tayanch iboralar

Filipp II, getayer, sarissa, Xeroniya jangi, Femistokl, Korinf kongressi, Issa jangi, Iskandariya shahri, Gavgamela qishlog'i,

Spitamen, Oksiart, Roksana, Por, Bobil, Gerakl, Perdikka, Olinpiada, diadoxlar.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.

Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.

Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. М.: 1985.

Гафуров Б. Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонской и Восток. М.: 1980.

Источниковедение Древней Греции (эпоха эллинизма)/ Под ред. В. И.

Кузищина. М.: 1982.

Asosiy sanalar

Er. avv. 359–336-yillar	Makedon podshosi Filipp II hukmronligi davri.
Er. avv. 355-yil	Fiva va Fakida o'rtasidagi urush
Er. avv. 337-yil	Xeroniya jangi
Er. avv. 338-yil	Korinf kongressi
Er. avv. 336-yil	Iskandarni taxtga chiqishi
Er. avv. 334-yil	Granik daryosi bo'yidagi jang
Er. avv. 331-yil	Iskandariya shahriga asos solindi
Er. avv. 331-yil	Gavgamela jangi
Er. avv. 331-yil	Ahamoniylar davlatini qulashi
Er. avv. 329–327-yillar	Spitamen boshchiligidagi sak-massagetlarning yunon-makedonlarga qarshi ozodlik kurashi
Er. avv. 327–324-yillar	Iskandarning Hindistonga yurishi
Er. avv. 323-yil	Iskandar Bobil shahrida vafot qildi

Mustaqil ish mavzulari

Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga yurishi

Spitamen boshchiligida xalq ozodlik kurashi

Makedoniyalik Iskandar yurishlari geografiyasi

Iskandarning sharq siyosati

Ellin davlatlari

Ellinizmning mohiyati

Makedoniyalik Iskandarning Sharqqa yurishlari vaqtidan boshlab, O'rtayer dengizining katta qismi Misr, Kichik va Old Osiyo, uning atrofidagi hududlar, O'rta Osiyoning janubiy va markaziy Osiyoning bir qismi, Hind daryosining quyi oqimigacha ularning tarixiy taraqqiyotini yangi Ellin davri boshlandi. «Ellin» tushunchasi tarix fanida birinchi marta XIX asrning birinchi yarmida nemis olimi I. Droyzen tomonidan kiritildi. Droyzen bu tushunchani makedoniyalik Iskandarning bosqinchilik yurishlaridan keyingi katta tarixiy davrga nisbatan qo'lladi va uni mazmunini madaniy soha bilan chekladi.

XX asrning 50-yillar boshlaridan ko'pchilik tarixchilar Elliniz davrini siyosiy-iqtisodiy, madaniy-mafkuraviy sohalarida Ellin (g'arb) va mahalliy (sharq) hayotining sintezi deb qabul qildilar. Bu sintez qadimgi Sharqning ko'pgina hududlarini yunon-makedon istilolari oqibatida aniq tarixiy vaziyatda amalga oshdi.

Ellin davrini uch yuzlik xronologik davri uch tizimli izchil bosqichga bo'linadi. Birinchi bosqich Iskandarning Sharqqa yurishlari, uning bepoyon davlatining tashkil topishi va diadoxlar urushlari natijasida bu davlatni yemirilishi (er. avv. 334–281-yillar)ni o'z ichiga oladi. Ikkinchi bosqich (er. avv. 280- er. avv. II asr o'rtalari) yunon-sharq davlatchiligi, iqtisodiyot va madaniyatning gullab-yashnash davri, Ellin davrini yetuklik bosqichi. Uchinchi bosqich er. avv. II asr o'rtalaridan ellin davlatchiligini oxir-oqibatda yemirishga olib kelgan tushkunlik belgilarini yaqqol ko'rinishi, so'nggi Ellin davlati ptolemeylar Misrining er. avv. 30-yilda halokatga uchrashi va uning Rim davlati tarkibiga qo'shib olinishi bilan belgilanadi. Bu vaqt Ellin tafakkurini yaqqol so'nish davri edi. Ilgari Ellin davlatlariga qarashli butun hudud g'arbda Rim sharqda Parfiya davlatlari tomonidan bo'lib olindi.

Ellin Misri

Boshqa sharqdagi Ellin davlatlari kabi Ptolemeylar podsholigi ham bir necha ming yillik madaniyat va qadimiy an'analar rivojlangan qadimgi sharq mamlakatlaridan birini bosib olish natijasida paydo bo'ldi. Ptolemeylar davlati ellin davlatlari ichida

eng boyi va bepoyoni edi. Ptolemeylar sulolasi 100 yil davomida faol harakat qilib Misrni haqiqiy imperiyaga aylantirdilar. Uning yadrosini Misrning an'anaviy tarixiy chegaralari tashkil qildi. Ellin Misrining sharqiy chegaralari Ptolemey hukmdorlarning tashqi siyosati yutuqlari va mag'lubiyatlari bilan o'zgarib turdi. Er. avv. III asr boshlarida Ptolemeylar Misrdan tashqari Sharqiy O'rta yer dengizi qirg'og'ining barcha orollarini nazorat qildilar. Lekin Salavkiylar va Makedoniya bilan bir necha urushlar natijasida er. avv. II asr boshlarida bu hududlar Misrdan ajralib ketdi.

Misrda hukmronlik qilgan ellin sulolasining asoschisi Ptolemey Lag makedon zodagonini o'g'li, harbiy boshliq, Iskandarning safdoshi edi. U o'zi keksayib, o'z tabiiy o'limi bilan vafot qilgan Iskandarning yagona diadoxi edi. Antik mualliflar Ptolemey Lagni Soter (Qutqaruvchi) deb nomlaydilar, chunki u misr xalqini Iskandar tayinlagan noib Kleomen zulmidan ozod qilgan hisoblanadi.

Bosqinchilar mamlakat boshqaruvida minglab yillar davomida saqlanib qolgan an'anaviy, ma'muriy tizimini saqlab qoldilar, faqat yuqori lavozimlarda turgan fors va Misr amaldorlarini o'rniga yunon-makedonlar o'tqazildi. Ptolemeylar qadimgi fravn-podshoning mutlaq hokimiyati, ko'p tarmoqli davlat apparatini, ko'p sonli amaldorlarni, qat'iy markazlashgan davlat hokimiyatini va uni mamlakat xo'jalik hayotiga faol aralashivuni saqlab qoldilar.

Yangi sulola Misr firavnlardan mamlakatni hududiy bo'linishini, nom tizimini meros qilib oldilar. Faqat nomlar sonlarini o'zgartirib, qayta tashkil qildilar. Dastlab nomlarni podsho tayinlagan nomarxlar boshqardilar. Er. avv. III asr oxiridan boshlab nomarxlar qo'lida hududning moliyaviy sohasigina qoldirilib, ularning oliy ma'muriy hokimiyati harbiy soha bilan strateglarga berildi. Ptolemeylar mamlakatni iqtisodiyoti va mafkurasida muhim o'rin tutgan mahalliy kohinlarni va ibodatxonalarni firavnlarni davridagidek o'zgarmagan holda saqlab qoldilar, lekin ularning faoliyati davlat nazoratiga olindi. Ibodatxonalar oldida podshoning maxsus vakillari epstatlar kohinlarning diniy va iqtisodiy faoliyati ustidan nazorat qilib turdilar.

Yunon-makedonlar kelishi arafasida Misrning iqtisodiyoti so'ngi tosh davri ibtidoiy texnikasi darajasida bo'lib, faqatgina qisman takomillashtirilgan mis va bronza qurollariga asoslangan edi. Yunon-makedonlar kelishi bilan mamlakat xo'jaligida haqiqiy to'ntarish bo'ldi: qishloq xo'jaligida temir mehnat qurollari paydo

bo'ldi, Bobildan seyalka olib kelindi. Qishloq xo'jaligida yangi texnik moslamalar vino va zaytun yog'ini olish uchun vintli pres (Arximed vinti)dan foydalana boshlanishi dehqonlarni mehnatini yengillashtirdi. Yangi ekinlar paydo bo'ldi va ishlov beriladigan yer-maydonlarining hosildorligi keskin o'sdi. Firavn Nexo kanali qayta tiklandi, tashlab qo'yilgan ko'plab yerlar o'zlashtirilib, irrigatsiya inshootlari qayta ishga tushirildi.

Hunarmandchilik shaharlarda to'planib, qishloq xo'jaligiga qaraganda bu sohada qul mehnati keng qo'llandi. Hunarmandchilik mahsulotlari bozor uchun ommaviy ravishda ishlab chiqarildi. Kemasozlik uy-joy va jamoat binolarini qurilishi, metall va keramik idish-tovoqlar, gazlamalar, mebellar, zargarlik buyumlari tayyorlash keng rivojlandi. Yuqori sifatli hunarmandchilik mahsulotlari eksport qilindi.

Ptolemey I savdo-hunarmandchilik, qishloq xo'jaligini rivojlantirish maqsadida o'z tanga pullari oltin stater, kumush tetradraxma va mis obollarni zarb qila boshladi. Oltin va kumush qazish, tanga zarb qilish, turli xil pul ayirboshlash davlat monopoliyasiga aylantirildi hamda chet el tanga pullarini ishlatish taqiqlandi. Misr iqtisodiyoti va tashqi savdosida o'ziga xos qog'oz vazifasini bajargan papirusni ishlab chiqarish ham davlat monopoliyasiga aylantirildi.

Ptolemey I va Misrni boshqargan uning vorislari (Ptolemey II, Filadelf III, Everget III, Filopator IV, Epifan V) deyarli yuz yil davomida faol tashqi siyosat olib borib, Ellin dunyosida yetakchilik qilishga da'vo qildilar. Ptolemey V Epifanning er. avv. 180-yil o'limidan keyin tashqi siyosatda qiyinchiliklar tug'ila boshlandi, tushkunlikning uzoq davri boshlanib, er. avv. 30-yilda Rim istilosi bilan tugallandi.

Er. avv. III asr o'rtalarida Misr kuchli harbiy flot va qo'shinga ega edi. Ptolemeylarning asosiy raqibi Makedoniya, Bobil va Kichik Osiyodagi ba'zi davlatlar edi. Ptolemey IV Filopator davri (er. avv. 222–205-yillar) Misr tashqi siyosiy yutuqlarining eng oliy nuqtasi bo'ldi. Misrning mavqei Old Osiyoda kuchayib ketdi, lekin bu vaqtinchalik edi.

Er. avv. 70-yillardan boshlab, Rim davlati Misrning ichki ishlariga faol aralasha boshladi. Ptolemey sulolasining bir necha vakillari Rim yordami bilan hokimiyatni boshqardilar. Sulolaning so'ngi vakili Kleopatra VII ham rimliklar yordamida taxtga keldi.

Salavkiylar davlati

Iskandarning safdoshlaridan biri Salavk er. avv. 321-yilda satraplar o'rtasidagi shartnomaga ko'ra Bobilni egalladi. Ammo diadoxlar o'rtasida kurash natijasida Eron O'rta Osiyo satrapliklari ustidan nazorat o'rnatgan Osiyoning oliy hokimi Antigon tez orada Salavkdan Bobilni tortib oldi(er. avv. 315-yil). Antigon bilan boshqa satraplar o'rtasida kuchayib ketgan raqobatdan foydalangan Salavk Misr hukmdori Ptolemey yordami bilan er. avv. 312-yilda Bobilda o'z hokimiyatini tikladi. Aynan shu yildan boshlab Salavk sulolasining er. avv. 64-yilgacha hukmronligi boshlandi.

Salavk g'arbda diadoxlar o'rtasida davom etayotgan urushdan foydalanib Sharqqa yurish qildi. Yurish davomida u Eron va O'rta Osiyo satrapliklarini qo'lga kiritdi.

Yurish oxirida Salavk Hindistonda Maur'ilar davlatining asoschisi Chandragupta bilan to'qnashdi. Urush Salavkni ilgari Iskandar davlati tarkibiga kirgan barcha hind mulklaridan voz kechishga, buning evaziga Chandragupta tomonidan 300 jangovar fillarni Salavkaga sovg'a qilishi bilan tugadi. Salavk er. avv. 305—304-yillar atrofida o'zini podsho deb e'lon qildi. Shundan sal o'tgach shimoliy Suriyani, er. avv. 281-yilda Kichik Osiyoning katta qismini bosib oldi; shu yildayoq Makedoniyani egallash uchun bo'lgan yurishda halok bo'ldi.

Salavk davlati gullab-yashnagan davrida Iskandarning Osiyodagi sobiq mulklarini katta qismini o'z tarkibiga olgan edi. Bu bepoyon hududda turli iqtisodiy va madaniy taraqqiyot bosqichida turgan etnik va til jihatidan olaquroq bo'lgan xalqlar joylashgan edi. Salavk davlatida yunon va makedonlar podsho boshchiligidagi hukmron tabaqaga aylandilar, ular barcha oliy hokimiyat lavozimlarini egallab oldilar hamda qo'shinning asosiy qismini tashkil etdilar. Mahalliy zodagonlar hokimiyat boshqaruvida deyarli ishtirok etmadilar. Faqat Bobil shaharlarining fuqaro-ibodatxona jamoalari ma'lum bir imtiyozlardan foydalandilar.

Salavkiylar davlati aholisining asosiy qismi jamoachi dehqonlardan iborat edi. Bu jamoalar podsho foydasiga pul va natural majburiyatlarni o'tar edilar. Jamoachi dehqonlar shaxsan erkin edilar, lekin davlat hokimiyati dehqonlarni asta-sekin qaram qila boshladi. Bu ularni yerga biriktirib qo'yishda ko'rinadi. Davlat yerlari ikki qismga bo'lingan edi. Bir qism yerlar podshoning shaxsan o'ziga tegishli yerlar, ikkinchi qismi shaharlar, mahalliy

zodagon-hokimlar, qabilalar va jamoalarga tegishli bo'lib podsho tomonidan nazorat qilinar edi.

Davlatning butun hududi satrapliklarga bo'lingan bo'lib, undan kichik ma'muriy birliklar yeparxiya va giparxiyalar edi. Satraplik boshida satrap(Antiox III davrida-Strateg) turib, u fuqarolik va harbiy hokimiyatni amalga oshirar edi. Moliya muassasi esa mustaqil edi.

Salavkiylar davlatida O'rta Osiyo va Eron hududlari muhim o'rin tutar edi. Salavk I davrida uning o'g'li va merosxo'ri Antiox I (er. avv. 280–261-yillar.) bu hududlarni boshqarar edi. Antiox I Slavkni Spitamenning qizidan bo'lgan o'g'li edi. O'rta Osiyoda sulola hokimiyatini mustahkamlash uchun yangi shaharlar va harbiy manzilgohlar qurildi, eskilari qayta tiklandi (Marv vohasi devor bilan to'liq o'rab olindi).

Antiox I davridan keyin er. avv. III asr o'rtalarida Baqtriya, So'g'diyona va Parfiya ajralib chiqdilar, Vifiniya, Paflagoniya, Kappadokiya va Galatiya kabi davlatlar paydo bo'ldi, Qora va Kaspiy dengizlari oralig'ida Armaniston davlati, Midiyaning Shimoliy qismida satrap Atropat Salavkiylardan ajralib chiqib, Midiya Atropatenasini tashkil qildi. Natijada Yunon-Baqtriya va Parfiya podsholiklari vujudga keldi (Yunon-Baqtriya er. avv. 130-yillargacha, Parfiya davlati esa eramizning 227-yiligacha mavjud bo'ldi.). Antiox III bu davlatlarni bo'ysundirish uchun er. avv. 212–205-yillarda sharqqa yurish qildi. Yurish davomida xarajatlarni qoplash uchun Antiox III Ekbatanadagi Anaxita ibodatxonasini taladi. Yurish natijasida Parfiya qayta bo'ysundirildi, Yunon-Baqtriya uning shaharlarini ikki yil natijasiz qamal qilish bilan rasman Salavkiylar hokimiyatini tan oldi. Antiox qo'shinlari Hindikush tog'laridan o'tib Hindiston yerlariga bostirib kirdi va mahalliy hokim bilan shartnoma tuzilib Antiox Hind jangovar fillariga ega bo'ldi.

Antioxning bu yurishi salavkiylar davlatining yemirilishini vaqtincha to'xtatdi. U markaziy hokimiyatni mustahkamladi. Kichik Osiyoning katta qismi bosib olindi va Kelesiriyani Misrdan batamom tortib oldi.

Kuchayib ketgan Salavkiylar davlati Pergam va Rodosni xavfsizligiga jiddiy xavf sola boshladi. Pergam va Rodos Antiox III dan shikoyat qilib, Rimdan yordam so'radi. Rim ham Antiox III saroyiga mashhur Karfagen qo'mondoni Gannibalni maslahatchi bo'lib turganidan norozi edi. Er. avv. II asr boshlarida Salavkiylar bilan Rim Respublikasi o'rtasida Yunoniston uchun raqobat

boshlandi. Er. avv. 189-yilda Rim bilan bo'lgan urushda Antiox III qo'shinlari yengildi. Mamlakat hududlarida norozilik Salavkiylarning zulmiga qarshi qo'zg'olon va isyonlar boshlanib ketdi. Yunon-Baqtriya va Parfiya o'z mustaqilliklarini qayta tikladilar va Parfiya g'arbga tomon yurish qilib Salavkiylar hududlarini bosib ola boshladi. Midiyada satrap Timarxning isyon ko'tarishi bu viloyatni parfiyaliklar tomonidan bosib olinishiga yordam berdi. Bundan tashqari, parfiyaliklar fors va Elamni egalladilar.

Antiox III ning o'g'illaridan biri Antiox IV (Er. avv. 175-yilda) shijoatli hukmdor bo'lib, davlat hokimiyatini bir qadar mustahkamlashga erishdi. Uning boshqaruvi davrida mamlakatda podsho san'at va madaniyatga homiylik qildi.

Shuhratparast Antiox IV Salavkiylar davlatining o'tmishdagi kuch-qudratini tiklashga urindi. Mamlakat ichida bir qadar ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni vujudga keltirib, uning hududini kengaytirishga harakat qildi. Antiox IV Misrni bosib olish uchun kuchli qo'shin bilan yurish boshladi. Yo'lda uni Rimning Misrdagi elchisi Gay Popiliy Lena to'xtatadi. Aytishlaricha Salavkiylardan ko'ra qudratli bo'lgan Rim elchisi Antiox IV o'tirgan joyni atrofida doira chizib, Rimning talabi bajarilmaguncha (Misrga yurishni to'xtatish) Antiox IVni doira ichidan chiqib ketishini taqiqladi. Natijada rimliklarning tazyiqi ostida Misr yurishi to'xtatiladi.

Salavkiylar davlatining yemirilish jarayoni tezlashib ketdi. Er. avv. I asr boshlarida Yahudiya o'z mustaqilligini qo'lga kiritdi. Natijada Salavkiylar davlati hududi Suriya, Finikiya va Klikiyaning bir qismi bilan chegaralanib qoldi. Er. avv. 64-yilda Salavkiylar davlatining qoldiqlari Rimga Suriya provinsiyasi sifatida qo'shib olindi. Sharqiy Pont, Paflagoniya, Galatiya, Kappadokiya, Armaniston va Kommagen rimliklarga vassal bo'lgan mahalliy hokimlar qo'lida qoldi.

Makedoniya

Ptolemeylar Misri Salavkiylar davlati bilan bir qatorda Makedoniya ellin dunyosining katta davlatlaridan biri edi. Diadoxlar urushlaridan so'ng Makedoniya tushkunlik holatida edi. Aholini katta qismi Iskandar yurishlari davrida sharqqa ko'chgan edi. Antigonidlar olib borgan doimiy urushlar shimoldagi varvar qabilalarini xavfi makedon iqtisodi va davlatini zaiflashtirdi. Antigonidlar xo'jalik hayotini qayta tiklash, aholini ko'paytirishga

e'tibor berishga majbur bo'ldilar. Shu sababli yangi shaharlar qurilib, eskilari qayta tiklandi, bo'sh yotgan yerlarga aholi ko'chirildi, konlar qazildi. Kemasozlik rivojlandi, qurilish yog'ochlari bilan qizg'in savdo qilindi.

Iqtisodiyotni asosini erkin dehqon mehnati yetakchi bo'lgan qishloq xo'jaligi tashkil etar edi. Podshoga faqat o'rmon va qazilma boyliklar tegishli edi. Ellin Makedoniyasiga podsho hokimiyati ba'zi bir eski belgilarini meros qilib oldi: qo'shin yig'ini avvalgidek podshoni taxtga chiqish vaqtidagi o'z ahamiyatini saqlab qoldi, u oliy sudya rovida chiqar edi.

Makedoniyadagi beqaror vaziyat Iskandar vafotidan keyin qariyb ellik yil davom etdi. Er. avv. 276-yilda Kassandrning nevarasi, galat (kelt)lar hujumini ikki marta qaytargan. Yunonistondagi vaziyatni barqaror qilgan Antigon 276-yilda taxtga chiqdi. Antigon va uning avlodlari Makedoniyani Rim bosib olgunga (er. avv. 168-yilgacha) qadar boshqardilar. Antigonidlar uchun Yunonistonni bo'ysundirib turish juda qiyin siyosiy muammo edi.

Bu davrda manfaatlari bir-biriga zid bo'lgan yunon polislari turli ittifoqlarga birlashib, urush olib borar edilar. Makedoniya ham bir necha yunon polislari kirgan Ellin ittifoqiga boshchilik qildi va yunon shaharlari ichki ishlariga faol aralashdi.

Rim va Ptolemeylar yunon polislarni Makedoniyaga qarshi chiqishlarini qo'llab-quvvatladilar. Ikkinchi puni urushlari vaqtida Makedoniya Gannibal bilan ittifoq tuzdi. Bunga qarshi Rim Perga va Peloponnesning bir necha polislarni Makedoniyaga qarshi chiqishga undadi. Natijada er. avv. 215–206-yillar birinchi makedon urushi yuz berdi. Karfagenni Gannibal ustidan g'alabasi Makedoniya podshosi Filipp V ni Italiyaga yurish xavfini yo'q qildi.

G'ayratli podsho Filipp V Salavkiylar bilan ittifoq bo'lib zaiflashgan Ptolemeylarni Kichik Osiyo va Egey mulklarini bosib oldi. Italiya, Pergam va Rodos bunga qarshi chiqib Rimdan yordam so'radilar. Natijada ikkinchi makedon urushi (er. avv. 200–197-yillar) boshlandi. Fessaliyadagi er. avv. 197-yildagi hal qiluvchi jangda Makedoniya yengudi. U Yunoniston va Kichik Osiyodagi barcha mulklaridan ajraldi.

Filipp V ning o'g'li Persey (er. avv. 179–168-yillar) makedoniyani avvalgi qudratini qayta tiklashga urindi. Ammo Rim bilan urushda (uchinchi makedon urushi er. avv. 171–168-yillar) Pidna yonidagi jangda yengildi. Makedoniya hududi g'oliblar

o'rtasida to'rt okrugga bo'lindi. Er. avv. 148-yilda Andriskni Rimga qarshi qo'zg'olonidan so'ng Makedoniya Rim provinsiyasiga aylantirildi.

Pergam. Attalidlar davlati

Er. avv. 287-yil Pergam Salavkiylar davlati tarkibiga kirdi. Er. avv. 240-yil Salavkiylar noibi Attal I Pergamni mustaqil deb e'lon qilib, podsholik tojini kiydi. Uning asosiy hududi Kichik Osiyoning shimoliy-g'arbiy qismi va Misiya viloyatidan iborat edi. Attalidlar sulolasi hukmdorlarining faol tashqi siyosati hamda mohir diplomatiya sababli Pergam davlatining hududi er. avv. II asr boshlarida G'arbiy Kichik Osiyoning Troada, Lidiya, Kariya va Likiyani qo'shib olinishi bilan kengaydi. Bu hududlarda qadimdan rivojlangan yunon polislari mavjud bo'lganligi sababli rivojlangan iqtisodiyotga ega edi.

Attalidlar tashqi siyosatda Sharqda Salavkiylar podsholigiga qarshi turib, g'arbda kuchli ittifoqchi sifatida Rim davlatiga tayandilar va bu amalda Pergamni Rim respublikasiga tobe bo'lishga olib keldi. Attal I (er. avv. 241–197-yillar) galatlar ustidan g'alaba qilib, Rim bilan ittifoq tuzdi. U birinchi va ikkinchi makedon urushlarida (er. avv. 215–205-yillar va 200–197-yillar) rimliklar tomonidan ishtirok etdi. Rimliklar homiyligi yordamida Pergam podsholigi Kichik Osiyodagi barcha Salavkiylar mulklarini egallab oldi va o'zining eng qudratli davriga kirdi.

Ammo Pergamning yuksalishi uzoq davom etmadi. Attal II va Attal III hukmronliklari davrida Rim Pergam jamiyatining hukmron tabaqalariga kuchli ta'sir o'tkazgan holda podsholikning ichki va tashqi siyosatiga faol aralasha boshladilar. Oqibatda er. avv. 133-yilda vafot etgan Attalidlar sulolasining so'nggi podshosi Attal III vorisi bo'lmaganligi sababli o'z davlatini rimliklarga vasiyat qilishga majbur bo'ldi.

Bunga•javoban Pergam jamiyatining quyi tabaqalari podsho Evmey IIning noqonuniy o'g'li Aristonik boshchiligidagi qo'zg'olon ko'tardilar. Qo'zg'olonni grek shaharlari aholisi qo'llab-quvvatlamadi, natijada qo'zg'olonchilar yengildi. Aristonik er. avv. 129-yilda rimliklar tomonidan qatl qilindi. Vasiyat qilingan podsholik o'rniga Rimning Osiyo provinsiyasi tashkil etiladi.

Pergam Ellin dunyosining iqtisodiy jihatdan rivojlangan markazlaridan biri edi. Qulay iqlim va tabiiy sharo't qishloq xo'jaligini intensiv rivojlanishiga imkoniyat yaratdi. Pergam

O'rtayer dengizi hududi aholisi uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetkazib beradigan markazlardan biriga aylandi. Qul mehnatidan unumli foydalanildi. Pergam shaharlari dengiz savdosi yo'llarida turganligi uchun mamlakatning boy xomashyolari (metall, yog'och, smola, teri, jun) Pergam hunarmandchilik mahsulotlari, jumladan, Pergament qog'ozi, butun O'rtayer dengizi ehtiyojlarini qondirdi.

Attalidlar sulolasi podsholari savdo-hunarmandchilikka homiylik qildilar, yunon tipidagi yangi shaharlarga asos soldilar. Bu shaharlar eski shaharlar bilan bir qatorda tezda iqtisodiyot va madaniyat o'choqlariga aylandilar.

Attalidlar fan, adabiyot va san'atga faol homiylik ko'rsatdilar. Podsholik poytaxtida galatlar ustidan g'alaba sharafiga ulkan Zevs ibodatxonasi qurildi, Evmen II mashhur Pergam kutubxona binosini barpo qildi. Bu kutubxona antik mualliflar asarlari to'plami hamda filologiya maktabiga ega bo'lib, mashhur Iskandariya kutubxonasi bilan raqobat qildi.

Materik Yunonistoni va orollar

Antik mualliflarning ma'lumotlariga ko'ra ellin davrida Yunonistondan aholining katta qismi sharqqa ko'chdi. Faqat Afina va Korinf o'z ahamiyatini saqlab qolishga urindilar.

Yunoniston hududidagi talonchilik urushlari iqtisodiy hayotni butunlay izdan chiqardi. Ijtimoiy ziddiyatlarni keskinlashtirdi. Bu esa og'ir qarama-qarshiliklarni tug'dirdi. Spartada bu ziddiyatlarni bartaraf etish uchun podsholar Agis IV va Kleomen II lar islohotlar o'tkazishdi. Qarzlarni bekor qilishga harakat qilindi, yersiz spartaliklarga yer taqsimlandi.

Er.avv. III asrda yerlarni qayta taqsimlash harakati Yunonistonga avj oldi. Argosda tiran Aristomax, Megalopolda Aristodemni qo'llab-quvvatlashdi. Er.avv. III asr o'rtalarida Xios va Teri orollarida norozilik harakatlari kuchayib ketdi.

Yunonistonning madaniy o'choq sifatidagi shuhratini Afina qo'llab-quvvatlab turdi. Afinada yunon falsafasi o'qitildi. Bu yerda bir qancha an'anaviy haykaltaroshlik maktablari mavjud edi.

Orollar ichida eng gullab-yashnagani Rodos edi. Rodos Ptolemeylar Misridan o'z mustaqilligini saqlab qoldi. Rodos kemalari Egey dengizini qaroqchilardan tozaladi. Uning kemalari Suriya, Kichk Osiyo, Attika orollaridan, Qora dengiz qirg'oqlaridan mahsulotlarni tashidi. Rodosdan xurmo va asal Misrga chiqarildi.

San'at gullab-yashnadi. Mahalliy haykaltaroshlik maktablari

shakllandi. Ayniqsa, «Ilonlar bilan kurashayotgan Laokoon va uning o'g'illari» haykal guruhi mashhur edi. Esxin asos solgan Rodos notiqlik maktabi faoliyat ko'rsatdi. Er.avv. II asr oxiri I asr boshida bu yerda mashhur notiq Molon mashhur Sitseronning o'qituvchisi ta'lim oldi.

Rodos homiyligida orollarga ipakchilik va vinochilik markazi, Kosda mashhur tabiblar maktabi faoliyat ko'rsatdi.

Tayanch iboralar

Ellin, Ellin (g'arb), mahalliy (sharq), diadoxlar, Ptolemeylar sulolasi, nomarxlar, strateglar, epstatlar, so'ngi tosh davri, vintli pres (Arximed vinti), oltin va kumush qazish, Filadel'f III, er. avv. 30-yilda Rim istilosi, Antigona, satrap Atropat, Yunon-Baqtriya, Parfiya, Anaxita ibodatxonasi, Hind jangovar fillari, Gannibal, Gay Popiliy, Gannibal bilan ittifoq, birinchi makedon urushi, Persey (er. avv. 179–168-yillar), uchinchi makedon urushi (er. avv. 171–168-yillar), Pidna yonidagi jang, Attal I, Aristonik boshchiligidagi qo'zg'olon, galatlar, Pergam kutubxona binosi, Agis IV, Kleomen II, Esxin Rodos notiqlik maktabi, Moron.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.

Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.

Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма. М., 1982.

Зельин К.К., Трофимова М.К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период. М., 1969.

История древнего мира/Под ред. И. М. Дяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. М., 1983, т. II, лекции 16, 17, 18.

Фрай Р. Н. Наследие Ирана. М., 1972, гл. IV-V.

Asosiy sanalar

Er. avv. III–II asrlar

Misrning zaiflashuvi.

Er. avv. III asr-

Ptolemeylar sulolasining hukmronligi.

-er. avv. 30-yillar

Er. avv. 312–364-yillar

Salavkiylar davlati.

Er. avv. 300-yillar

Antioxiaga asos solindi.

Er. avv. 283-yillar	Ptolemiy II Filadel'fning hukmronlik yillari.
Er. avv. 280–261-yillar	Antiox I Salavk hukmronligi.
Er. avv. 276-168-yillar	Makedoniyada antegoliklar sulolasi hukmronligi.
Er. avv. 252-yillar atrofida	Yunon-Baqtriya, Parfiya davlatining salavkiylar davlatidan mustaqil bo'lib chiqishi.
Er. avv. 250-yil	Yunon-Baqtriya va Parfiya davlati tashkil topdi.
Er. avv. 246-yillar	Ptolemiy III Evergetning hukmronlik yillari.
Er. avv. 240–133-yillar	Pergamda attalidlar sulolasining hukmronligi.
Er. avv. 223-yillar	Antiox III hukmronligi.
Er. avv. 197-yillar	Evmen II hukmronligi.
Er. avv. 189-yil	davlatidan mustaqil bo'lib chiqishi.
Er. avv. 168-yil	Magnesiya jangi.
Er. avv. 148-yil	Makedoniyani Rim tomonidan bosib olinishi.
Er. avv. 129,101,74-yillar	Rimliklar tomonidan Makedoniya provinsiyasini tashkil etilishi.
	Rimliklar Osiyo, Kilikiya va Vifiniya provinsiyalarini

Mustaqil ish mavzulari

Ellin davri xronologiyasi.

Ellin davrlarida qulchilik munosabatlari.

Rim-makedon urushlari.

Ellin davlatlarida yer egaligi, savdo-hunarmandchilik.

Ellin madaniyati

Din va falsafa

Ellini madaniyati yunonlar va Sharq xalqlarining madaniy yutuqlarining qo'shilib ketishi natijasida shakllandi. Ellin dunyosining ma'naviy shakllanishiga davlatlarning ulkan hajmlari cheklanmagan podsho hokimligining mavjudligi, shaharlarning amaldagi mustaqilligini yo'qolishi o'z ta'sirini o'tkazdi.

Bu davrda fan va texnika notekis rivojlandi. Davlat hokimiyati manfaatdor bo'lgan harbiy ish, kemasozlik, shaharlarni qamal qilish texnikasi va qurilish sohalarida eng katta yutuqlarga erishildi.

Ellinizm davrida yunon dunyosi sharq diniy tasavvurlarni qabul qila boshladi. Misrda Kichik Osiyo xudosi Serapisga sig'inish avj oldi. Misr mabudasi Isidani yunonlar Demetra sifatida qabul qildilar. Pergamda Frigiya ma'budasi (Kibela — yerni onasi) bosh xudo sifatida qabul qilina boshlandi. Ellinlashgan sharq ilohlarining barchasi mistik va ekstatik edi. Yahudiy dini keng tarqala boshlandi.

Yunonistonda yahudiy dini tarqala boshladi. Yunonlar bu monoteistik dinga ishonib, uni qabul qildilar. Yahudiy diniga yangi qabul qilinganlar «prozelitlar» deb ataldi. Ellin davlatlarida turli xudolar turli xalqlarning diniy e'tiqodlari keng tarqaldi. Diniy tolerantlik shakllandi. Joylarda dinning universalligini namoyish qilishga intilib barcha xudolarga atab ibodatxona-Panteon qurila boshlandi. Ana shunday Panteon Iskandariyada qurildi.

Ptolemeylar Misrida qadimgi firavnlr davrida bo'lganidek podsho hokimiyatining mavqei kuchayib ketdi va Ellin sharqidagi boshqa mamlakatlardagi kabi Misrda podsholarga sig'inish yana boshlandi. Ptolemey II Filadel'f o'ziga va o'z singlisi Arsenoyaga sig'inishga buyruq berib, o'zi va singlisi sharafiga ibodatxonalar qurdirdi. Misrda Ptolemey III va uning xotini Berenikaga ham sig'inish keng yoyildi.

O'sha davr falsafasida inson shaxsini o'rganish muammosi birinchi o'ringa chiqqa boshladi. Er. avv. V—IV asrlarda ikki falsafiy maktab: yangi stoik va epikur maktablari vujudga keldi. Ular inson, shaxs nima, baxt nima degan savollar ustida bosh qotira boshladilar. Stoiklar maktabining asoschisi faylasuf Zenon edi. Ular Afinaning eng gavjum joyi bo'lmish Agorada naqshin peshayvon «stoya» ostida vaz aytib, o'z tinglovchilariga ta'lim berar edilar (Bu maktabning nomi ham shu so'zdan kelib chiqqan). Sto'zm yunon

va sharq nazariyalarining sintezi edi. U keng tarqalgan va shu bilan birga uzoq yashagan ellin falsafiy maktab edi. Stoiklar hamma narsani, shu jumladan, fikr, soʻz, olov va shu kabilarni ham jism deb atar edilar. Butun olamni stoiklar rivojlanib turadigan olov deb hisoblashar edi. Stoiklar barcha odamlar teng degan gʻoyani ilgari surdilar. Ular insonlar tabiat bilan mos holda yashab, baxt va ilohiylik topadi degan fikrni shakllantirdilar.

Er. avv. IV asrda Afinada Epikur falsafa maktabi shakllandi. Faylasuf Epikurning bogʻida uning doʻstlari va shogirdlari toʻplanib, falsafiy suhbatlar qurdilar. Bozorlar, maydonlar odamlar koʻp boʻlgan joylarda oʻz taʼlimotlarini targʻib qilgan Stoiklarga aksan, Epikur tinch va sokin joyda tafakkur qilishni yoʻlga qoʻydi. Epikurchilar baxtni mohiyati-azobning yoʻqligidir «Kimda kam ehtiyoj boʻlsa, u kishida koʻp farogʻat boʻladi»-degan tushunchani ilgari surdilar.

Er. avv. III asrda yana bir falsafiy maktab skeptiklar maktabi shakllandi. Bu maktabga Arastuning kichik zamondoshi Pirron asos soldi. Skeptiklar atrof dunyoni bilib boʻlmaydi, uning tabiati toʻgʻrisidagi barcha nazariyalar xayol deb hisobladilar. Shuning uchun ular fizika bilan shugʻullanmadilar, dunyoni bilish nazariyalarini yaratmadilar, lekin boshqa maktablar yaratgan nazariyalar tanqidiga eʼtibor berdilar. Ular «Barcha narsalarni hech qachon bilib boʻlmaydi, ular haqida na haqiqatni, na yolgʻonni aytish mumkin emas» deb hisobladilar.

Skeptiklar falsafiy oqimi tibbiyotga taʼsir qildi. Tabiblar kasalliklarning sabablarini bilishlari mumkin emas, faqat bemor kasalligini kuzatish kerak. Kasallikni kasalda dorilarni sinash bilan davolash zarur degan tushunchani ilgari surdilar.

Er. avv. IV asrda falsafada yana bir maktab kiniklar paydo boʻldi. Bu maktab asoschisi Antisfen, uning mashhur oʻquvchisi Diogen. Kiniklar tabiatga qaytish qulayliklardan voz kechishni talab qildilar; insonning qonun-qoidalari tabiatga qarama-qarshidir deb, davlatni tan olmadilar.

Tabiiy va aniq fanlar

Er. avv. III–II asrlarda Arastu maktabida aniq va tabiiy fanlar oʻrganildi. Feosfrast avvalgi faylasuflarni, Menon tibbiy adabiyotni oʻrgandi. Evdem matematika va astraronomiya tarixini yozdi. Feofrast «Oʻsimliklar tarixi», «Oʻsimliklar fiziologiyasi» asarlarini yozib ilmiy botanikaga, uning ustози Arastu esa zoologiyaga asos soldilar.

Arastu Likmiyada o'z o'quvchilari bilan sayr etib yurar va ular bilan falsafiy suhbat qilar edi. Shu sababli ular «peripateitiklar»(sayr qilayotganlar) deb atalgan. Ptolemey I Soter Aleksandriyada ilmiy markaz Museyonni tashkil qildi. Bu yerda ulkan ming jildli kutubxona, botanika bog'i, zoopark, jarrohlik laboratoriyalari, astronomik rasadxona, olimlar uchun o'quv zali bor edi. Bu yerda matematika, fizika, astronomiya, jug'rofiya va filologiya fanlari bo'yicha kop olimlar to'plangan edi. Jumladan, bu yerda mashhur matematik Evklid (uning «Boshlang'ich geometriya»si ko'p asrlar davomida 1700 marta chop etilgan) ishladi. Arximed yoshligidan bu yerda o'z faoliyatini boshladi.

Er. avv. III—II asrda Pergida mashhur matematik Apollogiy ishladi. Iskandariyada geograf Eratosfen, astranomlar Kono va Dosifeylar faoliyat ko'rsatdilar. Iskandar yurushlari qissachisi Aristobul, harbiy boshliq Nearx yunonlarga boshqa mamlakatlar to'g'risida boy ma'lumotlar berdilar.

Kirenalik Eratosfen fizik va matematik jug'rofiyaga asos soldi. Samoslik Aristrax er. avv. III asrda yerdan oygacha bo'lgan masofani o'lchab ko'rdi. Xuddi shu davrda iskandariyalik Ktesiy pnevmatik qo'lda otadigan snaryadni kashf qildi. U yana suv soati, turli nasoslarni, gidravlik organ, olovga qarshi nasosni yaratdi.

Qal'alarni qamal qilish uchun mashhur taranlardan tashqari g'ildiraklar ustiga o'rnatilgan maxsus harakatlanuvchi minoralar-geliolr (shahar olarlar ham) paydo bo'ldi. Bu moslamalar dushman shahri devorlariga baravar yoki balandroq qilib yasalar edi. Harakatlanuvchi minora ichida askarlar, zaxira o'qlari va toshlar bilan otuvchi to'plar joylashtirilgan.

Savdo, dengiz kemalari takomallashtirildi. Ular ko'pincha ochiq dengizda, okeanga ham chiqar edi. Er. avv. II asrda yunon Gippal Hindistonga kemada safar qilganida ilk bor musson shamollaridan foydalandi. Dengizchilikning rivijlanishi mukammalroq portlar va savdo sohillarida ombor va boshqa yordamchi binolar qurishni zarur qilib qo'ydi.

Ellin arxitekturasida umumiy va xususiy kishilar foydalanadigan binolar ko'pchilikni tashkil qilar edi. Ko'hna Yunonistonning mumtoz me'morchiligi asosan Pripter — xususiy binolardan iborat edi. Shaharlar odatda reja asosida qurilib, bir-birini kesishib o'tadigan to'g'ri burchakli tik ko'chalari bilan chiroyli ko'rinar edi.

Er. avv. I asrda Pontiy podsholigida ixtiro qilib ishlab

chiqarishda o'z o'rnini topgan suv tegirmoni ellinistik jamiyatida eng yuqori texnika yutug'i edi. Kam sonli suv tegirmonlari bilan bir qatorda yuz yillar davomida hayvonlar kuchi bilan aylantiriladigan tegirmonlar, yorg'ichoqlar va hatto oddiy o'g'irlar keng rasm bo'lib keldi. Konchilik ishi texnika jihatidan eng qoloq va mehnatning eng og'ir turi bo'lib konlarda qullar, hukm qilingan jinoyatchilar, harbiy asirlar ko'plab halok bo'lar edi.

Poytaxtlarda ilmiy markazlar va kutubxonalar vujudga keldi. Misrdagi Iskandariya, Orontdagi Pergam, Antioxiya ellin dunyosining ilmiy va madaniy markazi sifatida o'z mavqeilarini saqlab qoldilar. Iskandariyada Ptolomeylar homiyligida o'sha vaqt uchun g'oyat katta kutubxona to'plangan bo'lib, ellin davrning oxiriga borib bu yerda 70000 ga yaqin papirus o'ramlari mavjud edi. Bu kutubxona o'sha zamonga qadar to'plangan yunon-sharq donishmandligining asarlarini to'laroq ravishda o'z ichiga olgan edi. Saroy qarshisida kutubxonadan tashqari Museyon-ilmiy muassasa ham tashkil qilinib, unda olimlar uchun yotoqxona ham bor edi. Iskandariya olimlari matematika, tibbiyot va texnika fanlari sohasida erishgan yutuqlari bilan hamda mutaxassis-filologlar sifatida dong taratdilar.

Ellin davrida fanlar differensiyalashib va sistemalashib bordi. Arestotelning shogirdlari va muxlislari bo'lmish peripatetiklar tarixi bu deffirensiyalash va sistemalashish jarayonining yaqqol misolidir. Peripatetiklar falsafa maktabiga rahbarlik qilgan Arastuning vorisi Teofrast faqat faylasufgina emas, balki olim ham edi.

Teofrastdan keyin maktabga Straton rahbarlik qildi. Qadim zamonda u «fizik» degan laqab olgan edi. Stratonning alohida xizmati shundan iboratki, u tabiat hodisalarini, eksperiment usulini tatbiq etishda intilgan edi. Stratonning shogirdlari orasida Samos orolida tug'ilib o'sgan ajoyib astronom Aristarx bo'lib u yer va boshqa sayyoralar quyosh atrofida aylanadi, degan farazni ilgari surdi. Lekin ilm-fanning o'sha vaqtdagi darajasi va u o'zi kashf etgan geliotsentrik sistemaning chinligini boshqa olimlarga ishonarli tarzda isbot qila olmas edi.

Iskandariya matematiklaridan birinchisi Evklid edi. U o'z davri falsafasini erishgan yutuqlarini tizimga soldi, umumlashtirdi va tugalladi. Uning «Ibtido» degan asosiy asari ikki ming yildan oshiq vaqtdan beri boshlang'ich geometriya darsliklari uchun asos bo'lib xizmat qilib kelmoqda.

Taxt vorisi bo'lg'usi Ptolemey IV Filopatorning tarbiyachisi, Museyon kutubxonasining mudiri kirenalik Eratosfen atqoli

geograf, astronom, matematik va faylasuf edi. U yer aylanasi uzunligini ko'p darajada aniqlab, hisoblab chiqdi va fizik-matematik geografiyaning asoslarini yaratdi. «Geografiya» atamasini ilk bor Eratosfen ishlatdi.

Iskandariya birdan-bir fan markazi emas edi. Teofrast Afinada ishlagan. Arximed Sirakuzada yashagan. Atoqli muhandis — ixtirochi bo'lmish Arximed nazariy mexanikaning, gidrostatikaning sferik geometriya va trigonometriyaning asoslarini yaratgan yirik nazariyotchi olim edi. U katta sonlarni hisoblab chiqishning arifmetik metodlarini yaratishda dastlabki qadamlarni qo'ydi. U atoqli astronom ham edi.

Er.avv. III asrda tibbiyot ancha taraqqiy qildi. U Misrda anatomiyaning o'rganish yutuqlaridan Misr va Bobilda dori-darmonlar tayyorlash va tatbiq qilishning ming yillik tajribasini o'zlashtirdi. Yunon tibbiyoti nazariyasi va amaliyotini qadimgi sharq tajribasi bilan birga qo'shish Iskandariyadagi tibbiyot maktabida o'z ifodasini topdi. Gerofil bu maktabning asoschisi hisoblanadi. U odamning tasviriy ifodasini yaratgan, diagnostik metodlarini aniqlagan, dori-darmonlarga katta ahamiyat bergan tabib edi. U qisman Salavkiylar hududida qisman Iskandariyada ishlagan edi.

Er.avv. II asrda yashagan nikeyalik Gipparx atoqli astronom va geograf edi. U bir qancha astronomik asboblarni takomillashtirdi va ixtiro qildi. Kecha-kundizning tengligi kashfiyotini Gipparxga nisbat berdilar. Ammo bu kashfiyot Bobilda qilingan bo'lishi mumkin. U harakatsiz yulduzlar katalogini tuzdi. Bu katalogda 900 ga yaqin yulduzlar o'z o'rnini topgan. Gipparx taqvimni, yerdan oygacha bo'lgan masofani, yer va quyosh massasi haqidagi bilimlarni aniqlagan.

Lekin ikkinchi tomondan bu mashhur olim samoslik Aristarxning geliotsentrik nazariyasiga qarshi chiqqan va o'z obro'yi uchun geliotsentrik tizimini mustahkamlab kelgan. Lekin uning xatoligini tan olmagan. Gipparx ekvatorni 360 ga taqsimlab, uzunlik va kenglik tushunchasini joriy qilgan. Er.avv. I asrda Geron mexanika bilan muvaffaqiyatli shug'ullangan edi.

Adabiyot va san'at

Shaq va Yunon madaniyatini o'zaro ta'sirida Bobil va Misrda tarixshunoslikning rivoji ko'zga tashlanadi. Er.avv. III asrning I yarmida bobillik kohin Beroesning «Xaldeya tarixi» va misrlik kohin Manefonning «Misr tarixi» nomli asarlari yara ildi. Har

ikkala asar ham yunon tilida bo'lsada, mahalliy manbalar asosida yozilgan edi.

Afsuski ikkala asardan ham bizgacha faqat ayrim parchalar yetib kelgan. Manefon asarida esa fir'avnlarning eng qadimgi zamonlardan to Iskandargacha podsholar sulolalarini xronologik ro'yxati berilgan.

Ellin davrida fan sifatida adabiyotshunoslik kurtaklaridan filologik tanqid, Gomerdan boshlab klassik mualliflar asarlarini asl nusxalarini qayta tiklash va sharxlash shaklida yuzaga keladi. Filologlar mantiqiy asosda yunon grammatika tizimini ishlab chidilar.

Iskandariya museyoni yunon adabiyotining muhim markazi bo'lib qoldi. Bu yerda va boshqa joylarda rivoj topgan adabiy oqim «Iskandariya adabiy oqimi» deb nom olgan. Bu ellin jamiyati yuqori tabaqasining kayfiyatini ifodalagan poeziya edi. Iskandariya shoirlarining boshlig'i Kallimax edi. U museyon kutubxonasining mudiri va taxt vorisining tarbiyachisi edi. Kallimax kutubxona katalogini tuzdi. Shu bilan birga Kallimax mifologik, tarixiy va adabiy mavzularda yozilgan hajm jihatidan kichik-kichik she'rlar muallifidir.

Kallimaxning kichik zamondoshi Feokrit Iskandariyadagi eng taniqli shoir edi. U kichik-kichik lirik-dramatik poema g'oyalar muallifi bo'lib tarixga kirdi. Kallimax o'z asarlarida qishloq va shahar hayotining tinch manzaralarini ideallashtirgan, cho'ponlar hamda shaharlik erkak va ayollarning hissiy kechinmalarini madh etuvchi nozik lirikdir.

Iskandariya poeziyasidan tashqari, ellin davrida yangi attika komediyasi katta ahamiyat kasb etdi. Attika komediyaning asosiy vakili Menandr edi. Misrda topilgan papirus o'ramlari tufayli uning komediyalari bizga ma'lum bo'ldi. Menandr komediyalari syujeti oilaviy, maishiy, dramalardan iborat. Menandr komediyalari baxtiyorlik bilan tamomlandi.

Ellin davrida tasviriy san'at ajoyib yutuqlarga erishdi. Bu davrda yunon va sharq an'analarini bilan qo'shilgan anchagina arxitektura yodgorliklari bunyod etilgan. Hashamat va ulug'vorlikka intilish ularning ko'plari uchun xos bo'lgan xususiyat xarakterlidir. Haykaltaroshlik san'ati bu davrda ancha ravnaq topgan edi. Ammo uning mazmuni klassik davr an'alaridan farq qildi. Ma'budalar va qahramonlarning ideallashtirilgan va umumlashtirilgan haykallari orqaga surilib tabiiy tarzda gavdalantirilgan va tasvirlangan shaxsning individualligi yaqqol ko'rsatilgan portretlar oldingi

qatorga o'tdi. Ellin davrining haykaltaroshlari yaratgan yakka va guruh tarzidagi haykallarda jismoniy va ruhiy azob, kurash, g'alaba, o'lim tasvirlab ko'rsatilar edi.

Peyzajni fan sifatida tasvirlab yoki uning o'rtasida asosiy syujetni aks ettirish haykaltaroshlikda yangilik edi. Bu usul klassikaga ma'lum emas edi. Shu bilan bir qatorda haykaltaroshlikda dabdabali yo'nalish mavjud bo'lib, u ellin hukmdorlarni haykallar soyasida namoyon bo'lardi. Ellin haykaltaroshligida er. avv. IV asrning ulug', mohir ustalariga borib taqaladigan bir necha yo'nalishni ko'rish mumkin. Afinada va Iskandariya Praksitelga borib taqaladigan san'at asarlarini tomosha qilish uchun kiruvchi o'ziga to'q kishilarning didiga mo'ljallangan san'at asarlarini ko'rishi mumkin edi.

Afroditaning va boshqa ma'budalarning yalang'och haykallari bu yo'nalishga xos xususiyatdir. Dramatizmga to'la Pergam maktabi Skopasga borib taqaladi. Pergam mexrobining friz mazkur maktabni ajoyib yodgorligi bo'lib, unda ma'budlarning gigantlar bilan kurashi tasvirlanadi. Bu pergam va boshqa ellin davlatlarining jangovor galat (kel't) qabilalari bilan olib borgan og'ir kurashlarining ramzi edi. Rodos mashhur haykaltaroshlik maktabi Asippga borib taqaladi. Bu maktabda asosan haykallar baquvvat atletlarning tasvirlaridan iborat.

Tayanch iboralar

Serapis, Frigiya ma'budasi (Kibela-yerni onasi), yahudiy dini, Ptolemey II Filadel'f, Ptolemey III, Berenika, «stoya», Epikur falsafa maktabi, Antisfen, Diogen, Feosfrat, Menon, tibbiy adabiyot, matematika va astronomiya, «O'simliklar tarixi», «O'simliklar fiziologiyasi», ilmiy markaz Museyon, astronomic rasadxona, fizika, Evklid, «Boshlang'ich geometriya», Eratosfen, dengizchilik, Orontdagi Pergam, Antioxiya, Aristofel, Teofrast, «fizik», Museyon kutubxonasining mudiri Kirenalik Eratosfen, «Geografiya», Gipparx atoqli astronom, Kallimax kutubxonasi, Menandr, Rodos haykaltaroshlik maktabi Asipp, Skopas, «Xaldeya tarixi», Manefon «Misr tarixi», «Apaliya» sulh shartnomasi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.
Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.

- Вошинина А. И. Античное искусство. М.: 1962.
 История древнего мира/Под ред. И. М. Дяконова, В. Д. Нероной, И. С. Свенцицкой. М., 1983, т. II, лекции 19.
 Лурье С. Я. Архимед. М.-Л.: 1945.
 Соколов В. В. Античная философия. М.: 1958.
 Штол Г. Боги и гиганты. Пер. с нем. М.: 1971.
 Источниковедение Древней Греции (эпоха эллинизма) /Под ред. В. И. Кузищина. М.: 1982.
 Кошеленко Г. А. Греческий полис на эллинистическом Востоке. М.: 1979.
 Тарн В. Эллинистическая цивилизация. М., 1949.
 Доватур А. И. «Политика» и политики Аристотеля. Л., 1965.

Asosiy sanalar

Er. avv IV asr	Afinada «Epikur maktabi» paydo bo'ldi.
Er. avv III–II asrlar	«Arastu maktabi»da aniq va tabiiy fanlar o'rganildi.
Er. avv III–II asrlar	Ellin madaniyati davri
Er. avv III asr	Ktesiy snaryadni kashf qildi.
Er. avv. II asr	Astronom va geolix Gipparx ya shagan davr.
Er. avv I asr	Pont podsholigida suv tegirmoni ixtiro qilindi.
Er. avv I asr	Geron mexanika bilan shug'llandi.
Er. avv III asr I yarmi	Bobillik kohin Beres «Xaldeya tarixi»da va Misr kohini Manefon «Misr tarixi» asarini yozdilar

Mustaqil ish mavzulari

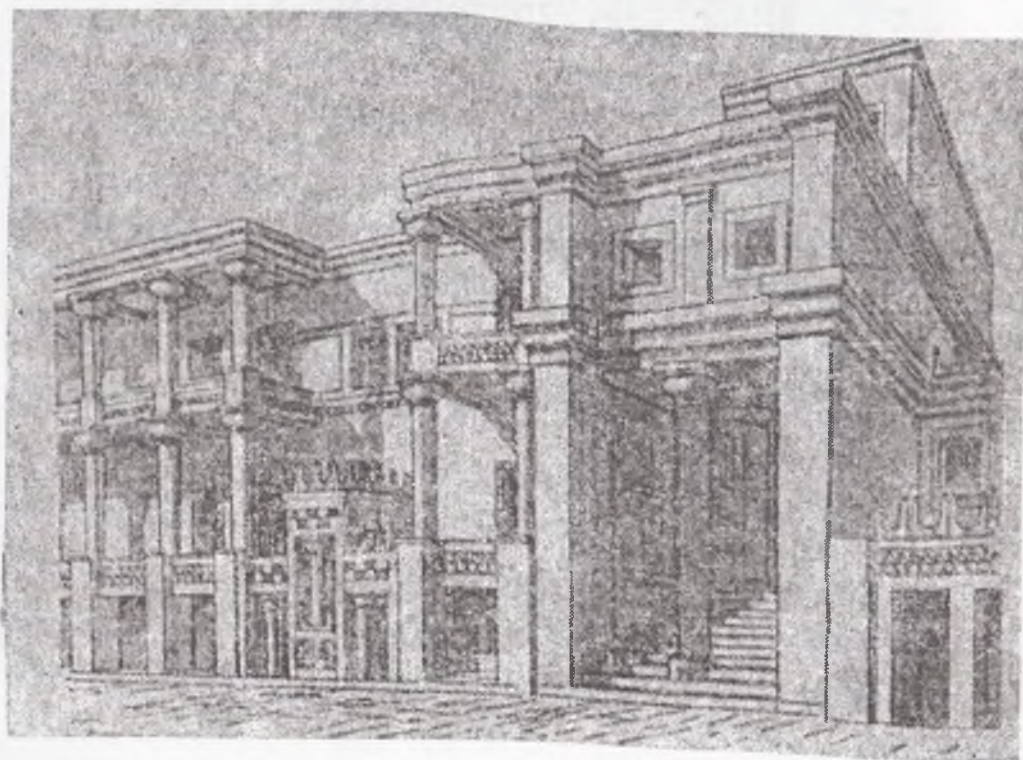
- Ellin davri kashfuyotlari.
 Ellin davri falsafa maktablari.
 Arastuning «Politiya» asari.
 Ellin madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari.

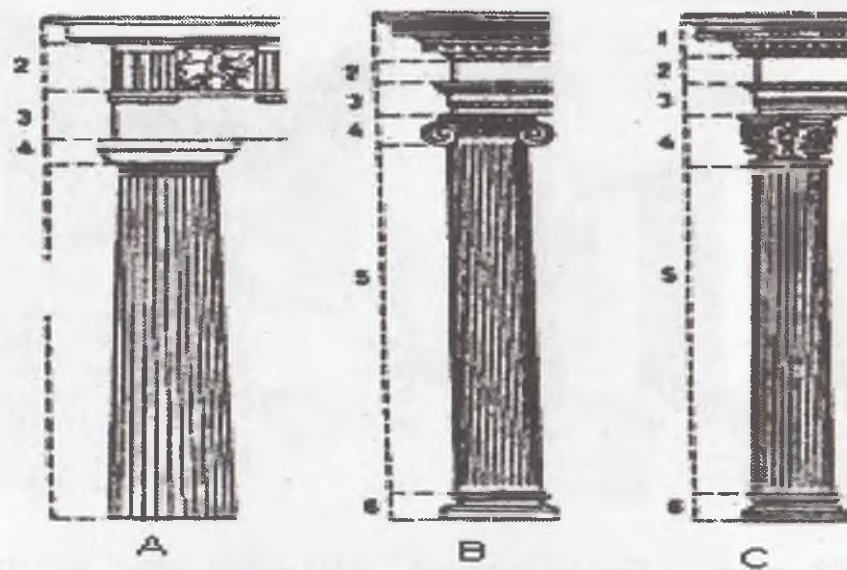
49-rasm. Ertus ko'zasi.
Geraklion. Muzey.

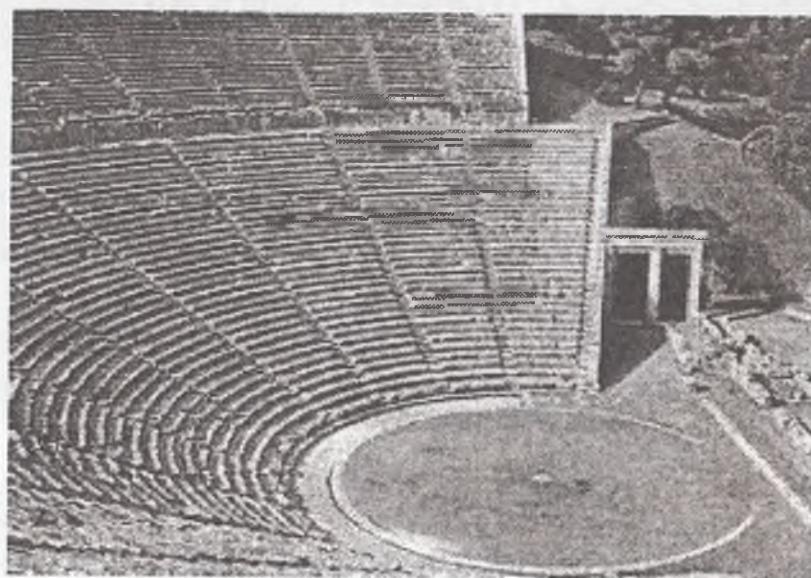
50-rasm. Dengiz hayvoni rasmi
tushirilgan ko'za. Krit. Er. avv.
XVI asr. Geraklion. Muzey.

51-rasm. Knoss saroyi rekonstruksiyasi.
Er. avv. XVI asr.

60-rasm. Me'morchilik uslublari: A-doriy; B-ioniy; C-korinf.

61-rasm. Epidavrdagi teatr (Peloponnes).
Me'mor Kichik Poliklid. Er.avv. IV asr.

62-rasm. Aktyorlar va xorni tayyorlash. Er. avv. IV asr.

63-rasm. Makedoniya qo'shinlari bilan fors
qo'shinlari o'rtasidagi jang.
(Pompeya shahridan topilgan suratning bir qismi).

52-rasm. Cho'chqa ovi. Tirinf saroyi devoriy surati parchasi. Er. avv. XV asr. Afina. Milliy muzey.

53-rasm. Vafiodan topilgan kubok. Oltin. Er. avv. XVI asr. Afina. Muzey.

54-rasm. Rim. Tita arkasining old qismi.

55-rasm. Rim forumidagi Troya kolonnasi.

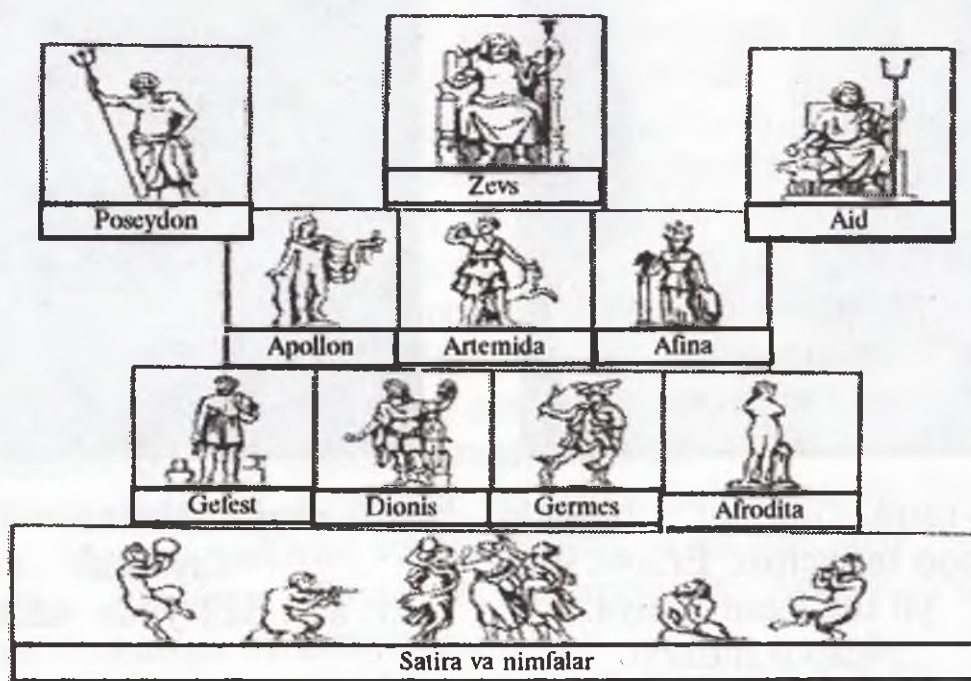
64-rasm. Imperator Konstantin.
Lateran bazilidan yasalgan Rimdagi statuya.

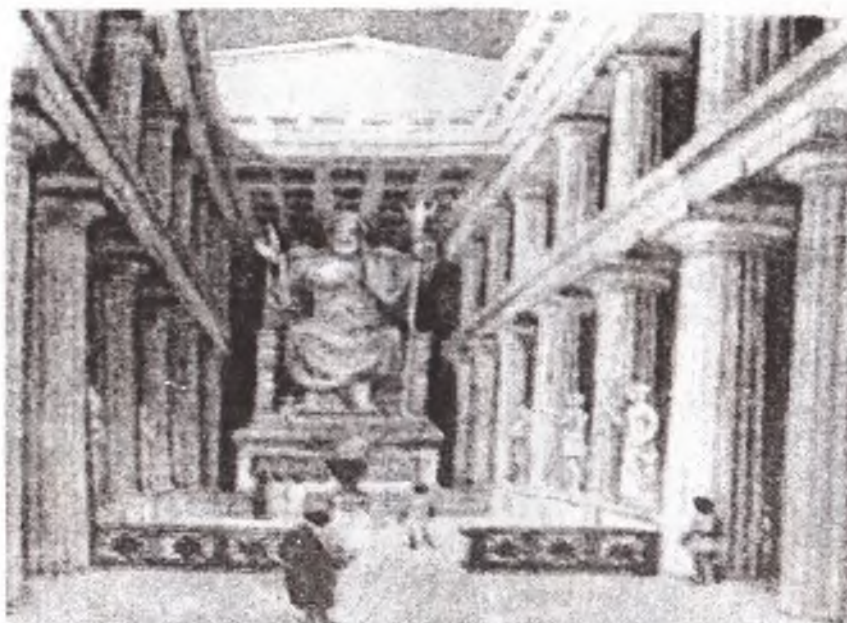
65-rasm. Gera

66-rasm. Apollon Musaget aedlarning uzun kon kiyimida.

67-rasm. Yunon xudolari va ma'budalari.

68-rasm. Olimpiyadagi Zevs ibodatxonasining ichki koʻrinishi. Er. avv. V asrda qurilgan.

69-rasm. Gerodot — birinchi yunon tarixchisi. Er.avv. 484-yil tugʻilgan Italiya. Neapol muzeyi.

70-rasm. Aristotel — yunon faylasufi. Er. avv. 322-yilda vafot etgan.

RIM

I bob. RIM TARIXIGA KIRISH. **ITALIYA VA UNING QADIMGI AHOLISI**

Apennin yarim oroli va uning aholisi Qadimgi Italiya (yunoncha «buzoqlar mamlakati») deb dastlab o'zining sero't yaylov-o'tloqlari bilan ma'lum bo'lgan Apennin yarim oroli janubi aytilgan. Apennin yarim oroli O'rtayer dengizi dunyosining eng markazida joylashgan bo'lib, qadimda qulay geografik va iqlim shart-sharoitlariga ega edi. Italiyani sharqdan, janub va g'arbdan Ligur, Tirren, Ioniya va Adriatika dengizlari o'rab, uni O'rtayer dengizining barcha mamlakatlari bilan bog'lagan edi. Er. avv. I ming yillikda Italiyaning shimoliy hududlari mo'tadil iqlim zonasida bo'lib, Apennin yarim orolning qolgan hududlari iqlimi iliq va yumshoq edi. Shimolda uning tabiiy chegaralari Alp tog'lari, janubda Messin qo'ltig'i uni Sitsiliyadan ajratib turar edi. Italiyaning g'arbiy qirg'og'i qulay buxtalarga boy bo'lib, dengizchilik va savdoni rivojlanishiga turtki berdi.

Italiyaning ko'pgina qismini tog'lar egallaydi, faqatgina 20% hududi tekisliklardan iborat. Etruriya, Kampaniya va Apuliyaning unumdor yerlari Latsiya tekisligi va Po vodiysi dehqonchilik uchun qulay bo'lganligi uchun bu yerda tariq, bug'doy, polba ekilgan, bog'dorchilik zaytun daraxtlari va uzumchilik bilan shug'ullanganlar. Qadimgi Italiya suv va o'rmonlarga boy edi. Qadimda foydali qazilmalar ko'p emas edi: temir, mis, qo'rg'oshin, oltin, kumush, qurilish toshi, marmar, loy, tuz.

Qadimgi Italiyani 3 qismga bo'lish qabul qilingan: Shimoliy (Liguriya, Alp orti galliyasi va Venetsiya), o'rta (Etruriya, Latsiya. Kampaniya, Umbriya, Pitsen va Samniy) va janubiy (Apuliya, Kalabriya, Lukaniya va Bruttia).

Apennin tog'lari janubiy sharqqa cho'zilib borib Arelin tumanida Adriatik dengizigacha yetib boradi, yarim orolning shimoliy qismi markaziy va janubiy qismidan ajratib turadi. Uning shimoliy iqlimi O'rta Yevropa iqlimiga yaqinroq. Yarim orolning

bu qismi juda hosildor bo'lib keyinchalik Italiya deb atala boshlandi. Dastlab bu nom yunonlar Italiya deb atagan aholi yashagan Kalabriyaning janubiy tumanlariga nisbatan aytilgan. Er. avv. V asrda Po vodiysiga gallar ko'chib kelib, u yerdan etrusklarni siqib chiqardilar. Shu sababli bu o'lka Rimda «Tsizlal'p galliyasi» deb nom oldi. U sispadan Galliyasi Poning o'ng qirg'og'i va tarnspadan Galliyasi (daryodan shimol tomondagi viloyat) ni o'z ichiga oladi. Italiyani o'zi Apennin janubidan boshlanadi. Markaziy Italiyani G'arbiy qismi madaniyat tarixida o'z yer tuzilishiga ko'ra muhim rol o'ynadi. Bu yerda etrusk (hozirgi Florensiya), latin markazi Rim, Kampaniya (Kapuya va Neapol bilan) kabi uch tekislik tashkil etadi. Bu yerdan kemachilik uchun qirg'oqlari qulay tabiiy portlari bo'lgan Tibr daryosi oqib o'tadi.

Latin tekisligining markazida Tibr daryosi va shimoliy sharqdan sabin, sharqdan Alban, janubdan Vol'sk tog'lari bilan o'rab turishi yarim orol tarixida latin xalqlarini yuksalishiga sabab bo'ladi. Italiyani sharqiy qismi tog'lik bo'lib, janubga tomon mars, piligin, marrusen, vistenlar vatani yovvoyi sabin tog'lari cho'zilib ketadi. Undan so'ng Samnit tepaliklariga yetadi.

Janubiy Italiyaning g'arbiy qismida samnitlarga qarindosh tog'li qabilalar joylashgan tog'lik Lukaniya va Bruttia yotadi. Sharqiy qismida suvsiz Apuliya va Kalabriya viloyatlari bo'lib bu yerda Tarent qo'ltig'i orqali Yunonistondan kolonistlar kelgan. Bu yerda Tarent, Regey, Kroton, Metapont, Posidoniya, Eleya kabi ko'p sonli yunon koloniyalari barpo etilib, buyuk Yunoniston deb atalgan.

Qadimgi Rim tarixida Sitsiliya oroli madaniyati muhim o'rin tutadi. Orolni sharqiy va janubiy hududlarini yunonlar egalladilar. Bu yerga ilgariroq finikiyaliklar kelib, Panorm (hozirgi Palermo) va Lilibey (hozirgi Marsala) shaharlariga asos soldilar. Qadimdan Italiyada apelsin va limon daraxtlari o'stirilgan. Italiyaga xurmo va anorni karfagenliklar olib keldilar. Yunonistonga qaraganda Italiyada hosildor yerlar ko'proq. Ayniqsa, Po vodiysi, Kampaniya, viloyati sikurn va falern navli vinolari bilan mashhur edi. Italiyada dehqonchilik uchun juda ko'p botqoq yerlar quritilib, sun'iy sug'orish ishlari amalga oshirildi. Bu ishning mohir ustasi etrusklar edi. Mamlakatda metall juda kam bo'lgani uchun u chetdan olib kelingan. Faqat Etruriyadan mis va qo'rg'oshin, El'ba orolida temir qazib olingan. Metallga ishlov berishda etrusklar katta yutuqlarga erishdilar.

Qadimgi Rim tarixi manbalari

Qadimgi Rim tarixini an'anaviy xronologik chegarasi Rim shahrini barpo qilinishi 754—753-yillardan boshlanib, G'arbiy Rim imperiyasining qulashi 476-yil bilan tugallanadi. Rim tarixini o'rganishda turli xil manbalar: Rim va Yunon tarixchilarining asarlari, tabiiy, ilmiy va badiiy adabiyot, huquqiy yodgorliklar, arxeologiya, epigrafika, numizmatika va papirologiya ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Qadimgi Rim tarixi bo'yicha moddiy manbalar xilma-xil bo'lib, Italiyaning paleolit va neolit davridan dalolat beradigan tosh qurollar, sopol idishlar, qoyatosh tasvirlari mavjud. Shimoliy va o'rta Italiyada etrusk madaniyatiga tegishli bo'lgan sog'onalar, uy-joy ibodatxona qoldiqlari topilgan. Rim shahrining o'zida palatin, eskivilin va boshqa tepaliklarda hamda forumda ko'p sonli qabrlar, ibodatxona poydevorlari, ona bo'riining jez haykali, Serviy tulliy davridagi shahar devori qoldiqlari qazib ochilgan. Italiyaning boshqa shaharlarida ko'p sonli arxeologik yodgorliklar mavjud. Jumladan, eramizning 79-yilida vulqon otilishi natijasida kul ostiga qolib ketgan Pompeya va Gerkulanum shaharlari arxeologlar tomonidan to'la qazib ochilgan. Bu shaharlardagi ko'chalar, uylar, ibodatxonalar to'laligicha saqlanib qolgan va eramizdan avvalgi birinchi ming yillikdan eramizning II asrigacha mavjud bo'lgan shahar me'morchiligi to'g'risida boy ma'lumotlar beradi.

Moddiy madaniyat yodgorliklarida ba'zida yozuvlar ko'p bo'lgan. Qazib ochilgan inshootlardan etrusk, latin, yunon yozuvlari topilgan. Bu yozuvlar bino devorlari, sopol idishlarda va toshlarga bitilgan. Rim tarixi bo'yicha eng qimmatli manbalardan biri bu yozma adabiyotdir. Er. avv. III asrdan boshlanib Rim xalqaro siyosatda yetakchi rol o'ynashi bilan uning tarixi to'g'risida boy ma'lumotlar to'plana boshlandi.

Er. avv. II asrda Polibiy kabi yunon yozuvchilarining asarlari Rim tarixini o'rganishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Rimdagi fuqarolar urushi davri Gay Sallyustiy Krispning tarixiy monografiyalarida aks etdi. Rim respublikasini so'nggi davridagi yirik siyosiy arboblari Sitseron va Sezarning asarlari, ilk imperiya davrida Tit Liviyning Rim tarixi, eramizning I asrida Velley Patirkulning ham shu nomdagi asarlari yaratildi. Liviy tarixida Rimning ichki va tashqi siyosati, diniy hayoti to'g'risida boy ma'lumotlar berilgan. Velley Patirkulning ikki jildli asarida Rim butun dunyo tarixi markazi sifatida tasvirlangan.

Er. avv. I asr so'ngida Rimda yashagan yunon galikarnaslik Dionisiyning «Rim qadimiyatlari» nomli 20 kitobida Rimning ilk etnik, ijtimoiy-siyosiy, madaniy tarixi batafsil tasvirlanadi. Bu kitoblardan 9 tasi to'la saqlanib qolgan bo'lib, er. avv. 442-yilgacha bo'lgan voqealar bayon qilinadi.

Rim tarixshunosligining eng yirik vakili Tatsit (eramizning I asrining 2-yarmi, I asrning boshlari) asarlarida eramizning I asridagi voqealar va Rim tarixiga oid german qabilalari to'g'risida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

II–III asrlar tarixiga oid asarlar to'la saqlanmagan. Ularni ichida IV asrda tuzilgan «Avgustlar tarixi yozuvchilari», «imperatorlar tarjimai hollari» kabi to'plamlarni ko'rsatish mumkin. So'nggi imperiyaning yirik tarixchisi Ammian Martsellin asarlarida tarixiy voqealar eramizning 378-yilgacha bayon qilingan. Qadimgi Rim tarixi bo'yicha muhim ma'lumotlar yunon mualliflari: Plutarx, Appian (II asr), Dion Kassiy (III asr) asarlarida mavjud.

Bundan tashqari, tarixiy voqealarni borishini tiklash uchun Askoniy Pidian (eramizning I asri), Lutsiy Anney Flor (II asr) Evtropiy (IV asr) kabi imperiya davri yozuvchilarining yirik asarlari, har xil kompendiyalar, yozuvchilarning yirik asarlari, xronografiyalari va obzorlarni ko'rsatish mumkin.

Rim shahrining arxeologik yodgorliklari alohida ahamiyatga ega. Bu yerdan topilgan qabrlar, uy-joylar, jamoat binolari, mudofaa devorlari, Rim forumi, suv quvurlari muhim arxeologik manba bo'lib xizmat qildi. Italiyalik arxeologlar hozirgi kungacha bu yodgorliklarni tarixiy-madaniy jihatdan to'la tadqiq qilib, Rim tarixini qayta tiklashda ilmiy jihatdan qimmatli bo'lgan 100 ga yaqin tadqiqotlarni e'lon qildilar.

Rimning etrusklar davri, respublika imperiya davrlari, diniy hayoti bo'yicha qimmatli ma'lumotlar qadimgi kohinlar kollegiya jadvallari, qabrtosh yozuvlari, nasroniy dini kitoblari, nasroniy tarixchilarning asarlari orqali bilib olish mumkin.

Rim davlatiga oid davlat aktlari, senat qarorlari va sud hujjatlari Rim kalendari kabi tarixiy hujjatlar mavjud. Rim mifologiyasi, falsafa, adabiyot, komediya kabi yozma yodgorliklari bizgacha juda katta miqyosda yetib kelgan. Shu bilan birga Rim imperiyasi qaramog'ida bo'lgan Italiyadan tashqari Yevropaning boshqa hududlarida, Osiyo, Afrikada ko'p miqdorda me'moriy inshootlar: saroy-ibodatxona, mudofaa inshootlari qoldiqlari, ko'priklar, portlar saqlanib qolgan.

Rim tarixini davrlashtirish

Rivoyatlarga ko'ra Rim shahriga er. avv. 753-yil 21-aprelda asos solingan. «Qadimgi Rim» tushunchasi o'n ikki asrdan ortiqroq tarixni o'z ichiga olgan (er. avv. 753-yil 21-apreldan boshlanib, eramizning 476-yil 23-avgustida G'arbiy Rim imperiyasining halokati bilan tugallandi) davlat jamiyat va sivilizatsiyani o'z ichiga oladi. Boshida uncha katta polis bo'lmagan Rim er. avv. 265-yilga kelib, butun Italiyani o'ziga bo'ysundirdi, er. avv. II asr o'rtalarida eng qudratli O'rtayer dengizi davlatiga aylandi. Eramizning I–II asrlariga kelib, O'rtayer dengizi qadimgi sivilizatsiyalarini ulkan madaniy merosini o'zlashtirgan bepoyon imperiya bo'ldi. Jahon tarixida antik madaniyatning buyuk yutuqlarini qabul qilgan, o'zlashtirgan va keyingi avlodlarga yetkazgan davlat va jamiyat sifatida Qadimgi Rimning muhim o'rni belgilanadi. Qadimgi Rim davlati va jamiyati tarixi uzluksiz taraqqiyot jarayonida bo'lgan iqtisodiy-siyosiy, madaniy va ijtimoiy voqelikdir.

Rim tarixi uning taraqqiyotini belgilovchi tarixiy jarayonlarga ko'ra olti davrga bo'linadi:

Podsho Rimi (er. avv. VIII–VI asrlar). Bu vaqtda urug' qabila munosabatlari, tuzilmalari yemiriladi, ilk sinfiy jamiyat paydo bo'ladi va Rimning bo'lajak siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida asos bo'lib xizmat qilgan ilk davlat muassasalari shakllanadi;

Ilk respublika davri (er. avv. V–III asrlar). U Italiyada quldorlik jamiyati va davlatining intensiv taraqqiyoti bilan belgilanadi.

So'nggi respublika davri (er. avv. II–I asrlar). Bu vaqtda klassik qulchilik shakllanadigan Rim O'rtayer dengizi davlati tashkil topadi.

Ilk imperiya yoki prinsipat (eramizning I–II asrlari). Bu davr Rim imperiyasining oltin davri, O'rtayer dengizi antik sivilizatsiyasining gullab-yashnashi, iqtisodiyot va madaniyatning o'sishi bilan belgilanadi.

Umumiy tushkunlik Rim imperiyasining yemirilish xavfi (eramizning III asri). Bu davrda Rim jamiyatining barcha tuzilmalarida kuchli tushkunlik belgilari yaqqol ko'rinadi va Rim davlatchiligining halokati xavfi tug'iladi.

So'nggi Rim imperiyasi yoki Dominat (eramizning IV–V asrlari). Bu davr quldorlik jamiyatining yemirilishi, uning bag'rida feodalizmning ilk belgilarini shakllanishi va g'arbiy Rim imperiyasini qulashi bilan belgilanadi.

Apennin yarim orolining qadimgi aholisi

Arxeologik qazishmalar Italiyada odamlar paleolit davrida joylashganini tasdiqlaydi. Ular dastlab g'orlarda yashaganlar va ovchilik bilan shug'ullanganlar. Er. avv. 1800-yillar atrofida Apennin yarim orollariga shimoldan yangi qabilalar kelib o'rnamashdilar. Ular bilan Terra – Marra (italyancha-«qora unumdor yer») dehqonchilik madaniyatini olib keldilar. Bu qabilalar suvdan ko'tarilgan ustunlarda qurilgan yoki uylarda yashaganlar to'g'ridan-to'g'ri qirg'oqda qurilgan. Keyinchalik bu madaniyatning vakillari latin, samnit, umbrlar qabilalariga bo'linib ketdilar.

Er. avv. 1000 yilliklar atrofida qabilalarning yangi to'lqini Villan madaniyatini (Bolqoniya yaqinidagi joy nomi bo'yicha) olib keldilar. Bu madaniyat vakillari o'lik mayitlarni gulxanda yoqib, kulini maxsus idishlarda saqlar edilar.

Er. avv. VIII asrda Italiyada ikki til guruhida so'zlaydigan latin-sikull, sabin-umbrlar tashkil qildilar. Latinlar dastlab qadimgi Latsiya hududida yashadilar. Umbrlar Tibrning yuqori qismida samnitlar tog'li Samnit viloyatida, shimoliy Kampaniya, Apuliya, Lukaniya va Bruttியada yashadilar. Volsklar tili umbrlar va sabin qabilalariga yaqin bo'lgan Volsk hududida latinlardan janubda yashadilar.

Aterna daryosining so'l qirg'og'ida vestin va marusin qabilalari joylashdilar. Ularning ijtimoiy munosabatlari mutlaqo ibtidoiy edi. Italiyaliklar kelishigacha mamlakatni shimoli-g'arbidagi ligurlar italiyaliklar kelishigacha eng qadimgi tub joy aholisi edi. Jez davri boshlarida kelgindi hind-yevropa qabilalari ligurlarni Italiyaning shimoliy g'arbiga siqib chiqardilar. Italiyada joylashgan sikan va sikunlar ham ibtidoiy hayot kechirar edilar. Ular dastlab Sitsiliyada yashar edilar. Keyinchalik ularni Finikiya va yunon kolonistlari orol ichkarisiga siqib chiqardilar. Bu davrda Italiya hududida finikiyaliklar va etrusklar qaram kishilar mehnatidan foydalanib jamiyat taraqqiyotida yuqori darajaga erishganlar. Er. avv. I ming yillikda yarim orolning aholisini asosiy qismini hind-yevropa qabilalari bo'lgan italiyaliklar, illiriyaliklar va yunonlar tashkil qildi.

Yunonlar ilk bor Italiyaga er. avv. II ming yillikda paydo bo'ldilar. Er. avv. VIII asrda Janubiy Italiya va Sitsiliyada ko'plab yunon koloniyalari barpo qilina boshlandi. Janubiy Italiyada shunday koloniyalardan Lokri, Sibaris, Tarent va Kroton, Sitsiliyada esa Sirakuza, Gela va Akragant koloniyalariga asos solindi. Yunonlar dehqonchilik, chorvachilik va vositachi savdo

bilan shug'ullandilar. Yunon koloniyalarida savdo-hunarmandchilik, dehqonchilik gullab-yashnadi. Bu koloniyalar o'z ona vatanlari Bolqon Yunonistoni, Kichik Osiyo va boshqa hududlar bilan faol savdo aloqalarini yo'lga qo'ydilar. Vaqt o'tishi bilan bu hudud buyuk Yunoniston nomini oldi. Yunon koloniyalarida ijtimoiy-siyosiy hayot keskin ziddiyatli edi. Yunonlarning ilg'or ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari, polis tuzumi, madaniy turmush tarzi mahalliy qabilalarni tarixiy taraqqiyot jarayoniga ta'sir qilib, ularda ilk sinfiy jamiyat va davlat tashkilotini shakllanish jarayonini tezlashtirdi. Tarentlik Liviy Andronik Rim adabiyotining asoschilaridan biri hisoblanadi.

Er. avv. I ming yillik o'rtalarida Po vodiysida kel't qabilalari o'rnashdilar. Ular bosh kiyimlarini xo'roz patlari bilan bezar edilar, shu sababli rimliklar ularni gall (latincha gallus-«xo'roz») deb atadilar. Er. avv. VI asrdan boshlab Sitsiliya va Italiyaga finikiyaliklar kela boshladilar.

Er. avv. III asrda Italiya hududi Rim istilolari natijasida yagona davlatga birlashdi. Natijada bu yerda yashagan turli qabila va xalqlar bir-biri bilan yaqinlashib romanlashish jarayonini boshdan kechirdi. Er. avv. I asrga kelib latin tilida so'zlashadigan yagona italiyan xalqi shakllandi. Shu davrdan boshlab mamlakat Italiya deb atala boshlandi.

Tayanch iboralar

«Buzoqlar mamlakati», Apennin yarim oroli, Latin tekisligi, sabin, Vol'sk, samnit, apelsin, limon, Rim, 754–753-yillar, palatin, eskvilin, Pompeya, Gerkulanum, latin, Gay Sallyusti Krisp, Tit Liviy, Velley Patirkul, Dionisiyning «Rim qadimiyatlari» nomli 20 kitobi, Tatsit, Terra – Marra, Villan madaniyati, Umbr, hind-yevropa qabilalari, gall.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.

Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.

Хрестоматия по истории Древнего Рима/Под ред. С. Л. Утченко. М.: 1962.

Веллей Патеркул. Римская история/Пер. А. И. Немировского и М. Ф. Дашковой.-Вестник древней истории, 1983, № 4; 1984, № 1-4.

Луций Анней Флор. Эпитомы.-В кн.: Немировский А. И., Дашкова М. Ф. Луций Анней Флор — историк Древнего Рима. Воронеж, 1977, с. 41—162.

Asosiy sanalar

Er. avv. 754—753-yillar	Rim shahrining barpo qilinishi.
Er. avv. 753-eramizning 476-yili	Rim davlati mavjud bo'lgan davr.
Eramizning 79-yili	Vezuviy vulqonining otilishi.
Er. avv. 1800-yillar atrofi	Apennin yarim orolida Terra-Marra madaniyatini shakllanishi
Er. avv. 1000-yillar atrofida	Villan madaniyatining paydo bo'lishi.
Er. avv. VIII asr	Janubiy Italiyada yunon koloniyalarini barpo qilinishi
Er. avv. I ming yillik o'rtalarida	Kelt qabilalarini kelib o'rnashishi.

Mustaqil ish mavzulari

Qadimgi Rim tarixi manbalari.
Qadimgi Rim tarixi-tarixnavislighi.
Apennin yarim orolining ilk dehqonchilik madaniyatlari.
Qadimgi Rim tarixi bo'yicha yozma manbalar.

Etrusklar

Er. avv. I ming yillik boshlarida Italiyaga Kichik Osiyodan etrusk qabilalari kelib oʻrnashdi. Latinlar ularni etrusklar yoki tusklar, yunonlar tirrenlar yoki tersenlar deb atadilar.

Etrusklar tarixi boʻyicha sogʻona, dafn toshlari, qoʻrgʻoshin taxta, koʻza, muhrlarda mavjud boʻlgan 11 ming etrusk yozuvlari mavjud. Ularning koʻpchiligi bagʻishlov, inʼom mazmunida boʻlib qisqa yozilgan.

Etrusklar toʻgʻrisidagi ilk aniq maʼlumotlar er. avv. VIII asrga tegishli. Etrusk madaniyatining asosiy yodgorliklari Oʻrta Italiyada Tibr va Arnus daryolari oraligʻida Rimliklar Etruriya (hozirgi Toskana) deb atagan viloyatda toʻplangan. Etrusklar dehqonchilik va hunarmandchilik bilan mashgʻul boʻlganlar. Temir va misdan ajoyib buyumlar yasalgan. Ular vositachilik savdosi bilan ham shugʻullanganlar. Etrusk shaharlarini qadimdan rasman podsholar boshqardilar, er. avv. VI asrda ularni oʻrni magistratlar egalladilar. Amalda hokimiyat zodagonlar (harbiy-kohin zodagonlar-luqumonlar) qoʻlida edi. Etrusklar janubiy Italiya, Korsika va Sardiniyada oʻz koloniyalarini barpo qildilar. Er. avv. VII–VI asrlarda Etruriyada markazi Volsiniya shahri (Bu shaharda etrusklarning oliy xudosi kertumnani ziyoratgohi bor edi) boʻlgan, etrusklarning 12 shahar konfederatsiyasi mavjud edi. Konfederatsiya siyosatiga 12 luqumon kengashi rahbarlik qilgan.

Aholisi koʻp sonli va boy Veyi, Populoniya, Kluziy, Belsiniya, Peruziya, Tarkviniya, Vulchi, Tsere kabi etrusk shaharlari boʻlgan, Etrusk meʼmorchiligi yuqori darajada shakllangan boʻlib keng koʻchalar (kengligi 10–15 metr), maydon, kvartal, mudofaa devorlari, tosh kuprin, suv quvurlari va kanalizatsiyalarni mavjudligi buning dalilidir. Etrusklar kuchli harbiy flotga ega boʻlib Misr, Finikiya va Sharqning boshqa mamlakatlari bilan savdo qilganlar va dengiz qaroqchiligi bilan shugʻullanganlar.

Janubiy Italiyadagi yunon shaharlari etrusklar bilan raqobat qildilar. Er. avv. 535-yilda Etrusklar Alaliya yonidagi jangda (Korsika yaqinida) yunonlarni tor-mor qiladilar. Korsikani etrusklar qoʻlga oldi. Shu vaqtda etrusklar Latsiya, Kampaniya va shimoliy Italiyani bir qismi Etrusklar qoʻlida edi. Er. avv. VI asrning birinchi yarmi Etruriyani iqtisodiy-siyosi / hayotini yuksalish davri edi.

Er. avv. VI asrning ikkinchi yarmidan etrusklar zaiflasha boshladi. Ular birdaniga yunon, rimliklar va gallarni siquvi ostida qoldi. Er. avv. 524-yilda yunonlar Kampaniyada etrusklarni tor-mor qildilar. Er. avv. 509-yilda rimliklar so'nggi etrusk podshosi Tarkviniy mag'rurni shahardan haydab yuboradilar. Er. avv. 265-yilda Voliniyani qulashi bilan rimliklar Etruriyani to'la istilosini tugalladilar. Yangi era boshida etrusklar romanlashtirish jarayonida o'z ona tillarini unutdilar va rimliklar bilan qo'shilib ketdilar.

Etrusk san'ati tarixi to'rt davrga bo'linadi: Birinchi davr er. avv. VIII—VII asrlar, arxaik er. avv. VI asr, klassik er. avv. V—IV asrlar va ellin er. avv. III—I asrlar. Etrusk shaharlarida qal'a inshootlari qoldiqlari, ibodatxona xarobalari, ularni barchasi odatda tuf va travertindan qurilgan. Etrusklar qobiliyatli muhandislar bo'lib pishiq ko'priklar va yo'llarni quruvchilar edilar. Jahon san'at tarixiga mansub mashhur etrusk maqbaralari Kvyuzi, Cherveteri Vulchi Volterra va Mantanoli burtma naqshlar, jez va loydan yasalgan haykallar bilan bezatilgan, luqumonlarning naqshin sog'onolari, dafn ko'zalari jezdan yasalgan diniy va kundalik, zargarlik nafis, yuksak san'at asarlaridir. Bizgacha Tarkveniy Mag'rur oldida ishlagan haykaltarosh afsonaviy Vulku ma'lum. Shuningdek, etrusklarni jezdan bunyod qilingan noyob haykallari «Kapitoliy ona bo'risi» va «Ximere» (er. avv. V asr) butun dunyoga tanilgan haykallar hisoblanadi.

Etrusklarning dini asosida odamlarni qurbonlik keltirish bilan o'liklarga, ruhlar va devlarga e'tiqod qilish yotar edi. Oliy xudo Vertumn hisoblangan. Uning orqasida triada: Tiniya, uni va Menerva (rimliklarda-Yupiter, Yunona va Minerva). Qolgan xudolar fufluns keyin u rimliklar tomonidan Vakx-Dionis bilan, Maris-Mars bilan, Aplu-Apollon bilan, Turms-Germes bilan tenglashtirilgan edi.

Etrusk madaniyatini shakllanishiga Sharqning qadimgi sivilizatsiyalari, yunon dunyosi ijobiy ta'sir qildi. O'z navbatida etrusk sivilizatsiyasi rim madaniyatini rivojlanishida jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

Rim podsholik davrida (Er. avv. 753—510-yillar)

Latsiyani qadimgi shaharlaridan biri bo'lgan Rim Tibr daryosi o'rta oqimida Etruriyadan janubda joylashgan edi. Boshqa latin shaharlari kabi Rim bir necha kichik urug' qo'rg'onlarini birlashuvi bilan paydo bo'ldi.

Er. avv. VIII asrda eng qadimgi shaharlari Lavrent, Lanuviy va Laviniy bo'lgan 30 shahar Alba-Longa shahri boshchiligida Latin federatsiyasini tashkil qildilar. Rivoyatlarga ko'ra Al'ba-Longani asoschisi Askaniy Yul troya qahramoni Eneyning o'g'li edi. Alba-Longaning o'n to'rtinchi podshosi Numitorning nevaralari aka-uka Romul va Rem rivoyatga ko'ra Tibr qirg'og'idagi Palatin tepaligida yangi shahar Rimga asos soladilar. Romul janjalda ukasini o'ldirib qo'yadi va Rimning yetti podshosidan birinchisi (er. avv. 753–715-yillar) bo'ladi. Rimning ilk aholisini sabin-umbr qabilalari tashkil etadi. Romul Rim aholisini 30 kuriyaga bo'ladi, 300 kishilik podsho gvardiyasini tuzib Veya shahrini bosib oldi. Romuldan keyin Numa Pompiliy (er. avv. 715–673-yillar), Tull Gostiliy (673–641-yillar), Ank Martsiy (641–616-yillar), Luqiy Tarkviniy qadimgi (616–578-yillar), Servi Gulliy (578–534-yillar), Lutsiy Tarkviniy Mag'zur (534–510-yillar) hukmronlik qilganlar.

Dastlab Rim aholisi 3 urug'-qabila (Titsiy, Ramn va Lutsern) tribi, 30 kuriya va 300 urug', 3000 familiya (oila)ga bo'lingan. Tribalar etnik farqlanmagan qabilalar birlashmasi bo'lishi mumkin. Kuriya erkak jangchilarni diniy, harbiy va shakllanayotgan siyosiy tashkilotning asosi bo'lgan ibtidoiy birlashmasi, gent podsholik davrida yemirilayotgan urug' jamoasi, familiya-katta patriarxal oila edi.

Latinlarning bir necha o'nlab mustahkamlangan markazlari ittifoqqa birlashtirilgan bo'lib, uning boshida Alba-Longa shahri turar edi. Har yili latin jamoalari vakillari hamma uchun umumiy bo'lgan lotin bayramlarini nishonlash uchun Alban tog'i tepaligida to'planar edilar. Barcha latinlar uchun umumiy xudo ma'buda Diana edi. Arxeologik qazilmalarga ko'ra eramizdan avvalgi X asrda latinlarni kichik guruhi Palatin tepaligining g'arbiy tomonida Tibr daryosi bo'yida kelib joylashdilar. Bu yerda mudofaa devori bilan o'ralgan to'rtburchak shakldagi qishloqlar paydo bo'ldi.

Palatinda yashagan odamlar mayitlarni dafn qilmasdan gulxanda yoqar edilar. Bu odat Alba-Longadagi dafn marosimiga o'xshar edi. Bu Rimning ilk aholisini kelib chiqishi Alba shahridan ekanligini tasdiqlaydi. Bir necha o'n yildan so'ng ular qo'shni tepaliklar Seliy va Eskvilinni egalladilar. Er. avv. VII–VI asrlarda 285 gektar yerni egallagan Palatin, Seliy, Eskvilin tepaliklaridan boshqa Kvirinal va Viminal tepaliklarini ham qo'shib olindi. Bu tepaliklar va Palatin o'rtasidagi bo'shliq shahar markaziga aylandi. Shu yerda uzoq yuz yilliklar davomida Rim davlat hayoti to'plangan Forum Romanum paydo bo'ladi.

«To'rt kvartalli» shaharni paydo bo'lishida etrusklarni roli katta edi. Ular shaharga Roma (Rim) nomini bergan bo'lishlari mumkin. So'nggi Rim tarixchilarining aytishicha, Rimning eng birinchi podsholaridan biri Serviy Tulliyning kelib chiqishi etrusklardan bo'lib, Serviy Tulliy davrida shahar yanada kengaydi. Kapitoliy va Aventin tepaliklari qo'shib olinib, mustahkam devorlar bilan o'rab olingan. Endilikda Rim eng qudratli latin shahriga aylandi va tezda Latsiy viloyatida Alba Longadan yetakchilikni tortib oldi.

Ilk Rim jamiyatining asosi bu — urug' edi. Urug' a'zolari umumiy mulkka ega bo'lib, diniy marosimlarni birgalikda bajarar edilar. Bu qadimgi urug' jamoat tuzilmasining izlari Rim ismlarida ko'rinadi. Rim ismlari uch qismdan tuzilgan: shaxsiy ism, urug'ni nomi va laqab, misol uchun Gay Yuliy Sezar. Bu keyinchalik merosiy bo'lib o'tgan. Vaqt o'tishi bilan urug'chilik aloqalari zaiflashdi, oilaviy aloqalar kuchaydi. Bu aloqalar nafaqat oila a'zolarini, balki xonaki qullarni ham qamrab oldi. Podsholik davrida qullar hali ham kam sonli edi. Ana shunday patriarxal oila tepasida barcha oila a'zolarining hayoti va o'limi ustidan cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan «pater familius» (oilasi otasi) turar edi. O'sha vaqtda rimning to'la huquqli fuqarolari «Populyus Romanus» (Rim xalqi) shahardagi uch etnik unsur lotin, sabin va etrusklarni aks ettirgan uch tribga bo'lingan edilar.

3 Tribni har biri o'ziga un kuriyani, kuriya esa o'n urug'ni o'z ichiga olgan edi. Shunday qilib Rim tarixchilarining ma'lumotiga ko'ra, Rimning erkin aholisi dastlab 300 urug'dan iborat bo'lgan. Podshoning chaqirig'iga ko'ra, ular kurial yig'inlari-komissiyalariga to'planar edilar. Saylov Kuriyalar bo'yicha o'tkazilar edi Kuriya yig'inlarida urushlar, tinchlik, diniy e'tiqodga oid qarorlar qabul qilinar edi. Boshqa lotin shaharlari kabi Rimda ham jamoalar tepasida Kuriya komissiyalarida (xalq yig'ini) saylanadigan podsho turar edi. Podsho oldida uning hokimiyati ramzini ko'targan 12 liktorlar borar edi. Davlatni podsho bilan dastlab 100 keyinchalik 300 a'zodan iborat bo'lgan oqsoqollar kengashi-senat boshqargan. Senat komissiyalar qabul qilgan barcha qarorlarni tasdiqlar edi. Podsho vafot etgan taqdirda senat yangi podsho saylaguncha o'z ichidan har besh kunda bir kishini vaqtinchalik podsho («interreks»)ni tayinlar edi. Bu odat keyingi vaqtlarda ham saqlanib qoldi. Rimda oliy mansabdor shaxs konsul vafot etganda ham bu odat qo'llanilar edi.

Podsho oliy harbiy boshliq, kohin va sudya bo'lib, zaruriyat

bo'lganda bir qancha yordamchilar-kvestorlarga tayanar edi. Kvestorlar odam o'ldirish ishlari bo'yicha sudni amalga oshirar edilar. Podsho mutlaq hukmdor bo'lmasa-da, etrusklar davrida uning hokimiyati juda kuchli bo'lib, Rim oilasi «pater families» hokimiyatini eslatar edi.

An'ana bo'yicha Rim tarixchilari shahar tarixida yettita podshoni aytib o'tadilar. Ular: Romul (er. avv. 753–715-yillar), Numa Pompiliy (er. avv. 715–673-yillar), Tull Gostiliy (er. avv. 673–641-yillar), Ank Marsiy (er. avv. 641–616-yillar), Tarkviniy Qadimgi (er. avv. 616–578-yillar), Serviy Tulliy (er. avv. 578–534-yillar) va Tarkviniy Mag'rur (er. avv. 534–509-yillar). Bulardan kelib chiqishi etrusk bo'lgan oxirgi uch podshoni tarixiy deb aytish mumkin.

Urug' tashkilotlari a'zolari rim xalqini (Romanus papulus) tashkil qildi. Boshda ko'chib kelganlar hisobidan to'ldiriladigan Rim fuqarolik jamoasi kuriyalar bo'yicha taqsimlangan edi. Ank Martsiy davrida jamoa yer fondi (ager publus) zaxiralari tugadi. Chetdan ko'chib keladiganlar endilikda qabul qilinmadi va yopiq jamoa hosil bo'ldi. Natijada qadimgi Rimning ikki sinfiy toifalari imtiyozli patritsiylar (patricius—«zodagon otani o'g'li»), patrisiylar jamoa yer fondidan foydalanish, kuriya komissiyalarida ishtirok etish huquqlariga ega edilar. Ko'p sonli plebeylar esa o'z urug'larini saqlab qolib, rim urug'chilik tashkilotidan tashqarida bo'lib hech qanday huquqlarga ega emas edilar.

Shu sababli patritsiy va plebeylar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar yuz yillab davom etdi.

Ijtimoiy tabaqalanish jarayonida bir qism plebs boyib ketdi, kambag'allashib qolgan plebeylar, xonavayron bo'lgan fuqarolar hamda ozod qo'yilgan qullar qudratli patritsiylar homiyligiga o'tib ularga kliyenni (clients—«qaram kishilar») bo'ldilar. Klient o'z patrani urug'ini a'zosi bo'lib unga bo'ysunar edi.

So'nggi rim podsholari o'z shaxsiy hokimiyatini mustahkamlashga qaratilgan siyosat olib bordilar. Ular patritsiylarga qarshi kurashda plebeylardan siyosiy qurol sifatida foydalandilar. Podsho Serviy Tulliyning islohotlari rim jamiyatini urug' jamoasidan davlatga o'tishda muhim o'rin tutadi. U harbiy islohot va unga bog'liq ssenz (mulk) islohotlarini o'tkazdi.

Bu o'zgarishlar natijasida kuriyalar bo'yicha yig'inlarni ikkinchi darajali qilib qo'ygan sentsuriy komissiyalari yetakchi o'ringa chiqib oldi. Podsholik davri so'ngida mulkchilikning artik shakli bilan rim polisi yoki kivitas fuqarolik jamoasini shakllanishi

tugadi. Serviy Tulliy o'tkazgan siyosiy islohotlar bu qarama-qarshiliklarni ma'lum darajada yumshatdi. Serviy Tulliy islohoti urug'chilik tuzumi asoslarini yemirdi.

Serviy Tulliy Rimning barcha erkak aholisini (patritsiy va plebeylarni) olti mulkiy toifaga bo'ldi. Birinchi toifa 100 000 mis assga teng mulkka ega bo'lgan, II—75 000 ass, III—50 000 ass, IV—25 000 assga, V—11 500 ass qiymatli mulkka ega bo'lishi kerak edi. Barcha kambag'allar butun boyligi bolalari bo'lgan VI toifaga proletariy (lotincha proles-«avlod»)larni tashkil etdi. Har bir toifa qo'shinga belgilangan miqdorda senturiy (yuzlik) berishi shart edi: I toifa-og'ir qurollangan piyodalar 80 senturiy, suvoriylar 18 senturiy, jami 98 senturiy; II—22 senturiy, III—20 senturiy, IV—22 senturiy, V—30 senturiy yengil qurollangan piyodalarni, VI toifa—1 senturiy, jami olti toifa 193 senturiy (yuzlik) berishi shart edi.

Serviy Tulliy xalq yig'inini yangi ko'rinishi senturiya komissiyalarni joriy qildi. Ularda patritsiylar bilan plebeylar ham qatnashdilar. Senturiylarda odamlarning soni bir necha o'ndan (1 toifa) bir necha yuzgacha (proletar senturiylari) tebransada, har bir senturiy ovoz berishda faqat bir ovozga ega edi. I mulk senzi toifasi 193 ovozdan 98 ovozga egalik qilar edi. Shundan xulosa qilgan holda senturiy komissiyalarida hal qiluvchi ovozga mulkdor fuqarolar egalik qildilar.

Mulkiy senzdan tashqari yosh senzi ham belgilandi: yoshlarni senturiylari (17 yoshdan 46 yoshgacha) harbiy dala xizmatini o'tadilar; keksalar senturiylari (46 yoshdan katta) garnizonlarda xizmat qilar edilar. Qo'shinlar podsho qo'mondonligi ostidagi 4 legiondan tashkil topgan edi.

Serviy Tulliy yana ma'muriy-hududiy islohot o'tkazdi, Rim davlati hududi 21 okrugga (er. avv. 241-yildan ularni 35 taga yetdi) bo'lindi. Bu okruglar trib deb (ulardan 4 tasi shahar, qolgan 10 tasi qishloq tribi) ataldi.

Patritsiylar va plebeylar o'rtasida boshdanoq kuchli ijtimoiy-siyosiy qarama-qarshiliklar mavjud edi. U Rim erkin aholisini mulkiy belgisiga qarab ajratdi. Rim xalqi «populus romanus» tarkibiga patritsiylardan tashqari plebeylar ham kiritildi. Bu fuqarolarning barchasi siyosiy huquqlarga ega bo'ldi. Aholi ro'yxati asosida u yoki bu kishini mulk, ishlov beriladigan yerni miqdoriga qarab Rim aholisi 6 mulkiy toifaga bo'lindi. Birinchi mulkiy toifa 100 ming ass (pul birligi) mulkka ega bo'lgan fuqorolar kiritildi. Eng avvalo, mulkiy belgisiga qarab harbiy majburiyat taqsimlandi. Birinchi toifa og'ir qurollangan piyodalardan 80 senturiy va 18

senturiy suvoriylar; qolgan toifalar hammasi bo'lib yengil qurolli piyoda yordamchi qismlar 95 senturiy berish kerak edi. Hammasi bo'lib senturiy komissiyalarga to'planadigan 193 senturiy paydo bo'ldi. Senturiy komissiyalariga kuriya komissiyalarining muhim vakolatlari qonunlarni qabul qilish, mansabdor shaxslarni saylash, urush e'lon qilish va tinchlik bitimi tuzish kabi o'tdi.

Amaldagi hokimiyat eski patrisiy urug'lari qo'lida saqlanib qoldi. Chunki ular yerning eng ko'p miqdoriga ega bo'lib, birinchi tabaqani tashkil etib sentual komissiyalarda ko'pchilikni 95 % ni qarshi 98 % ni tashkil qiladi.

Qadimgi Rim jamiyati dehqonlar va cho'ponlar jamiyati edi. Rimliklar etrusklardan yerga ishlov berishning samarali usullari va uzumchilikni o'zlashtirib oldilar. Etrusklarni tajribasidan foydalanib rimliklar forum atrofida eng katta yer osti kanalini qurdilar. Ular yana etrusklardan markaziy zalga ega tomida tuynugi bo'lgan uyning maxsus tipi—atriyni o'zlashtirib oldilar. Etrusklarning Rimda hukmronligi davrida mahalliy hunarmandchilik va savdo aloqalari rivojlandi. Savdoning rivojlanishi uchun shaharning geografik jihatdan qulay joylashganligi, serqatnov suv yo'li—Tibrda joylashganligi muhim ahamiyat kasb etdi. Bir necha asrlar davomida rimliklar savdo aloqalarini pul muomalasisiz pekus (hayvon) ayirboshlash yordamida amalga oshirdilar. Dastlab Rim savdo aloqalarini janubiy Italiyadagi yirik shaharlar bilan olib bordi. Podsholik davrining oxirida esa Attika va Karfagen bilan savdo aloqalarini olib bordilar. Eng birinchi savdo shartnomasi Karfagen bilan tuzildi. Savdo va hunarmandchilik bilan birinchi navbatda plebeylar shug'ullandilar. Bu yerda Rimdagi Kapitoliy va Palatin o'rtasida etrusk kvartali «Vikus tuskuss» muhim rol o'ynadi.

Dastlabki Rim dini animistik ko'rinishda va unda totemizmning bir qancha qoldiqlari saqlanib qolgan edi. Bunga misol qilib Rim shahrini asoschilari Romul va Remni emizgan ona bo'ri to'g'risidagi afsonani aytish mumkin.

Podsholik davrida Rim yovuzlik va ezgulik ruhlari bilan to'la edi. Ularni sehrgarlik, qurbonlik va duolar o'qish bilan yumshatish mumkin edi. Rimliklar asosan qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanganliklari uchun, tabiat hodisalari va dehqon hamda cho'ponni barcha ishlariga homiylik qiladigan ko'pgina xudolarga sig'inar edilar.

Vervaktor, Vedator va Obarator deb atalgan uch xudo quruq yerni haydashda odamlarga yordam ko'rsatgan. Yerlarni o'g'itlashda xudo Saterkuliniyga qurbonlik keltirilgan. Ekishga

Saturin va Semonga, ilk maysalar chiqqanda ma'buda Siga, g'alla unib chiqqanda ma'buda Segitiyaga murojaat qilar edilar. Begona o'tlardan ekinlarni Runsinator, g'allani chirishidan esa Robig himoya qilgan. Boshqni yetilishi xudo Laturaning, gullashi ma'buda Floraning vazifasi, o'rimni xudo Messis boshqargan.

Uy-joyni Lara va Penat, eshiklarni Yanus, uy o'chog'ini ma'buda Vesta himoya qilgan. Har bir oila o'zining homiy xudosiga ega edi.

Rim e'tiqodi, eng avvalo, barcha diniy urf-odatlariga qat'iy rioya qilish edi. Shu sababli ko'p sonli kohinlar mavjud bo'lib, ular barcha xudolarni nomlari va vazifalarini yaxshi bilar edilar. Kohinlar duolarni rasmiy tasdiqlagan to'plamlarini tuzar edilar. Ular kalendarni ham joriy qildilar. Qaysi kunda qaysi diniy marosimlarni bajarish baxtli va baxtsiz kunlarni aniqlaydigan kohinlar avgurlar deb atalgan. Avgurlarning maxsus kollegiyasi mavjud edi. Kohin-folbin paruspiklar qurbonlik hayvonlarni ichki a'zolariga qarab fol ochar edilar. Kohinlar rimda saylab qo'yiladigan mansabdor shaxslar edilar, lekin alohida toifani tashkil qilmas edilar.

Tayanch iboralar

300 urug', 3000 familiya, Forum Romanum, «To'rt kvartalli» shahar, Serviy Tulliy, Kapitoliy, Aventin, «Populyus Romanus», saylov, «pater families», patrisiy, plebey, «Vikus tuskuss», Vervaktor, Vedator, Obarator, Saterkuliniy, Saturin, Semon, Segitiya, Lara, Penat, Yanus, avgurlar, kohin-folbin, Diana.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.

Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.

Ельницкий Л. А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н. э. М.: 1964.

Залесский Н. Н. Этруски в Северной Италии. Л.: 1959.

Ильинская Л. С. Находки в древнем Лации и их место в понимании традиции об Энее на Западе.- Вестник древней истории, 1983, № 3.

Маяк И. Л. Рим первых царей. М.: 1983.

Немировский А. И. История раннего Рима и Италия. Воронеж, 1964.

Немировский А. И. Этруски. От мифа к истории. М.: 1983.

Немировский А. И. Религиозно-мифологическая картина мира этрусков. Новосибирск, 1980.

Asosiy sanalar

Er.avv. X asr	Latinlar Tibr daryosi bo'yiga kelib joylashdilar.
Er.avv.VII–VI asrlar	Latinlar Kivirinal va Viminal tepaliklarni egalladilar.
Er.avv. 753-yil	Rim shahriga asos solinishi.
Er.avv.VI–V asrlar	Yunon-etrusk raqobati.
Er.avv. VIII–VI asrlar	Etrusklarning Italiyada yetakchiligi.
Er.avv.VII asr o'rtalari	Etrusklar Latiy va Kampaniyani o'zlariga bo'ysundirdilar.
Er.avv. VI asr	Rim-Karfagen ilk savdo shartnomasi tuzildi.
Er. avv. VI asr	Serviy Tulliy islohotlari.

Mustaqil ish mavzulari

Serviy Tulliy islohotlari.
Etrusk davlati va jamiyati.
Etrusk madaniyati va diniy e'tiqodi.

RIM ILK RESPUBLIKA DAVRIDA

Ilk respublika davrida davlat qurilishi

Rim tarixchilari respublika boshlanishini er. avv. 509-yilni kelib chiqishi etrusk bo'lgan so'nggi Rim podshosi Tarkviniy Mag'urning Rimdan haydalishi bilan belgilaydilar. Respublika tuzumi o'rnatilishi bilan oliy hokimiyat bir yil muddatga saylanadigan ikki konsul qo'liga o'tdi. Dastlab ular pretor (oldinda yuruvchilar) deb atalar edi. Konsullarni senturiy yig'inlarda patritsiylar ichidan saylar edilar. Konsullar rozilgisiz senat komissiyalari to'plana olmas edi. O'zlari esa o'z majburiyat vazifalarini bajarish davrida har qanday sud javobgarligidan ozod edilar. Konsullar hokimiyati faqat biri ikkinchisini qaroriga veto (taqiq) qo'yishi bilangina cheklangan edi. Amaliy hayotda esa konsullar patritsiylar va ularning oliy organi senatning siyosiy manfaatlari bilan hisoblashishga majbur edilar. Dastlabki kunlardan oq konsullardan tashqari shahar ishlarida kvestorlar muhim o'rin tutdilar. Ular sudda ishtirok etar, xazinani boshqarishda qatnashar edilar. Ilk davrda ular konsullarning yordamchilari edi. Er. avv. V asr o'rtalaridan boshlab kvestorlarni komissiyalarda saylaydigan bo'ldilar. Shu vaqtdan boshlab kvestorlar mustaqil bo'ldilar. Ular davlatning moliyaviy ishlari bilan shug'ullanar edi. Kvestorlar arxivni boshqardilar, harbiy yurishlar davrida konsullarga hamrohlik qilib qo'shin xazinasini boshqarar edilar.

Er. avv. 507-yilda Rim tarixida ilk bor favqulodda vakolatlar berilgan mansabdor shaxs — diktator sayladilar. Diktatorni rimliklar favqulodda xavf tug'ilib qolgan paytda yoki o'ta xavfli vaziyat tug'ilgan paytda yagona boshliqqa ehtiyoj tug'ilgandagina saylar edilar. Diktatorni rasman konsullar amalda esa senat saylar edi. Diktator hokimiyati cheklanmagan edi. Unga konsullar kabi 12 liktor emas, balki 24 liktor hamrohlik qilar edi.

Rim Respublikasi aristokratik xarakterda edi. Qonunchilik tashabbusiga ega bo'lmagan senturiy yig'ilishlarini jamiyatni patritsiy qatlamlarini vakili bo'lgan konsul chaqirishi mumkin edi. Bu komissiyalarni biror bir qarorini «patres» — senat tomonidan tasdiqlanmasa, kuchga kirmas edi. Er. avv. 471-yildan kuriya va senturiya yig'inlari namunasidagi plebey yig'inlari chaqirila boshlandi. Plebey yig'inlarida qabul qilingan qarorlar «plebitsit» faqat plebeylar uchun majburiy edi.

Er. avv. VI asrda etrusk istilolari urug' jamoasini yemirilish jarayonini, sinfiy jamiyat va Rim davlatchiligi shakllanishini tezlashtirdi. Etrusklar Rimda ilk yunon tiraniyasiga o'xshash monarxiya rejimini tashkil etdilar, uning o'rniga er. avv. 509-yilda ilk respublika keldi.

Rim Respublikasida oliy davlat organi xalq yig'ini hisoblangan. Xalq yig'ini qonunlarni qabul qilish va bekor qilish, urush e'lon qilish va sulh tuzish, oliy mansabdor shaxslar magistratlarni saylar edi. Shu bilan birga u oliy sud tashkiloti edi.

Rimda xalq yig'inlarini yoki komissiyalarni uch ko'rinishi mavjud edi. Serviy Tulliy islohotlarigacha kuriya komissiyalari mavjud edi. Serviy Tulliy qurolli xalq yig'ini-senturiy komissiyalarini kiritdi. Tezda ular kuriya komissiyalarini siqib chiqardi. Senturiy komissiyalari konsullar tomonidan Rim shahridan tashqaridagi Mars maydonida chaqirilar edi. Barcha rim fuqarolari 193 senturiy, eng boy birinchi to'fa 98, yarmidan ko'p senturiy qo'yar edi. Ovoz berish senturiylar bo'yicha o'tkazilib, har biri bir ovozga ega edi. Ovoz berish qat'iy qabul qilingan tartibda dastlab birinchi toifa senturiylari, keyin 2-, 3- va h. k. ovoz berilar edi. Agar taklif qilinayotgan masala bo'yicha senturiylar ovozining 50% idan ko'proq ovoz berilsa, ovoz berish to'xtatilib, taklif qonun kuchiga kirar edi. Bunday ovoz berish tartibi bo'yicha barcha masalalarni rim fuqarolarini boy qismi bo'lgan I toifaning 98 senturiyalari hal qilar edi. Bu komissiyalarda pretorlar, konsullar va sensorlar saylanar edi. Ovoz berishning mulk senziga asoslanishi demokratik saylov tizimi tarafdorlarining noroziligiga uchradi. Er. avv. 241-yilda senturiy komissiyalari islohoti o'tkazildi. Endilikda har besh toifadan-70 senturiy qo'yiladigan bo'ldi; ularga suvoriylarning 18 senturiylari, hunarmandlarning-4, va proletarlarning-1 senturiysi qo'shiladigan bo'ldi jami 370 senturiy (avvalgi 193 o'rniga). Patritsiylar va plebeylarning kurashi jarayonida plebeylarning hududiy okrug-triblar bo'yicha tribut komissiyalari muhim ahamiyatga ega bo'ldi (Rim huquqi hududiy okrug-trib 4 shahar va 31 qishloq tribiga bo'lingan edi). Tribut komissiyalarida edillar, kvestorlar va plebey tribunlari saylanar edi.

Rim xalq yig'inlarini demokratik mohiyati va ularning keng vakolatiga qaramay, eng demokratik tribut komissiyalari ham aristokratiya qo'lida qurol bo'ldi. Xalq yig'ini faqat senatda muhokama qilingan magistratlar kiritgan masalalarnigina muhokama qilar edi. Komissiyalar qonunchilik tashabbusi huquqiga ega emas edi.

Rim davlat hayotida 300 aʼzodan tashkil topgan senat muhim oʻrinni egallagan edi. U hukumat vazifasini amalga oshirdi. Er. avv. 287-yilgacha har qanday qonun loyihasi senatda muhokama qilinganidan keyingina xalq yigʻini muhokamasiga olib chiqilar edi. Xalq yigʻinida qabul qilingan qonun faqat senat tasdiqlaganidan keyingina qonun kuchiga kirar edi. Shunday qilib, senat oʻziga kerakli yoʻnalishda xalq yigʻini faoliyatiga rahbarlik va nazorat qilar edi. Senat tashqi siyosatga rahbarlik qilib, davlat moliyasini egasi edi. Mansabga saylangan magistratlar oʻz faoliyati uchun senat oldida hisobot berar edilar, shu bilan senatning irodasiga tobe edilar. Er. avv. IV asrdan vakolatlari muddati tugagan oliy mansabdor magistratlar senat tarkibiga kirar edilar. Senatorlar roʻyxatini senzorlar tuzganlar. Ularni rahbari eng keksa va obroʻli senator-prinseps senatus (U munozara paytida birinchi boʻlib soʻzlar edi) edi. Senat roʻyxatida birinchi boʻlib senzorlar, keyin konsullar, pretorlar turar edi. Senat majlisini chaqirish huquqiga oliy magistratlar: diktator, konsullar, pretorlar haqli edilar. Senatning qarori senatus konsulp (senatus konsultum) yoki dekret (dekretum) deyilar edi. Senat Rim oligarxiyasining tayanchi edi.

Rimda amaldorlar apparati yoʻq edi, barcha ijroiya hokimiyat saylanadigan lavozimli shaxslarga-magistratlarga tegishli edi. Ular oʻz mehnatlari uchun hech qanday ish haqi olmas edilar, lavozimlar «faxriy» (honor) vazifa deb baholanar edi. Barcha magistraturalar kollegial boʻlib odatda bir yil ijro etilgan (faqat senzorlar bir yarim yil, diktatorlar yarim yil). Konsullar, pretorlar, kvestor va edillar lavozimga birinchi marta (er. avv. 153-yilgacha., keyin birinchi yansardan) plebey tribunlari esa 10-dekabrdan lavozimga kirishar edilar.

Rim Respublikasi magistraturasi birdaniga emas, asta-sekin shakllandi. Farazlarga koʻra respublikaning birinchi yillarida ijroiya hokimiyatni boshida bir oliy magistrat-pretor (oldinda yuruvchi) boʻlib, unga oʻrinbosari kvestor yordam bergan. Plebeylarning Muqaddas toqqa birinchi chiqib ketishlaridan keyin xalq tribunlari va plebey edillari, ularning yordamchilari lavozimlari joriy qilindi. Ammo ijroiya hokimiyatni pretorning yagona rahbarligi u tomonidan hokimiyatni bosib olinish imkoniyati mavjudligi xavfi tugʻildi. Shuning uchun er. avv. V asr oʻrtalarida bir oily magistrat oʻrniga ikkitasi saylanadigan boʻldi, ular bir xil hokimiyatdan foydalandilar va birgalikda boshqardilar. Ular bir-birlari bilan maslahatlashishlari lozim edi, shuning uchun konsullar (maslahatlashaman consulo soʻzidan olingan) deb

atadilar. Oliy magistratlar konsullar, senzorlar va pretorlar edi.

Konsullar odatda urush vaqtida qo'shin qo'mondoni, senat va komissiyalarni chaqirar edilar, qonunchilik tashabbusiga ega edilar. Sud hokimiyati ikki pretorga tegishli edi, intendant qismi va harbiy o'ljani to'rt kvestor (er. avv. 267-yildan sakkiz kvestor), shahar obodonchiligi, ta'minoti, tartibni saqlash, jamoat bayramlarini tashkil etish to'rt edilga tegishli edi. Plebeylarning manfaatini 10 plebey tribunlari himoya qilar edi (lekin ularni hokimiyati Rim shahri bilan chegaralangan edi). Keyinchalik yangi senzorlar lavozimi joriy qilinib 5 yilda bir marta 18 oy muddatga saylanar edi. Senzorlar sobiq konsullardan saylangan. Ular rim fuqarolarini mulk toifalariga kiritib, senatorlar tarkibini tekshirib, uni yangi ro'yxatini tuzishlari lozim edi. Rim magistratura tizimining tugallangan shakli er. avv. IV asr II yarmida yuzaga keldi.

Rim konstitutsiyasi bo'yicha magistraturalar kollegial bo'lib (2 konsul, 2 ta pretor, 4 edil, 10 xalq tribuni, 2 senzor, 4 kvestor) har yili qayta saylanar va haq to'lanmas edi. Magistrat lavozimlarini bajarish ish emas, faxriy (honor) bo'lib shu sababli beg'araz edi. Mansablarga haq to'lanmasligi oddiy rim fuqarolarini magistratura lavozimlarini egallashga imkoniyat bermadi. Aksincha, davlat vazifalariga saylanish va uni bajarish uchun fuqaroning o'zini katta miqdorda mablag'iga ega bo'lishi shart edi. Chunki lavozimni bajarish uchun kotiblar, choparlar, qo'riqchilar, quyi tabaqa xizmatchilarni yollab, ularga ish haqi berishi kerak edi. Shu sababli boy kishigina magistrant bo'lishi mumkin edi. Vakolatlarini topshirgandan keyingina sobiq magistratni sudga tortish mumkin edi.

Ilk respublika davrida favqulodda hokimiyat tuzilmasi mavjud edi: oraliqdagi podsho, diktator o'z o'rinbosari, otliqlar qism boshlig'i bilan birgalikda senatda favqulodda vaziyatlarda yarim yil muddatga senatda saylanar edi; diktator hokimiyati podsho hokimiyatiga o'xshash edi, uning hokimiyatini belgisi 24 liktordan tuzilgan faxriy qo'riqchi bo'lgan.

Rim Respublikasi komissiyalari tuzilmasida demokratik an'analar kuchaygan bo'lishiga qaramasdan boshqaruvdagi hal qiluvchi rolni senat va magistratlar o'ynadilar. Bu Rim Respublikasini aristokratik mazmunining ifodasi edi.

Er. avv. VI—III asrlarda Italiyaning iqtisodiyoti

Er. avv. VI—III asrlarda Italiya hududlarini iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyoti notekis bordi. Etruriya va Kampaniya

viloyatlari, janubiy Italiyadagi yunon koloniyalarini iqtisodiyoti yaxshi rivojlandi. Latsiya viloyati qo'shni etrusk shaharlari va yunon koloniyalaridan qoloq edi. Italiyaning tog'li hududlaridagi qabilalar ibtidoiy-urug' jamoa sharoitida yashar edilar. To'qimachilik zaif rivojlangan edi. Qul mehnatidan faqat konchilikda, tosh qazib chiqarishda keng foydalanilar edi.

Italiyada eng ommaviy hunarmandchilik sohalaridan biri kulolchilik edi: turli xil idish-tovoqlar, suv quvurlari, cherepitsa, xom g'isht, chiroqlar etrusk qora rangli «bukker» bo'rtma bezakli idishlari mashhur edi. Kulolchilikning eng katta markazlari Kluziya, Arretsiya va Kalax edi. Er. avv VI—V asrlarda etrusk shaharlarida savdo-hunarmandchilik gullab-yashnadi. Ayniqsa, metallurgiya va metallga ishlov berishda, kulolchilikda etrusklar katta yutuqlarga erishdilar. Etrusk va kampan jez idishlariga Bolqon Yunonistonida ehtiyoj katta edi. Er. avv. VI—III asrlarda asosiy savdo-hunarmandchilik markazlari Sirakuza, Tarent, Dikearxiya (Puteola), Populoniya, Adriya va Spina edi. Rimni savdo ahamiyati o'sdi. Har yili katta diniy bayramlar vaqtida Etruriyaning markazi Vol'siniyada va Latsiyaning 4 viloyat bilan tutashgan chegarasida savdo yarmarkalari uyushtirilar edi.

Er. avv. VI—III asrlarda tashqi savdo yuksaldi. Savdo asosan suv yo'li bilan amalga oshirildi. Er. avv. VI asrda dengiz savdosiga Rim ham tortildi. Tibr daryosi boshlanishida Rimning Ostiya portiga asos solindi. O'sha vaqtning eng katta dengiz davlati Karfagen bilan Rim er. avv. 509, 348 va 280-yillarda uch marta savdo shartnomalarini tuzdi.

Etrusklar va janubiy Italiya yunonlari gallar, Bolqon Yunonistoni, Kichik Osiyo bilan savdo aloqalarini o'rnatdilar. II'va va Populoniya qazib olingan temir Kampaniya va Etrusk shaharlariga yetkazib berilar edi.

Italiyaning ko'pgina hududlari xo'jaligini yetakchi sohasi dehqonchilik edi. Etruriyada unumdor tuproq, yumshoq iqlim, yuqori agronomiya madaniyati va agrotexnika taraqqiyoti yuqori hosil olishni ta'minlar edi. Bu yerda bug'doy, arpa, tariq, polba Kampaniya va janubiy Italiyada uzumchilik, zaytun keng tarqalgan edi. Etruriya g'allasi Rim va Latin shaharlarini, buyuk Yunonistondan zaytun yog'i, Latsiya va Etruriyani ta'minlar edi.

Er. avv. VI—III asrlarda jamoa yer egaligini yemirilishi bilan birga yerga xususiy mulkchilik rivojlanib bordi. Urug'ning yerlari kichik bo'laklarga bo'linib yerga ishlov berish uchun qarindoshlar, kliyent va qullarga berilgan. Plebeylar xususiy mulk

sifatida o'zlariga tegishli yer maydonida ishlov berar edilar (ular davlatdan 2 dan yuger-0,5 gektargacha yer olganlar). Xususiy va jamoa yerlaridan tashqari davlat yer fondi (ager publikis) mavjud edi. Rim fuqarosi davlat yerini katta bo'lmagan ijara to'lovi bilan okkupatsiya (lotincha egallash) qilish huquqiga ega edilar. Patriitsiyalar bu huquqdan unumli foydalandilar. Plebeylar ham yuz yillik kurashlar natijasida «ager publikis»dan foydalanish huquqiga ega bo'ldilar. Ilk respublika davrida Rim iqtisodiyotining asosi qishloq xo'jaligi edi. Mayda va o'rta yer egaligi yetakchi rol o'ynar edi. Er. avv. IV asrdan boshlab patriitsiyalar jamoa yerlarini («ager publikus») bosib ola boshladilar. Natijada yirik xo'jalik (imeniye)lar paydo bo'lib, qullar mehnatidan ko'proq foydalanila boshlandi.

Boshda qadimgi Italiyaga ayirboshlashning keng tarqalgan vositasi bo'lib, chorva hayvoni (pesus, shundan pulni lotincha nomi-pesunta) xizmat qildi. Eng qadimgi davrdan boshlab rimda er. avv. III asrgacha pul sifatida og'irligi 2-2,5 kg.gacha bo'lgan ishlov berilmagan mis parchasi (aez rude) yurar edi. Ularni er. avv. V asrdan og'irligi 1000-1830 gramm xudo va hayvonlar tasviri bo'lgan quyma jez parchalari siqib chiqara boshladi. Er. avv. IV-III asrlarning II yarmidan 327,45 gramm og'irlikdagi jezdan quyilgan (aes grave) tangalar keng tarqaldi. Er. avv. IV asrning II yarmidan boshlab natural xo'jalik o'rniga pul tovar xo'jaligi keldi. Rim pul birligi mis ass paydo bo'ldi. Dastlab bu tangalar Yunon Moneta ibodatxonasida zarb qilina boshlandi. Shundan «moneta» so'zi kelib chiqdi.

Er. avv. III asr oxiridan ass 10 marta yengillashib 173 grammga keldi. Jez tanganing tressis, dupondiy, semis kabi turlari mavjud edi. Er. avv. III asrdan Rimda kumush tangalar, jumladan, denariy (4,55 gramm) va sestersiy (1,13 gramm) zarb qilina boshlandi.

Er. avv. VI-III asrlarda Rim jamiyatining toifaviy-sinfiy tuzilishi

Er. avv. VI-IV asrlarda Rimning ijtimoiy tuzilmasi murakkab va olaquroq edi. Rim jamiyatida patriitsiy, klientlar, plebeylar va qullar sinfiy-toifaviy guruh sifatida chiqdilar. Bu guruhlarning har biri jamiyat va ishlab chiqarishda o'z huquq-majburiyatlari bilan alohida o'rinni egalladilar. Patriitsiyalar o'z nomlarini pater (ota) so'zidan oldilar. Pater-ota, ko'p sonli oilani unga kiradigan boshqa

qaram kishilar va qullarni xo'jayini edi. Qadimgi Rimda otalar deb yana oliy boshqaruv organi senat a'zolarini ham aytar edilar. Patritsiylar ilk Rimni imtiyozli hukmron sinf-toifasi edilar. Ular barcha fuqarolik huquqlaridan foydalanar edilar. Kuriya komissiyalarida ovoz berib, senatga saylandilar, og'ir qurollangan piyoda qo'shinda, imtiyozli otliq qo'shinlarda xizmat qilar edilar. Har bir patritsiy katta oila jamoasi ko'p sonli familiya (familias)ning boshlig'i bo'lib, bu jamoani ta'minlash uchun jamoa yer jamg'armasidan katta ulushlarni olish va foydalanish huquqiga ega edilar. Er. avv. IV asr o'rtalarigacha asosiy magistrate lavozimlari patritsiylar bilan to'ldirilardi. Patritsiylar uzoq ibtidoiy jamoa davri, urug'chilik jamoalariga borib taqaladigan urug'guruhlar (gentes)ga bo'lingan edilar. Yer egalarining imtiyozli hukmron sinf qatlami bo'lgan holda urug'chilik aloqalari muhim o'rin egallagan bu tuzilmada Rim patritsiylari jamiyatning konservativ unsurlari edilar. Ular yangi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, xususiy mulkchilik, qulchilik taraqqiyotiga to'siq edilar.

Ilk Rimning asosiy sinf-toifalardan biri plebeylar edi. Plebeylarni bir qismi qaram klientlar sifatida patritsiy urug'lariga qabul qilingan edi. Lekin plepsning ko'pchiligi tub joy fuqaro patritsiylar ijtimoiy tashkilotidan tashqarida bo'lib, huquqiy jihatdan erkin bo'lsalarda, fuqarolik huquqlaridan mahrum edilar. Plebeylarning asosiy qismi o'zining avvalgi vatani bilan va Rimdan tashqarida bo'lgan urug' tashkiloti bilan aloqasini uzgan kelgindi kishilar edi.

Plebeylar kichik yer maydonlarida dehqonchilik qilib savdo-hunarmandchilik bilan shug'ullanar edilar. Ularning ko'pchiligi asosan Rim atrofidagi qishloqlarda yashab, o'z jamoa tashkilotlari, o'zaro yordam tizimiga ega edilar. Plebeylar Rim jamiyatini shakllanayotgan jamoa-dehqon tarkibini asosiy qismini tashkil qilar edilar. Plebeylar orasida tez orada ijtimoiy tabaqalanish yuz berib, boy qatlam ajralib chiqdi. Plebeylarning asosiy ommasi yer olish va qarzi uchun qullikni bekor qilinishini talab qilgan bo'lsalar, o'ziga to'q va boy plebeylar birinchi navbatda patritsiylar bilan siyosiy teng huquqlik uchun kurashdilar.

Serviy Tulliy islohotlari natijasida plebeylar Rim ko'ngillilari tarkibiga kiritildi, lekin qo'shindagi barcha boshliq lavozimlari patritsiylar qo'lida edi. Bundan tashqari, plebeylar patritsiylar ozod etilgan harbiy soliq (tribut) to'lar edilar. Shu davrda Rim shahrini o'zida plebeylar va patritsiylar o'rtasida yer uchun keskin kurash

boshlandi. To'xtovsiz urushlar natijasida xonavayron bo'lgan, qarzlariga botib qolgan Rim plebsi bosib olingan yerlarni taqsimlashda o'z hissasini talab qildi. Shuningdek, patritsiylarning zo'ravonligidan qonuniy himoya va o'z siyosiy huquqlarini kengaytirishni talab qilib chiqdilar. Bu kurash er. avv. 494-yilda o'ta keskinlashdi. Og'ir qarz majburiyatlari qarz beruvchining zulmi plebeylarni ekvlar bilan urushga ishtirok etishdan bosh tortdilar. Ijtimoiy adolatsizlikka qarshi norozilik belgisi sifatida, 494-yilda Rimdan 4,5 km. shimoldagi «muqaddas toqqa» chiqib ketishga (setsessiya) majbur bo'ldilar.

Setsessiya va harbiy xavf patritsiylarni yon berishga majbur qildi. Natijada plebey yig'inlarida har yili ikki yoki to'rt xalq tribuni saylash huquqi olindi. Keyinchalik xalq tribunlari soni o'ntaga yetdi. Tribunlar mansabdor shaxslar bo'lmay plebs vakillari sifatida chiqib, uning manfaatlari himoyachisi bo'ldilar. Xalq tribunlari shahar hokimiyatining faoliyatiga aralashishlari, mansabdor shaxslar va senatning qarorlarini bajarilishini to'xtatishlari mumkin edi, Komissiyalarda qabul qilingan qarorlarga plebeylar veto (taqiq) qo'ysa, bu qaror yana ovozga qo'yilishi mumkin emas edi. Tribunlarning o'zlari hali faqat plebeylar uchun majburiy bo'lgan qarorlar qabul qilishlari mumkin edi. Tribunlar faqat plebeylar orasidan saylanib daxlsizlik huquqidan foydalanar edilar. Xalq tribuniga qo'l ko'targan kishi qonundan tashqari deb e'lon qilinar edi. Bunday jinoyat qilgan kishini har kim jazosiz o'ldirishi mumkin edi.

Yarim asr o'tgach er. avv. V asr o'rtalarida plebeylar tazyiqi ostida patritsiylardan tuzilgan detsemverlar («o'n erkak») komissiyasi mavjud qonunlarni kodifikatsiya qildilar. Komissiya mis taxtachalarga yozilgan XII jadval qonunlarini Rim forumiga, bozor va Rim koloniyalariga osib qo'ydilar. XII jadval qonunlari birinchi va yagona Rim huquqi kodeksi edi. XII jadval qonunlari Rimda ijtimoiy munosabatlarni klassik quldorlik jamiyatiga o'tish davrini aks ettirdi.

Ilk rim jamiyatida kambag'al va siyosiy huquqsiz kishilarning ko'p sonli qatlami—klientlarni tashkil qildi. Ozod qo'yilgan qullar yoki Rimga ko'chib kelgan boshqa urug' vakillari patritsiylarda himoya va homiylik qidirishga majbur bo'lib, ularga klient bo'lishlari mumkin edi. Klientlar patritsiylarning urug'iga qaram a'zo sifatida kirib, o'z homiylari urug'i nomini oldilar. Ularga patron yerlarida ishlash vazifasi, patronni yurishda, shaharga chiqishida hamrohlik qilish majburiyatlari yuklandi. Klient vasiyat

qoldirmagan bo'lsa, o'limidan keyin uni mulki patronga meros qolar edi. Agarda klient patronga bo'ysunmasa, sud orqali u qulga aylantirilishi mumkin edi. O'z navbatida patron klientni boshqalarni tazyiqidan himoya qilishga majbur bo'lib, sudda uning manfaatlarini himoya qilar edi. Er. avv. III asrga borib yangi ijtimoiy munosabatlar rivojlanishi bilan klientlarning katta qismi o'z patronlaridan ozod bo'lib, davlatdan yer oldilar va erkin dehqonlarga aylandilar.

Er. avv. V asrgacha qulchilik xonaki (patriarxal) edi. Er. avv. V asrdan boshlab qul mehnati xo'jalikning turli sohalariga kirib bordi. Rimda qarzi uchun qul qilish er. avv. 326-yildagi qonun bilan bekor qilindi. Natijada, qullar qatlami asosan urushlarda olingan asirlar hisobidan to'ldirila boshlandi. Qulga buyum sifatida qaralmadi, inson shaxsi huquqlari kam darajada bo'lsada, saqlanib qoldi. Bu davrda erkin kishi va qullar o'rtasidagi farq unchalik keskin emas edi.

Qonunlarda mulk huquqi kuchli himoya qilingan edi. Mulkka daxl qilish og'ir jinoyat hisoblanib, qiynoq bilan o'lim jazosi berilar edi. Qullar uchun jazo erkin tug'ilganlarga nisbatan og'ir edi. O'g'rilik qilgan erkin fuqaro kaltaklanar edi, qullar esa savalanganidan so'ng qoyadan tashlanar edi. Sudxo'r qarzdorni qul qilish bilan cheklanmay, balki uning hayotiga egalik qilishi ham mumkin edi.

Plebeylarning siyosiy tenglik uchun kurashi davom etdi. Er. avv. 447-yildan 2 konsul bilan birgalikda senat qarori bilan 3 tadan 8 tagacha konsul hokimiyati vakolati bilan tribunlar saylana boshlandi. Plebeylarga er. avv. 445-yildagina tribun Kanuley qonuni asosida patritsiylar bilan nikohdan o'tishga ruxsat berildi. Yangi sensor mansabi joriy qilinib, ularning vazifasi fuqarolarning mulk senzi majburiyatini bajarishini nazorat qilish, keyinchalik senarorlar ro'yxatini tuzish edi. Sensor hukmi bekor qilinmas edi. U qat'iy edi. Bundan tashqari, ular daromad-xarajatlar to'lovini nazorat qilar, katta jamoa ishlarini tashkil qilar edilar.

Er. avv. 367-yilda konsul Sekst Lateran 3 ta muhim qonunni qabul qilinishiga erishdi. Birinchi qonun; qarz foizlarini tartibga soldi, ikkinchi qonun; barcha rim fuqarolari patritsiylar va plebeylarining jamoa yerlaridan foydalanishni teng huquqini berdi; uchinchi qonun bo'yicha konsullik lavozimini plebeylar ham egallashi mumkin edi. Keyinchalik ikki konsuldan biri plebeylardan saylanishi odat tusiga kirdi. Bir vaqtning o'zida konsullardan sud ishlari yangi mansabdor shaxs pretorlarga olib borildi. Pretorlar

konsullar kabi senturiat komissiyalarida saylanar edi. Er. avv. 356-yil ilk bor plebeylardan diktator saylandi. Besh yildan so'ng birinchi plebey sensor, er.avv. 332-yildan sensorlardan biri muntazam plebey vakillaridan saylanadigan bo'ldi. Shundan yana o'ttiz yil o'tgach plebeylardan Rimning oliy kohini pontifik saylanadigan bo'ladi. Plebeylarni patritsiylarga qarshi to'la qonli teng huquq uchun so'nggi kurashi er. avv. 287-yilgi Gortenziy qonunini qabul qilish bilan yakunlandi. Shu davrdan plebey yig'inlarining qarorlari Rimning barcha fuqarolari uchun plebey senatning tasdig'isiz majburiy qonun bo'ladi.

Rimda patritsiy va plebeylarning ikki yuz yillik ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlari er. avv. III asr so'ngida nihoyasiga yetdi. Er. avv. IV asr oxirida eng boy yangi patritsiy va plebey zodagonlaridan iborat yangi nobillar qatlami vujudga keldi. Nobillar yirik yer-mulkka egalik qiladigan va davlatni boshqaruvchi oliy toifaga aylandi. Nobillar hokimiyatining amaldagi tayanchi senat bo'lib, u yerda patritsiy urug'lari bilan bir qatorda Litsiniy va Liviy kabi boy plebey urug'i muhim rol o'ynadilar.

Nobillar senatorlar toifasining oliy guruhi bo'lib, yirik va o'rta quldor yer egalari, savdogar va moliyachilardan tashkil topgan suvoriylar toifasi bilan birga hukmron qatlam tarkibiga kirdi. Qolgan fuqarolar kichik mulkdorlar, erkin dehqonlar, hunarmandlar va savdogarlardan tashkil topgan plepbsni tashkil etdi. Imtiyozli toifalar va plepisga qarama-qarshi hech qanday huquqqa ega bo'lmagan ko'p sonli qullar qatlami turar edi.

Rimni Italiyani bosib olishi

Rimdan etrusk podsholari haydalgandan keyin qisqa bir davrda Rimning Latsiy viloyatidagi yetakchilik roli pasaydi. O'sha vaqtda rimliklar qo'shinlari Sabin, Ekv, Vol'sk, Tuskul boshchiligidagi Latin shaharlari ittifoqi bilan uzoq urushlar olib borishlariga to'g'ri keldi. Faqatgina er. avv. 493-yildagina Rim va boshqa Latin shaharlari bilan mudofaa ittifoqi tuzishga erilishdi. Bu ittifoq er. avv. V asr davomida saqlanib qoldi va rimliklarni bir qancha qo'shni viloyatlarni bosib olishiga qulay shart-sharoit yaratdi.

Qo'shni hududlarni bosib olishi natijasida Rimning hududi ancha kengaydi. Urushlar natijasida qo'shnilar hisobidan Rim shahri tribiga 17 qishloq tribi qo'shib olindi. Er. avv. 396-yilda etrusk shahri Veyini bosib olinishi bilan ularning soni 25 taga yetdi.

Er. avv. 390-yil Alp tog'lari orqali Po vodiysini egalagan gall

qabilalaridan biri senonlar yo'lboshchi Brenn boshchiligida Etruriyaga bostirib kirdilar. Rim etrusklarga harbiy yordam bermadi, lekin rimliklar gallarga elchilarini yubordilar. Elchilar gallar bilan dumoqdorlik bilan gaplashib ziddiyat keltirib chiqardilar. Gallar etrusk shahri Kluziy qamalini tashlab Rimga yurish qildilar. Ular Rimni urushsiz egalladilar, uni talab yondirib yubordilar. Rimliklar yana 7 oy Kapitoliyni himoya qildilar, lekin oxir-oqibatda gallarga oltin bilan katta miqdorda tovon to'lashga majbur bo'ldilar (rivoyatlarga ko'ra aynan shu vaqtda Brenn «yengilganlarni holiga voy!» mashhur so'zini aytgan).

Rimni zaiflashganidan qo'shni latin, vol'sk, ekiv va etrusklar foydalandilar. Rim lotin ittifoqi (er. avv. 384-yilda uning a'zolari 47 latin jamoasi bo'lgan edi) yana tarqalib ketdi. Rim Latin shaharlarini yana qayta kuch bilan bo'ysundirishga majbur bo'ldi. Latin ittifoqi faqat 32 yildan keyingina rimliklar tomonidan qayta tiklandi. Er. avv. IV asr o'rtalarida Rim kuchli qo'shin bilan Italiyani bir qancha hududlarini egallab oldi.

Er. avv. IV asr o'rtalarida Rim Respublikasi faqat Latsiya viloyatida emas, balki butun markaziy Italiyada kuchli davlatga aylandi. Er. avv. IV asr boshlarida Rim boshchiligidagi latin ittifoqi bilan janubiy Apenninda samnit qabilalari tuzgan samnit ittifoqi bilan kuchli qarama-qarshiliklar boshlandi.

Rim uzun nayza va to'g'ri to'rt burchakli qalqonlar bilan qurollangan dovyurak tog'li qabilalar samnitlar bilan urush boshladi. Rimning samnit urushlari latin ittifoqining barcha qatnashchilari uchun og'ir majburiyat bo'ldi. Samnit urushidan faqat Rim foyda ko'rdi, rimliklar samnitlardan bir qism yerlarni tortib oldilar. Latin shaharlari bunday adolatsizlikka chiday olmay, Rim bilan urush boshladilar, lekin ular yengildilar. Natijada Latin ittifoqi tugatildi. Shundan so'ng rimning samnitlar bilan kurashi qayta boshlanib bir necha o'n yillarga cho'zilib ketdi. Urush faqatgina er. avv. III asr boshlarida tinchlik shartnomasi bilan tugallandi. Samnit qabilalari o'z mustaqilliklarini saqlab qoldilar, ammo Rim hududi Kampaniya, Lukaniya va Apulyagacha kengaydi. Bu yerlarda Rim koloniyalari barpo etildi.

Oradan o'n yil o'tgach, Janubiy Italiyadagi yunon shahri Tarent Rim elchilarini haqoratlashda ayblanib, Rim Tarentga qarshi urush e'lon qildi. Tarent Epir podshosi Pirrni yordamga chaqirdi. Pirr jangovar fillar bilan Janubiy Italiyaga bostirib kirib Gerakleya va Auskul yonidagi ikki jangda rimliklarni tor-mor qildi.

Er. avv. 275-yilda esa Benevent yonida rimliklar Pirr

qo'shinlarini yanchib tashladilar. Bir necha yildan so'ng Tarent shahri va u bilan ittifoqchi bo'lgan samnitlar, lukanlar va Bruttia shahri aholisi Rim hokimiyatini tan olishga majbur bo'ldilar. Er. avv. 265-yilda rimliklar etrusklarni markazi bo'lgan Volsiniya shahrini bosib oldilar. Natijada butun Apennin yarimoroli Po vodiysigacha Rim Respublikasi tarkibiga kirdi.

Bosib olingan joylarni aholisi cheklangan Rim fuqaroligi sine suffragio (xalq yig'inida ovoz berish huquqidan mahrum) huquqini oldi. Bu o'z-o'zini boshqarish huquqidan va jamoa yig'inlarida ovoz berish huquqidan mahrum bo'lish edi. Shahar ishlarini Rimdan yuborilgan prefekt boshqarar edi.

Rimliklar Italiyadagi bosib olingan yerlar aholisini turli huquqlarga ega bo'lgan toifalarga bo'ldilar. Faqat Rim fuqarolari patritsiylar va plebeylar hamda Rimga qo'shib olingan latin shaharlari, Rim shahriga doimiy ko'chib o'tgan barcha latinlar huquqlardan foydalanishlari mumkin edi. Rim qonunlari bo'yicha nikoh o'qitish, mulkini erkin tasarruf qilish, o'z moddiy manfaatlarini himoyasi uchun sudga murojaat qilish, yig'inlarda ovoz berish va mansablarni egallashi mumkin edi. Bu to'la huquqli fuqarolar Rim triblariga doimiy birkutilgan edi. Bundan tashqari, Italiyaning turli muhim strategik markazlaridagi Rim koloniyalarining aholisi ham to'la huquqli fuqarolar hisoblandi. Koloniyalar o'z-o'zini boshqaruvga ega edi.

Cheklangan huquqlarga ega fuqarolar toifasi («sives sine suffragio») ham mavjud edi. Ular Rim odati bo'yicha nikoh bitimi tuzishlari, o'z mulklarini tasarruf qilish huquqiga ega edilar, lekin Rimda mansablarni egallash va ovoz berish huquqidan mahrum edilar. Bunday cheklangan huquqlarga ega shaharlar munitsipiylar deb atalar edi. Ularning ba'zilari Rimdan yuborilgan prefekt tomonidan boshqarilar edi.

Ozod qo'yilgan qullar Rim qonuni bo'yicha ochiq nikoh o'qitishlari mumkin emas edi. Ular faqat tribat komissiyalarida ovoz berish huquqiga ega edilar. Munitsipiylar aholisi huquqiy mavqeilariga ko'ra latin koloniyalari aholisiga yaqin turar va latin huquqiga ega edilar. Munitsipiylar boshqaruvda avtonom bo'lib, o'z tangalarini zarb qilish huquqiga ega edilar. Rimliklar bunday munitsipiylardan yordamchi harbiy qism—kogortalar olish majburiyatini o'tashni talab qilar edilar.

Italiya aholisining «sotsii» (ittifoqchilar) deb atalgan yana bir toifasi Rim bilan yanada zaifroq bog'langan edi. «Tsvitates federat» huquqidagi ittifoqchi shaharlar ham Rimga qo'shinlar

bilan yordam berishlari shart edi. Lekin ular o'zlarining cheklangan davlat suverenitetini saqlab qoldilar, ularga Rimni ruxsatisiz shartnomalar tuzish, mustaqil tashqi siyosat yuritish, o'z tashabbusi bilan urush olib borish taqiqlangan edi. Janubiy Italiyadagi yunon shaharlari Rim ittifoqchilarini alohida toifasini tashkil etar edi. Ular Rimga faqat harbiy flot bilan yordam berish majburiyatini olgan edilar.

Tayanch iboralar

«patres» — senat, 2 yuger-0,5 gektargacha yer, okkupatsiya (lotincha egallash), (setsessiya), ekvlar, xalq tribunlari, XII jadval qonunlari, patriarxal, sensor, Sekst Lateran, nobil, pretor, poletar, senonlar yo'lboshchi Brenn, «yengilganlarni holiga voy!», samnit urushlari, Tarent, Pirr qo'shinlari, sine suffragio, («tsives sine suffragio»), ozod qo'yilgan qullar, «sotsii», «Tsvitates federat».

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.
Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.
Немировский А. И. История раннего Рима и Италия. Воронеж, 1962, гл. VI, с. 232-268.
Нечай Ф. М. Образование Римского государства. Минск, 1972, гл. II-IV, с. 51-202.
Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима. М.: 1977, гл. I, с. 18-41.
Штаерман Е. М. Римская собственность на землю.- Вестник древней истории, 1974, № 3.
Штаерман Е.М., Трофимова М.К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия) .М.: 1971.
Штаерман Е.М. Древний Рим: проблемы экономического развития.М.: 1978.
Ковалев С.И., Штаерман Е. М.Очерки по истории древнего Рима.М.: 1959.

Asosiy sanalar

Er.avv. 509-yil	So'nggi Rim podshosi Tarkviniy Magurning Rimdan haydalishi.
Er.avv. 507-yil	Rim tarixida birinchi marta diktator saylandi.

Er.avv. IV asr	«Samnit» ittifoqi tuzildi.
Er.avv. 390-yil	Rimga Gall qabilalari bostirib kirdi.
Er.avv. 356-yil	Rim tarixida plebeylardan ilk bor diktator saylandi.
Er.avv. 287-yil	Gortenziy qonuni qabul qilinishi bilan plebey va patritsiylar o'rtasida ziddiyatlar yakunlandi.

Mustaqil ish mavzulari

Rim-samnit urushlari.

Er. avv. VI–III asrlarda yer egaligi munosabatlari.

Er. avv. VI–III asrlar Rim magistraturasi.

Er. avv. VI–III asrlarda sinfiy-toifaviy kurash.

RIM O'RTAYER DENGIZI DAVLATI

(er. avv. III—I asrlar)

Rim-karfagen urushlari

Rimliklar Italiyani bosib olishni tugallash davrida Karfagen manfaatlari bilan to'qnashdi. Ikki davlatning raqobati uchun asosiy sabab boy Sitsiliya edi. Karfagenliklar orolning g'arbiy qismida qadimdan o'rnashib, bu yerda Lilibey, Drepana va Panorm bazalarini qurdilar. Uzoq vaqt Rim va Karfagen er. avv, 348, 306 va 279-yillarda tuzilgan savdo shartnomalari bilan tinchlik munosabatlarini saqlab turdilar. Rim apinnen yarim orolini bo'ysundirish bilan band bo'lgan paytda Karfagen esa Shimoliy Afrikani bosib olish vaqtida ularning manfaatlari to'qnashmadi, ammo rimliklar janubiy Italiyaga suqilib kirishi bilan vaziyat o'zgardi. Rim Respublikasi qudratli davlatga aylanib, O'rtayer dengizi orollari, jumladan, boy Sitsiliyaga hukmronlik qilishga da'vo qila boshladi. Karfagen Rimni kuchayishi va ekspansiyasidan bezovta bo'ldi, har ikki tomon urushga tayyorlana boshladi.

Rimliklar karfagenliklarni punilar deb atar edilar. Rim va Karfagen o'rtasida uch marta urush bo'ldi. I urush er. avv. 264—241-yillar, II urush er. avv. 218—201-yillar, III urush er. avv. 149—146-yillar. Har uchala urushda ham rimliklar g'olib chiqdilar. Karfagenliklar Rim bilan to'qnashuv arafasida Sardiniya va Korsika orollariga o'rnashib olib, butun Sitsiliya ustidan hukmronlik qilar edilar. Sirakuza va Messana shaharlari bundan mustasno edi. Karfageni Messanani egallashga urinishi Rim bilan urushni keltirib chiqardi. Rimliklar karfagenliklarni puni deb atar edilar. Birinchi puni urushi 23 yil davom etdi. Dastlab harbiy harakatlar Sitsiliyaga boshlanib, rimliklar bu yerda bir necha yutuqlarga erishdilar. Lekin bu yutuqlar rimliklar uchun hech qanday ahamiyatga ega bo'linmadi, chunki rimliklar dengiz flotiga ega emas edi va bu sohada Karfagen bilan raqobatlasha olmas edilar. Rim qisqa vaqt ichida barcha vositalarni ishga solib, er. avv. 260-yilda 120 jangovar kemadan iborat harbiy flotga ega bo'ldi. Shu yilda Lipar orollari yaqinida karfagenliklar Rim floti ustidan yengil g'alaba qozondilar. Dong'i ketgan dengizchi karfagenliklar tez yuradigan kemalarga ega bo'lib Rim flotiga mensimay qaradilar. Tez orada rimliklar dengizda birinchi g'alabani qo'lga kiritdilar, ular harbiy harakatlarni Afrika hududiga ko'chirishga erishdilar.

Ammo Afrikaga birinchi yurish yaxshi tayyorlanmagani uchun rimliklar muvaffaqiyatsiz tugadi.

Urush cho'zilib ketdi va urush harakatlari yana Sitsiliyaga ko'chdi. Har ikki urushayotgan tomonlarni kuchlari zaiflashdi. Hal qiluvchi jang er. avv. 241-yilda Sitsiliyani g'arbidagi Egat orollari yonida bo'lib o'tdi. Karfagen floti batamom tor-mor qilindi. Karfagen tinchlik shartnomasini tuzishga majbur bo'ldi va Sitsiliyani qo'ldan boy berdi hamda katta miqdorda tovon to'ladilar. Bir qancha vaqt o'tgach, rimliklar Korsika va Sardiniya orollarini bosib oldilar. Karfagen rimliklarni bu istilosiga chidashga majbur bo'ldi. Bu vaqtda Karfagenning o'zida yollanma askarlar qo'zg'oloni boshlanib, unga Liviya aholisi ham qo'shildi. Qo'zg'olonning birinchi kuni o'zini ko'rsatgan lashkarboshi Gamilkar Barka tomonidan bostirildi.

Qo'zg'olon bostirilgach uning Karfagenda obro'si oshib ketdi. Gamilkar Barka Rimdan o'ch olishni orzu qilgan va rimliklar bilan yangi urush tarafdorlariga boshchilik qildi. Gamilkar urushga yaxshi tayyorgarlik ko'rish uchun Karfagen qo'shini bilan Ispaniyaga jo'nadi. Rimliklar bilan bo'lg'usi urushda platsdarm tayyorlash uchun bu mamlakatni bosib olmoqchi bo'ldi.

Ispaniya istilosi vaqtida gamilkar halok bo'ldi, Karfagen qo'shinlariga qo'mondonlik qilish uchun uning kuyovi Gannibal boshchilik qildi. Bo'lg'usi mashhur lashkarboshi Gannibal 11 yoshida rimliklarga qarshi kurashishga qasamyod qilgan.

Qo'mondonlik Gannibal qo'liga o'tishi bilan Rim bilan urush qilish masalasi hal qilindi. Ikkinchi puni urushi er. avv. 218-yilda boshlanib, 17 yil davom etdi. G'ayratli sarkarda urush harakatlarini rimliklar hududida olib O'ntensi rejasini tuzdi. Bu rejani O'ntensi oshirish uchun Gannibal qo'shinlari Alp tog'laridan oshib o'tdilar. Gannibal qo'shinlari Rim qo'shinlari ustidan bir necha marta g'alaba qildi. Er. avv. 216-yilda Kann yonidagi jang bu janglarni ichida eng mashhuri bo'lib, bu jangda Gannibal rimliklarni qurshab olib to'la tor-mor qildi.

Karfagen o'z qo'mondoniga yetarli yordam ko'rsata olmadi. Gannibal biror marta yengilmagan bo'lsa-da, o'z qo'shinlari bilan o'z yurtidan uzoqlashib, janubiy Italiyada qamalib qoldi. Karfagenliklar tomoniga o'tgan shaharlar yana Rimni qo'llab-quvvatlay boshladilar. Yosh rimlik sarkarda Publiy Korpeliy Stsipion Ispaniyaga karfagenliklarga qarshi g'olibona urush harakatlarini olib bordi. U Ispaniyani punilardan tozalab Afrikaga qo'shin tushirdi. Er. avv. 202-yilda Karfagen shahri yaqinidagi

Zam qishlog'i yonidagi hal qiluvchi Gannibal o'z hayotida birinchi va oxirgi mag'lubiyatni boshidan kechirdi.

Karfagen qo'shinlari to'la tor-mor qilindi. Bu safar Rim karfagenliklarga tinchlik shartnomasini og'ir shartlarini qo'ydi: Karfagen barcha koloniyalarini yo'qotdi, barcha kemalarini, jangovar fillarini Rimga topshirishga majbur bo'ldi va katta miqdorda tovon to'ladi. Bu tinchlik shartnomasining og'ir shartlari Karfagenning harbiy-siyosiy qudratini umrbod zaiflashtirdi.

Rim Karfagen bilan yana bir marta to'qnashdi. Bu II puni urushi tugaganidan 50 yil o'taganidan keyin sodir bo'ldi. Er. avv. 149-yilda III puni urushi boshlandi. Karfagen o'tgan 50 yil ichida o'zining qulay geografik joylashuvi bilan o'z iqtisodiy qudratini qayta tiklashga muvaffaq bo'ldi. U yana xalqaro vositachilik savdosini shimoliy Afrikadagi yirik markaziga aylandi. Rimliklar o'zlarini eski raqibini Rim hududiga bostirib kirganini hech qachon unuta olmas edi. II puni urushidan keyin rimliklar Karfagenning xatti-harakatini diqqat bilan kuzatib borar edilar. Karfageni yana o'z kuch-qudratini qayta tiklayotgani ularni bezovta qildi. Rimliklar Karfageni er. avv. 201-yildagi shartnoma shartlaridan birini buzishda bahona qilib, er. avv. 149-yilda Karfagenga qarshi urush e'lon qildilar. Karfagen uch yil qamal qilindi. II puni urushida Karfagen qamaliga rahbarlik qilgan Sitsipionning o'g'li Emiliy Sitsipion shaharga bostirib kirdi. Karfagenga senat komissiyasi keldi va shaharni to'la yo'q qilishga qaror qildi. Shahar 16 kun o't ichida qoldi, aholisi qul qilib sotib yuborildi.

II puni urushidan so'ng rimliklar O'rtayer dengizining sharqiy qismini egallash uchun harakat boshladilar. Ular Sharqda Rimning eng xavfli raqibi ellin Makedoniyasiga qarshi uch marta (er. avv. 206, 197 va 168-yillar) urush olib bordilar. Rim o'zini yunon shahar-davlatlarini Makedoniya zulmidan ozod qiladigan xaloskori deb e'lon qildi. Amalda Makedoniya Yunonistondan haydab chiqarilganidan so'ng Bolqon Yunonistoni Rimga qaram bo'ldi.

Ikkinchi makedon urushidan so'ng sharqda Rimga qarshi ittifoq tashkil etishga uringan Salavkiylar hukmdori Antioxni zaiflashtirish uchun rimliklar bor kuchlarini ishga soldilar.

Bu vaqtda makedon podshosi Persey Rimga qarshi ittifoqni tashkil etishga urinib ko'rdi. Rim qo'shinlari Makedoniyani yengdi va bosib olingan hududlarda Makedoniya provinsiyasi tashkil topdi. Tez orada Yunonistonga rimliklar zulmiga qarshi harakat boshlandi. Rimliklar bu harakatni shafqatsiz bostirdilar va er. avv.

146-yilda Korinf shahrini vayron qildilar va Yunonistonda Axey provinsiyasini tashkil qildilar. Er. avv. 133-yil Kichik Osiyoda Pergam podshosi vafot etib, o'z podsholigini Rimga vasiyat qildi. Rimliklar bu yerda yana bir Osiyo provinsiyasini tashkil qildilar.

Rim iqtisodiyoti. Klassik qulchilik munosabatlari

Rim-italiya xo'jaligida klassik qulchilik munosabatlarini kirib kelishi chuqur o'zgarishlarga olib keldi. Qishloq xo'jalik rivojlanishida o'sish boshlandi. Uzumchilik, zaytun daraxtlari o'stirish, bog'dorchilik-sabzavotchilik rivojlandi. Yunoniston Kichik Osiyo va Afrikadan uzumning yangi navlari, mevali daraxtlar keltirildi, qishloq xo'jalik mehnat qurollari turlari ko'paydi. G'allachilik takomillashdi, sifatli bug'doy ekilib, hosildorlik o'sdi. Yerlarga ishlov berish, o'g'itlash va boshqa agrotexnika qoidalariga rioya qilina boshlandi. Chorvachilikda ham muhim o'zgarishlar yuz berdi. Chorvachilik va parrandachilik o'sha vaqtda eng daromadli sohalarga aylandi. Qishloq xo'jaligini o'sishining asosiy sabablari qulchilikni keng tatbiq qilinishi, tovar ishlab chiqarish xo'jaligini tashkil qilinishi, kichik xo'jaliklardan katta ekin maydonlarida xo'jalik yuritish edi. Qishloq xo'jaligida bu davrda xo'jalikni asosiy yetakchi turi bir necha yuz yuger yer va unga 10, 20 qullar ishlaydigan quldor xo'jaligi edi. Bular o'rta quldor xo'jaligi hisoblanib bozorga mahsulot ishlab chiqarar edi (villa). Villalar bilan bir qatorda erkin qishloq dehqonlari kichik xo'jaligi keng tarqalgan edi. Dehqon 10–30 yuger yerga o'z oilasi bilan ishlab, ba'zida bir yoki ikki qul mehnatidan foydalanar edi.

Italiyada hunarmandchilikning gullab-yashnashi er. avv. II–I asrlarga to'g'ri keladi. Rim va boshqa shaharlarda kichik ustaxonalar (ergasteriylar)da 10–20 hunarmand ishlar edi. Qul mehnatidan keng foydalanila boshlandi. Hunarmandchilikda ozod qo'yilgan qullar mehnati ham sezilarli o'rinni egalladi, ularning o'zlari ham uncha katta bo'lmagan ustaxonalarga ega edilar. Hunarmandchilikning rivojlanishi metall, tosh, yog'och, jun, teri, shisha va qurilish materiallariga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirdi. Sardiniya va Ispaniyada temir qazib chiqarish keng yo'lga qo'yildi. Tog'-kon va metall quyishda yangi texnik o'zgarishlar amalga oshirildi. Shaxtalar 150 m.gacha chuqurlikda ishlana boshlandi. Ventilatsiya, Arximed vinti, kondan suvni qochirish g'ildiragidan foydalanila boshlandi.

Yunonistondan marmar, Misrdan granit impor. qilindi,

Italiyani o'zida, shimoliy Etruriyada marmar qazib olina boshlandi. Qurilish materiallari taqchil bo'ldi, arzon, qulay, mustahkam qurilish materialiga ehtiyoj o'sdi. Er. avv. II asrda rimliklar bu talablarni qondiradigan qurilish xomashyosi betonni kashf qildilar. Rimliklar pishirilgan g'isht ishlab chiqarishni keng yo'lga qo'ydilar. Er. avv. II—I asrlarda ma'lum ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yirik hunarmandchilik markazlari shakllandi: Putiola—temirni qayta ishlash, Kapuya—jez va qo'rg'oshin quymalari bilan, Minturin va Kaliy—qishloq xo'jalik qurollarini tayyorlash, Arretsiy—kulolchilik, Tarent, Kanuziy—jun mahsulotlari ishlab chiqarish bilan shuhrat qozondilar.

Rimliklar fuqarolik va muhandis me'morchiligini rivojlantirdilar. Rim suv quvurlari, ko'priklari, termalari, amfiteatrlari, portlar, rimdagi ko'p etajli uylar me'morchilik va qurilishning eng yaxshi yutuqlari asosida bunyod qilindi.

O'rtayer dengizi savdosi gullab-yashnadi. Rim Putiola, Sirakuza eng yirik savdo markazlari bo'lib qoldilar. Kemasozlik, dengizchilik rivojlandi, 200 tonnagacha yuk ortiladigan savdo kemalari paydo bo'ldi. Qo'shimcha yelkanlar, kema boshqaruvi, mayoqlar, gavanlar qurildi. Dengiz savdosi bilan hatto savdo qilish man etilgan nobillar ham shug'ullana boshladilar. Ular qonunni chetlab o'tib dengiz savdosi bilan vositachilar va o'zlarining ozod qo'yilgan qullaridan foydalandilar.

Quruqlikdagi savdo ham katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shahar va qishloqlar o'rtasida O'nten almashuv maxsus qurilgan shahar bozorlarida, viloyatlararo yarmarkalarda O'ntensi oshirildi. Viloyatlar o'rtasida aloqalarni mustahkamlanishi Italiyada puxta qurilgan qurilish san'atining noyob yutuqlari bo'lgan yo'llarni qurilishiga sabab bo'ldi. Yo'llar tosh to'shalgan mustahkam to'g'ri bunyod qilinib, boshida Italiyani keyinchalik provinsiyalarni qamrab oldi. Rim shahridan o'tadigan eng yirik yo'llar Italiyaning barcha viloyatlari va undan tashqari cho'zilib ketdi. Rim forumida oltin suvi yuritilgan ustun qo'yilib, undan Italiyani bosh yo'llarini masofasini hisoblash boshlandi. Ana shu yerdan «barcha yo'llar Rimga boradi» aforizmi tug'ildi.

Rim savdosining o'sishi tanga miqdorini ko'paytirishni talab qildi. Rimning sestersiy va denariy kumush tangalari tezda O'rtayer dengizi havzasida asosiy valuta o'rnini egallab, boshqa tangalarni siqib chiqardi.

Qul asosiy ishlab chiqaruvchiga aylandi. Quldorlik xo'jaligi bozor uchun mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashib tobora

ko'proq mahsulot ishlab chiqarish uchun qul mehnatidan keng foydalandi. Qullarning ijtimoiy va huquqiy ahvoli yomonlashdi. Qul buyumga, hayvonga tenglashtirildi. Xo'jayinning mutlaq hukmronligiga o'tib, qulni o'ldirish, yirtqich baliqlar va yovvoyi hayvonlarga yem qilish mumkin edi. Rim jamiyatida qullarga bo'lgan ehtiyoj muntazam bo'lib, u turli xil manbalardan to'ldirildi. Ko'pgina urushlar Rimga 100 minglab asirlarni olib kelishga sabab bo'ldi. Karfagen yurishlaridan sarkarda konsul Regen Rimga 20 ming asirni qul qilib jo'natdi. Er. avv. 209-yilda Tarent ishg'oli vaqtida 30 ming aholi qul qilindi, Agregant qamali vaqtida 25 ming asir olindi. Er. avv. 167-yilda Epir shaharlari qamal qilinganda 150 ming kishi qul qilib sotib yuborildi.

Rimning har bir katta shahrida qul bozori mavjud bo'lib, bu yerda har qanday fuqaro qulni sotishi yoki olishi mumkin edi. O'rtayer dengizidagi eng katta qul bozorlari Delos (Egey dengizi) orolida, Akvileya shaharlarida (shimoli sharqiy Italiya), Tanais (Don daryosi yuqori oqimi)da muntazam mavjud edi. Delos qul bozorida bir kunda 10 mingga qul sotilar edi. Bozorga kiritilgan qullar miqdoriga qarab uning narxi o'zgarib turar edi. Urushda olingan asirlar qul bozorida avuksiondan kvestor tomonidan sotilgan.

Rim fuqarolari qarzi uchun qul qilish er. avv. 326-yilda qonun bilan bekor qilingan edi. Biroq Italiyaning va provinsiyalarning Rim fuqaroligi bo'lmagan aholisi qarzi uchun qul qilish o'z kuchini saqlab qoldi. Provinsiyalarda rimlik soliqchilar aholiga katta foizda qarz berib, ularni qul qildilar. Qullarni safini to'ldirishni yana bir manbasi ularni tabiiy ko'payishi edi. Cho'ri qullar bolalarini ko'paytirish va tarbiyalash ba'zi quldorlar tomonidan rag'batlantirilar edi. Go'dakligidan qullikda tarbiyalangan qullarning bolalari kasb-hunarga o'rgatilgan bo'ysunuvchan bo'lganligi uchun yuqori baholanar edi. Yana bir manba dengiz qaroqchilari dengizlarda kernalar qirg'oq yaqinidagi shahar qishloqlarini talab, o'z qurbonlarini qulchilikka sotar edilar. Ba'zi yillarda qaroqchi piratlar bir necha yuz ming qullarni bozorga yetkazib berar edilar.

O'rtayer dengizi havzasida yuz yil davomida olib borilgan bosqinchilik urushlari natijasida Rim kichik shahar davlat doirasidan chiqib, O'rtayer dengizining eng qudratli davlatiga aylandi. Bu mamlakat iqtisodiyotiga va Rim jamiyat hayotining boshqa sohalarida ham o'zgarishlarga olib keldi. Ayniqsa, iqtisodiyotda muhim o'zgarishlar yuz berdi.

Bosqinchilik urushlari natijasida Rimga moddiy boylik, pul mablag'lari, qullar oqib keldi. I puni urushidan so'ng rim xazinasiga 3200 talant kirim bo'ldi. II puni urushidan so'ng Karfagenning to'lov puli 10 ming O'ntens, Antioxga yuklangan tovon to'lovi 15 ming talantni tashkil etdi. Rim sarkardalarini harbiy o'ljalari behisob edi. Makedoniya podshosi Perseyini g'olibi Emiliy Pavelni Rimga zafarli kirishida, bosib olingan qimmatbaho qurollar, san'at asarlari, oltin, kumush bilan to'la katta xumlar jang aravalarida uch kun davomida olib o'tildi. Antiox ustidan g'alaba natijasida harbiy o'lja sifatida 1280 fil tishi, 234 oltin chambar, 187 ming funt kumush (1 rim funti 327 gramm), 224 ming yunon kumush tangasi, 140 ming makedon tilla tangasi, ko'p miqdordagi zargarlik buyumlari rim xazinasiga kelib tushdi. Er. avv. II asrgacha Rim kumush tangaga ehtiyoj sezmad, bu istilolar, ayniqsa, ispan kumush konlarini bosib olinishi Rim davlatini o'z pul tizimini kumush bilan ta'minlash imkoniyatini yaratdi. Bu Rimda savdo, moliya-sudxo'rlik kapitalini rivojlanishiga turtki bo'ldi. Rimda turli jamoat ishlarini, provinsiyalarga soliqlarni ijaraga olgan moliyachi tadbirkorlar paydo bo'ldi.

Ma'lumotli qullar yoki malakali qullar (o'qituvchi, aktyor, oshpaz, raqqosalar)ni bahosi juda baland turar edi.

Italiya qishloq xo'jaligi mamlakati bo'lib qolaverdi, qullar asosan qishloq xo'jaligida tog'-kon, metallurgiya va qurilishda foydalanila boshlandi.

Bosib olingan hududlar tepasida pretor yoki konsullar turgan Sitsiliya, Sardiniya, Yaqin va Uzoq Ispaniya provinsiyalari tashkil qilindi. Rimda konsul, pretor lavozimlarini egallagan zodagonlar keyin provinsiyalarga noib bo'lar edilar. Noiblar provinsiyalarda harbiy va sud hokimiyatini o'z qo'llariga to'pladilar. Provinsiyalar noibni, uni amaldorlari va qo'shinlarini moddiy jihatdan ta'minlashi kerak edi. Noiblar o'z mansablarini suiiste'mol qilib, shaxsiy boylik orttirish uchun provinsiyalarini talon-taroj qildilar. Shu sababli er.avv. 149-yil Rimda provinsiya noiblarining talon-tarojlariga, suiiste'mollariga qarshi senator trubinallari tashkil qilindi. Bu maxsus sudlarga provinsiyalarning noiblaridan jabr tortgan kishilari murojaat qilishi mumkin edi. Provinsiyalar aholisi uchun yana bir kulfat bu rimliklarning soliq to'lashdagi tovlamachiliklari bo'ldi. Rim noiblari soliq yig'ish huquqini xususiy kishilar «publikanlarga» topshirdilar. Ular soliq summasini ma'lum bir miqdorda Rimga to'lab, keyin uni mahalliy aholidan bir necha barobar ko'paytirib yig'ib oldilar. Bu kishilar bilan asosan moliya

zodagonlari bo'lgan yangi suvoriylar qatlamining vakillari shug'ullandi.

Rim davlati bo'ysundirilgan xalqlarning yerlarini bir qismini tortib oldi. Oltin va kumush, tuz, tosh konlari va o'rmonlar Rim davlati ixtiyoriga o'tdi. Katta miqdordagi urush tovonlarini asirlarni qul qilib sotishdan kelgan daromadlar, harbiy o'ljalar Rimni O'nten dunyoda eng katta moliyaviy markazga aylantirildi.

Ayniqsa, Rim Respublikasida O'nte hokimiyat egasi bo'lgan nobilitet yanada boyib ketdi. Nobillarni boyligining asosi bu yirik yer egaligi edi. Nobillar qo'shin qo'mondonlari yoki provinsiyalar noiblari sifatida katta miqdorda boylik to'pladilar.

Er. avv. 218-yilda qabul qilingan alohida qonun bo'yicha senatorlar savdo va moliya ishlari bilan shug'illanishlari taqiqlab qo'yilgan edi. Shu sababli zodagon senatorlar ko'p miqdorda yer maydonlarini sotib oldilar, yirik xo'jaliklar tashkil qilib, qullar mehnatidan foydalanib, yuqori daromad oldilar. Nobillarni iqtisodiy-siyosiy qudrati zodagonlarni tashqi ko'rinishida ham aks etdi; ular keng qizg'ish yo'lli tunuka va maxsus poyabzal kiyar hamda qo'llariga maxsus senator uzugini taqar edilar. Bu ularning Rim jamiyatining boshqa qatlamlaridan ajratib turadigan ramziy belgi edi.

Mashhur tarixchi yunon Polibiy Rimda birinchi marta senatorlikni qurib, ularni ulug'vorligidan hayratda qolgan edi. Polibiy senatorlarni podshohlar bilan tenglashtirdi. Nobillar «oddiy» fuqarolarni davlatda O'nte mansablarni egallashlariga, eng avvalo, konsullik mansabiga yaqinlashtirmaslikka harakat qilar edilar. Er. avv. 180-yilda qabul qilingan qonun nobillar harakatlarining natijasi edi. Ushbu qonunga ko'ra Rim fuqarosi uchun mansabga erishish o'n yillik harbiy xizmatdan so'ng, 28 yoshdan boshlanishi lozim edi. Dastlab kvestor, keyin kurul edili, shundan so'ng 40 yoshdan keyin pretorlikni olish mumkin edi va 43 yoshdagi shuhratparast rimlik fuqaro konsul mansabiga da'vo qilishi mumkin edi.

Nobillar kam sonli ijtimoiy qatlam bo'lishlariga qaramasdan, yuz yillar davomida davlat hokimiyatining O'nte mansablarini faqat o'zlari egallab turdilar. Ular mamlakat miqyosida o'z obro'-e'tiborlarini kuchaytirish maqsadida Italiya munitsipiy boy zodagonlari bilan yaqin aloqada bo'ldilar, o'zlariga xizmat qiladigan ko'p sonli klientlarni ushlab turdilar. Rim magistraturasiga faqat o'z toifalariga yaqin bo'lgan kishilarni qo'yidilar. Bir necha patritsiy oilalari yuz yillar davomida rimga

senatorlar, konsullar, senzorlar va boshqa O'nte mansabdorlarni yetkazib berar edilar. Oliy mansablarni egallash uchun zodagon oilalar bir-birlari bilan ittifoq tuzdilar, bir-birlariga mansablarini egallash uchun saylovlarda yordam berar edilar.

Rimning istilochilik urushlari davrida jamiyatning yangi imtiyozli tabaqasi suvoriylar paydo bo'ldi. Suvoriylar soliqlar yig'ish, qo'shin ta'minoti va sudxo'rlik ishlari bilan shug'ullanib boyib ketdilar.

Qul mehnatiga asoslangan Rim zodagonlarining yirik pomest'e-latifundiyalari paydo bo'lishi bilan Italiyada qulchilik klassik shaklga kira boshladi. Yirik latifundiyalarni g'alla va boshqa mahsulot ishlab chiqadigan xo'jalikka aylanishi bilan minglab kichik yer egalari ular bilan raqobat qila olmay xonavayron bo'ldilar. Qullarning mehnati juda arzon, o'zlari esa qadsiz edilar.

Qul mehnatidan ommaviy tarzda foydalanish, provinsiyalardan arzon g'allani keltirilishi Italiya dehqon xo'jaligini izdan chiqardi. Dehqonlar g'alla o'rniga uzum va zaytun daraxtlarini o'stira boshladilar. Bog'dorchilik, poliz-sabzavotchilik keng rivojlandi. Vinochilik tez orada katta daromad keltira boshladi. Dehqonlar xonavayron bo'lib katta shaharlarga keta boshladilar va Rim hokimiyatidan tekin non va tomosha talab qila boshladilar. Ularning ba'zilari senatorlarning klientlariga aylandilar.

Harbiy tashkilot

Har bir Rim fuqarosi 16 yoshdan 46 yoshgacha zaruriyat tug'ilganda harbiy xizmatni o'tashga majbur edi. Odatda Rim qo'shini 4 legiondan iborat bo'lib, har bir legionni 4200 piyoda va 300 otliq tashkil qilar edi. Piyodalar nayza, keng qilich, to'rtburchak qalqon bilan qurollanib, temir qalpoq kiyar edilar. Har bir legionga latinlar va ittifoqchilarning kogortalari yordamga biriktirilar edi. Qo'shin tepasida konsullar turar edilar, ularga senatorlar yoki harbiy tribunlardan legatlar yordamchi sifatida berilar edi. Rim legionida birinchi qatorda 24 yoshgacha bo'lgan yigitlar nayza bilan, ikkinchi qatorda 24-30 yoshli, uchinchi qatorda keksa va tajribali 31-46 yoshgacha bo'lgan harbiy triariylar saflanib, jangga kirar edi.

Rim qo'shinlarini dong'i ketgan mustahkam intizomlilik, ularning ko'p sonli g'alabalarining asosiy omili edi. Har bir legioner o'zi bilan belkurak va qoziq olib yurar edi. Harbiy lager to'rtburchak shaklida qurilib, 4 darvozali ikki ko'chadan iborat

bo'lgan. Qo'shinda intizomni juda qattiq jazo va mukofotlar bilan saqlab turilar edi. O'zini ko'rsatgan legionerning ko'kragiga mis taxtacha (keyinchalik bu orden bo'lgan) taqib qo'yilar edi; legioner qo'lidagi 3-4 qator bilakuzuk uning xizmatini rag'batlantiruvchi belgi taqilar edi. Legioner uchun eng oliy mukofot deb, daraxt barglaridan qilingan gulchambar Rim fuqarosini o'limdan saqlab qolgani uchun berilar edi. Qamal qilinayotgan dushman shaharining devoriga kim birinchi bo'lib ko'tarilsa, oltin toj bilan taqdirlanar edi. Lashkarboshi uchun oliy mukofot bu Rim shahridagi «Muqaddas yo'l» bo'ylab Kapitoliy tepaligida jang aravasida ko'tarilish edi. Zafar huquqini senat g'alaba qilgan lashkarboshiga berar edi. Agar g'alaba unchalik katta bo'lmasa, zafar o'rniga «ovatsiya» (qarsak chalish bilan olqishlash) yoki kichik zafar belgilanar edi.

Tayanch iboralar

Gamilkar Barka, Gamilkar, Karfagen, Gannibal, er. avv. 216-yilda Kann, Korsika, Sardiniya, Liviya, urushda platsdarm tayyorlash, Alp tog'lari, Zam qishlog'i, Sitsipion, Makedoniya provinsiyasi, parrandachilik, kichik ustaxonalar, Ventilatsiya, Arximed vinti, kondan suvni qochirish g'ildiragi, marmar, granit, Etruriya, konsul Regen, kumush tanga, tog'-kon, metallurgiya, Polibiy, kvestor, «Muqaddas yo'l».

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.
Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.
Кузищин В. И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до н. э.-I в. н. э.). М.: 1976.
Кузищин В. И. Очерки по истории земледелия Италии II в. до н. э.-I в. н. э. М.: 1966.
Кузищин В. И. Римское рабовладельческое поместья II в. до н. э.-I в. н. э. М.: 1973.
Утченко С. Л., Штаерман Е. М. О некоторых вопросах истории рабства.- Вестник древней истории, 1960, № 4.
Ученые-земледельцы древней Италии. Л., 1970, с. 3-76.
Штаерман Е. М. Древний Рим: проблемы экономического развития. М.: 1978.

Штаерман Е. М. Расцвет рабовладельческих отношений в Римской республике. М.: 1964.

Asosiy sanalar

- Er.avv. 260-yil Rimliklar Karfagen ustidan ilk bor g'alaba qildilar.
- Er.avv. 218-yil Ikkinchi puni urushi boshlandi.
- Er.avv. 202-yil Rimliklar Afrikada Zam yonidagi jangda Gannibal qo'shinlarini yengdilar.
- Er. avv. 206,197 Makedon urushlari.
va 168-yillar
- Er. avv. 149-yilda III puni urushi boshlandi.
- Er. avv. 146-yilda Karfagen shahri vayron qilindi.
- Er. avv. 146-yilda Axey provinsiyasi tashkil etildi.
- Er. avv. 133-yil Pergam podshosi vafot qildi.

Mustaqil ish mavzulari

Klassik qulchilik munosabatlari.

Er. avv. III asrda Rim magistraturasi.

Rim harbiy qo'shini va uning tuzilishi.

Rim-karfagen urushlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy oqibatlari.

RIM RESPUBLIKASIDA IJTIMOIIY-SIYOSIIY KURASH

Sitsiliyada qullar qo'zg'oloni

Rimning istilochilik urushlari natijasida er. avv. II asrda Italiya va Sitsiliyada qullarning soni keskin o'sdi. Qul asosiy ishlab chiqaruvchiga aylandi. Yirik quldorlik xo'jaliklari latifundiyalar o'rta quldorlik xo'jaliklari villalarda yuzlab, minglab qullar ishladi. Qulchilik manbalari urushlar, provinsiyalarda qarzi uchun qul qilish, dengiz qaroqchiligi va qullarni tabiiy ko'payishi edi. Rim huquqi qullarni buyum (jez), «so'zlaydigan qurol» (insstrumentum vocale) deb hisoblar edi. Xo'jayinni mulki sifatida qul huquqsiz edi. Xo'jayin uni jazolashi, o'ldirishi mumkin edi.

Qullarni shafqatsiz ezilishi va xo'rlanishi ularni tez-tez qo'zg'olon ko'tarishga sabab bo'ldi. Qullar er. avv. 196–195-yillarda Etruriyada, er. avv. 185-yilda Apuliyada qo'zg'olon ko'tardilar. Rim jamiyati va davlati asoslanini titratgan qullarni qo'zg'olonlardan biri er. avv. 138–132-yillarda Sitsiliyadagi qul Evnoy o'zini «Antiox» deb atadi va yangi Suriya davlati tuzilganini e'lon qildi. Kengash va xalq yig'ini tashkil etilib, Enna shahri davlat markazi bo'ldi.

Qo'zg'olonga Sitsiliyani janubi g'arbi ham qo'shildi. Bu yerda qo'zg'olonchilarga kilikiyalik qul Kleon boshchilik qildi. Tezda Evnoy va Kleon birlashib Rim qo'shinlarini yanchib tashladilar. Kleon «podsho Antiox»ning strategi paydo bo'ldi. Rimliklar juda katta qiyinchiliklar bilan qo'zg'olonni er. avv. 132-yilda bostira oldilar. O'ttiz yildan keyin yana (er. avv. 104–101-yillar) Sitsiliyada qo'zg'olon ko'tarildi. Bu qo'zg'olonni bostirish uchun rimliklar orolga katta qo'shin yubordilar.

Sitsiliyadagi qullar qo'zg'oloni bilan bir vaqtda Iberiya yarim orolida iber qabilalari rim hukmronligiga qarshi urush olib bordilar. Viriat boshchiligida luzitan qabilalari qo'zg'olonini bostirilishi yarim orolni to'la tinchlantirishga olib kelmadi. Ispaniyani shimoliy-sharqiy qismidagi iber va kel't-iber qabilalari rimliklarni haydab chiqarishga qat'iy ahd qildilar. Bu harakatning tayanch markazi Numansiya shahri edi. Luzitanlar qo'zg'oloni bostirilganidan so'ng Viriat o'ldirilib, rimliklar katta kuch bilan qabilalarni uyushgan ittifoqining qarshiligini bostirishga kirishdilar. Besh yil davomida Rim qo'shini qo'zg'olonni bostira olmadi. Ochko'z, qobiliyatsiz harbiy boshliqlar davlat manfaatlaridan ko'ra talonchilikni afzal ko'rdilar. O'zlariga ittifoqchi bo'lgan qabila va mahalliy aholini

qahr-g'azabini qo'zg'atdilar. Er. avv. 137-yilda rim qo'shini qurshovga tushdi, faqat kvestor Tiberiy Semproniy Grakxning O'ntensiveo' san'ati tufayli rim qo'shini qirib tashlanmadi. Kvestor iberlarni talabi bilan rimliklarni Ispaniyadan olib chiqib ketishga va'da berdi. Ammo senat Tiberiy tuzgan shartnomani tasdiqlamadi va urushni davom ettirishga qaror qildi. Ispaniyaga eng yaxshi rim harbiy boshliqlari yuborildi va 15 oy davomida qo'zg'olonchilar bilan olib borilgan urush rimliklarning g'alabasi bilan tugadi.

Agrar masala

Sitsiliyadagi qullar qo'zg'oloni Rim jamiyatini ichida va butun mamlakat miqyosida kuchli ziddiyatlar mavjudligini belgilaridan biri bo'ldi. Quldorlik munosabatlarini keng tarqalishi dehqonlarni yersizlanishi, xonavayron bo'lishi, ommaviy tus olishi, ijtimoiy qarama-qarshiliklarni yanada kuchaytirdi.

Hukmron tabaqaning uzoqni ko'ra oladigan vakillari davlatni uni harbiy kuchini mustahkamlash maqsadida Rim qo'shinlarining asosini tashkil etgan dehqonlar ahvolini yaxshilash zarurligini tushunar edilar. Shu maqsadda yirik yer egalari qo'lida to'planib qolgan ortiqcha jamoa yerlarini bir qismini yersizga, muhtojlarga taqsimlash taklif qilindi. Ammo nobillar va katta yer egalari hal qiluvchi rolni o'ynagan. Senat yerni qayta taqsimlashga keskin qarshilik ko'rsatar edi. Agrar islohotlarni o'tkazish uchun Rimda harakat boshlandi. Taniqli plebey urug'i Semproniydardan bo'lgan, mashhur Stistipionni nevarasi, otasi ikki marta konsul bo'lgan, senzorni o'g'li 28 yoshli Tiberiy Semproniy Grakx agrar islohotlarni o'tkazish uchun keskin kurash boshladi. Er. avv. 133-yilda Tiberiy Grakx xalq tribuni lavozimida saylanib, o'z agrar qonun loyihasini taklif qildi. Bu qonun loyihasi bo'yicha yerga egalik qilish 500 yugergacha cheklanib, agar oilada ikki voyaga yetgan o'g'il bo'lsa, har bir oila 1000 yugergacha yerga ega bo'lishi mumkin edi. Qolgan ortiqcha yer pul mablag'i bilan kompensatsiya qilish asosida davlatga qaytarilishi kerak edi. Yangidan tashkil etilgan yer jamg'armasi 30 yuger (7 5 ga.) miqdorida chek yeriga bo'linib, yersiz va kam yerli fuqarolarga merosiy ijara huquqida taqsimlanishi kerak edi. Ularning egalari xazinaga uncha ko'p bo'lmagan miqdorda soliq to'lashlari lozim edi. Qishloqdagi kichik ishlab chiqaruvchilarni yersizlanishi va xonavayron bo'lishini to'xtatish maqsadida davlatdan olingan yerlarni sovg'a qilish yoki sotish taqiqlanar edi. Qonun loyihasi qabul qilindi, islohotni

O'ntensi oshirish uchun tarkibida Tiberiy va uning ukasi Gay bo'lgan komissiya tashkil etildi. Islohotga qarshi bo'lgan senat tashkiliy xarajatlarga pul mablag'i berishdan bosh tortdi. Tiberiy yana bir senatga qarshi bo'lgan qonunni komissiyalarda qabul qilinishiga erishdi. Agrar komissiyaning ehtiyoji uchun vafot etgan pergam podshosi Attal IIIning xazinasini berishga erishdi. Tiberiy Grakxning islohotchilik faoliyatiga qarshi kuchli qarshilik boshlanib uning dushmanlari navbatdagi saylovlar paytida Tiberiy va uning tarafdorlarini o'ldirdilar.

Shundan 10 yil o'tgach islohotlar dasturini Tiberiyning kichik ukasi Gay Grakx taklif qildi. Gay Grakx agrar sohada emas, sud, ma'muriy tizim, qo'shin va pul tizimida qator islohotlarni O'ntensi oshirdi. Bir qancha tadbirlar shahar plebsi foydasiga o'tkazildi (arzon non sotish) va suvoriylar toifasidan provinsiya noiblari suiiste'mollarini ko'radigan sud komissiyalari tashkil qilindi.

Lekin shahar plebsining katta qismi va suvoriylar agrar islohotlardan manfaatdor emas edilar. Buning ustiga provinsiyalarga qishloq xo'jalik koloniyalarini tashkil etilishi suvoriylarning noroziligiga olib keldi, Gay Grakxning Italiyaning Rimdan tashqari hududlari aholisiga fuqarolik huquqini berish niyati Rim plebsini unga qarshi bo'lishiga sabab bo'ldi. Plebs o'z imtiyozlari va o'zlari oladigan xayr-ehsonni boshqalar bilan baham ko'rishni istamas edilar. Gay Grakxning islohotchilik faoliyatida jamiyatning turli xil tabaqalariga tayandi. Uning raqiblari er. avv. 122-yildagi saylovda uning qayta saylanishiga yo'l bermadilar. Ommaviy to'qnashuvda Gay Grakx va uning tarafdorlari halok bo'ldilar. Uning o'limidan keyin agrar qonunni hech kim bekor qilishga botina olmadi, lekin yerlarni taqsimlovchi komissiya tugatildi va yer berish to'xtatildi. Er. avv. 111-yildagi agrar islohot ilgari 500 yugergacha egallangan yerlarni va islohotlar natijasida 30 yugerlik yerlarni o'z egalariga xususiy mulk sifatida qonunlashtirdi.

Islohotchi aka-uka Grakxlarning O'ntensi oshirgan ko'pgina tadbirlari eng jiddiy natijalarga olib keldi. Gay Grakx o'limidan keyin oligarxiya o'z mavqeini qisman tikladi. Suvoriylar sud ishlarini o'z qo'llarida saqlab qoldilar. Agrar islohot o'tkazish to'xtatildi. Er. avv. 121-yilda agrar islohotlar natijasida olingan yer ulushlarini begona qilmaslik bekor qilindi, er. avv. 119-yilda agrar komissiya faoliyati to'xtatildi. Er. avv. 111-yilda plebey tribuni Spuriy Toriy qonuniga asosan fuqarolar ijaraga olgan 500 yugergacha bo'lgan barcha davlat yerlari xususiy mulk deb e'lon qilindi. Italiyada tashkil topgan 10 minglab O'ntens xo'jaliklar

o'nlab yillar mavjud bo'ldi, shahar plebsiga tarqatiladigan oziq-ovqat mahsulotlarini miqdori o'sdi. Grakslar faoliyati senatda va siyosiy hayotda nobillarning yagona hukmronligiga putur yetkazdi.

Aka-uka Grakslarning ijtimoiy-siyosiy faoliyatlari natijasida Rimda senat, suvoriylar va barcha boy toifalarni «partiya» O'nten'lgan optimatlar va nobillarga qarshi turgan plebey demokratiyasining «partiyasi»-populyarlar paydo bo'ldi. Populyarlar va optimatlar atamalarini birinchi O'ntens er. avv. 63-yilda notiq va siyosiy arbob Sitseron ishlatdi.

Rim Respublikasining tashqi siyosati

Bo'lib o'tgan voqealar senat hokimiyatining samarali boshqaruvi yo'qligini xalq kengashi ahamiyatining o'sishi va beqarorligini, siyosiy arboblarni o'sib borayotgan roli, ularning ochiqdan-ochiq demagogiyasi kurashni zo'ravonlik usullarini qo'llashga tayyorligi yaqqol ko'rindi.

Grakslar va ularning eng faol tarafdorlarini o'limidan keyin populyarlarning zaiflashuvi vaqtinchalik edi. Rim jamiyatidagi qaram-qarshiliklar bartaraf qilinmagan edi, begona hududlarda urush harakatlari olib borayotgan Rim qo'shinlariga qo'mondonlik qilayotgan nobillar homiylik qilgan qo'mondonlarning muvaffaqiyatsizliklari norozilikni kuchaytirdi.

Rimning ichki siyosatidagi beqarorlik tashqi siyosiy masalaga hukmron doiralar e'tiborini vaqtinchalik susaytirdi. Er. avv. II asrning so'nggi 10 yilligida Rimning xalqaro ahvoli keskin edi. Yaqin Sharqdagi eng kuchli ellin davlati Misr bilan Rim ittifoq tuzgan edi. Yaqingacha qudratli bo'lgan Salavkiylar davlati yemirilish davriga kirib, sharqda parfiyaliklar tazyiqi ostida hech qanday rol o'ynamay qo'ydi. Kichik Osiyoda Aristonik qo'zg'oloni bostirilganidan keyin vaziyat osoyishta edi. Ammo Afrikada rim hukmronligiga Numidiya podsholigi jiddiy xavf tug'dirayotgan edi.

Jumladan, Afrikada Numidiya podshosi Yugurta bilan urush olib borayotgan rim qo'shinlari birin-ketin mag'lubiyatga uchradilar. Podsho Yugurta rimlik sarkardalarni sotib olish va harbiy hiylalar bilan rimliklarni bir necha bor tor-mor qildi va numidiya shaharlarida shu vaqtda bo'lgan italiyalik savdogar va sudxo'rlarni qirg'in qildi. Yugurta o'z siyosatida rimliklarni o'ziga dushman deb bilgan turli shimoliy afrika qabilalarini qo'llab-quvvatlashga tayandi. Er. avv. 109-yilda Numidiyadagi Sutule yaqinidagi jangda Yugurta rimliklarni tor-mor qildi. G'olib

rimliklarni Numidiya hududidan chiqib ketish va Yugurta bilan shartnoma tuzish majburiyatini oldilar. Sutula yonidagi g'alaba Yugurtaning shimoliy afrika qabilalari oldida harbiy-siyosiy mavqeini kuchaytirdi. Ko'p sonli gugul qabilalari, Mavritaniya podshosi Bokx Yugurtaga yordam va'da qildilar. Rimning shimoliy afrika mulklarini yo'qotish xavfi yaqqol ko'rindi.

Rimda xalq yig'ini Yugurta bilan rimliklar uchun uyatli «tinchlik» shartnomasini tasdiqlamadi. Numidiyaga qarshi yana urush boshlandi, qo'shin tartibga solindi. Tezda asosiy Numidiya shaharlari bosib olindi. Yugurta sahroga chekinib, partizan urushiga o'tdi. Urush cho'zilib ketdi. Bundan norozi bo'lgan xalq yig'ini senatning irodasiga qarshi qo'shinga qo'mondonlik qilish uchun o'z sarkardasi o'zining dovyurakligi va harbiy qobiliyati bilan obro'-e'tibor qozongan yangi odam «yangi kishi» dehqonning o'g'li plebey 48 yoshli Gay Mariyni qo'mondon qilib tayinladi. Gay Mariy er. avv. 107-yilda konsulligidan keyin yaxshi qurollangan qo'shin bilan er. avv. 105-yilda Yugurta urushini tugatdi. Yugurta asirga olinib Rimda qatl qilindi. Numidiya qaram davlatga aylantirilib, uning rasman hukmdori qilib Yugurtaning aqli zaif ukasi tayinlandi. U nafaqat Yugurta urushini (er. avv. 111–105-yillar) tugalladi, balki Rimni shimoldan german qabilalari kimvr va tevtonlar hujumidan himoya qildi.

Shimoliy Afrikadagi voqealar bilan bir vaqtda rimning shimoliy chegaralarida german qabilalaridan bo'lgan kimvr va tevtonlarning bosqini boshlandi. Kimvrlar va tevtonlar dastlab Yutlandiya yarim orolida yashar edilar, er. avv. II asr oxirida bu qabilalar o'z joylaridan ko'vhidilar. Tevtonlar g'arbga Galliyaga, kimvrlar janubga tomon yurdilar. Jangovar kimvr qabilalarining (150 ming kishi atrofida) er. avv. 113-yillar atrofida janubiy Germaniyaga kirib alp dovonlariga kelib Italiyaning shimoli sharqiy chegaralariga xavf soldilar. Konsul Papirey Karbon Noreya shahri yonida kuchli armiya kimvrlar bilan uchrashdi, lekin shafqatsiz yengildi. Italiyaga yo'l ochiq edi, lekin kimvrlar alpdan shimolga o'tib Galliya hududiga bostirib kirdilar. Galliyada ham rimliklar er. avv. 109-yilda yana yengildilar. Kimvrlarni gelvetlar, Galliyani o'zida ularga qarindosh bo'lgan tevtonlar bilan birlashuvi rimliklar uchun xavfli vaziyatni yana murakkablashtirdi. Er. avv. 107-yilda konsul boshchiligidagi rim qo'shini Akvitaniyada pistirmaga tushib to'la yo'q qilindi. Ammo rimliklar er. avv. 105-yilda janubiy Galliyada kimvrlardan eng dahshatli mag'lubiyatga uchradilar. Jang maydonida kann halokatidan ham ko'proq 80 mingga yaqin

legionerlar qoldi. Kimvrlar o'z g'alabalaridan keyin himoyasiz Italiyaga emas, Ispaniyaga yurish qildilar.

Rim senati konsul Gay Mariy tashabbusi bilan harbiy-siyosiy islohotlar o'tkazdi. Islohotlar natijasida yangi yaxshi ta'lim berilgan qo'shin tuzildi. Ko'p sonli tevton qabilalari er. avv. 102-yil Sekstiy Akva yonidagi jangda rimliklardan yengildi. Er. avv. 101-yilda shimoliy Italiyadagi Vertsella yonidagi jangda kimvrlar ham yengildi. Janglarda 150—200 ming germanlar halok bo'ldilar. Yana shunchasi Italiya va O'rtayer dengizi qul bozorlarida sotib yuborildi.

Gay Mariyning bunday yutuqlarini asosiy sababi uning harbiy islohotlari edi. Ilgari Rim Qo'shini zaruriyat bilan chaqirilgan fuqarolarning ko'ngilli qismlaridan iborat bo'lib, urush harakatlari tugaganidan keyin ular o'z tinch ishlariga qaytar edilar. Qo'shinda xizmat qilish ma'lum miqdorda mulkka ega bo'lgan, o'zini qurol-yarog' bilan taminlay oladigan fuqarolarning faxriy majburiyatlaridan biri edi. Bunday tarkibda tuzilgan qo'shin Rim shahar davlati sharoitida o'zini oqlar edi. Endilikda Rim O'rtayer dengizining turli qismlarida to'xtovsiz urushlar olib borayotgan bir paytda harbiy majburiyat nafaqat faxriy aksincha og'ir, ayniqsa, ko'ngillilarning asosini tashkil etadigan dehqonlar uchun xonavayron qiladigan majburiyat bo'ldi. Gay Mariy senatdan qo'shinga mulkiy ahvoliga qaramasdan barcha fuqarolarni qo'shinga yollashga ruxsat oldi. Eng kambag'al shaharlik va yersiz dehqonlar davlatdan qurol-yarog', harbiy xizmati uchun maosh, xizmat muddati tugaganidan keyin yer ulushi olar edilar. Italiklar va boshqa ittifoqchilar harbiy xizmatga ko'plab intensiv boshlandilar. Natijada dehqonlardan tuzilgan ko'ngillilar qo'shini professional qo'shinga aylana boshlandi. Bu qo'shin o'z ehtiyoj manfaatlari bilan aholini boshqa tabaqalaridan ajralib turar edilar hamda o'z qo'mondonlariga so'zsiz va sadoqat bilan bo'ysunar edilar, chunki bu sarkardalardan har bir legionerning taqdiri va farovon hayoti bog'liq edi. Gay Mariy qo'shinni tuzilishi, qurollanishi, jangni tashkil qilish, jangchilarni harbiy mashqlarini tashkil qilish, qismlarni tuzilishiga taalluqli bo'lgan qator islohotlarni amalga oshirdi. Armiyani qayta qurishning ijobiy natijalari tevtonlar ustidan (er. avv. 102-yil) qilingan g'alabalarda yaqqol ko'rindi. Bu ijobiy o'zgarishlar Gay Mariyni Rimdagi eng obro'-e'tiborli kishiga aylantirdi. Natijada Gay Mariy uzluksiz 5 yil davimida mavjud qonunlarga zid ravishda konsul qilib saylandi.

Rimda siyosiy kurashning keskinlashuvi

Er. avv. I asrda Italiyada ittifoqchilar urushi bo'lib o'tdi. Rimning italiyalik ittifoqchilari rimliklar bilan birga harbiy xizmatning barcha majburiyatlarini o'tab bundan hech qanday yengillik foyda olmadilar. Italiya aholisining turli toifalari Rim fuqaroligiga ega bo'lishga harakat qildilar. Dehqonlar yerga egalik qilish kafolatlariga muhtoj edilar. Yersiz dehqonlar va qo'shinda harbiy xizmat muddatini o'tagan veteranlar yer ulushi olish, shahar plepesi esa turli xayr-ehson, oziq-ovqat mahulotlarini tekin olish ilinjida edilar.

Rim davlati respublikaning I asrlarida ittifoqchilarning ancha qismi Rimga ko'chib o'tib, uni fuqarolari bo'lish huquqini berdi. Vaqt o'tishi bilan bunday imkoniyatlar cheklandi. Rimni O'rtayer dengizi davlatiga aylanishi bilan Italiya federatsiyasi kamroq rol o'ynadi. Rimda Italiya aholisiga past nazar bilan qarash an'anasi kuchaydi.

Italiyadagi vaziyat juda keskin edi, yetarlicha siyosiy tajribaga ega bo'lgan nobillarning ba'zi bir vakillari norozilikni faqat o'z vaqtida o'tkazilgan islohotlar norozilikni oldini olish mumkin edi. Bu islohotlarni o'tkazish tashabbusi bilan er. avv. 91-yilda tribun qilib saylangan optimat Kichik Liviy Druz chiqdi. U Rim fuqarolari va italiyaliklarni keng qatlamlariga suyangan holda senat obro'ini mustahkamlash, shu bilan bir vaqtda kuchayib ketayotgan suvoriylarni zaiflashtirish maqsadini ko'zladi. U quyidagi qonun loyihalarini taklif qildi: 1. Barcha italiyaliklarga fuqarolik huquqini berish; 2. Kampaniya va Sitsiliyadagi hali taqsimlanmagan jamoa yerlariga Rim fuqarolari koloniyalarini tashkil qilish; 3. Senatorlarning sud komissiyasiga provinsiya noiblari suiiste'mollari to'g'risidagi ishlarni berish, shu bilan birga senatni 300 suvoriy bilan to'ldirish; 4. Eng kambag'al fuqarolarga arzon non sotishni ko'paytirish. Birinchi punkt eng ko'p qarshilikka uchradi. Ittifoqchilar to'g'risidagi masala muhokama qilinadigan xalq kengashidan bir kun oldin Liviy Druz o'ldirildi.

Liviy Druzni o'ldirilganligi, uni qonun loyihasi rad etilganligi haqidagi xabar Rimga qarshi ittifoqchilarni urushini keltirib chiqardi (er. avv. 91–88-yillar). Rim bu urushga bor kuchini to'pladi, eng yaxshi lashkarboshilar Gay Mariy, Lutsiy Korneliy Sulla, Litsiniy Krass va hatto ozod qo'yilgan qullar ham safarbar qilindi. Urush davomida rimliklar yon berishga majbur bo'lib, Rim fuqaroligini barcha italiyaliklarga va Rimga sodiq qolgan etrusk va

umrlarga berish to'g'risidagi qonun qabul qilindi, keyin esa ikki oy davomida qurolini topshiradigan qozg'olonchi ittifoqchilarga ham fuqarolik va'da qilindi. Faqat shundan keyingina qozg'olonchilar o'rtasida ajralish boshlandi. Urushni oxirigacha davom ettirmoqchi bo'lgan mars va boshqa qabilalarning shahar va qishloqlari kultepaga aylantirildi. Urush quyidagi asosiy natijalar bilan tugadi:

- Rim rasmiy jihatdan ham jamoa davlat sifatida yashashni to'xtatdi;

- ittifoqchi jamoalar mahalliy o'z-o'zini boshqaruvini saqlab qolgan yagona davlat tarkibiga kirgan shahar-munitsipiylarga aylandi;

- munitsipiylar ichki qurilishda Rim tartiblarini o'zlashtira oldilar. O'z-o'zini boshqaruvning bosh organi xalq yig'ini saylagan sobiq magistrantlar, 100 dekurionlardan saylangan senat (kuriya) edi. Senat a'zolari odatda boy shaharliklar, o'рта yer egalari-quldorlar edi;

- Italiyani Rim fuqaroligi bilan yagona davlatga birlashuvidan birinchi navbatda boy italiyaliklar foyda ko'rdilar, jumladan, dekurionlar toifasi shu vaqtdan boshlab hukmron sinfning iqtisodiy va siyosiy jihatdan kuchli guruhi sifatida o'rin egallay boshladi;

- Italiya iqtisodiyotida quldorlik munosabatlari jamoalararo doiradan chiqib yanada intensiv rivojlana boshladi;

- asosan yersizlikdan azob chekkan Italiya dehqonlari veteranlar sifatida provinsiya yerlarini egallash imkoniga ega bo'ldilar. Provinsiyalarda italiyalik savdogarlar, sudxo'rlar, ijarachilar hamda hunarmandlar keng faoliyat ko'rsata boshladilar. Eng kambag'al italiyaliklar, legionerlar va davlat yordamini oladigan Rim yo'qsillari safini to'ldirdilar.

Rim fuqarolari sonini 400 mingdan 200 mln.gacha o'sishi ijtimoiy-toifaviy ziddiyatlarni tugatmadi, balki yanada kuchaytirdi.

Ittifoqchilar urushida rimliklarning g'alabasi juda qimmatga tushdi. Italiya shahar va qishloqlari vayron qilindi, juda ko'p qurbonliklar berildi. Iqtisodiy tushkunlik boshlanib, pul qadrsizlandi. Iqtisodiyotdagi tushkunlik rim jamiyatida ijtimoiy ziddiyatlarni keskinlashuvi bilan birga bordi. Tashqi siyosatda bu vaqtda jiddiy muammolar tug'ildi. Rim Respublikasini og'ir vaziyatidan foydalangan Pont podshosi Mitridat VI Yevpator Rimning Osiyodagi provinsiyalariga bostirib kirdi. Er. avv. 88-yilda Rim chuqur ichki yo'qotishlar va qonli tashqi urushlar bag'riga kirdi.

Tayanch iboralar

138–132-yillarda Sitsiliyadagi qul Evnoy o'zini «Antiox» deb atadi, Enna shahri davlat, kilikiyalik qul Kleon, kvestor Tiberiy Semproniy, Tiberiy Semproniy Grakx, 500 yuger, Tiberiyning kichik ukasi Gay Grakx, 119-yilda agrar komissiya, Numidiya podshosi Yugurta, uyatli «tinchlik» shartnomasi, Gay Mariy, tevtonlar, kimvrlar, konsul Papirey Karbon Noreya shahri yonida, harbiy-siyosiy islohotlar, barcha fuqarolarni qo'shinga yollash, jamoa yerlari, Liviy Druz, Lutsiy Korneliy Sulla, Litsiniy Krass, munitsipiyalar, yersizlik, fuqarolari soni, ittifoqchilar urushi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.
Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.
Аппиан. Гражданские войны. Л.: 1935.
Луций Анней Флор. Эпитомы, с. 115–123.
Плутарх. Сравнительные жизнеописания, т. 3. Биографии Тиберия и Гая Гракхов. Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики. М.: 1965.
Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима. М.: 1977.
Штаерман Е. М. Проблема падения Римской республики в советской историографии. Вопросы истории, 1966, № 3.

Asosiy sanalar

Er. avv. 138–132-yillar	Sitsiliyada qullar qo'zg'oloni.
Er. avv. 104–101-yillar	Sitsiliyadagi yangi qullar qo'zg'oloni.
Er. avv. 133-yil	Tiberiy Grakx xalq tribuni etib saylandi.
Er. avv. 133-yil	Rimda agrar qonun loyihasi taklif qilindi.
Er. avv. 133–121-yillar	Rimda agrar harakat.
Er. avv. 119-yil	Rimda agrar komissiya faoliyati to'xtatildi.
Er. avv. 111–105-yillarda	Yugurta urushi.
Er. avv. 105–102-yillar	Kimvrlar-tritonlar hujumi.

Er. avv. 191–88-yillar

Ittifoqchilar urushi.

Er. avv. 88-yil

Rimda fuqarolar urushi.

Mustaqil ish mavzulari

Tiberiy va Gay Grakxlarning agrar islohotlari.

Gay Sallyustiy Krispning «Yugurta urushi» asari.

Er. avv. I asrdagi Italiyada ittifoqchilar urushi.

Gay Mariy islohotlari va uning oqibatlari.

RIM RESPUBLIKASINING IJTIMOIIY-SIYOSIY TUSHKUNLIGI VA RESPUBLIKANING QULASHI

Rim Respublikasini tushkunligi

Rim Respublikasi tuzumining tushkunligi siyosiy hayotining o'zgarishida yaqqol ko'rindi. Alohida shaxslar butun guruhlarining siyosiy faoliyatini asosiy maqsadi hokimiyat yoki boylikka erishish edi.

Pretor yoki konsul mansabini egallash uchun shahar kambag'allarining ovozi asosiy rol o'ynar edi. Shu sababli uni o'z tomonlariga ag'darish uchun non, vino yoki moy tarqatish bilan ko'p xarajat talab qiladigan o'yinlar, bayramlar uyushtirilar edi. Hatto saylovlarda bevosita saylovchilarning ovozi sotib olinardi.

Nomzodlar va saylovchilar o'rtasida vositachilar bo'lib, ular nomzod hamyonidan saylovchilarga pul va non tarqatar edilar. Saylovlarga oldindan tayyorgarlik ko'rib tanish-bilishlar, obro'-etiborli kishilar jalb qilinar edi.

Nomzodlar saylovlar kompaniyasi davrida o'zlariga ittifoqchilar izlab, turli xil kelishuvlar va murosalariga kelar edilar. Siyosiy kurash nutqlar so'zlash, brashyuralar tarqatish va sud davolari bilan amalga oshirilar edi. Siyosiy raqiblarga qarshi turli xil sud jarayonlari qo'zg'atilar edi va siyosiy raqib turli yo'llar bilan obro'sizlantirilar edi.

Rim Respublikasining so'nggi davrida pora berish, korrupsiya, ma'naviy buzuvchilik imperiya ijtimoiy hayotining aynishidan dalolat berar edi. Nobillar, suvoriylarga shaharning quyi tabaqalari o'z ovozlari saylovlarda sotishlari odatiy hol bo'lib qoldi. Hatto Rimning tashqi dushmandlari ham Rim lashkarboshi va siyosatchilarini sotib olishga muvoffaq bo'ldilar. Numidiya podshosi Yugurta Rimdagi poraxo'rlik to'g'risida mashhur so'zini aytgan edi: «Rim sotqin shahar kimki uni sotib olishni istasa, unga albatta erishadi». Misr podshosi Ptolomey Avlet taxtga o'z huquqini tan olinishi uchun Sezar va Pompeyga 6000 talant berdi. Suriyadagi noyib Avl Gabili Ptolomeyni taxtga chiqarish uchun 10000 talant to'ladi. Korrupsiya rim sudini ham chetlab o'tmadi. Rimliklar Rimda er. avv. 74-yildagi shov-shuvga aylangan sud ishini uzoq vaqt eslab yurdilar. Sudyalarning biri boshqa sudyalarga taqsimlab berish uchun ayblovchi va ayblanuvchidan ham pora olgan edi.

Rim Respublikasi hukmronligining so'nggi yarrui asrida sudxo'rlik kapitali moliyachilar va bankirlarning soni ko'paydi.

Sudxo'rlik bilan nafaqat suvoriylar, balki rasmiy taqiqlangan bo'lsa ham, senatorlar ham boshqalar vositachiligida shug'ullandilar. Rimga qaram bo'lgan butun jamoalar, shaharlar hatto podsholiklar amalda moliyachilar va sudxo'rlar bilan birgalikda mahalliy aholini talar edilar. Rimda provinsiyalar noiblarining va boshqa mansabdor shaxslarning suiiste'mollariga oid sud ishlari odatdagi hol bo'lib qoldi. Provinsiyalarni talab boyib qaytgan noiblar to'g'risida «Rimdan boy provinsiyaga qashshoq bo'lib ketdi, qashshoq provinsiyadan boy bo'lib qaytdi» degan ibora tez-tez ishlatiladigan bo'ldi. Provinsiyalarning talanishi, muvaffaqiyatli moliya operatsiyalari natijasida Rimda juda katta boylik to'plandi. Rimliklarning oldingi ajdodlari bunday boylikni tushlarida ham ko'rmagan edilar. Bu hali chegara emas edi. Mashhur patriitsiy Lukulning boyligi 100 million sestertsiyga, Krassning boyligi 200 million sestertsiyga baholanar edi. Mashhur notiq va siyosiy arbob Sitseron 100 ming sestertsiy boylikni ko'rmagan edi. U hali chegara emas edi. 100 ming sestertsiy daromad qilmagan kishini boy deb hisoblamas edilar. Juda katta boylikka ega bo'lish bilan birga Rimda juda ko'p zodagonlar qarzga botgan edi. Qarz majburiyatlarining o'sishi narx-navoning tez o'sib ketishiga siyosiy vaziyatning barqarorlashuviga olib keldi. Rim zodagonlari siyosiy arboblari jamoa oldida obro'ysizlanmaslik uchun juda katta sarf-xarajat qilishga majbur edilar. Oila ham patriarxal ahamiyatini yo'qotdi. Ayollar endi yer hokimiyatidan chiqib boshladilar. Nikoh ko'p holatlarda siyosiy maqsadlarni ko'zlab tuzila boshlandi. Ayollarning o'z erlariga nisbatan xiyonati, buzuqligi odatdagi hol bo'lib qoldi. Qulchilik munosabatlarida ham bir qancha o'zgarishlar ro'y berdi. Er. avv. I asrning I yarmidan boshlab ba'zi qullar ozod qilina boshlandi.

Sulla diktaturasini o'rnatilishi. Spartak boshchiligidagi qullar qo'zg'oloni

Rim Respublikasi er. avv. 80-yil boshlarida Italiyada ittifoqchilik urushlari tugaganidan keyin moliyaviy tushkunlik, hunar va savdo degradatsiyasi va ichki siyosiy beqarorlik holatida edi. Shu bilan bir vaqtda Pont podshosi Mitridat VI ni Kichik Osiyo va Bolqon yarimorolini bosib olishi Rimni sharqda urush boshlashiga chaqiriq bo'ldi. Mitridat mashhur shaxs bo'lib, baland bo'yli juda katta jismoniy kuchga ega bo'lgan, 22 tilni bilgan har tomonlama ma'lumotli kishi edi. U Bosfor, Kolxida, Kichik Armanistonni bosib

olib, rimliklarni Kichik Osiyo mulklariga bostirib kirdi. Mahalliy aholi uni xaloskor sifatida kutib oldi. Kichik Osiyoning barcha shaharlarida uning topshirig'i bilan bir kunda 30 ming rimlik o'ldirildi. Mitridatga qarshi urushda qo'shinga qo'mondonlik qilish uchun birdaniga ikki sarkarda optimatlar yetakchisi er. avv. 80-yilda konsul bo'lgan 50 yoshli Lutsiy Korneliy Sulla va populyarlarning o'tmishdagi ittifoqchisi olti marta konsul bo'lgan shuhratparast 68 yoshli kekxa Gay Mariy da'vogar bo'ldilar.

Rim qo'shiniga qo'mondonlik qilish senat tomonidan Sullaga topshirildi, Rimda xalq yig'ini Sullani chetlatib, sharqqa yurishga Mariyni qo'mondon qilib tayinladi. Shu vaqtda janubiy Italiyada turgan g'ayratli Sulla o'z qo'shinlariga juda katta va'dalar berib, Rimga yurish qildi. Rim o'zining ko'p asrlik tarixi davomida birinchi bor rimlik qo'shinlar tomonidan jang bilan egallandi. Mariy Afrikaga yashirinishga majbur bo'ldi.

Sulla o'z qo'shini bilan Yunonistonga yurish qilib, Mitridat qo'shinlarini tor-mor qildi. Shu vaqtda Rimda to'ntarish sodir bo'lib, hokimiyatni yettinchi marta konsul qilib saylangan Gay Mariy va 4 marta konsul bo'lgan sinna egalladilar Tez orada Mariy bezgak kasalligidan vafot etdi. Sulla er. avv. 83-yilda o'z qo'shini bilan janubiy Italiyaga kelib tushdi. Fuqarolar urushining yangi davri boshlandi. Bu urush Sullaning g'alabasi bilan tugadi, u yana jang bilan Rimga kirib, o'z diktaturasini o'rnatdi. Sulla o'zining raqiblarini bartaraf qilish uchun proskripsiya deb nomlangan tadbirni amalga oshirdi. Sulla tomonidan tuzilgan kishilarni alohida ro'yxati shunday deb atalar edi. Kim bu ro'yxatga tushgan bo'lsa, qonundan tashqari e'lon qilinib, har qanday kishi uni o'ldirishi hatto bu uchun mukofot olishi mumkin edi. Shu yo'l bilan 100 senator va 2500 suvoriy o'ldirildi va ularni mulki musodara qilindi. Sulla xalq tribunlari hokimiyatini cheklaydigan qator qonunlar qabul qildi, bepul non tarqatishni bekor qildi, qarz foizlarini chekladi hamda er. avv. 241-yilda bekor qilingan senturiy komissiyalarini qayta tikladi. Senat tarkibiga Sulla o'z tarafdorlaridan bo'lgan 300 yangi a'zoni kiritdi. Diktator plebey tribunlari va komissiyalarining qonunchilik hokimiyatini bekor qilib, bu vakolatni senatga berdi. Lekin tez orada er. avv. 79-yilda ko'plar uchun kutilmagan holda Sulla diktatorlik vakolatini o'zidan soqit qilib, hokimiyatdan chetlashdi. Sobiq diktator baliqchilik bilan shug'ullanib, «Memuarlar» yozdi. Er. avv. 78-yilda u 60 yoshida miyasiga qon quyilishi oqibatida vafot etdi. Sulla konstitutsiyasi yana 8 yil yashadi.

Sertoriy qo'zg'oloni senatning Gney Pompey boshchiligidagi qo'shinlari bilan bostirildi.

Shu vaqtda Italiyani Spartak rahbarligidagi misli ko'rilmagan qullar qo'zg'oloni qalqitib yubordi (er. avv. 74–71-yillar). Spartak kelib chiqishi Frakiyadan bo'lib Rim yordamchi qo'shinlarida xizmat qilgan va dezerterligi uchun qullikka sotiladi. U Kapuya shahrida fuqaro Lentul Batiatning gladiatorlar maktabida gladiator edi. Boshda Spartak qo'zg'oloniga ahamiyat berilmadi. Sarkardalik qobiliyatiga ega bo'lgan shijoatli Spartak tez orada o'z qo'l ostida qullardan tuzilgan 120 ming kishilik qo'shin to'pladi. Bir necha bor rimliklar ustidan g'alaba qildi, ayniqsa, shimoliy Italiyadagi Mutina shahri yonida Spartak yaxshi qurollangan ikki konsul boshchilik qilgan Rim qo'shinlarini tor-mor qildi. Bu hol Rimni vahimaga tushirib qo'ydi.

Senat er. avv. 72-yilda Spartakka qarshi qo'shinga boshchilik qilishni favqulodda vakolatlar bilan eng boy quldor Mark Krassga topshirdi. Spartak tezlik bilan Rimni chetlab o'tib Italiyaning janubiga yurish qildi. Farazlarga ko'ra Spartak Sitsiliyaga o'tishga harakat qiladi. Spartakni Sitsiliyaga o'tishida kemalar bilan ta'minlashga va'da bergan dengiz qaroqchilari Piratlar uni aldadilar. Qullar qo'shini Bruttia viloyatiga qamalib qoldilar, Krass bu yerda 52,5 km.lik uzunlikdagi okop qazishga buyruq berdi. Spartak qo'shinlari rimliklarning bu to'siqlarini buzib o'tib, Burundiziga qarab harakat qildilar. Tez orada Spartak qo'shinlaridan bir necha qismlari ajralib ketdi. Bu Spartakning kuchini zaiflashtirdi. Krass qullar qo'shinini taqib ostiga olib, ularni orqasidan izma-iz yurdi. Apuliya viloyatida Krass va Spartak qo'shinlari o'rtasida hal qiluvchi jang bo'ldi. Jang boshlanishida Spartakka otini minishga hozirladilar, lekin u qilichini sug'urib otni o'ldirdi. Spartak g'alaba qilgan taqdirda eng yaxshi otlarga ega bo'lishi mumkinligi, yengilgan taqdirda hech qanday ot kerak emasligini aytdi. Jang juda shafqatsiz bo'lib, rimliklar g'alaba qildilar. Spartak va minglab qullar bu jangda qahramonona halok bo'ldilar. Uch yil davom etgan qullar qo'zg'oloni bostirildi, 6 ming qul Kapuyadan Rimga boradigan yo'lda xochga mixlandi.

Pompeyning sharq yurishlari. Birinchi triumvirat

Spartak boshchiligidagi qullar qo'zg'oloni bilan bir vaqtda Mitridat bilan (er. avv. 74–64-yillar) yangi urush boshlandi. Mitridat haqiqiy sharq despoti bo'lib, o'z onasi, ukasi, o'zi bilan

nikohda bo'lgan singillarini, 3 o'g'li va 3 qizini o'limiga aybdor edi. U 300 ming kishilik qo'shinga, 400 kemadan iborat kuchli flotga ega edi. Dastlab Rim qo'shinlariga tajribali sarkarda Likulli boshchilik qilib bir qancha yutuqlarga erishdi, lekin Mitridatni yenga olmadi. Bundan tashqari, u qattiqqo'lligi bilan legionerlarning noroziligini tug'dirdi. Shunda senatning irodasiga qarshi xalq yig'ini sharqda qo'mondonlikni Gney Pompeyga topshirdi.

Gney Pompey Sulla davrida tanilib, fuqarolar urushi davrida Sullani qo'llagan edi. Keyin esa uni Spartakka qarshi Krass qo'shiniga yordamga yubordilar. Er. avv. 70-yilda Pompey va Krass konsul etib saylandilar, Krass ovatsiya (piyoda triumf)da, Pompey triumfga sazovor bo'ldi, Pompey qo'shinlari rag'batlantirildi. Pompey O'rtayer dengizi qirg'oqlarini talagan dengiz qaroqchilarini tugatib, Rimda katta obro'ga ega bo'ldi.

G'ayratli sarkarda Pont podshosini tor-mor qilib, Armanistonni vassal davlatga aylantirdi. Pompey Bosfor podsholigida Mitridatga qarshi qo'zg'olon uyushtirib uni o'zini o'ldirishiga majbur qildi hamda Suriya va Yahudiyaning istilo qildi. Kichik Osiyoda Rim hokimiyatini qayta tikladi. Urushdan keyin Rimda uning sharafiga zafar (triumf) uyushtirildi va Pompey sharqda 22 podsho ustidan g'alaba qildi, 12 mln. kishini bo'ysundirdi, 1538 shahar va qal'alarni istilo qildi deb, e'lon qilindi. Pompeyning sharqiy yurishi Ellin sharq mamlakatlarini Misrdan tashqari Rimga bo'ysundirishni tugalladi.

Pompey Rimga qaytgan paytda qarzlarni bekor qilish va davlat to'ntarishi amalga oshirish maqsadi bo'lgan qarzga botgan patritsiy Lutsiy Sergiy Katilina boshchilik qilgan harakatning fitnasi bostirildi. Etruriyada Katilina va uning uch ming kishilik tarafdorlari shafqatsiz jangda o'ldirildi.

Katilina fitnasidan tez o'tmay Rimda siyosiy hokimiyat I triumviratni (er. avv. 60-yil «Uch erkak ittifoqi») tashkil etgan uch taniqli siyosiy arbob Pompey, Krass va Sezar qo'lga o'tdi.

Gay Yuliy Sezar (er. avv. 100-yilda tug'ilgan) bu vaqtda Krass va Pompey kabi obro'ga ega emas edi. Lekin u shuhratparast, shijoatli bo'lgani uchun tez orada I triumviratning amaldagi rahbari bo'ldi, bundan tashqari u er. avv. 59-yilda kelishuviga binoan konsul qilib saylandi. Sezar agrar qonun loyihasini amalga oshirdi, natijada Pompeyning sobiq jangchi-veteranlari yer ulushlariga ega bo'ldilar.

Sezar hokimiyat uchun kurashda shahar va qishloq plebsi,

uning mustahkam tayanchi bo'lib xizmat qila olmasligini tushunar edi. Buning uchun yaxshi qurollangan sadoqatli qo'shin kerak edi. Bu qo'shinni tashkil qilish uchun katta miqdorda mablag' topish maqsadida Sezar Galliya provinsiyasiga 5 yil noiblik lavozimini olishga erishdi. Lekin Galliya hali Rimga tobe emas edi. Senat Galliyani bo'ysundirish uchun Sezarga qo'shin to'plashga ruxsat berdi. Galliyani istilo qilish yetti yil davom etdi. Boshda Sezar gelvet (hozirgi Shvetsariya hududida yashovchi) qabilasiga qarshi, keyin esa german qabilalaridan bo'lgan Ariovis boshchiligidagi svevlarga qarshi ularni harakatlarini olib bordi. Nihoyat belg qabilalri bilan keskin kurashdan keyin Galliya bo'ysundirildi va er. avv. 57-yilda Rim provinsiyasi deb e'lon qilindi. Er. avv. 56-yil bahor oyida Sezarning Galliyadagi vakolati yana 5 yilga uzaytirildi. Sezar er. avv. 55-yilda german qabilalariga qarshi Reyn ortiga, er. avv. 54-yilda esa Britaniyaga yurish qildi.

Lekin er. avv. 54-yilda buyuk gall qo'zg'oloni yuz berdi. Bu qo'zg'olon arvern qabilalari tashabbusi bilan boshlanib, qo'zg'olonga qobiliyatli yo'l boshchi Versingetorik boshchilik qildi. Rimliklar juda qiyin ahvolga tushib qoldilar. Sezarda 60 ming qo'shin, qo'zg'olonchilarda 300 ming kishi bor edi. Faqat Sezarning harbiy, tashkilotchilik qobiliyati, uning diplomatik san'ati, qo'zg'olonchilar ichida o'zaro kelishmovchiliklar kelib chiqishiga olib keldi, natijada rimliklar bu qo'zg'olonni bostirdilar. Qo'zg'olonning so'ngi o'choqlari er. avv. 51-yilda tugatildi.

Galliya istilosi natijalari ulkan edi. Sezar 300 qabilani bo'ysundirdi, 800 shaharni qamal qilib oldi, 1 mln. kishini asir oldi. Rimliklar qo'liga ulkan miqdorda o'lja tushdi: Rimda oltin qadoqlab sotildi va uning bahosi juda pastga tushib ketdi. Bularni hammasi Rimda Sezarni obro'-e'tiborini oshirib yubordi.

Galliyada urush harakatlari tugamasdan I triumvirat amalda tugadi. Krass Parfiyaga yurish vaqtida yengilib halok bo'ldi. Sezarning yutuqlari va obro'-e'tiborining oshib ketishi u bilan Pompey orasidagi munosabatlarda keskinlik va dushmanlikka sabab bo'ldi. Galliyada Sezarning vakolati tugadi, u o'z qo'shinini tarqatishi lozim edi. Lekin u qo'shinni tarqatmadi. Sezarning kuchli qo'shinidan qo'rqib qolgan senat uni vatan dushmani deb e'lon qildi. Uning raqibi Pompeyga Italiyada qo'shin to'plab, Sezarga qarshi chiqishga topshiriq berdi.

Nozik diplomat va uzoqni ko'ra oladigan siyosatchi bo'lgan Sezar Rimdagi vaziyatni kuzatib Galliya noibligi davridan boshlab katta miqdorda pora berish bilan o'z tarafdorlariga ega bo'lgan edi.

Sezar Pompey qo'shinlarini kutib turmadi. U er. avv. 49-yil yanvarida shimoliy Italiyaning chegarasi bo'lgan kichik Rubikon daryosidan o'tdi. Qonunga ko'ra bu daryodan o'tgan har qanday qurollangan qo'shin Rim dushmani deb hisoblanar edi. Aytishlaricha daryodan o'tish oldidan Sezar uzoq o'ylanib turib, «qur'a tashlandi» deb xitob qiladi va qo'shinga daryodan o'tishga buyruq beradi. Shimoliy Italiyaning shaharlari Sezar qo'shinlariga deyarli qarshilik ko'rsatmadilar. Pompey qo'l ostida jangovar qo'shin bo'lmaganligi uchun er. avv. 49-yil 17-yanvarida janubga qo'shin yig'ishga jo'nab ketdi. Uning orqasidan vahimaga tushgan konsullar va senatning ko'pgina senatorlari qochib ketdilar.

Sezar 3 marta Pompey bilan muzokaralar olib borishga urindi, lekin Pompey 17-martda o'ziga sodiq qo'shin va tarafdorlari to'planayotgan Yunonistonga jo'nab ketdi. Sezar ikki oy davomida hech qanday qon to'kmasdan butun Italiyani egalladi. U Rimga kirib 5000 funt tilla va kumushdan ko'proq davlat xazinasini bosib oldi. Sezar Rimda ko'p turmay Pompeyga sodiq yetti legion turgan Ispaniyaga yurush qildi. Ispaniyada g'alaba qilib, Sezar Bolqon yarim oroliga o'tmoqchi edi. Ilderda shaharchasi yonida Sezar dushman qo'shinlarini 2-avgustda tor-mor qildi, shundan so'ng ikki ispan provinsiyasi Sezar tomoniga o'tdi. Hal qiluvchi jang er. avv. 48-yilda Yunonistondagi Farsal shahri yonida bo'lib o'tdi. Pompey qo'shinlari yengildi, o'zi esa Misrga qochib ketdi va u yerda xoinona o'ldirildi.

Sezar Pompey orqasidan Misrga yurish qilib bu yerda sulolaviy kurashga aralashib, malika Kleopatrani hokimiyat uchun ukasiga qarshi kurashida yordam berdi. Oqibatda Iskandariyada Sezarga qarshi qo'zg'olon ko'tarildi, bu qo'zg'olonni Sezar zo'rg'a bostirdi. Shundan so'ng u sharqqa Mitridatning o'g'li Farnakga qarshi yurish qilishga majbur bo'ldi. Sezar bu yurishni juda qisqa muddatda atigi 5 kunda amalga oshirdi va bu to'g'risida senatga o'zining «Keldim, ko'rdim, yengdim» degan mashhur maktubini yubordi.

Pompeyning asosiy tarafdorlari endilikda Afrikada to'plandilar. Er. avv. 46-yilda Afrika provinsiyasining sharqiy qirg'og'idagi Tais shahri yonida katta jang bo'lib, Pompey tarafdorlari to'la tor-mor etildilar. Shundan so'ng Sezar Numidiyani bo'ysundirdi. Er. avv. 46-yilda u Rimga qaytdi va bu yerda Galliya, Misr, Pont va Numidiya ustidan g'alabalari sharafiga IV zafar triumfini bayram qildi. Lekin Pompeychilar bilan kurash hali tugamagan edi. Pompeyning o'g'illari Ispaniyada kuch to'pladilar. Munt yonida er.

avv. 45-yilda Sezar o'zining raqiblari ustidan so'nggi g'alabasiga erishdi, jang juda qonli va keskin bo'ldi. Sezarning so'zi bo'yicha u birinchi bor g'alaba uchun emas, o'z hayoti uchun jang qildi.

Fuqarolar urushi nihoyat tugadi. Sezar ikkinchi bor Rimda senat tomonidan diktator deb e'lon qilindi (senat Sezarni Ispaniyada bo'lgan vaqtda birinchi marta diktator deb e'lon qilgan edi), unga 5 yillik konsullik, umrbod tribun hokimiyati, saylov komissiyalarida o'z nomzodini tavsiya qilish huquqi hamda boshqa unvonlar va vakolatlar berildi. Sezar o'zining o'rinbosari (otliq qism boshlig'i) etib, diktator Rimda bo'lmagan paytda Rim va Italiyani boshqargan Antoniyni tayinladi. Sezar er. avv. 44-yilda beshinchi marta konsul lavozimini egalladi, umrbod diktator deb e'lon qilindi, u mutlaq hokimiyatga ega bo'ldi. Sezar podsho kiyimini kiyish huquqiga ega bo'ldi, uning nomi bilan qasamyod qildilar, unga xudo kabi sig'indilar. Uning tasviri tangalarda zarb qilindi, Sezar nomi bilan kvintiliy (iyul) oyi belgilandi.

Sezar Parfiyaga qarshi yurishga tayyorlana boshladi, Rimda Parfiyani faqat podsho yengishi mumkin degan gap tarqaldi. Sezarni mutlaq hokimiyatga intilishi bir qancha senatorlar va xalqning noroziligiga olib keldi. Unga qarshi fitna uyushtirilib er. avv. 44-yil 15-martida senat kengashida Brut va Kassiy boshchiligidagi fitnachilar tomonidan o'ldirildi. U 23 joyidan yaralangan bo'lib, uning faqat bittasi o'limiga sabab bo'ldi.

Ikkinchi triumvirat. Respublikani qulashi

Sezarni o'ldirib fitnachilar o'zlarini yo'qotib qo'ydilar. Brut va Kassiy shahardan qochishga majbur bo'ldilar. Rimning amaldagi xo'jayini, Sezarning eng yaqin do'stlaridan biri er. avv. 44-yildagi konsul Mark Antoniy bo'ldi. Antoniy Sezarning merosxo'ri sifatida marhumning uyidan uning arxivi, 100 mln. sestersiy miqdoridagi pul mablag'ini o'zlashtirib oldi. Sezarning dafn qilish marosimi dabdabali qilib o'tkazildi.

Dafn qilish marosimi arafasida diktatorning vasiyatida o'zini bosh merosxo'ri qilib, asrandi o'g'li, jiyani, 18 yoshli Gay Oktavian Furinni belgilagani ma'lum bo'ldi. Boshda Antoniy Gay Yuliy Sezar Oktavianga mensimasdan qaradi. Oktavian senat bilan vaqtinchalik ittifoq tuzdi. Respublika tarafdori bo'lgan mashhur notiq va konsul Sitseron yangi tiran Mark Antoniyga qarshi Oktavianni qo'llab-quvvatladi.

Fuqarolar urushining oxirgi bosqichi boshlandi. Senatning

topshirig'i bilan Oktavian Mark Antoniylga qarshi urush boshladi. Er. avv. 43-yil aprelida Mutina yonidagi jangda **Antoniyl** yengildi. Legionerlar Oktavianga imperator unvonini **berdilar**, Antoniyl esa respublika dushmani deb e'lon qilindi. Antoniyl yengilgach senatl g'alabani bayram qildi. Sitseron boshchiligidagi senatl oligarxiyasi Oktavianni o'zi mutlaql hokimiyatini o'rnatishiga yo'l bermaslikka urindilar. Oktavianni konsul bo'lishiga qarshi **chiqdilar** va unga qo'shinga qo'mondonlikni topshirishga buyruql **berdilar**. Oktavian esa qo'mondonlikni topshirmadi, Antoniyni taqib qilmadi. Aksincha, Mark Antoniyl va Sezar tarafdorlaridan bo'lgan Lepid bilan o'zaro shartnoma tuzdi. Ularning ittifoqi II triumvirat nomi bilan ma'lum. Bu ittifoql I triumviratdan farql qilgan holda xalql yig'inida rasmiyl tasdiqlandi. Triumviralar kelishuviga asosan Oktavian er. avv. 41-yil 19-avgustida konsul etib saylandi. Italiyada ular o'zlariga qarshi bo'lgan respublika tarafdorlarini taqib ostiga oldilar, e'lon qilingan proskripsiya natijasida minglab odamlar birinchi navbatda taniqli respublikachi Sitseron halok bo'ldi.

Shu vaqtda respublika tarafdorlari bo'lgan Brut va Kassiy Bolqon yarim orolida katta harbiyl kuch to'pladilar. Er. avv. 42-yilda Makedoniyadagi Filipp shahri yaqinida triumviralar qo'shinlari bilan senatl respublikasi tarafdorlari qo'shinlari o'rtasida jang bo'lib respublikachilar yengildilar.

Respublikachilar tor-mor etilgach triumviralar o'rtasida provinsiyalar yangidan taqsimlandi: Antoniyl Sharql, Galliyl va Afrikani, Oktavian-g'arbni (uni mulklari markaziy Italiyl bo'ldi) egalladi, Lepidga esa hech narsa qolmadi. Mark Antoniyl Misrga jo'nab ketdi va u yerda malika Kleopatraga uylanib Makedoniyada yashadi, mutlaql hukmdor sifatida Sharqdagi Rimning yer mulklariga egalik qildi. U Kleopatranning o'g'illariga qator provinsiyalarni hadya qildi. Oktavian esa Rimga qaytib Antoniylga qarshi zimdan kuch to'play boshladi. Tez orada triumviralardan biri Lepid Sitsiliyada hokimiyatni qo'lga olishga urindi, lekin uning qo'shinlari Oktavian tomoniga o'tdi. natijada Lepidning siyosiy faoliyati tugallandi. Lepid oliyl pontifik lavozimiga ega bo'lgani uchun Oktavian uni hayotini saqlab qoldi. Shundan so'ng Lepid Rimda hech qanday siyosatga aralashmay er. avv. 12-yiligacha yashab 77 yoshida vafot etdi. Italiyl va uning atrofidagi hududlarida o'z hokimiyatini mustahkamlagan Oktavian Antoniylga qarshi katta qo'shin to'pladi.

Er. avv. 32-yilda rimliklar Misrga qarshi urush e'lon qildilar. Antoniy tarafdorlaridan tozalangan senat uni «respublika dushmani» deb e'lon qildi. Oktavian 250 jangovar kemaga, 80 ming legionerlardan iborat quruqlikdagi qo'shinga, Antoniy esa 100 ming piyoda askarga, 12 ming otliq va 500 kemaga ega edi. Er. avv. 31-yil 2-sentabrda Epir qirg'og'idagi Aksiy burni yonida dengiz jangi bo'lib, bu jangda Antoniy floti yengildi. Er. avv. 30-yilda Oktavian Suriya va Misrga yurish qildi va hech qanday qarshiliksiz Iskandariya shahrini egalladi.

Jangda yengilib, hokimiyatdan ajralgan Antoniy o'zini qilichga tashlab o'ldirdi. Kleopatra esa o'lim to'shagiga yotgan eriga o'zini o'ldirib uni orqasidan borishini va'da qildi. Ammo buning o'rniga u Oktavian bilan muzokaraga kirishib o'ziga foydali bo'lgan shartlar bilan taslim bo'lishga umid qildi. Faqat g'olib Oktavian uni oltin zanjir bilan kishanlab o'z zafar triunfida Rimga olib borish niyati borligini bilib qolib, o'zini-o'zi o'ldirdi. Oktavianning buyrug'i bilan Sezar va Kleopatraning o'g'li Sezarion hamda Antoniyning Fulviyadan bo'lgan katta o'g'li Antull o'ldirildi. Antoniyning qolgan 9 bolasi uning sobiq xotini Oktavia (Oktavianning singlisi) tomonidan tarbiyalashga olindi. Ptolemeylar sulolasi hukmronlik qilgan Misr Rim provinsiyasiga aylantirildi. Shu bilan Rimda fuqarolar urushining fojiali davri tugadi. Sezarning asrandi o'g'li Oktavian Rim O'rtayer dengizi davlatining yakka-yu yagona xo'jayini sifatida 43 yil hukmronlik qildi (er. avv. 30-yildan—eramizning 14-yiligacha).

Tayanch iboralar

Nobillar, noyib Avl Gabili, Sezar, Sudxo'rlik, Pont podshosi Mitridat VI, Bolqon yarimoroli, Lutsiy Korneliy Sulla, Gay Mariy, Mitridat qo'shinlari, plebey, Gney Pompey, Spartak, Mutina shahri, Mark Krass, Pompey qo'shinlari, Armaniston, Katilina fitnasi, Galliya, Parfiya, Gay Oktavian Furin, Antoniy, Lepid, Sitseron.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.
Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.
Веллей Патеркул. Римская история.
Луций Анней Флор. Эпитомы, с. 123-162.

Плутарх. Сравнительные жизнеописания, т. 2, 3. Биографии Катона, Цицерона, Антония, Брута, Гая Мария, Суллы, Красса, Помпея, Цезаря. Гай Саллюстий Крисп. Сочинения. М.: 1981.

Цицерон. Речи. В 2-х т. М.: 1962.

Цицерон. Диалоги. М.: 1966.

Цицерон. Письма. М.: 1949—1951, т. 1-3.

Коржева К.П. Восстание Спартака в советской историографии.-Вопросы истории, 1974, № 10.

Утченко С. Л. Цицерон и его время. М.: 1972.

Утченко С. Л. Юлий Цезарь. М.: 1976.

Asosiy sanalar

Er.avv. 137-yillar	Sitsiliyada Evnoy boshchiligidagi qullar qo'zg'aloni.
Er.avv.123-yil	Tiberiy Grakxning yer to'g'risidagi qonuni qayta iklandi.
Er.avv.74—71-yillar	Spartak boshchiligidagi qullar qo'zg'aloni bo'ldi.
Er.avv.59-yil	Sezar konsul etib saylandi.
Er.avv.31-yil	Oktavian va Antoniy o'rtasida Aksiy burni yonida hal qiluvchi jang bo'lib o'tdi.
Er.avv.55-yil	Krass va Pompey konsul etib saylandilar.
Er.avv.82-yil	Lutsiy Korneliy.
Er.avv.79-yil	Sulla diktatorlik vazifasini o'zidan soqit qildi.

Mustaqil ish mavzulari

Sitseron va uning davri.

Sulla diktaturasi va uning mohiyati.

Rim Respublikasi tushkunligining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sabablari.

Er. avv. 60-yillarda Rimdagi siyosiy vaziyat.

ILK IMPERIYA DAVRI

Avgust prinsipati

Aktsiy qo'ltig'idagi g'alaba natijasida 33 yoshli Oktavian (er. avv 30-yildan. eramizning 14-yiligacha) ulkan davlatning yagona hukmdoriga aylandi. U diktatura va umrbod sensorlikdan voz kechdi, hech kim uni podsholikka intilmoqda deb o'ylamasligi uchun Romul nomini va dominus (janob) unvonini inkor qildi. Oktavian er. avv. 30-yildan plebey tribuni hokimiyatiga ega edi, er. avv. 29-yilda senatdan qo'shin qo'mondoni, ichki va tashqi siyosat sohalarida oliy hokimiyatda egalikni bildiradigan umrbod imperator unvonini oldi. Er. avv. 28-yilda senatda navbatdagi tozalashni o'tkazib Oktavian senatning prinsepsi («birinchi»-latin tilidan to'g'ridan-to'g'ri tarjimasi) unvonini oldi. Respublika rimida prinseps unvoni senatorlar ro'yxatidagi eng keksa va eng hurmatli fuqaroni senatdagi o'rnini bildirar edi. Bu unvon Oktavianga o'z fikrini birinchi bo'lib bildirishga va senatning qaroriga ta'sir qilishga imkon yaratdi. Senat unga Avgust («Xudolar ulug'lagan») unvonini berib, uning hokimiyatini muqaddas ekanligini ta'kidladi. Bundan tashqari, Oktavian Avgust oliy harbiy hokimiyatga egaligi, umrbod konsul, xalq tribuni bo'lganligi uchun «veto» (taqiq) huquqidan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Oktavian hokimiyatining moddiy asosini unga shaxsan qaram bo'lgan provinsiyalardan keladigan daromadlar va senat xazinasi bilan yonma-yon ta'sis etilgan prinseps xazinasi-fisk tashkil qildi. Uning davrida respublika muassasalari senat, konsullar, kvestorlar lavozimi saqlab qolinib, barcha mansabdor shaxslar ma'lum bir muddatga saylanar edi. Avgust senatdan barcha ozod qo'yilgan qullarni chiqarib unga Italiya munitsipiyalari va koloniyalarining zodagonlarini kiritdi. O'zining hokimiyati uchun xavfli bo'lgan yirik yer egalari va boylarni ijtimoiy ahvolini turli tadbirlar bilan mustahkamladi va ularni o'ziga moyil qildi. Oktavian Avgustni yana bir tabaqa suvoriylar qo'llab-quvvatladi. Bu tabaqaga prinseps muhim imtiyozlarni berdi. Suvoriylar uchun 400000 sestertsiy mulk senzi belgilanib, eski respublika an'analari bilan bog'lanmagan bu qatlamga boylik orttirgan mulkdorlar kiritildi. Ba'zi bir yuqori mansablar suvoriylarga berildi.

Oktavian shaharning quyi qatlamlarini ham o'z tomoniga og'dirib olish uchun ularga tekin non tarqatib, tomoshalar

uyushtirdi. O'sha davrda Rimda yashagan million aholidan kamida 200000 kishi davlatdan bepul non olar edi.

Av gust hokimiyatining asosiy tayanchi qo'shin edi. Legionerlarga oylik muntazam to'lab turildi. Qo'shin professional bo'lib Rim fuqarosi harbiy xizmatga kirgan vaqtda-shaxsan prinsepsga sodiqlik to'g'risida qasamiyod qilar edi. Harbiy xizmat 25 yil qilib belgilandi. Provinsiyalardagi fuqarolar yordamchi qo'shinlar tarkibida xizmat qilar edi. Lashkarboshilik qobiliyati bo'lmagan va urushlar olib borishni yoqtirmagan imperator imperiyaning hududlarini kengaytirishni emas, balki mavjud bo'lgan hududlar chegaralarini mustahkamlashni afzal ko'rdi.

Faqat Er. avv. I asr oxirida Oktavianning vorislari davrida Alp tog'lari hududi va Dunay havzasida keng hududlar bosib olindi. Bosib olingan bu hududlarda Pannoniya va Meziya provinsiyalari tashkil etildi.

Imperiyaning shimoldagi chegaralari Reyn va Dunay daryolari bo'ldi. Rimliklarni Reyn va Elba daryolari havzasida o'rnashib german provinsiyasini tashkil qilishga urinishlari to'la mag'lubiyat bilan tugadi. Xerusk qabilalari yo'l boshchisi Arminiy boshchiligidagi Tevtonburg o'rmonida Rimning uch legioni tor-mor qilindi.

Oktavian sharqda urush harakatlarini olib bormadi. Parfiya bilan diplomatik aloqalar o'rnatildi. Er. avv. 20-yilda parfiyaliklar bilan tinchlik shartnomasi tuzilib, rim qo'shinlarini er. avv. 53-, 40- va 36-yillardagi mag'lubiyatlari natijasida bosib olingan asirlar, bayroqlar rimliklarga hamda garovga olingan zodagon rimliklarga qaytarib berildi. Ikki davlat o'rtasidagi chegara Frot daryosi bo'yicha belgilandi. Oktavian Kichik Osiyo va Suriyaning sharqida Rimga qaram, vassal davlatlarni saqlab qoldi.

Qo'zg'olonchi Galliya er. avv. 27-yilda to'la bo'ysundirilib, 4 provinsiya: Narbon Galliyasi, Lugdun Galliyasi, Belgika va Akvitaniyaga rasman bo'lindi. Pireney yarim orolining shimoliy-g'arbida jangovar astur va kantabr qabilalari bilan er. avv. 28-19-yillarda og'ir urush olib borilib, bu urush er. avv. 19-yilda g'alaba bilan tugallandi. Shundan so'ng Pireney yarim oroli uch provinsiya: Tarrakon Ispaniyasi, Luzitaniya va Betika tashkil qilindi. Rimliklar er. avv. 25-15-yillarda salass, ret va vindelik qabilalarini bo'ysundirib, Retsiya provinsiyasini tashkil qildilar. Rimda urush vaqtida ochib qo'yiladigan Yanus ibodatxonasi eshiklari Oktavianni o'zi bosh kohin sifatida tinchlik davri boshlanganini bildirib, tantanali yopdi. Yo'llardagi va dengizdagi qaroqchilik tugatildi.

Avgust o'ziga shaxsan bo'ysunadigan, uni hayoti uchun mas'ul bo'lgan shaxsiy qo'riqchi pretorian qismi (gvardiya)ni tuzdi. Avgust davrida Rimda ilk bor o't o'chirish qismlari tuzildi.

Oktavian murosalar olib borishga juda usta bo'lib senat bilan hokimiyatni bo'lishdi. Provinsiyalar imperator va senat o'rtasida taqsimlandi. Misr imperatorning shaxsiy mulki hisoblanar edi. Boy va strategik jihatdan muhim bo'lgan provinsiyalar imperatorning bevosita nazorati ostida bo'lib, legatlar tomonidan boshqarilar edi. Senat ixtiyoridagi provinsiyalarga ham amalda imperator hokimiyati nazorati ostida edi.

Davlat boshqaruv apparatini tartibga solish bilan birga Oktavian rim jamiyati va oilasini mustahkamlaydigan bir qancha qonunlarni qabul qildi. Qonunlar fohishabozlikni, erga xiyonatni, isrofgarchilikni qattiq jazoladi. Qadimgi rim urf-odat, an'analarini qayta tiklashga tomon yo'l tutildi, oila mustahkamlanib, ko'p bolalik oila rag'batlantirildi. Senator va suvoriylarga ozod qo'yilgan qullar bilan nikoh taqiqlandi. Qullarni ozodlikka chiqarish cheklandi. Vasiyat bo'yicha ozod qilinadigan qullar soni kamaytirildi. Boshqa bir qonunga xo'jayin qul tomonidan shu vaqtda uyda bo'lgan barcha qullar o'lim jazosiga hukm qilinardi.

Avgust qadimgi rim diniy an'analarini qayta tiklashga harakat qildi. Buzilgan ibodatxonalar qayta tiklandi. Shu bilan birga sharqdan kelgan yangi xudo va ma'budalar ta'qib ostiga olindi. Rimda magiya va astrologiya taqiqlandi.

Oktavian kasalmand kishi bo'lsa-da, 44 yil hukmronlik qildi, 76 yoshida eramizning 14-yilida vafot qildi. Uning hokimiyatini birinchi xotini Livianing birinchi nikohidan bo'lgan o'g'li Tiberiy Klavdiy Neron (14-37-yillar) egalladi. Yangi prinsepsning hokimiyatga kelishi hech kimning e'tiroziga sabab bo'lmadi, chunki boshqaruvni yangi shakli amalda o'z samarasini ko'rsatdi. Bundan tashqari, unga ko'nikma hosil bo'lgan edi.

Tiberiy shijoatli lashkarboshi va qobiliyatli boshqaruvchi edi. Boshqa Tiberiy Oktavianning siyosiy yo'li va qoidalarini davom ettirib senat bilan to'la kelishuv asosida davlatni boshqardi. Tiberiy komissiyalardan saylov va sud funksiyalarini olib senatga berdi. U iqtisodiy jihatdan tejamkorlik siyosatini olib bordi (o'zidan keyin xazinada 2 mlrd. 700 mln. sestersiy qoldirdi). Provinsiyalar boshqaruvini yaxshilashga urindi va jamiyat ma'naviy hayotini sog'lomlashtirishga harakat qildi. Eskicha turmush tarzidan voz kechishni istamagan hukmdor tabaqa barcha islohotlarga norozilik bildirib, passiv qarshilik ko'rsatdi. Tiberiyga qarshi fitna

uyushtirildi. Imperator 26-yilda Rimdan Kapri oroliga ko'chib o'tdi va 10 yil shu yerda yashadi. 77 yoshli kasal imperator 37-yil mart oyida pretor prefekti Makron buyrug'i bilan bo'g'ib o'ldirildi.

Rim siyosiy hayoti

Eramizning 14-yilida Avgust o'limidan so'ng uning merosxo'rlari Tiberiy Klavdiy, Neron, Kaligula va Klavdiy Neronlar imperatorlik taxtini egalladilar.

Lekin ularning hukmronligining so'nggi yillarida siyosiy raqiblar bilan qonli kurash va prinsepsni o'ldirilishi bilan tugallandi. Kaligula o'ldirildi, Neron esa o'zini-o'zi o'ldirdi. Senat bilan prenepsning qarama-qarshiligi eski Rim nobilitetini munisipal va provinsiya zodagonlari bilan siqib chiqarish jarayonini o'zida aks ettirdi.

An'anaviy-senator suvoriylar elitasining siyosiy tushkunligi bilan pretorian gvardiyasi boshliqlarini ahamiyati oshdi. Agar Tiberiyni senat hokimiyat tepasiga keltirgan bo'lsa, 33 yildan so'ng uning jiyani Klavdiyni pretorian gvardiyasi imperator deb e'lon qildi. Buning evaziga yangi imperator har bir pretorian gvardiyachisiga 15 ming sestersiy miqdorida mukofot berdi. Senat hukmdorning shaxsiy qo'riqchilari (pretorian gvardiyasi) qabul qilgan qarorlarni tasdiqlaydigan oddiy tashkilotga aylandi. Tez orada qo'shin ham o'zining siyosiy huquqini talab qilib chiqdi. Eramizning 68-yillari qonli fuqarolar urushi natijasida Tit Flaviy Vespasianni imperator deb e'lon qildi.

Vespasian fuqarolar urushida qo'shinning qo'llab-quvvatlashi bilan g'olib chiqib, Flaviylar sulolasiga asos soldi. Flaviy va uning birinchi merosxo'rlari davrida Rim davlati ma'lum darajada mustahkamlandi. Davlat xazinasini to'ldirildi. Flaviylar provinsiya zodagonlaridan senat tarkibini to'ldirdilar va senat bilan murosala qilgan holda ichki va tashqi siyosatni olib bordilar.

Faqat Vespasianning kichik o'g'li Domisian davrida siyosiy terrorning yangi to'liqini boshlandi. Domisian cheklanmagan hokimiyatga intilib, senatni o'zini xudo va hukmdor deb e'lon qilishga majbur qildi va o'zi raqib deb hisoblagan senator va boshqa boy fuqarolarni qatag'onlarni uyushtirdi. Shu sababli u eramizning 19-yili fitnachilar tomonidan o'ldirildi.

Domitsian o'ldirilganidan so'ng 100 davomida imperatorlar senat bilan kelishgan holda davlatni boshqardilar. Imperatorlar provinsiyalar ravnaqi uchun qator tadbirlarni amalga oshirdilar,

g'olibona tashqi urushlar olib bordilar, imperiya chegaralarini tashqi dushmanlardan himoya qildilar. Shuningdek, ular rimning qadimgi urf-odatlarini va an'analariga hurmat bilan qaradilar. Fan va san'atga homiylik qildilar. Ayniqsa, Italiyadan tashqarida tug'ilgan birinchi Rim askar imperatori Mark Ulpivy Trayan va imperator-faylasuf Mark-Avrelivy Antonin davlat hokimiyatini va jamiyatni barqaror rivojlanishi uchun o'zlarining namunali ichki va tashqi siyosatlarini bilan shuhrat qozondilar.

Eramizning I–II asrlarida Rim imperiyasining tashqi siyosati mudofaa xarakteriga ega bo'ldi. Keyinchalik imperiya hududlari bir qadar kengaydi. Britaniya oroli Rim imperiyasi provinsiyasiga aylandi. Afrika va Bolqonda yangi provinsiyalar paydo bo'ldi, ammo bepoyon hududlarda barqarorlikni saqlab turish provinsiyalarda tez-tez ko'tarilgan qo'zg'olonlar faol istilochilik siyosatini olib borishga xalaqit berdi. Galliya va Yahudiyada kuchli qo'zg'olonlar, quyi dunyodagi daklar, shimoldagi german qabilalari, sharqda esa Parfiyaning kuchayishi Rim davlatining chegaralari mudofaasini kuchaytirishni talab qildi.

Imperatorlar Trayan, Adrian va Mark Avrelivy davrida yaxlit mudofaa liniyalari shakllandi. Adrian davrida Rim fuqaroligiga ega bo'lmagan provinsiya aholisi ham legionlarga harbiy xizmatga qabul qilina boshlandi.

Eramizning I–II asrlarida prinsepslar hokimiyatining moddiy asoslari kuchaydi. Provinsiyalarning ko'pchiligini daromadlari imperator xazinasi (fisk)ga tushdi.

Rim imperiyasi eramizning I asrida

Rim imperiyasida I asr davomida ikki sulola hokimiyatni boshqardi. Tiberiyning vorisi Germanikning o'g'li 24 yoshli Gay Sezar Kaligula (37–41-yillar) hokimiyatni egalladi. Kaligula badjahl, axloqan buzuvchi, o'ta mag'rur, takabbur shaxs edi. Dastlab u senat bilan kelishgan holda ichki va tashqi siyosatni olib bordi, soliqlarni kamaytirdi. Bir necha oy ichida u isrofgarchilik bilan Tiberiydan qolgan xazinani turli tomosha, mo'l-ko'l sovg'alar bilan talon-taroj qildi. Kaligula o'zini «Janob» (Dominus) va «Xudo» deb e'lon qilib, omma oldida Yupiter qiyofasidagi kiyimlarda chiqdi. Bu aqlsiz imperatorning hukmronligi uch yil davom etib 41-yil yanvar oyida pretor tribuni Kassiy Xerey boshchiligidagi fitnachilar tomonidan o'ldirildi.

Pretor qismlari Kaligulaning 50 yoshli tog'asi Tiberiy Klavdiy

Neronni (41–54-yillar) imperator deb e'lon qildilar. Klavdiy senat bilan munosabatni yaxshiladi. O'zining senatdan mustaqil bo'lgan ma'muriyatini tuzdi. Uning ma'muriyati bir necha muassasalardan tashkil topib, ularni ozod qo'yilgan qullar boshqardilar. Klavdiy davrida boshqaruvni markazlashuvi va imperatorning shaxsiy hokimiyatini kuchayishi kuzatildi. Klavdiy hokimiyati qo'shini, turli tekin tomosha va xayr-sadaqa beriladigan Rim plebsi hamda provinsiyalarning zodagonlariga tayandi. Tashqi siyosatda urushlar o'rniga diplomatik vositalar qo'llanila boshlandi, faqat 43-yilda Britaniyaga harbiy ekspeditsiya uyushtirildi. Klavdiyning ikkinchi xotini 33 yoshli Agrippina 54-yilda uni zaharlab o'ldirdi va o'zini 17 yoshli o'g'li Neron Klavdiy Sezarni (54–68-yillar) taxtga chiqardi.

Neron Yuliy Klavdiylar sulolasining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri. U axloqan buzuq, shafqatsiz kishi edi, o'z onasi Agrippinani (62-yil), ukasi Britanikni (55-yil), xotini Oktaviani (62-yil), ikkinchi xotini Poppeya Sabinani (65-yil) o'ldirdi. Neron senat bilan murosas qilishni istamadi. Pulga muhtoj bo'lgani uchun juda ko'p senatorlarni, zodagonlarni qatl etib, ularning mol-mulkini o'zlashtirib oldi. Uning davrida imperator saroyi xarajatlari haddan tashqari oshib ketdi. Neronning o'zi musiqa va qo'shiqchilik bilan shug'ullanib, sahnada o'ynar edi, Yunonistonga shoirlar ko'rigiga qatnashdi. Rimda 64-yilda juda katta yong'in bo'lib, u bir hafta davom etdi va shaharning 14 kvartalidan 10 tasi to'la yonib ketdi. Yong'indan keyin Palatin va Eskvilin tepaliklari o'rtasida 270 ga. maydonga Neron uchun hashamatli «oltin» saroy qurildi. Xalq ommasida Rimdagi yong'inni asosiy sababchisi Neron deb mish-mish tarqaldi. Neron yong'in aybdori deb rimdagi nasroniylar jamoasini aybdor deb topib, ularni ommaviy qatl qildi.

Imperatorning shafqatsizligi, uning zo'ravonligi zodagonlarni keskin noroziligini keltirib chiqardi. Unga qarshi fitna uyushtirildi (65-yil). Fitna fosh etildi va fitnachilar shafqatsiz jazolandi. Ularning ichida faylasuf-sitoik Lutsiy Anney Seneka, uning jiyani shoir Mark Anney Lukan va yozuvchi Gay Petroniy Arbitrlar bor edi. Siyosiy vaziyat keskinlashdi, Parfiya bilan Armaniston uchun uzoq davom etgan urush (66-yil) Rimning mag'lubiyati bilan tugadi.

Neron oxirgi 2 yil hukmronligi davrida davlat boshqaruvidan umuman chetlashdi. Britaniyada urush davom etib, 66-yilda Yahudiyada qo'zg'olon boshlandi. Neron hukmronligiga qarshi

ommaviy norozilik boshlandi. Galliya, Germaniya va Ispaniyada unga qarshi 68-yil bahorida legionlar qo'zg'olon ko'tardilar. Taxt vorisligiga 70 yoshli zodagon Serviy Sulpitsiy Galba nomzodi qo'yildi. Neronni hech kim himoya qilmadi, hatto pretorian qismlari ham Galba tomoniga o'tdi. Neron yashirinishga urindi, lekin yashirina olmadi. Dushmanlar qo'lga tushmaslik uchun u o'zini qilichga tashladi. Neronning o'limi bilan Yuliylar-Klavdiylar sulolasi hukmronligi nihoyasiga yetdi.

Rim imperiyasining navbatdagi hukmdori qisqa vaqtga 68–69-yillarda sarkarda Galba bo'ldi. Taxtga Italiya provinsiya zodagonlaridan kelib chiqqan o'z legionlariga tayanib Tit Flaviy Vespasian chiqdi (69–79-yillar). U lashkarboshi sifatida Yahudiya urushi davrida tanildi. Vespasian yangi Flaviylar sulolasini boshlab berdi. Bu sulolaga yana ikki imperator Vespasianning o'g'illari Tit va Domitsianlar kirdi.

Vespasian uzoqni ko'ra biladigan aqlli hukmdor sifatida imperiyani iqtisodiy va moliyaviy kuchini nisbatan tez va samarali tikladi. Davlat xarajatlarini qoplash uchun 40 mlrd. sestersiy kerak edi. Imperator tejab-tergashga kirishib, xarajatlarni qisqartirdi va yangi soliqlarni joriy qildi. Hatto u dafn va Rim jamoa tuaetlariga ham soliq soldi. Imperator Rim fuqaroligi huquqini mo'l-ko'l tarqatdi hamda senatorlar va suvoriylar toifasini provinsiya zodagonlari, boyib ketgan ozod qo'yilgan qullar bilan to'ldirdi. Flaviylar davridan boshlab imperatorlar provinsiya zodagonlariga bevosita tayana boshladilar. Vespasian 70 yoshida 79-yil iyunida vafot qildi. Uning o'g'li Tit 79–81-yillar taxtga chiqib 42 yoshga yetmasdan bezgak kasalligidan vafot qildi. Tit davrida mashhur Vezuviy vulqoni otilib, Pompey va Gerkulanum shaharlari kul ostiga qoldi (79-yil). Flaviylarning so'ngi vakili Domitsian (81–96-yillar) bo'lib o'zining mutlaq hokimiyatini o'rnatishga harakat qildi va 45 yoshida fitnachilar tomonidan o'ldirildi.

Tayanch iboralar

Suvoriylar uchun 400000 sestertsiy mulk senz, legionerlarga oylik, Pannoniya, Meziya, xerusk qabilari yo'lboshchisi Arminiy, Tevtonburg o'rmoni, Frot, Narbon Galliyasi, Lugdun Galliyasi, Belgika, Akvitaniya, Pireney yarim oroli, Luzitaniya, Betika, Tarrakon Ispaniyasi, praetorian, Tiberiy Klavdiy Neron, Kapri oroli, Tit Flaviy Vespasian, Domisian, Mark Ulpiy Trayan, Mark-Avreliy Antonin, Kassiy Xerey, Agrippina, Galba.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

- Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.
Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.
Письма Плиния Младшего. М.: 1982.
Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати Цезарей. М.: 1966.
Тацит Корнелий. Соч. В 2-х т. М.: 1970.
Бокщанин А. Г. Парфия и Рим. М.: 1960-1966, ч. 1-2.
Голубцова Е. С. Сельская община в Малой Азии (III в. до н. э.-III в. н. э.). М.: 1972.
Кнабе Г. С. Тацит Корнелий. М.: 1981.
Колосовская Ю. К. Паннония в I-III вв. М.: 1973.
Кузищин В. И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до н. э.-I в. н. э.). М.: 1976.
Маринович Л. П., Голубцова Е. С., Шифман И. Ш., Павловская А. И. Рабство в восточных провинциях Римской империи в I-III вв. М.: 1977.
Машкин Н. А. Принципат Августа. М.-Л.: 1949.
Федорова Е. В. Императорский Рим в лицах. М.: 1979.
Шифман И. Ш. Сирийское общества эпохи принципата (I-III вв. н. э.). М.: 1977.
Штаерман Е. М., Смирин В. М., Белова Н. Н., Колосовская Ю. К. Рабство в западных провинциях Римской империи в I-III вв. М.: 1977.
Штаерман Е. М., Трофимова М. К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия). М.: 1971.

Asosiy sanalar

Er.avv 30-eramizning 14-yillari	Oktavian Avgust hukmronlik yillari.
Er.avv 53-yili	Krass qo'shinlarining Parfiya tomonidan tor-mor qilinishi.
Er.avv I asr oxiri	Oktaviyanning o'gay o'g'illari Tiberiy va Druz Pannoniya va Maziya provinsiyalariga asos soldilar.
Er. avv 12-yil	Oktavian Avgust oliy Pontifik lavozimiga saylandi.

Mustaqil ish mavzulari

Oktavian davrida davlat boshqaruvi.

Oktavian davrida tashqi siyosat.

Eramizning I asrida sinfiy-toifaviy munosabatlar.

Rim imperiyasining oltin davri (eramizning II asri)

Domitsian o'limidan keyin Senat 66 yoshli senator Mark Koksey Nervani (96–98-yillar) imperator etib sayladi. Uning hukmronligi bilan II asrdan Rim imperiyasida Antoniyalar sulolasi hukmronligi boshlandi. Bu sulolani eng taniqli vakillaridan biri Mark Ul'piy Trayan bo'ldi. Trayan Ispaniyada tug'ilgan bo'lib, yuqori Germaniya noibi edi. Imperator Nerva qo'shinda obro'-e'tiborli bo'lgan Trayanni asrandi o'g'il va voris qilib tayinlashga majbur bo'ldi. Trayan 98–117-yillar Rim imperiyasiga hukmronlik qilgan paytdan imperiya o'zining iqtisodiy-siyosiy va madaniy taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi (96–196-yillar).

Trayan davrida Rimning oxirgi istilochilik urushlari olib borildi. U faol tashqi siyosat olib borib, imperiya hududlarini kengaytirdi. Uning davrida legionlar soni 30 taga yetkazildi. Kuchli Rim qo'shinlari 101–103-yillar va 105–107-yillarda Dunay bo'ylaridagi kuchli Dakiya podsholigini bo'ysundirdi, Dakiyani podshosi Detsebal asir olindi. Dakiya Rim provinsiyasiga aylandi. Dakiyaning bosib olinishi natijasida uning boy oltin va tuz konlari katta o'lja bo'ldi. Dakiya g'alabasiga bag'ishlab Rimda 123 kun davom etgan tomoshalar ko'rsatildi, Plebsga mo'l-ko'l sadaqa ulashildi, ajoyib Trayan termalari (hammomlari), yangi suv quvuri hamda 30 m.li Trayan kolonnasi bunyod etildi.

Trayan Parfiyadan Mesopotamiya va Armanistonni tortib olish uchun 113-yil urush boshladi, keyingi yil Armanistonni bosib olib, uni provinsiyaga aylantirdi. G'ayratli imperator 115–116-yillarda Parfiya podshosi Vologes IV qo'shinlarini tor-mor qilib, uning poytaxti Ktesifonni egalladi, butun Mesopotamiyani fors qo'ltig'igacha bosib oldi. Mahalliy aholini Rim bosqinidan noroziligi va sharqiy provinsiyalarda vaziyatni notinchligi Trayanni legionlarni Frot qirg'og'idan olib ketishga majbur qildi. Sharqda yangi bosib olingan yerlarni rimliklar qo'ldan chiqardilar. Italiyaga qaytishda Kilikiyada Trayan kasal bo'lib 117-yil avgustida vafot qildi. Taxtga Trayanning jiyani, 41 yoshli asrandi o'g'li Publiy Eliy Adrian chiqdi (117–138-yillar).

U Trayanga loyiq juda yaxshi ma'lumot olgan, ajoyib boshqaruvchi, tajribali sarkarda, aqlli va uzoqni ko'ra oladigan siyosatchi sifatida o'z oldiga turgan muammolarni juda yaxshi tushunar edi. Adrian davlat resurslarini to'la tugaganini va Sharqda bosqinchilik siyosatini samarasizligini anglab yetib, Parfiya bilan Frot daryosi bo'yicha chegaralarini tiklash sharti bilan tinchlik

shartnomasini tuzdi. Adrian imperiyaning sharqiy chegaralarida kuchli mudofaa inshootlarini bunyod qildi. Ana shunday tadbirlar natijasida Parfiya bilan tinchlik 44 yil saqlandi.

Sharqda ishlarni tugallab Adrian Yevropa va Afrikada imperiya chegaralarini mustahkamlash maqsadida chegara istehkomlarini qurish bo'yicha ulkan ishlarni amalga oshirdi. Ana shunday istehkomlardan biri Adrian vali (istehkomi) Britaniyada hozirgacha saqlanib qolgan.

Adrian qo'shinni yuqori jangovar holatda saqlab turishga katta e'tibor berdi. U legionlarni Rim yoki latin fuqaroligi bo'lmagan provinsiya aholisidan to'ldirishga ruxsat berdi, chunki qo'shinga xizmat qilishga xohish bildirgan fuqarolar soni keskin qisqardi. Rim harbiy mashinasini varvarlashtirish uchun asos ana shunday yaratildi.

Adrian davlat boshqaruvi tizimini mustahkamlashga qaratilgan qator tadbirlarni amalga oshirdi. U prinseps kengashini qayta tashkil qildi, kengash tarkibiga oliy amaldorlar, muassasa rahbarlari va yirik yuristlar jalb qilindi. Adrian boshqaruvga suvoriylar toifasini ko'plab vakillarini taklif qildi. U davlat pochtasini joriy qildi, provinsiyalar boshqaruvini qayta tuzib, noiblar faoliyati ustidan doimiy nazorat o'rnatdi. Adrian uzoq sayohat qildi va ko'plab inshootlarni bunyod qildi: Venera va Roma ibodatxonalarini, mashhur Rim panteonini qurdi.

Antoniylar sulolasini taniqli vakillaridan biri tarixga taxtdagi faylasuf sifatida kirgan Mark Avreliy edi. Mark Avreliy uchun davlat manfaatlari hamma narsadan yuqori bo'lib, imperiya taqdiri uchun o'z mas'uliyatini to'la anglab yetgan edi. U senator va suvoriy toifalari bilan inoqlikda ish olib bordi, senat tarkibiga ko'pgina provinsiya zodagonlarini, ayniqsa, kelib chiqishi Sharqdan va Afrikadan bo'lgan nufuzli kishilarni kiritdi. Mark Avreliy (161-yildan 180-yilgacha) 19 yil hukmronlik qildi, unga qarshi shu yillar davomida birorta ham fitna uyushtirilmadi. U 180-yilda 59 yoshida Vindobona (Vena) shahrida vafot qildi. Rimda uning sharafiga kolonna bunyod etildi. Uning merosxo'ri 18 yoshli o'g'li Kommod (180–193-yillar) imperator bo'ldi. Antoniylar sulolasining so'nggi vakili Kommod qo'pol, shafqatsiz va maishatparast hukmdor edi. Otasining o'limidan keyin Kommod kvad va markomann qabilalari bilan urushni tugatib, 180-yilda Rimga qaytdi. Davlat boshqaruvini o'zining ochko'z yaqinlariga topshirib, kayf-safoga berildi. Xotinini qatl etib, buzuvchilik yo'liga kirdi. Katta jismoniy kuchga ega bo'lgan imperator o'zini rimlik Gerkules deb e'lon

qildi, omma oldiga arslon terisiga yopinib yelkasida kaltak bilan paydo bo'lar edi. Amfiteatr sahnasida gladiator sifatida chiqdi. Oxir-oqibatda es-hushini yo'qotib kalendarning barcha oylarini o'z nomiga o'zgartirdi, hatto Rimning nomini o'zgartirib uni «Kommod» shahri deb atashga buyruq berdi.

Kommodga qarshi 183-yilda fitna uyushtirildi, lekin u amalga oshmadi, shundan so'ng senatorlar toifasiga qarshi taqib qatllar avj oldi. Pannoniya va Britaniyada norozilik harakatlari, daklar va mavrlar qo'zg'olonlari qo'shin tomonidan zo'rg'a bostirildi. 192-yilning oxirgi kunida aqlsiz imperatorning mashuqasi va qo'riqchilar boshlig'i fitnasi natijasida Kommod o'ldirildi.

Boshqaruv tizimi va apparati imperator qo'lida to'plana boshladi. Senat o'z siyosiy mavqeini yo'qotishi bilan uning tarkibi ham o'zgardi. Respublika davrida yuqori mavqega ega bo'lgan zodagon oilalari fuqarolar urushi va proskripsiyalarning qurboni bo'ldilar. Qolganlari esa kambag'allashib qoldi. Prinsipatning birinchi yillarida ularning o'rniga suvoriylar, munitsipiylardan chiqqan boy-zodagonlar egalladilar. Klavdiy davrida senat tarkibiga gall qabilasi ekvlarning romanlashgan zodagonlari uchun yo'l ochildi. Vespasian davrida senatga munitsipiylar koloniyalari va provinsiyalardan yangi kishilar kiritildi. Eramizning I asri so'ngida kelib chiqishi gallardan bo'lgan kishilar kiritildi. Keyingi 100 yillik boshida senat tarkibida Kichik Osiyo va Afrikadan kelgan senatorlar, ko'pgina yunonlar uchraydi. Qadimgi Rim nobilitetining vakillari senatda deyarli qolmadi va ular bilan birga senatdagi muxolifat kayfiyati ham yo'qoldi.

Prinsepslar hokimiyatini yana bir tayanchi suvoriylar edi. Ularning ijtimoiy tarkibi ham o'zgardi. Yangi suvoriylarning kelib chiqishi Italiya munitsipiylari va provinsiyalardan edi. Suvoriylarning yuqori qatlamini, eng avvalo, boyib ketgan moliya zodagonlari, o'rta qatlamni esa davlat xizmatiga ko'tarilgan amaldorlar tashkil qildi. Suvoriylarga prokuratorlar lavozimi, provinsiyalardagi prinseps mulklarini boshqaruvi, pretorian gvardiyasi prefekti, politsiya xizmati qo'riqchilarining prefekti kabi lavozimlar ajratildi. Adrian davrida suvoriylar prinsepsning shaxsiy kanselyariyasida xizmat qila boshladilar.

Shu vaqtgacha prinsepsning shaxsiy kanselyariyasida barcha ishlarni imperatorlarning ozod qo'yilgan qullari bajarar edi. Imperatorlar shahar plebeylariga nisbatan respublika davri Rim zodagonlarining siyosatini davom ettirdilar. Rimda avvalgidek 200 000 kishiga tekin non tarqatilar edi. Rimning o'rdiy aholisi

hech qanday siyosiy huquqqa ega emas edi. Ularning bir qismi ishlab chiqarish bilan, ko'pchiligi davlatdan tekin non olib zodagonlarning uylarida klient majburiyatini bajarar edilar.

Ijtimoiy iqtisodiy hayot

II asr Rim imperiyasining «oltin davri» hisoblanadi. Bu vaqtda imperiya eng katta hududga ega edi. Uning chegaralari shimolda Shotlandiyadan janubga Nil ostonalarigacha, g'arbdan Atlantika qirg'oqlaridan sharqda fors qo'ltig'igacha cho'zilgan edi. Quldorlik tizimi o'z taraqqiyotining yuqori cho'qqisiga chiqdi. Ko'p quldorlik xo'jaliklari bozor uchun mahsulot ishlab chiqarishga o'tdi. Qullarga nisbatan shafqatsiz zulm kuchayib ketdi.

Bu davrda provinsiyalarning iqtisodiyoti va bu yerdagi shahar hayoti o'z taraqqiyotida yuqori bosqichga ko'tarildi. Eramizning I–II asrlarida O'rtayer dengizi hududidagi barcha xalqlar tarixda birinchi bor yagona ulkan davlat Rim imperiyasi tarkibiga kirdilar. Rim provinsiyasiga aylantirilgan alohida davlatlar o'rtasidagi chegaralar tugatildi. Pul tizimlari ma'lum darajada unifikatsiya qilindi. Urushlar va dengiz qaroqchiligi tugatildi. Rim imperiyasidagi xalqlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining turli darajalarida yashar edilar. Misr, Suriya, Kichik Osiyo, Bolqon va Makedoniya iqtisodiy va madaniy taraqqiyotining yuqori darajasiga erishdilar. Pireney yarim orolidagi va Galliyadagi iberlar, kel'tlar, shimoliy Afrikadagi numidiyaliklar, liviyaliklar, dunay bo'yidagi pannonlar, illiriyaliklar, mezlar hali arxaik davrning so'ngi bosqichida edilar.

Rim istilolariga qadar g'arbiy provinsiyalarda qishloq xo'jaligi qoloq bo'lib, asosan g'alla ekilgan. Yerga ishlov berish ibtidoiy holatda edi. Apennin yarim oroli aholisi qishloq xo'jaligining rivojlangan shaklini g'arbiy provinsiyalarga olib kirdilar.

Gall vinolari, ispan zaytun moyi, Italiya va Yunon navlari bilan raqobat qila boshladi. Imperiya hududida quldorlik xo'jaligi tez rivojlandi. O'rta va yirik quldor xo'jaliklari (villa) yetakchi o'ringa chiqdi. Quldorlik xo'jaliklarida qul mehnatidan keng foydalanildi. Barcha provinsiyalarda imperator yer egaligi keng tarqaldi. Eramizning II asrida imperator yerlari va xususiy katta latufundiyalar yetakchi yer egaligi shakli edi. G'arbiy provinsiyalarda o'rta quldor pomest'elari, mayda yer egaligi keng tarqaldi. Ayniqsa, kichik yer egaligi Pannoniya, Dalmatsiya, Meziya, Frakiya va Fokeyada keng tarqaldi.

Afrika provinsiyalarida quldorlik xo'jaliklarida asosiy ishchi kuchi qullar mehnati keng tarqaldi. Misr imperiyaning g'alla ombori edi. Quldorlik latifundiyalari Galliya va Ispaniyada keng tarqalgan bir paytda Ispaniya va Afrikaning sharqiy provinsiyalarida kolonlar mehnatiga asoslangan latifundiyalar keng tarqaldi. Qullarga ish qurollari va chek yerlar ajratib berila boshlandi. Lekin qul xo'jayinning mulki bo'lib qolaverdi. Qulni mulk (pekuliy) bilan ta'minlash er. avv. III asrdayoq ma'lum edi. Endilikda bu odatdagi hol bo'lib qoldi. Qul pekuliydan foydalangan holda o'ziga o'rinbosar sotib olishi mumkin edi. Qaysiki o'rinbosar qul uning xo'jayiniga ishlab berishi kerak edi. Ozod qo'yilgan qullar ko'p hollarda tadbirkorlik bilan shug'ullanib, juda ko'p boylik to'plar edilar. O'z xo'jayinlariga zarurat tug'ilganda turli xil xizmatlarni ko'rsatar edilar. Misol uchun Diktator Sullaning erkin qo'yilgan quli Xirosogon Rim davlatidagi eng qudratli kishilardan biri bo'lib, hatto uning oldida senatorlar ham titrab qaltirar edi. Ammo ko'pchilik ozod qo'yilgan qullar o'rta darajadagi mulkka ega bo'lib, hunarmandchilik va savdogarlik bilan shug'ullanar hamda oshxonalarning egalari edilar. Quldor latifundistlar o'z yerlarini chek yerlarga bo'lib, kolonlarga ijaraga berdilar.

Eramizning II asrida kolonlar bug'doyni, tariq, zaytun moyini 1/3 qismini, quldorga berishi kerak edi. Bundan tashqari, kolon quldorni yerida bir necha kun ishlab berishi kerak edi.

Yerga ishlash takomillashdi, g'alla va boshqa ekinlarning yangi navlari, o'g'itning yangi navlari joriy qilina boshlandi. Qishloq xo'jaligi takomillashdi, g'alla latifundiyalarida g'allani yig'adigan mexanizm, g'ildirakli plug, suv tegirmoni kashf etildi. Provinsiyalarda shaharlar va shahar aholisining o'sishi qishloq xo'jalik mahsulotlarining Italiya va imperiyaning boshqa viloyatlariga chiqarish imkoniyatining paydo bo'lishi, provinsiya qishloq xo'jaligida yerdan unumli foydalanish va tovar xo'jaligini kirib kelishi uchun shart-sharoit yaratdi.

Quldor xo'jaligi endilikda bozor bilan bog'landi. Qishloq xo'jaligida tovar munosabatlarining rivojlanishi latifundiyalarda hunarmandchilikni vujudga keltirdi. Latifundiyalar egalari kulolchilik, to'quvchilik, duradgorlik, oshpazlik kabi hunarmandchilik ustaxonalarini ochdilar. Ba'zi gall latifundiyalarida shaxtalardan temir rudasi qazib olinib, metall ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Eramizning I asrlarida qishloq xo'jaligi bilan birga hunarmandchilik va savdo keng rivojlandi. Rim hunarmandchiligi uchun Ispaniyadagi qo'rg'oshin va mis konlari,

Galliyaning temir va qalay konlari, Norika, Dalmatsiya, Klikiya va Kappadokiyaning boy temir konlari xomashyoni yetkazib berib turar edi. Ayniqsa, temir rudasini qazib chiqarilishi keng yo'lga qo'yildi.

Temir rudasi Norika va Dalmatsiya, Galliya va Ispaniya, Kappadokiya va sharqda qazib chiqarildi. Barcha konlar imperatorning mulklari bo'lib, ko'pincha ijaraga berilar edi. Hunarmandchilikning rivojlanishi qul mehnatidan keng foydalanish imkoniyatini berdi. Agar o'tgan asrlarda hunarmandchilik ustaxonalarida ishlagan qullar soni 10 tagacha bo'lsa, eramizning II asrida ularning soni 50 taga yetdi.

Hunarmandchilik ustaxonasining kengayishi, mehnat taqsimotining o'sishi uning iqtisoslashuvini o'sishiga olib keldi. Ammo hunarmandchilikda erkin mehnat yetakchi rol o'ynar edi. Tog' kon ishlarida, qurilish, tosh konlari, marmar konlarida qul mehnatidan keng foydalanilar edi. Ustaxonalarda eng og'ir mehnat qullar zimmasida edi. Hunarmandchilik taraqqiyoti oshpazlik, g'isht quydirish kabi yangi sohalarning paydo bo'lishiga olib keldi. Qurilishda betondan foydalanish keng tarqaldi. Eramizning II asrida provinsiyalarda hunarmandchilik, ayniqasa, yuksaldi. Agar er.avv. I, eramizning II asrlarida Italiya shaharlariga ko'plab sotilgan.

Bir qancha provinsiyalar o'z mahsulotlarini boshqa provinsiyalarga, shuningdek, Italiyaga eksport qila boshladilar. Ayniqsa, gall shaharlari nihoyatda rivojlandi. Gall hunarmandlarining kanop gazlamalari, jun yoping'ichlar va kulolchilik mahsulotlari g'arbiy provinsiyalar va Italiyada keng tarqaldi. Suriya shaharlari esa zarbof gazlamalar, zargarlik buyumlari, rangli shisha va gazlamalarni ishlab chiqaradigan asosiy markazlarga aylandilar.

Eramizning II asrida hunarmandchilik markazlari yarim oroldan Shimoliy Italiyaga ko'chdi. Puteola, Kapuya, Arretsiya kabi an'naviy hunarmandchilik markazlari tushkunlikka uchradi. Ularning o'rniga gall provinsiyalariga Norika va Dalmatsiyaning temir konlariga yaqin Milan, Akvileya va boshqa hunarmandchilik markazlari vujudga keldi. Ayniqsa, Akvileya shahri metall buyumlar va qurol-yarog', shisha, zargarlik buyumlari, cherepitsa ishlab chiqaradigan yirik hunarmandchilik markaziga aylandi.

Eramizning I-II asrlarida barcha provinsiyalarda savdo aloqalari keng rivojlandi. Italiya savdogarlari Ispaniya, Suriya, Dakiya, Misr, Mavritaniya va Britaniyaga kirib bordilar. Gall kema

egalari, savdogarlari Italiya, Reyn viloyatlari va ispan provinsiyalari bilan faol savdo qildilar. Pal'mira savdogarlari Dakiya va Misrga kirib bordilar. Shaharlarda ko'plab savdo do'konlari va omborxonalar qurila boshlandi.

Eramizning II asrida Rimda ulkan besh qavatli Trayan bozori qurildi. Savdo-sotiqning rivojlanishi provinsiyani mahsulot ishlab chiqarishini ixtisoslashuviga olib keldi. Ispaniya zaytun moyi va vino, Galliya vino, shisha idishlari, jun mahsulotlari, Misr g'alla, papirus, granit, shisha buyumlari, Suriya vino, zarbof gazlamalar va zeb-ziynat buyumlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan edi.

Savdogarlar, hunarmandlar kollegiyalarga birlashdilar. Savdo taraqqiyoti sarroflik va sudxo'rlikni rivojlanishiga turtki bo'ldi. Tashqi savdo rimliklar uchu foydali edi. Rim imperiyasi qora dengiz hududlari, sharqiy Yevropa, Eron, O'rta Osiyo va Hindiston bilan muntazam savdo aloqalarini o'rnatdi.

Eramizning II asrida Sharqdan 3 savdo yo'li O'rtayer dengizi qirg'oqlariga borar edi. Petra-Transiordaniya - Damashq - O'rtayer dengizi, Frot - Palmira - Damashq - O'rtayer dengizi, Hindiston - Arabiston - Iskandariya. Afrika provinsiyalaridan Rim savdogarlari Efiopiya, Mavritaniya va hatto Markaziy Afrikagacha kirib bordilar.

Imperiya davrida yangi tanga «aureus» zarb qilina boshlandi. O'ng tomonida hukmdor imperator tasviri tushirilgan edi. Rim tilla tangasi yuqori baholanar edi. Ko'p tarqalgan Rim tangalaridan biri — kumush denariy edi. Eramizning I asrida u sof kumushdan, eramizning II asrining oxiridan esa mis qo'shib, tarkibida 50% kumush bilan zarb qilina boshlandi. Mis tanga asosan mahalliy muomilada foydalanilar edi. Mayda savdoda asosan mis tanga-sestertsy (4ass) va dupandiy (2ass) ishlatilar edi.

Eramizning I–II asrlarida Rim jamiyati quldorlik jamiyati edi. Uning asosiy qatlamlari qullar va quldorlar bo'lib, ulardan tashqari mayda ishlab chiqaruvchilar, kichik chek yerlarning egalari yoki ijarachilar kichik hunarmandchilik ustaxonalari egalari, mayda savdogarlardan iborat edi.

Tabaqalar o'rtasida kuchli ijtimoiy ziddiyatlar mavjud edi. Jamiyatda asosiy ishlab chiqaruvchi kuchlar qullar edi. Eramizning I–II asrlarigacha quldorlik xo'jaliklarida qullarga bo'lgan ehtiyoj urushlar natijasida qondirilgan edi. Eramizning II asrida istilochilik urushlarining nihoyasiga yetishi qullar oqimining Rimga kelishini keskin kamaytirdi. Lekin quldorlik xo'jaliklarida qul mehnatiga ehtiyoj juda kuchli edi. Bu hollar qullar narxining keskin o'sishiga olib keldi.

Qul mehnatini unumdorligi manfaatdor quldorlar qullarning maishiy sharoitini o'zgartirishga majbur bo'ldilar. Qishloq pomestiylari va shaharlarda qul cho'rilar soni o'sib bordi, qullarga oila qurishga ruxsat berildi va ular rag'batlantirildi.

Qullikda tug'ilgan bolalar (Ularni vernlar deb atashgan) biror bir hunarga o'rgatilgan bo'lib, qul bozorlarida yuqori boholanar edi. Qullarni oila qurishini rag'batlantirgan quldorlar qul oilasi uchun chek yer, mehnat quroli, kulba, kichikroq do'kon, bir necha qora mol ajratar edilar.

Quldor tomonidan ajratilgan bunday mulk «pekuliy» deb atalgan. Eramizning I–II asrlarida pekuliy keng tarqaldi. Quldor sovg'a qilgan yerini istalgan paytida tortib olishi mumkin edi. Qullarning huquqiy holati ham o'zgardi. Imperator Adrian qullarni sababsiz o'ldirishni taqiqladi. Eramizning II asrida yerni ijaraga berish va kolonat keng tarqaldi.

Kolon huquqiy jihatdan erkin kishi bo'lib, yer egasidan shartnoma muddati tugagandan so'ng ketishi mumkin edi. Shartnoma odatda 5 yil muddatga tuzilar edi. Kolon 5 yil davomida qarz va boshqa turli majburiyatlar turi bilan o'ralib, huquqiy jihatdan o'z yeridan ketishi mumkin emas edi. U noiloj bu yerda uzoq muddat ishlar edi. Erkin, o'z yerini yo'qotgan dehqon, batrak va erkin qo'yilgan qul, yerni ishlashga qaytgan shahar plebeyi kolonga aylanishi mumkin edi. Yerga biriktirilgan qullar ham kolonga aylanar edilar. Kolonatni yana bir manbasi chegara provinsiyalarda asir olingan yerga joylashtirilgan varvarlar edi.

Tayanch iboralar

Trayan, Antoniylar sulolasi, Mesopotamiya, tinchlik shartnomasi, Adrian vali (istehkomi), prinseps, Mark Avreliy (161-yildan 180-yilgacha), Vindobona, Kommod, gladiator, Pannoniya, Britaniya, Klavdiy, Osiyo, Afrika, nobilitet, procurator, iberlar, kel'tlar, Frakiya, Fokiya, Dalmatsiya, Meziya, mulk (pekuliy), temir rudasi, Klikiya, kolonat, hunarmandchilik ustaxonalari.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.
Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.

Кузищин В. И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии. М.: 1976.

Луццатто Дж. Экономическая история Италии. М.: 1954.

Трухина Н. Н. Политика и политики «золотого века» Римской республики II в. до н. э. М.: 1986.

Asosiy sanalar

Eramizning I–II asrlari	Rim imperiyasining tashqi siyosati mudofaa xarakteriga ega bo‘ldi.
Eramizning I–II asrlari	O‘rtayer dengizi xalqlari Rim imperiyasi tarkibiga kiritildi.
105–107-yillari	Dakiya podsholigi bo‘ysundirildi.
96–117-yillar	Imperator Trayan hukmronlik yillari.
117–138-yillar	Imperator Adrian hukmronlik yillari.
161–180-yillar	Mark Avreliy hukmronlik yillari.

Mustaqil ish mavzulari

Eramizning II asrida Rim imperiyasining iqtisodiy taraqqiyoti.

Eramizning II asrda rim provinsiyalari.

Eramizning II asrda savdo-hunarmandchilik, shaharlar ravnaqi.

Eramizning II asrida Rimning tashqi siyosati.

SO'NGI IMPERIYA DAVRI (III-V ASRLAR)

So'ngi imperiya davri. III asr tushkunligi

Kommod o'ldirilganidan so'ng turli guruhlar o'rtasidagi kurash fuqarolar urushiga olib keldi (193–197-yillar). Turli provinsiyalardagi nishonlar o'z nomzodlarini imperator deb e'lon qildilar. Suriyada imperator deb legat Pestsenniy niger e'lon qilindi, uni sharqdagi provinsiyalar tan oldi; Britaniyada, gall zodagonlari ham qo'llab-quvvatlagan Kladiy Olbin, Pannoniyada dunay provinsiyalari bilan legat Lutsiy Septimiy Sever hokimiyatini da'vo qildilar.

Da'vogarlar o'rtasidagi kurashda Shimoliy Afrikada tug'ilgan Septimiy g'olib chiqdi va imperatorlik hokimiyatini egalladi (193–211-yillar). Septimiy Severlar sulolasiga asos soldi (193–235-yillar). Uning davrida imperiya qo'shinga tayanib boshqarildi. Septimiy Sever qo'shinda bir necha islohotlar o'tkazdi. Rim qo'shinlari Dunay va Suriya legionlaridan tashkil topa boshladi. Qo'shinni varvarlashuvi jarayoni chuqurlashdi. Legionerlar, turli lavozimdagi harbiylar qator imtiyozlarga ega bo'ldilar. Oddiy legioner xizmat davomida yuqori harbiy lavozimlargacha ko'tarilishigacha suvoriylar toifasi tarkibiga kirish, qonuniy oila ko'rish huquqlariga ega bo'ldi. Legioner hukumatdan oziq-ovqat ulushi, ijarachi sifatida yer olar edi. Imtiyozlar, sovg'alar va turli yengilliklar qo'shinda intizomni susayishi va aynishiga olib keldi.

Imperator o'z ma'muriyatini suvoriylar, asosan Afrika va Sharq provinsiya shaharlarining katta amaldorlari bilan to'ldirdi. Boshqaruv apparatida harbiylarning soni ko'payib ketdi. Eski muassasalarga yangilari qo'shildi, ularni shtatlari yildan-yilga oshib bordi. Eski magistrat lavozimlarga (kvestura, pretura va konsulat) byurokratik amalparatslik bosqichlari bo'ldi.

Septimiy Sever kichik va o'rta tabaqalar manfaatini ko'zlab, ish olib bordi. Agrar muammo va qo'shin saflarini to'ldiradigan ijtimoiy qatlamlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida davlat jamg'armasi ixtiyoridagi yerlarni hadya qilish va sotishni yo'lga qo'ydi. Tashqi siyosatda u Parfiya bilan 195–199-yillar g'olibona urush olib bordi. Mesopotamiya bosib olinib, Ktesifon talandi. Britaniyada 208–211-yillarda kaledon qabilalari bilan g'olibona urush olib borildi.

Severlarni navbatdagi vakili Karakalla (211–217-yillar) qo'shin va boshqaruv xarajatlarini qoplash maqsadida soliq to'lovchilar

sonini oshirishni koʻzlab 212-yilda provinsiyalarni barcha erkin aholisini rim fuqarosi deb eʼlon qildi, lekin ular immunitetdan mahrum qilinib soliq toʻlovchilarga aylandilar. Senatning mavqeyini pasaytirish va qoʻshinlarga tayanishni imperatorning oʻgʻli Mark Avreliy Antoniy Karakalla davom ettirdi. Karakalla 212-yilda imperiyaning barcha erkin aholisiga rim fuqarolik huquqini bergan mashhur ediktini eʼlon qildi. Imperator 215-yilda Aleksandriyada undan norozi boʻlgan aholisidan qattiq oʻch oldi. Keyingi yil Karakalla Parfiyaga tinchlik va doʻstlikni taklif qildi. Ammo u Parfiyaga bostirib kirib koʻpgina Parfiya zodagonlarini qirib tashladi. Arbela shahrini talon-taroj qildi. Karakalla 35 yoshida fitna qurboni boʻldi.

Tez orada Karakallaning oʻgay onasini singlisi Mezani nevarasi Variy Avit Bassian legionlar tomonidan imperator deb eʼlon qilindi. Finikiya quyosh xudosi Geliogabalni kohini boʻlgan 14 yoshli Geliogabal (Varit Avit Bassian shu nom bilan tarixga kirdi) Rimga kelib, eng avvalo, oʻzini sevimli xudosi sharafiga ibodatxona qurib har kun unga qurbonliklar keltirdi. Axloqi buzuk, kaltafahm oʻsmir davlat ishlari bilan shugʻullanishni istamay koʻngil ochishga berilib ketdi. Ziyofat zallari pollarini atirgul yaproqlari bilan toʻshab, maishat qilayotgan doʻstlariga misli koʻrilmagan qimmatbaho sovgʻalar qildi, quyon terisi yoki qirgʻovul patlari bilan qoplangan, soʻrida yastanib yotdi; u tuyalar tovonini, xoʻroz tojini, tovu va bulbullar tilini yedi, baliq va tryufelni ustiga tuz oʻrniga marvarid sepdi; uning bir tushlik ovqati 100 ming sestersiydan kam turmas edi.

Imperator-kohin jamoa gʻashini keltirib oltin iplar bilan tikilgan, qimmatbaho toshlar bilan bezalgan ipak tunika kiyar edi. U aktyor, aravakash va turli firibgarlarni oliy davlat mansablariga tayinlab, qullar va ozod qoʻyilganlarni provinsiya noiblari qildi. Barchaning nafratiga sazovor boʻlgan Geliogabal 222-yil mart oyida onasi bilan harbiylar tomonidan oʻldirildi. Aqlsiz hukmdorning oʻligi Rim koʻchalarida ilmoq bilan sudralib, keyin axlatga choʻmlitirilib, Emiliy koʻprigidan Tibrga tashlandi.

Severlar sulolasining soʻnggi imperatori Aleksandr 235-yil oʻldirilganidan soʻng qoʻshin davlat nazoratidan chiqdi. Legionerlar birin-ketin tarixshunoslikda «askar imperatorilari» deb atalgan hukmdorlarni taxtga chiqardilar. Ular taxtda uzoq oʻtira olmadilar.

Imperator Filipp Arab (244–249-yillar) davrida 248-yil aprelida abadiy shahar deb atalgan Rimning 1000 yilligi

hashamatli bayram qilindi. Publiy Litsiniy Valeriyani (253–260-yillar) va uning o'g'li 35 yoshli Gallien (253–268-yillar) davrida tushkunlik eng yuqori cho'qqisiga chiqib, imperiya amalda bir necha qismlarga parchalandi. Galliya, Ispaniya va Britaniyada hokimiyatni Kassian Postum (258–268-yillar) bosib olib Gall imperiyasini, Sharqda Septimey Odinat (261–267-yillar) qudratli Palmira podsholigini tuzdilar. Dunay provinsiyalari Bolqon va Misrda ham markazga bo'ysunmagan hukmdorlar paydo bo'ldi.

Faqat Illiriyalik 49 yoshli Mark Avreliy Klavdiy (268–270-yillar) imperator bo'lganidan so'ng imperiyani qayta tiklash boshlandi. U alleman va gotlarning hujumlarini qaytardi, Dunay provinsiyalarini qayta tuzdi. Tez orada Klavdiy vabo kasalligidan vafot etdi, uning o'rniga yana bir illiriyalik 55 yoshli harbiy boshliq lutsiy Domitsiy Avrelian (270–275-yillar) taxtga o'tirdi. Avrelian uzoqni ko'ra oladigan, g'ayratli siyosatchi bo'lib, 271-yilda u Shimoliy Italiyaga bostirib kirgan german qabilalari hujumini qaytardi va Rim atrofini 18–18 km. uzunlikdagi mustahkam mudofaa istehkomlarini qurishga buyruq berdi. Shu yilda imperator Dakiya provinsiyasiga safar qilib, imperiyaning Dunay chegaralarini barqaror qilishga harakat qildi.

Palmirada Odinatning bevasi Zenobiya hukmronlik qilar edi. Zenobiya qo'shinlari Suriya, Falastin, Kichik Osiyo va Misrni nazorat qilar edi. Avrelian 272–273-yillarda Zenobiya qo'shinlarini tor-mor qilib, Sharqiy provinsiyalarda Rim hokimiyatini tikladi. U Gall imperiyasini ham nisbatan qiynalmay bo'ysundirdi. Shundan so'ng Rim imperiyasining yaxlitligi tiklandi. Hukmdor davlatning iqtisodiy ahvolini yaxshilash uchun pul islohotini o'tkazdi va o'zini ilohiy homiysi sifatida «yengilmas quyosh» xudosini joriy qilib, unga e'tiqod qilishga buyruq berdi (274-yil). Avrelianning hokimiyati mutlaq edi. U «janob va xudo» deb ulug'lanib, «davlatni qayta tiklovchi» unvoniga ega edi. Qattiqqo'l imperator forslarga qarshi yurish vaqtida uyushtirilgan fitna natijasida 275-yilda o'ldirildi.

Imperiyada yana siyosiy beqarorlik, tartibsizliklar boshlandi. Davlat tizimini yemirilishi, ichki o'zaro nizolar, german qabilalari hujumi va III asrda sharqda tashkil topgan qudratli Sosoniylar davlati bilan uzoq muvoffaqiyatsiz olib borilgan urushlar Rim imperiyasining tushkunligiga olib keldi.

Ishlab chiqarish hajmlari keskin kamayib ketdi. Provinsiyalar o'rtasidagi savdo aloqalari buzildi. Imperiyaning turli hududlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar zaiflashdi. Xo'jalik tobora natural

xususiyat kasb eta boshladi. Markaziy hokimiyat boshqaruv apparati va qo'shinini saqlab turish uchun juda katta sarf-xarajatlar qilib, davlat xazinasini barbod qildi.

Davlat hokimiyati moliyaviy qiyinchilikni tugatish uchun pulni qadrsizlantira boshladi, pulning qadrsizlanishi yer-mulkni sotib olishda katta miqdorda pul sarflashga majbur qilar edi. Denariyda kumush miqdori 50% ga kamaytirildi. III asr oxiriga kelib, kumush denariy mis tanga qiymatiga ega bo'lib qoldi. Pulning qadrsizlanishi iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatdi, savdo-hunarmandchilik tushkunlikka uchradi.

Yerga ijara haqi keskin oshdi, bu kolonlarni xonavayron bo'lishiga olib keldi. Qarz majburiyati oshdi. Qullarning soni kamayib ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyoj ortdi. Provinsiyalarda quyi tabaqa vakillarining qo'zg'olonlari ko'tarildi. Jumladan, III asrning 50-yillarida Galliyada dehqonlar va qullar qo'zg'oloni, shimoliy Afrikada dehqonlarning qurolli chiqishlari yuz berdi.

III asrning 70–80-yillarida german qabilalarining imperiyaga hujumi kuchaydi. Dakiyani gotlar, sarmatlar va markomanlar bosib oldi. Imperiyaning shaharlariga tegishli bo'lgan juda ko'p yerlar qarovsiz qoldi. Shaharlar savdo-hunarmandchilik markazlari sifatida o'z ahamiyatini yo'qotdi. Imperator buyrug'i bilan bo'sh yotgan yerlar qo'shni shahar yoki magnatlar mulkiga qo'shib berildi. Davlat hokimiyati g'arbiy provinsiyalarning magnatlariga urushda olingan asirlarni ishchi kuchi sifatida ishlatish uchun taqsimlab berdi. Bu asirlar kolonlarga aylantirildi.

Dominat davrida imperiya

235-yilda navbatdagi imperator Aleksandr Sever o'ldirilishi bilan hokimiyat uchun turli da'vogarlar o'rtasida kurash boshlanib, bu siyosiy tushkunlik yarim asr davom etdi. Oddiy jangchilar ichida ham imperatorlikka da'vogarlar chiqdi. Jangchi imperatorlar bir-birlarini tez-tez almashtirdilar. Odatda, ularning barchasi o'ldirilar edi. 284-yil kuzida tarixda Diokletian nomi bilan kirgan illiriyalik 39-yoshli Diokl (284–305-yillar) imperator deb e'lon qilindi. Diokletianning hukmronligi boshlanishi bilan so'ngi Rim imperiyasining davri yoki Dominat (284–476-yillar) davri boshlandi. Ozod qo'yilgan qulning o'g'li tegishli ma'lumot olmagan, lekin aqlli va shafqatsiz bo'lgan imperator Gay Avreliy Valeriy Diokletian hukmronligi vaqtida «Dominat» (latince

Dominus «janob», «xo'jayin») nomini olgan siyosiy tizimning asoslari yaratildi. Diokletian davrida imperator hokimiyati mutlaq, cheklanmagan xususiyatga ega bo'ldi; imperator-»xo'jayin va xudo»-beso'naqay harbiy byurokratik boshqaruv mashinasini boshqardi. Imperator o'z fuqarolari hayoti va mulkiga egalik qildi. Prinsipat davridan qolgan respublika muassasalari endilikda tugatildi. Senat bor yo'g'i Rim shahar kengashiga aylandi. Saroyda sharq an'analari kiritildi.

Diokletian yirik tashkilotchi va hushyor siyosatchi bo'lgani uchun bir qator provinsiyalarni separat kayfiyatlarini hisobga olgan holda imperiyani 4 qismga bo'ldi va o'ziga uch yordamchi (tetrarxiya)ni belgiladi. Bundan tashqari imperiya 101 provinsiyaga bo'linib, bir necha provinsiyalar yana kattaroq ma'muriy birlik Diones (jami 12 diones)ga birlashtirildi.

Diokletian imperiyani siyosiy ahvolini nisbatan barqaror holatga keltirib, iqtisodiyot va moliyani sog'lomlashtirishga qaratilgan qator tadbirlarni amalga oshirdi. Pul muomulasi unifikatsiya qilindi, provinsiyalarda pul zarb qilish taqiqlandi va 286-yilda to'la qonli tilla, kumush va mis tangalar zarb qilina boshlandi. Soliq tizimi ham isloh qilindi, ilgari soliqlar pul bilan emas, mahsulot bilan ko'proq olinar edi. Imperator soliqqa tortish tizimini unifikatsiya qildi, 289–290-yillar imperiya aholisi yalpi ro'yxatdan o'tkazildi. Ro'yxatga olish har 15 yilda bir marta takrorlanishi kerak edi, soliq kvotalari 5 yilda bir marta qayta ko'rilar edi. Ekin yerlari va yaylov o'tloqlar kadastri tuzilgan edi. Qishloq aholisi ekin yeri, yaylovlar sifati, chorva va boshqa mulkka qarab yer solig'i to'lar edi. Hunarmand-savdogarlar esa qator soliqlarni to'lar edilar.

Diokletian juda ko'p inshootlarni qurdi. Saroylar, sirk, Rimda termalar, Illiriyadagi Salona shahrida (Hozirgi Bosniyadagi Split)gi ulkan saroy ansambli bunyod qilindi. Diokletianning eng oxirgi tadbirlaridan biri nasroniylik dinini ta'qib qildi. 303–304-yillarda keksa va kasal Diokletian yordamchisi Galeriy tazyiqi ostida nasroniylarga qarshi o'zini 4 ediktini e'lon qildi.

Rim imperiyasi g'arbiy va sharqiy qismlarga bo'lindi. Italiya, shuningdek, imperiya markazi sifatida imtiyozini to'la yo'qotdi.

Agar II asr boshlari Trayan davri provinsiyalarining soni 45 ta bo'lsa, endilikda eski bepoyon provinsiyalarning bo'lish yo'li bilan ularning soni 108 taga yetdi. Diokletian markazi Nikomediya bo'lgan imperiyaning sharqiy qismini boshqardi. Markazi Mediolon (Milan, Shimoliy Italiya) bo'lgan g'arbiy qismini Maksimian

boshqaruviga topshirdi. Diokletian va Maksimian «Avgust» unvonini olib, o'zlariga yordamchi olib, ularga «Sezar» unvonini berdilar. Sezarlar avgustlarning avlodi hisoblangan Diokletianning fikricha bunday tartib imperiya birligini saqlashga yordam berishi, viloyatlarda hokimiyatning zo'rayonlik bilan tortib olinish imkoniyatiga yo'l qo'ymasligi va shuningdek, Rim davlat chegaralarini qo'riqlashni osonlashtirishi lozim bo'lgan. German qabilalarining Rim hududiga doimiy ravishda bostirib kirishi harbiy islohot o'tkazishga majbur qildi.

Qo'shinning soni ko'paytirildi. Endilikda yirik yer egalari kolonlar va ozod qo'yilgan qullardan jangchilar berishga majbur edilar. Harbiy xizmatga german qabilalarining qismlari-federatlar qabul qilina boshlandi. Bundan tashqari, qo'shinni tezkor harakat qilishini ta'minlash uchun chegara qo'shinlari va harakatdagi qo'shinlarga bo'lindi. Chegara qo'shinlari imperiyaning mustahkamlangan qal'alari va chegaralarida joylashtirildi. Harakatdagi yoki zaxiradagi qo'shin urush xavfi bo'lgan chegara hududiga yuborish uchun jangovor holatda saqlab turildi. Davlat hokimiyati narx-navo va ish haqining o'sishi ustidan qat'iy nazorat o'rnatdi. Bir vaqtning o'zida soliq va pul islohotlari o'tkazildi va natijada ijtimoiy-iqtisodiy tushkunlik vaqtinchalik bartaraf etildi. III asr oxiri IV asr boshlarida o'tkazilgan ma'muriy-harbiy va iqtisodiy islohotlar ulkan Rim davlatini umrini yuz yildan ko'proq vaqtga kamaytirdi.

Rim imperiyasining ikkiga bo'linishi

Diokletian va Maksimian 305-yil 1-mayida hokimiyatdan voz kechdilar. Taxtdan voz kechgan Diokletian Salonaga ko'chib borib gul va sabzavot yetishtirish bilan shug'ullandi. 313-yilda 68 yoshida vafot etdi. Konstansiy I Xlor va Galeriy imperatorlar deb e'lon qilindilar. Vorislar o'rtasida taxt uchun kurash boshlanib, bu kurashda Diokletianning yordamchilaridan birining o'g'li Konstantin (306–337-yillar) g'olib chiqdi. U raqiblari bilan bir necha yil kurash olib borib Rim imperiyasining yagona hukmdoriga aylandi. Konstantin imperiyani 4 ga bo'linishini saqlab qoldi, lekin boshqaruvni birov bilan baham ko'rish tizimini yo'q qildi. Endilikda imperiya qismlarini unga bo'ysunadigan prefektlar boshqardilar.

Konstantin uzoqni ko'ra oladigan, aqlli siyosatchi edi. U 200 yildan beri ta'qib etilayotgan nastoniy dinini kuch-qudratini davlat

hokimiyatini mustahkamlashdagi muhim o'rnini anglab yetdi. Shu sababli 313-yilda u o'zining Milan edikti bilan nasroniylik dinini boshqa dinlarga tenglashtirdi. Shu lahzadan boshlab xristian cherkovi imperator hokimiyatining ittifoqchisi va himoyachisiga aylandi.

Imperator 330-yil 11-may kuni poytaxtni sharqiy qism Bosfor qirg'og'iga tantanali ko'chirdi. Eski yunon koloniyasi Vizantiy qayta qurilib kengaytirildi. Yangi poytaxtni qurilishi va bezatilishi uchun ulkan miqdorda mablag' saflandi. Saroylar, stadion, ippodrom, termalar va kutubxonalar qurildi. Rimdan ulkan miqdorda haykallar olib kelindi. Shahar imperator sharafiga yangi nom Konstantinopol deb ataldi. Poytaxtni sharqqa ko'chirilishi tasodif emas edi. Sharqiy provinsiyalar g'arbdagilarga qarganda madaniy va boyroq edi.

Konstantinning o'limidan so'ng taxt uchun yana kurash boshlandi. Hokimiyat uning o'g'li Konstansiy qo'liga, keyin esa uning nevarasi Yulianga o'tdi. Yulian eski Rim dinini tiklashga urindi, lekin muvaffaqiyatga erishmadi.

Hokimiyatni uning o'g'li Konstansiy egalladi. Uning o'rniga kelgan Flaviy Klavdiy Yulian (361–363-yillar) eski Rim dinini tiklashga urinib xristian cherkovini imtiyozlarini bekor qildi. Keyingi imperatorlar Valentinian I va Valent bir vaqtning o'zida imperiyaning g'arbiy va sharqiy qismlarini boshqardilar. Ularning davrida germanlarning hujumi kuchaydi. 378-yilda Frakiyadagi Adrianopol shahri yonida vesgotlar Rim qo'shinlariga kuchli zarba berdilar. Qaysiki shundan keyin Rim imperiyasi hech qachon tiklana olmadi. Imperator Valent jang maydonida halok bo'ldi, eng yaxshi zobitlar qurbon bo'ldilar. Endilikda Rim imperiyasi hech qachon chegaralarini himoya qilish uchun yetarlicha qo'shin to'plash imkonoyatidan mahrum bo'ldilar. Endi chegaralarni qo'riqlash germanlardan olinadigan ishonchsiz qismlarga topshirila boshlandi. Germanlar ko'plab miqdorda rim qo'shiniga olina boshlandi. Ular oliy harbiy mansablarni egallay boshladilar.

Imperator Feodosiy I vestgotlarga Illiriya viloyatini bo'shatib berib, shu bilan Konstantinopolni bosib olishidan saqlab qoldi, Feodosiy 394- yilda tarixda so'nggi marta imperiyani har ikkala qismini ham bir qo'lga to'pladi, lekin u bir yildan so'ng vafot qildi va rim imperiyasi batamom ikkiga bo'lindi. Imperiyaning g'arbiy qismini uning 11 yoshli o'g'li Gonoriy, sharqiy qismini uning 28 yoshli ukasi Arkadiy boshqara boshladi. Gonoriy (395-yillar) davrida imperiyaning g'arbiy qismi germanlarning hujumlari bilan

to'la yemirilishi davri bo'ldi. Germanlarning istilosi Rim xizmatidagi germanlarning xoinligi qullar va kolonlarning qo'zg'alonlari imperator Norikaning 2 yildan so'ng, Rim shahrining o'zi bosib olinib, talon-taroj qilindi. Alarix Rimdan, vestgotlar Galliyaga chekindilar. Ammo g'arbiy Rim imperiyasi bu paytda o'z umrining oxirgi lahzalarini boshdan kechirar edi. 407-yilda rimliklar Britaniyani tashlab ketdilar. 409-yilda vandallar, sveblar va allemandlar Ispaniyani bosib oldilar. 415-yilda vestgotlar Rimdan Galliyani ajratib oldilar. 429-yilda vandallar va boshqa german qabilalari Ispaniyadan Afrikaga o'tdilar. Vandallar qirol Geyzerix boshchiligida 455-yilda Rim shahrini egallab uni buzib tashladilar.

Odoakr imperator hokimiyani ramzlarini Konstantinopolga jo'natdi. Bu voqea G'arbiy Rim imperiyasining tugashi deb hisoblanadi. Sharqiy Rim imperiyasining hukmdorlari germanlarning hujumlarini bartaraf qilib o'z boshimcha qo'mondonlarni yo'q qildilar. Sharqiy Rim imperiyasi yana ming yil yashab, tarixga Vizantiya imperiyasi nomi bilan kirdi.

Diokletian va Konstantinning islohotlari imperiyaning yemirilishi jarayonini sekinlashtirdi, lekin uni to'xtata olmadi. IV asrda jonlangan ichki savdo to'xtadi. Ko'p shaharlar tushkunlikka yuz tutdi. Butun imperiya bo'ylab natural xo'jalikka qaytish boshlandi.

Pul tizimi ishdan chiqdi. Soliqlarni to'lash qiyinlashdi. Shaharlardan aholi ko'chib keta boshladi. Konstantin shahar aholisini ko'chib ketishini kolonlarni o'z yerlarini tashlab ketishlarini rasman taqiqladi.

Yirik yer egalari latifundistlar barcha soliqlarni natural tarzda to'lashni yuklatdi. Ularning hokimiyati kengaydi. Shaxsiy erkin kolonlarning ahvoli qullarning ahvolidan kam farq qildi. So'ngi imperiya davrida yirik yer egalari o'zlariga qaram bo'lgan mahalliy aholi ustidan o'z amaliy hokimiyatlarini amalga oshirdilar. Ular o'z qo'shin va qamoqxonalarni tashkil qildilar. Ijtimoiy aloqalarning bunday yangi ko'rinishini shakllanishi so'nggi Rim jamiyatini sekin-asta feodallashtiruvini bildirar edi.

G'arbiy Rim imperiyasini qulashi

Rim imperiyasini to'la ikkiga bo'linishi asosida O'rtayer dengizining ikki hududini romanlashgan G'arb va Ellin sharqini tarixiy taraqqiyotini o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanar edi.

G'arbiy provinsiyalarda shaharlar, tovar ishlab chiqarish savdo-hunarmandchilik tushkunlikka yuz tutdi. Aholini xonavayron bo'lishi, umumiy iqtisodiy turg'unlik kuzatildi. Markaziy hokimiyat zaiflashib magnatlar kuchaydi, aholini varvarlashuvi, harbiy qo'shinlarni buzilishi yuz berdi. Aksincha sharqda kuchli imperator hokimiyati mavjud bo'lib provinsiyalar kamroq talandi, shaharlar, savdo-hunarmandchilik rivojlandi.

Qo'zg'lon ko'targan vestgot federatlari, Alarix boshchiligida 395–396-yillar Makedoniya va Yunonistonni taladilar. O'zi varvar bo'lgan rimlik sarkarda Stilixon Yunonistonning janubida Alarix qo'shinlarini tor-mor qildi. Sharqiy imperiya Alarix bilan shartnoma tuzdi.

Alarix 401-yilda Italiyaga yurish qildi. Stilixon vestgotlarni 2 marta tor-mor qildi va Italiyadan haydab chiqardi. Rimga so'ngi marta triumf vestgotlar ustidan g'alaba sharafiga o'tkazildi. Baribair rimliklar vestgotlarni Illiriyada yashashlariga ruxsat berishga majbur bo'ldilar. Italiya 405-yilda Konung Radagays boshchiligidagi germanlar bosqiniga uchradi. Florensiya yaqinida Stilixon Radagays hujumini qaytardi. Shu bilan birga himoyasiz qolgan g'arbiy provinsiyalar, german qabilalari tomonidan bosib olindi. Stilixon Alarixni Rim bilan ittifoq tuzishga ko'ndirishga urindi, ammo tuhmatga uchrab, xoinlikda ayblanib qatl qilindi.

Stilixon o'limini eshitgan Alarix Rimga yurish qilib, uni qamal qildi. Alarix 5 ming funt oltin, 30 ming funt kumush miqdorida tovon olib qaytib ketdi. Shundan so'ng Alarix Rimni yana bir necha bor qamal qildi. 410-yil avgust oyida qullar shahar darvozasini ochib berdilar va varvarlar shaharni talon-taroj qilib, Alarix boshchiligidagi qo'shin janubga yurish qildilar. Yo'lda kasallangan Alarix 40 yoshida vafot etdi. Vestgotlar bir necha yildan keyin (419-yil) Akvitaniyada o'z qirolliklarini tuzdilar.

Stilixon o'limidan keyin Rimni himoya qiladigan birorta sarkarda qolmadi. 407-yilda rimliklar Britaniyadan chiqib ketishga majbur bo'ldilar. Janubiy-sharqiy Galliyada birgund qabilalari Ispaniyaning shimoli g'arbida svevlar o'rnashib olgan Afrikada poytaxti Karfagen bo'lgan vendal qirolligi tashkil topdi.

Pannoniyada kelib chiqishi Markaziy Osiyo cho'llaridan bo'lgan xunlar o'rnashib Rimga katta xavf soldilar. Atilla (434–453-yillar) g'ayratli sarkarda edi. U xunlar va boshqa qabilalarni birlashtirib, Markaziy Yevropada ko'chmanchilarni kuchli davlatini tuzdi. Xunlar Bolqonga va g'arbiy provinsiyalarga yurish qildilar. Ular 450-yil boshida Galliyaga bostirib kirdilar.

Xunnlarga qarshi rimlik sarkarda Flaviy Aetsiy frank. alan, burgund, vestgot va boshqa qabilalar ittifoqini tuzdi. Hal qiluvchi jang Ispaniya va Fransiya chegarasidagi Katalun dalasida 451-yil iyunida bo'lib o'tdi. Got tarixchisi Iordanning ma'lumotiga ko'ra, bu jangda har ikkala tomondan 300 ming kishi halok bo'lgan. Bu jangdan keyin Attila Reyn ortga chekindi, 452-yilda yana shimoliy Italiyaga hujum qildi. Attila 453-yilda vafot etdi va uning davlati tarqab ketdi.

Varvar qabilalari va qirolliklari impertiya bilan hisoblashmay qo'ydilar. Biror bir imperator davlatni yemirilishini to'xtata olmadi. Imperatorlar Ravenna shahrini doimiy qarorgoh qildilar. Rim xristian cherkovi boshlig'i Rara qarorgohi bo'lib qoldi. Afrikada o'rnashib qolgan vandallar Ravenna imperatorlarini zaifligidan foydalanib Sitsiliya, Sardiniya va Korsikaga bosqin qilar edilar. Ular 455-yil Italiyaga yurish qilib Rim shahrini 14 kun davomida talon-taroj qildilar. Olib keta olmagan buyumlarni vandallar yo'q qildilar. Nodir san'at asarlari, haykallar, saroylar o't ichida qolib, Galliya va Ispaniyani mahalliy zodagonlari uzoqdagi ravenna imperatorlari bilan aloqa qilganidan ko'ra, bosib olingan viloyatlarning amalda hokimlari varavar qirollari bilan hamkorlik qilishni foydali deb hisobladilar.

375-yilda illiriyalik Orest o'zini 14 yoshli o'g'lini imperator taxtiga o'tkazib o'zi hokimiyatni boshqardi. Songgi imperator Rim shahrini va imperiyasini barpo qilganlar Romul afsonaviy avgustul ismlariga bo'lib balog'atga yetmagani uchun avgust emas, avgustul deb atalar edi. O'smir imperatorni rimliklar mazaxomuz avgustcha deyishar edi.

476-yilda germanlarning skir qabilasidan bo'lgan imperator gvardiyasi qo'mondoni Odoakr Rimda hokimiyatini bosib oldi. Orest o'ldirildi. Romul avgustul 476-yil 23-avgustda taxtdan tushirilib, Neapol yaqinidagi Lukull villasiga surgun qilindi va shu yil shu yerda vafot etdi. Odoakr g'arbiy Rim imperiyasi imperatori unvonini tugatilgani to'g'risida senatni rasmiy qarorini olishga erishdi. Imperatorlik ramzlari Konstantinopolga yuborildi. Bu rasman Sharqdagi imperator hokimiyati ostida Rim imperiyasining yaxlitligi tiklanganligini bildirar edi.

Antik dunyo tarixining oxirgi sahifalari imperator Yustinian nomi bilan bog'liq. U VI asr o'rtalarida Rim huquqini kodifikatsiya qildi. Yustinian kodeksi qadimgi Rimda huquqning uzoq yillardagi taraqqiyotini tugallangan holda o'zida aks ettirdi. Shu bilan bir aktda Yustinian tomonidan antik tafakkur markazi bo'lgan

Afinadagi Platon Akademiyasini tantanali yopilishi yangi davrning antik davr bilan ramziy xayrlashuvi bo'ldi.

Tayanch iboralar

Septiley Sever, Dunay, Suriya, Qo'shinni varvarlashuvi, legioner, magistrat, Parfiya, Ktesifon, Karakalla, Mark Avreliy Antoniy, Geliogabal, Filipp Arab (244–249-yillar), Publiy Litsiniy Valeriy (253–260-yillar), Gallien (253–268-yillar), Kassian Postum (258–268-yillar), Septimey Odinat (261–267-yillar), Mark Avreliy Klavdiy (268–270-yillar), Domitsiy Avrelian (270–275-yillar), Diokletian, Salona shahrida (Hozirgi Bosniyadagi Split), Nikomediya, Klavdiy Yulian (361–363-yillar), Konstantin, Alarix.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.
Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.
Дилигенский Г. Г. Северная Африка в IV-V вв. М.: 1961.
Корсунский А. Р. Готская Испания. М.: 1969.
Корсунский А. Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины IV в.). М.: 1984.
Византии. IV первая половина VII в. М.: 1974.

Asosiy sanalar

193-yillar	Imperatorlik taxti uchun fuqarolar urushi bo'lib o'tdi.
193–235-yillar	Severlar sulolasining asoschisi Septimiy Severning hukmronlik yillari.
235-yil	Imperator Aleksandr Severning vafoti. III asrning 70-yillari imperator Avrelian Rimga bo'ysunishdan bosh tortgan Galliya va Misrda Rim hokimiyatini qayta tikladi. III asrning 60-yillari Galliyada dehqonlar qo'zg'oloni bo'lib o'tdi.

337-yil
476-yil

Imperator Konstantinning vafoti.
Gʻarbiy Rim imperiyasining qulashi.

Mustaqil ish mavzulari

Germanlar va Rim imperiyasi.
Atilla va gʻarbiy Rim imperiyasi.
Er. avv. VI–V asrlarda kolonat tizimi.
Nasroniy dinini tarqalishi.

QADIMGI RIM MADANIYATI

Din

Rimliklarning an'anaviy e'tiqodida totemizm, fetishizm va animizmning qoldiqlari mavjud edi. Rim dinida urug' va oila e'tiqodlari muhim o'rin tutar edi. Har bir uyda oila e'tiqodini markazi o'choq, bosh oilaning otasi kohin edi. Har bir kishida o'zining ruhi, homiysi bo'lib, erkaklarda geniy, ayollarda yunona edi. Rimliklarning e'tiqodiga ko'ra vafot etgan ajdodlar xudohomiylar bo'lar edi.

Rimliklarda har biri qandaydir bir aniq funksiyani bajaradigan kichik xudolar juda ko'p edi. Misol uchun xudo Forkul uy eshigini qo'riqchisi, Liment ostonani, Kardia eshik zulfinlarini qo'riqchisi edi. Lekin asosiy e'tiqod qilinadigan qudratli xudolar alohida o'rin tutar edi. Ularni orasida eng birinchisi chaqmoq xudosi Yupiter bo'lib, uning ibodatxonasi Kapitoliyda Tarkviniy Mag'rur davrida qurilgan edi. Uning xotini Yunona nikoh va onalik hamda ayollar homiysi edi. Ularning qizi Minerva—hunar, san'at va urushlar ma'budasi; Vesta—fuqarolik jamoasi homiysi, uy o'chog'i ma'budasi; Mars—urush xudosi; Yanus—o'tmish va kelajak, kirish va chiqish, boshlanish va tugallanish ikkiyuzlamachilik xudosi; Venera—sevgi va hosildorlik ma'budasi; Serera—ekinlar va hosil ma'budasi; Neptun—dengiz xudosi; Merkuriy—savdo va o'g'rilar homiysi; Vulqon—temirchilar xudosi; Pluton—narigi dunyo qorong'ulik xudosi; Baxus—vinochilik xudosi; Diana—oy va ovchilik xudosi; Silvana—o'rmon xudosi va boshqalar.

Rim e'tiqodiga o'z vaqtida etrusk va yunon e'tiqodi qarashlari ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Yunona, Minerva, Vulqon. Etrusklardan hayvonlarning ichki a'zolariga qarab fol ochish o'zlashtirib olingan edi. Er. avv. III asrdan boshlab rimliklar o'z xudolarini yunon xudolari bilan: Yupiterni Zevs bilan, Yunonani Gera bilan, Minervani Afina bilan, Marsni Ares bilan Venerani Afrodita bilan, Sererani Demetra bilan, Merkuriyni Germes bilan, Bahusni Diones bilan tenglashtirgan edilar. Rim e'tiqodi diniy qonun-qoidalariga rasman rioya qilish bilan cheklangan bo'lib, chuqur diniy his-tuyg'udan mutlaq mahrum edi. Kohinlar odamlar va xudolar o'rtasidagi vositachi rolni o'ynar edilar. Er. avv. III—I asrlarda Italiyaga sharqdan Seraps, Isida, Mitra va boshqa diniy e'tiqodlar kirib keldi.

Davlat hokimiyati diniy e'tiqodga katta e'tibor berar edi. Kohinlar davlat xizmatchilari hisoblanib, lekin hech qachon qadimgi sharqdagidek alohida toifaga birlashmagan edilar. Rimda bir qancha kohinlik kollegiyalari mavjud edi. Kohinlar elitasiga oliy pontifik (barcha ilohiy va insoniy ishlar sudyasi), pontifiklar kollegiyasini bevosita rahbari va uch bosh flamin (ular Yupiter, Mars va Kvelin e'tiqodlarini boshqarar edilar)dan iborat edi. Pontifiklar dastlab 6 ta bo'lib Sezar davrida 16 taga yetdi, ular diniy marosimlarni qat'iy bajarilishini nazorat qilar edilar. Oliy pontifik taqvim tuzilib, diniy bayramlarni o'tkarilishiga mas'ul edi. Unga 15 flamin bo'ysunib, flaminlar alohida xudolarga qurbonlik keltirar edilar. Avgurlar fol ochish bilan shug'ullanar edilar.

Rim diniy kalendarida 70 ga yaqin bayramlar mavjud edi. Bu bayramlar, mo'l-ko'l qurbonlik keltirish, marosimlar, quvnoq bazmlar bilan tantanali o'tkazilar edi. Respublikaning oxirida bayramlar bir yilda 115 kunni tashkil qilar edi.

Huquq

Rim huquqi antik sivilizatsiyaning eng katta yutuqlaridan bo'lib, asrdan-asrga yuridik tafakkurning klassik namunasi bo'ldi. Rim huquqining manbalari odatdagi huquq, senat qabul qiladigan qonunlar, magistratlarning ediktleri va yuristlarning faoliyati tashkil qilar edi. Rim tarixida huquqiy normalarni kodifikatsiya qilish natijasida XII qonunlar jadvalini yaratilishi bo'ldi.

Er. avv. 366-yilda xususiy kishilar o'rtasidagi huquqiy qarama-qarshiliklarni tartibga solish uchun Rimda shahar pretori lavozimi joriy etildi. Pretorlarning yuridik amaliyotidan fuqarolik protsessual huquqi paydo bo'ldi.

I–III asrlar Rim huquqi tarixi davrida klassik davr hisoblanadi. Rim imperiyasida 212-yilgacha huquq va sud amaliyotini ikki shakli kvirit (Rim) huquqi va xalqlar huquqi mavjud edi. Bundan tashqari ba'zi provinsiyalarda mahalliy-huquqiy tizimlar va Rim noiblarining ediktleri amal qilar edi. Imperator Adrian (abadiy edikt)ini e'lon qilinishi imperiya hududida yagona huquqiy kenglikni yaratish yo'lidagi muhim qadam bo'ldi. II asrning ikkinchi yarmida Gay 4 jildan iborat huquq darsligi (institutsiyalar) to'plamini tayyorladi. II asr oxiri III asrning boshlarida mashhur huquqshunoslar Emiliy Papinian, Domitsiy Ul'pian va Yuliy Pavel faoliyat ko'rsatdilar.

429–438-yillar imperator Feodosiy II buyrug‘i bilan «Feodosiy kodeksi» nomida imperator qonunlari to‘plami tayyorlandi, 529-yilda «Yustinian kodeksi», 533-yilda «Digetslar»-rim huquqshunoslarining asarlaridan olingan ma’lumotlar to‘plami 50 jildda e’lon qilindi.

Adabiyot

Rim adabiyotini shakllanishi va taraqqiyotida xalq og‘zaki ijodi va yunon adabiy an‘analari muhim o‘rin egalladi. Rim adabiyoti tarixi er. avv. III asr o‘rtalarida yunon janrlarida taqlid qilish bilan boshlandi. Tarentlik ozod qo‘yilgan qul yunon Liviay Adronik (er. avv. 280–204-yillar) birinchi latin muallifi edi. U Gomerning «Odissey»sini lotin tiliga tarjima qildi, yunon dramalarini erkin tarjima qilish va badiiy qayta ishlash bilan shug‘ullandi. Liviay Andronikdan Rim badiiy adabiyoti boshlanadi.

Uning zamondoshlari shoirlar Neviiy va Enniylar edi. Giney Neviiy (er. avv. 201-yilda vafot qilgan) Rim syujetlariga asoslangan birinchi tradégiyalarni yaratdi, yunon mualliflari syujetlaridan o‘zlashtirib dramalar yozdi. Neviiy I puni urushi to‘g‘risida 7 jildda epik poema yozdi. Kvint Enniy (er. avv. 239–169-yillar) Rim tarixiga bag‘ishlangan «Annalar» epik poemasini 18 jildda yozdi, bu shoirdan 1100 dan ortiq she’rlar meros qoldi.

Tit Maktsis Plavt (er. avv. 250–184-yillar) birinchi Rim komediografi bo‘lib, uning 130 komediyasidan 21 tasi saqlanib qolgan. Ikkinchi buyuk rim komediografi Publiy Terensiy Afrikalik (er. avv. 185–159-yillar) bo‘lib, uning pyesalaridan 6 tasi bizgacha yetib kelgan.

Rimda tradégiya keng tarqalmadi. Rim tragiklari Mark Pakui (er. avv. 220–130-yillar) va Lutsiy Aksiy (er. avv. 170–90-yillar) o‘z tradégiyalarini yaratish uchun buyuk yunon dramaturglarining asarlaridan foydalandilar. Rimda keng tarqalgan adabiy janr satira (she’r, masal, latifa va dialoglar aralashmasi) edi. Vaqt o‘tishi bilan u bizga yaxshi tanish bo‘lgan satiraga aylandi. Birinchi Rim satiriki Gay Lutsiliy (er. avv. 180–102-yillar) 30 kitobdan iborat satiralar to‘plamini bunyod qildi.

Latin prozasining ilk namunalaridan biri Mark Portsiy Katon Kattaning (er. avv. 234–249-yillar) «Dehqonchilik to‘g‘risida» nomli asari edi. Uning 7 jildli Rimning qadimgi davrlaridan II puni urushigacha bo‘lgan tarixan yoritilgan kitobi, tibbiyot bo‘yicha traktatlari, notiqlik san’atiga bag‘ishlangan asarlari, 150 nutqlari saqlanib qolmagan.

So'ngi respublika davrining latin poeziyasi Tit Lukretsiy Kar (er. avv. 95–51-yillar) va Gay Valeriy Katull (er. avv. 87–54-yillar) kabi taniqli vakillari bilan mashhur. Lukretsiyga «Narsalarni tabiati to'g'risida» nomli 6 jildli falsafiy poema tegishli. Katull mashhur Rim liriki bo'lib, 116 she'rlaridan iborat to'plam qoldirgan.

Latin madaniyatining mashhur vakillari Mark Terentsiy Varron (er. avv. 116–27-yillar) va Mark Tulliy Sitseron (er. avv. 106–43-yillar) adabiyot sohasida muhim iz qoldirdilar. Varron 620 jildda 74 asar muallifi bo'lgan ensiklopedist yozuvchi edi. Uning asosiy asarlari «Qadiniyatlar» (41 jild) va latin tili to'g'risida (25 jild)gi kitobda edi. Sitseron qadimda notiqlik san'atining nazariyotchisi va amaliyotchisi, davlat arbobi, huquqshunos va advokat, faylasuf va fiolog tarjimon, adabiy tanqidchi, san'atshunos edi. Uning 58 siyosiy va sud sohasidagi nutqlari, 12 ta falsafiy to'plami, notiqlik san'ati bo'yicha 7 traktati, 800 xatlari, ko'pgina nutqlari va poetik asarlari mavjud bo'lgan.

Avgust davri latin poeziyasini «oltin asri» hisoblanadi. Bu davrda buyuk shoirlar Pubiy Vergiliy Maron (er. avv. 79–19-yillar), Kvint Goratsiy Flakk (er. avv. 65–8-yillar) Publiy Ovidiy Nazon (er. avv. 49–eramizning 18-yillari) yashab ijod qildilar. Vergiliy dehqonlar mehnatiga bag'ishlab 14 jildli didaktik poema, 12 jildli «Eneyda» poemasini, «Bukolika» she'riy to'plamini yaratdi.

Goratsiy ijodini satira va munozara janrida boshladi (Epodlar, 2 jildda satiralar). Keyin esa 4 jildli «Odalar»ni, «Maktublar» kitobini, 5 jildli elegiyalarni parodiya didaktik janrida «Sevgi fani», «Sevgi da'vosi» asarlarini 15 jildli «G'amgin elegiyalar», 4 jildli «Pontdan maktublar» asarlarini yozdi.

Qobiliyatli lirik shoirlar Tibull (er. avv. 50–eramizning 19-yillari) va Sekst Propertsiy (er. avv. 49–15-yillar). Tibul o'zidan elegiyalarni ikki to'plamini, Propertsiya bir to'plamini qoldirdi. Oktavian Avgustni o'zi proza va she'riyatda ko'p asarlar yozdi.

Satirik janrda kichik Seneka (er. avv. 4–eramizning 65-yillari) va Petroniy Arbitr mashhur edilar. Petroniyning mashhur romani «Satirikon» bo'lib, 20 bobidan 3 bobi qolgan. Persiy Flakk (34–62-yillar), Mark Valeriy Martsial (40–102-yillar), Detsey Yuney Yuvenal (60–127-yillar) hamda 120–190-yillarda yashagan Lukian satira janrida ajoyib asarlar yaratdilar. Bizgacha bu davrning qimmatli yodgorliklari mashhur notiqalar Dion Xrizotomning 78 nutqi, Eliy Aristidning 55 nutqi yetib kelgan.

IV asr ritorika-notiqlikning yangidan gullab-yashnagan davri bo'ldi. Antik O'rtayer dengizining notiqlik maktablarida bo'lg'usi

oliy amaldorlar va xristian targ'ibotchilari tarbiyalandi. Bu davrda Afinada Gimeriy, Konstantinopolda Femistiy kabi mashhur ritorlar dars berdilar.

Eng kuchli notiq va notqlik san'ati o'qituvchisi Libaniy edi. U Antioxiyada imperatorlar, lashkarboshilar, oliy amaldorlarga qarata u bu ijtimoiy dolzarb muammolar yuzasidan erkin nutqlar bilan murojaat qilar edi. Libaniy «Kichik Demosfen» taxallusini oldi. U imperator Yulianing ashaddiy muxlisi edi. Ko'pgina taniqli xristian targ'ibotchilari, jumladan, Nazianlik Grigoriy va Ioann Zlatous uning maktabidan chiqqan edilar. O'sha davrdagi Rim notiqalaridan IV asr oxirlarida oliy davlat mansablarini egallagan Kvint avremiy Simmaxni aytish mumkin.

Sarguzasht romani janriga Apuliyning «Otlin eshak», «Afnis va Xloya», Geliodorning «Efiopika» asarlari mansubdir. Bu davrda dramatik janr to'la tushkunlikka uchradi. Undan faqat pantomima, atellan va mim shakllari qoldi. Bizgacha yunon klassik obrazlariga taqlid qilib yozilgan Senekani 10 tragediyasi yetib kelgan.

IV–V asrlarda poeziyada klassik namunada asarlar yaratish an'anaga aylandi. Bu davrning eng mashhur mifologik eposiga Panapolis ellinlashgan misrlik Nonning Dionis to'g'risidagi dostonini aytish mumkin. Bu asar boy fantaziya, ifodali obrazlarga ega bo'lib, epik tarzda yozilgan.

IV–V asrlarda latin shoirlari mifologiyadan tashqari tabiatni tasvirlashga jiddiy e'tibor berdilar. Ana shunday latin shoirlaridan biri Detsim Magin Avzoniy edi. U tajribali ritorik, yunon, lotin tillari va adabiyotining bilag'oni, salohiyatli shoir edi. So'ng ikki mashhur Rim shoirlari iskandariyalik Klavdiy Klavdian, kelib chiqishi Galliyadan Klavdiy Rutimiy Namatsian o'z she'rlarida Rimga murojaat qilib, uning buyuk o'tmishi va g'alabalarini kuyladilar. Klavdian imperator Gonoriy saroyida yashab, hukmdorning yaqinlaridan biri Stilixonga bag'ishlab, «Stilixonga maqto'v» va «Gotlar bilan urush to'g'risida» poemasida Rimga buyuk kelajakni bashorat qildi.

Me'morchilik va haykaltaroshlik

Rim me'morchiligi va haykaltaroshligi yunon va etrusklarni kuchli ta'siri ostida rivojlandi. Rimliklar etrusklardan qurilish texnikasini ba'zi usullarini o'zlashtirib oldilar. Er. avv. 312-yilda Senzor Appiy Klavdiy Tseke davrida rimliklar ilk bor tosh

to'shalgan Appiy yo'lini qurdilar, odatda, rimliklar yo'llarni 5 qatlamli tuzilma bilan qurar edilar. O'sha 312-yilda rimlik muhandis Rimning suv ta'minotini yaxshilash uchun arkli suv quvurlari-akveduklar qura boshladilar.

Er. avv. II asrda beton kashf qilindi. Binolar qurilishida g'isht, tuf, travertin va marmar ishlatila boshlandi. Rim qurilish san'atining ko'p asrlik tajribasi Mark Vitruviy Polliionning 10 jildlik «Arxitektura to'g'risida» (er. avv. I asrda) asarida umumlashtirildi. Bu vaqtda Rimda ko'p qavatli uylar, ko'priklar, termalar, zafar arklari qurildi. Er. avv. 55-yilda Mars maydonida toshdan qurilgan birinchi amfiteatr «pompeya» qurildi.

Respublika davrida rimning jamoatchilik markazi forum bo'ldi. Bu yerda davlat xazinasi va arxivi (Tabulyarir), notiqalar minbari (rostra), kuriya (senat majlislari o'rne), davlat qamoqxonasi (Tullianium) binolari qurilgan edi. Ellin davrida Rim yunon haykallari va boshqa san'at asarlari bilan bezatila boshlandi. Imperiya davrida forum, ibodatxona, bazilika, portik, zafar arklari, memorial kollonlar va otliq haykallari bilan bezatildi. Ularning ichida hashamatli Trayan kolonnasi va forumi ajralib turadi. Rim va boshqa shaharlarda termalar-basseyn, gimnastika zallari, park va kutubxonalari bo'lgan hashamatli jamoa hammomlari ko'plab bunyod qilindi. Imperator termalarida tasviriy san'at va haykaltaroshlikning eng yaxshi namunalari qo'yilar edi. Rimda eng katta va hashamatli termani imperator Karakalla qurgan edi. Uning maydoni 12 ga. bo'lib, bir vaqtni o'zida 1600 kishi yuvinishi mumkin edi.

Imperiyada jami uzunligi 80 ming km. bo'lgan 372 yo'l bor edi. Dengiz portlari, gavanlar yaxshi jihozlangan edi. Fortifikatsiya inshootlari ham mustahkam bunyod qilinib, muntazam ta'mirlab turilar edi.

Boy rimliklarning hashamatli saroylari marmar kolonnalar, san'at asarlari, mozaika, haykallar bilan bezatilgan va isitgichlarga ega edi. Kambag'al fuqarolar esa ko'p qavatli hech qanday qulayliklarga ega bo'lmagan, rejasiz qurilgan uylarda yashar edilar.

Rim san'atining eng katta yutuqlaridan biri haykal portret edi. Yunon haykallari barkamol fuqaro obrazini yaratgan bo'lsa, Rim haykali odamning o'zini aynan ko'rinishida bunyod qilingan edi.

Qadimgi odatga ko'ra rimliklar uylarida ajdodlarini mum niqoblarini saqlar edilar. Ilk davrda etrusklar bronza haykallarni yaratdilar. Er. avv. I asrdan boshlab bronzani o'rniga marmar ishlatila boshlandi. Rim haykaltaroshligini so'ngi respublika

asarlaridan «Orator», «Togatus», «Brut» haykallari, Mariy, Pompey, Sitseron, Kichik Katon va Sezarni byustlarini ko'rsatish mumkin. Bundan tashqari, ko'pgina imperator va malikalarni, amaldor, sarkarda, shoir va faylasuflarni marmar byustlari saqlanib qolgan.

Ta'lim va fan

Rimda ta'limning birinchi bosqichi maktab edi. Maktablar xususiy bo'lib, davlat ta'lim jarayoniga aralashmas edi. Maktabda ishi yurishmagan, kelib chiqishi qorong'i bo'lgan kimsalar dars berar edi. Boshlang'ich maktabda 7–12 yoshli bolalar o'qish-yozish, og'zaki sanashga o'rgatilar, o'qish faqat bir semestrni tashkil etar edi. Keyingi o'qish pullik edi. O'rta maktabda olimlar, yozuvchi va adabiy tanqidchilar (ko'pincha ozod qo'yilgan qul-yunonlar) grammatikani o'qitar edilar.

Antik davrda notiqlik maktablari ham mashhur bo'lib, 15–16 yoshli qobiliyatli o'quvchilar notiqlik san'atini o'zlashtirganlar. Imperiya davrida siyosiy notiqlarda o'rin qolmagani uchun notiqlik maktablari faxrli va daromadli kasb bo'lgan advokatlarni tayyorladilar.

Rim imperiyasining madaniy markazlari Rim, Iskandariya, Pergam, Rodos, Afina, Karfagen, Massiliya edi. Bu shaharlarda kutubxonalar, teatrlar, maktablar mavjud edi.

Tabiiy fanlar rivojlanib qator ilmiy asarlar yaratildi. Vitruviyning 10 jildli «Arxitektura to'g'risida»gi kitobi, I asrda Tseks Yuliy Frontonning «Akveduklar to'g'risida» injenerlik asari, Strabonning 17 jildli «Geografiya»si, Pomponiy Melaning «Yer tuzilishi to'g'risida» nomli 3 jildli kitobi, Klavdiy Ptolemeyning «Geografiya bo'yicha yo'riqnoma» nomli 8 jildli asari, Kvintilinning «Notiqni o'qitish» 12 jildli notiqlik nazariyasi to'plami, Kolumellani astronomiya bo'yicha «Qishloq xo'jaligi to'g'risida» nomli 12 jildli asarlari fan taraqqiyotining katta yutuqlari edi. I asr o'rtalarida Katta Pliniy (24–79-yillar) o'zining 37 jildli «Tabiatshunoslik» asarini yozdi. Bu asar ensiklopedik mazmunda bo'lib fizika, geografiya, botanika, zoologiya, mineralogiya va boshqa fanlar bo'yicha ma'lumotlar beradi. Fiziolog Klavdiy Galen (129–199-yillar) akusher va pediatr Soran shuhrat qozondilar. Avl Korneliy Tsels «Fanlar» asarida dehqonchilik, ritorika, harbiy ish va tibbiyot to'g'risida turli ma'lumotlarni jamladi.

Tarix

Ilk imperiya davrida tarixiy asarlar va biografik janr keng rivojlandi, er. avv. 59-eramizning 17-yillari Pataviya shahrida yashagan notiq Tit Liviy latin tilida «shaharga asos solinganidan» nomida Rim tarixini 142 jildda yaratdi. Tit Liviy voqealar bayonini er. avv. 9-yilgacha olib bordi. Yangi era boshlarida Pompey Trog «Jahon tarixi»ni 44 jildda latin tilida yozdi. Yana bir «Jahon tarixi» yunon tilida Yahudiya podshosi Irod I ning maslahatchisi damashqlik Nikolay tomonidan 144 jildda yozildi, asarda voqealar er. avv. IV asrgacha yoritilgan.

Er. avv. I asrda Korneliy Nepot «Mashhur kishilar to'g'risida» biografik asarini yozdi. Er. avv. I asr oxirida Galikarnaslik Dionisiy «Rim qadriyatlari» nomli tarixiy asarini yozdi, bizgacha bu asardan faqat 9 tasi yetib kelgan. Italiya va uning provinsiyalari tarixi va geografiyasi to'g'risida qimmatli ma'lumotlar Strabonning «Geografiya» asarida (17 kitob) beriladi. Strabonning yana bir asari «Tarixiy yozishmalar» bizgacha yetib kelmagan.

Eramizning I asrida Velley Paterkulning «Jahon tarixi» nomli 2 jildli kitobi, notiq Valeriy Maksimning «Mashhur ishlar va so'zlar» nomli 9 kitobda tarixiy latifalaru, Kvint Kursiy Rufning «Makedoniyalik Iskandar tarixi» 10 jildli kitobi yozildi. Imperatorlar Vespasian va Titning klienti yahudiy Iosif Flaviyning 7 jildli «Yahudiya urushi tarixi», 20 jildli «Yahudiya qadimiyatlari» asarlari sharqiy provinsiyalar to'g'risida boy ma'lumotlar beradi.

Davlat arbobi, tarixchi, yozuvchi Gay Pliniy Sekund (24–79-yillar) san'at, madaniyat va fan sohalaridan noyob ma'lumotlar to'plami «Tabiiy tarix» nomli 37 jildli ensiklopedik asarini yozdi. Bu ulkan asarda 500 muallif, 2 ming kitobdan olingan ma'lumotlar umumlashtirilgan.

Eramizning 58–120-yillarida yashagan senator, tarixchi Kvimdetsimbir Publiy Korneliy Totsit 16 jildli «Annalar», 14 jildli «Tarix» asarlarini yozdi. Bu asarlar Yuliy Klavdiylar va Flaviylarni 14-96-yillardagi tarixini qamragan davrni aks ettiradi, Tatsitning «Germaniya» asari german qabilalarini ijtimoiy tuzumi, dini va turmushi to'g'risidagi tarixiy-geografik ocherk hisoblanadi.

Tatsitning kichik zamondoshi imperator Adrianning kotibi Gay Svetoniy Trankvill (70–140-yillar) «12 Sezar hayoti tasviri» Sezardan Domitsiangacha rim imperatorlarining biografiyasi to'plamini yaratdi. Tatsitni zamondoshi 46–126-yillarda yashagan yunon yozuvchisi Plutarx 210 har xil asarlar yozgan, bizgacha

ulardan 150 tasi yetib kelgan, Plutarx mashhur yunon-rim arboblarni 50 biografiyasini, bir makedon-Iskandarni bir fors Artakresks In biografiyasini yozadi.

Makedoniyalik Appian 160–165-yillarda 24 jildli «Rim tarixi» asarini, 155–235-yillarda yashagan Rim senatori Dion Kassiy Koksian yunon tilida 80 jildli «Rim tarixi»ni yozdi, Dion Kassiyning bu kitobidan 25 jildi va ko'p sonli parchalar bizgacha yetib kelgan. Dion Kassiyning kichik zamondoshi Gerodian «Markdan keyin imperator hokimiyati», (Mark Avreliyning o'limidan keyin Gordian III hukmronligigacha 180–238-yillar) 8 jildli tarix kitobini yunon tilida yozdi.

Mashhur davlat arbobi Gay Yuliy Sezar (er. avv. 100–44-yillar) yirik yozuvchi edi. Uning asarlaridan bizgacha faqat 2 tasi «Gall urushlari to'g'risidagi yozuvlar» (7 kitob), «Fuqarolik urushi to'g'risidagi yozuvlar» (3 kitob) yetib kelgan.

Tarixiy monografiya janrining asoschisi Gay Sallyustiy Krisp (er. avv. 86–35-yillar) keksalik paytida «Katilina fitnasi to'g'risida», «Yugurta urushi to'g'risida» hamda er. avv. 78–67-yillar voqealarini qamrab olgan «Tarix» asarini yozgan.

III–IV asrlarning ikkinchi yarmida Rim tarixshunosligi tushkunlikka yuz tutdi. IV asrda «Imperatorlar tarixi yozuvchilari» nomi bilan II–III asrlar imperatorlari biografiyalari to'plami paydo bo'ldi. Bu to'plam materiallarida Antoniylar boshqaruv davridan imperiyaning yemirilish davriga o'tishi yaqqol ko'rsatiladi.

So'ngi mashhur Rim tarixchisi Ammian Martsellin (330–400-yillar) edi. Uning kelib chiqishi yunon bo'lib, latin tilida «faoliyat» nomli 31 jildli tarixiy asarini yozdi. Bu asar Tatsit «tarixi»ni davom ettirib 96–378-yillardagi voqealarni o'z ichiga oladi. IV asrda so'ngi imperiya davrining siyosati va mafkurasi tarixi bo'yicha imperatorlarga maqtoqlar, notiq Libaniyning nutq va xatlari paydo bo'ldi.

IV asrda xristian tarixshunosligini shakllanishi boshlandi. Xristian cherkovi tarixi bo'yicha «Cherkov tarixlari» latin va yunon tilida paydo bo'ldi. Ularning orasida kesariyalik Yevseviyning taniqli tarixchi va ilohiyotshunos, buyuk Konstantinning biografiyasini muallifining «Cherkov tarixi» asari alohida o'rin tutadi.

Rimning tushkunlik sabablarini xristian tarixchilari ham o'z nuqtai nazarlaridan yoritdilar. Episkop Avgustin o'zining «Xudoning shahari to'g'risida» nomli asarida ispan diakoni Oroziy, marsellik presviter Sal'vian o'z asarlarida Rimning halokatini uning o'tmishi, o'zaro urushlar, hukmdorlarning adolatsizligi, birinchi xristianlarni ta'qib qilinishidan keltirib chiqardilar.

Tayanch iboralar

Totemizizm, fetishizm, animizm, Kardia, Tarkviniy Mag'ur, Minerva-hunar, san'at va urushlar ma'budasi, Baxus-vinochilik xudosi, Diana-oy va ovchilik xudosi, Silvana-o'rmon xudosi, Emiliy Papinian, Domitsiy Ul'pian, Yuliy Pavel, 529-yilda «Yustinian kodeksi», 533-yilda «Digetslar», Adrian (abadiy edikt), Tit Lukrletsiy Kar (er. avv. 95–51-yillar), Gay Valeriy Katull (er. avv. 87–54-yillar), Lukretsiyga «Narsalarni tabiati to'g'risida», Mark Tulliy Sitseron (er. avv. 106–43-yillar), «Qadiniyatlar» (41 jild), «Odalar», «Maktublar», Appiy Klavdiy Tseke, er. avv. 55-yilda Mars, «Orator», «Togatus», «Brut», Mariy, Pompey, Rim, Iskandariya, Pergam, Rodos, Afina, Karfagen, Massiliya, kutubxonalar, teatrlar, maktablar, Vitruviyning 10 jildli «Arxitektura to'g'risida», Strabonning 17 jildli «Geografiya», Pomponiy Melaning «Yer tuzilishi to'g'risida», Klavdiy Ptolemeyning «Geografiya bo'yicha yo'riqnoma», Strabonning «Geografiya», Korneliy Nepot «Mashhur kishilar to'g'risida», «Jahon tarixi», Tatsitning «Germaniya», Trankvill (70–140-yillar) «12 Sezar hayoti tasviri», makedoniyalik Appian 160–165-yillarda 24 jildli «Rim tarixi», Ammian Martsellin (330–400-yillar), «Cherkov tarixlari».

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.

Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.

Искусство Этрурии и Древнего Рима. (Памятники мирового искусства.) М., 1982.

Античная литература. Рим. Хрестоматия. М.: 1981.

Общественно-политические и философские учения Древней Греции и Рима. Практикум для студентов-заочников исторических факультетов пединституты. М.: 1976, тема 2.

Античная литература/Под ред. А. А. Тахо-Годи. М.: 1980.

Античная цивилизация. М.: 1973, разд 2.

Голубцова Е. С. Идеология и культура сельского населения Малой Азии в I–III вв. М.: 1977.

История Римской литературы/Под ред. Н. Ф. Дератани. М.: 1954.

Кнабе Г. С. Корнелий Тацит. М.: 1981.

Культура Древнего Рима. (Под ред. Е. С. Голубцовой. М.: 1985. Т. I–II.

Лосев А. Ф. Эллинистически-римская эстетика I—II вв. н. э. М.: 1979.

Немировский А. И. Идеология и культура раннего Рима. Воронеж, 1964.

Сергеенко Н. Е. Жизнь Древнего Рима. Очерки быта. М.-Л.: 1964.

Соколов Г. И. Искусство Древнего Рима. М.: 1971.

Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима. III—I вв. до н. э. М.: 1977.

Штаерман Е. М. Кризис античной культуры. М.: 1975.

Культура Византии. IV-первая половина VII в. М.: 1974.

Asosiy sanalar

Er.avv. III asr	Tit Liviy Andronik Gomerning «Odisseya» poemasini latin tiliga tarjima qildi.
Er.avv. 304-yil	Ilk Rim adabiy asari hisoblangan Rim kalendari tuzildi.
Er.avv. 240-yil	Rim adabiyotini vujudga kelishi.
Er.avv. III asr	Kvint Enniy «An'analar» asarini yozdi.
Er. avv 9 yil	Rim me'morchiligida barel'eflardan foydalana boshlandi.
Eramizning 5-yili	Rim sakral huquqining bilimdoni Gay Kapiton konsul etib saylandi.
Er. avv 28-yil	Yuliy- Klavdiylar sulolasi a'zolarining maqbarasi qurildi.
Eramizning II asri	Provinsiyalarda hunarmandchilik rivojlandi.
Eramizning II asri	Rimda ulkan Trayan bozori qurildi.
Eramizning II asri	Ptolemey Klavdiy yashagan davr.
Eramizning 46-yillari	Plutarx yashagan davr.

Mustaqil ish mavzulari

- Imperiya davrida Rim me'morchiligi va shahar qurilishi.
Avgust davri poeziyasi.
Rim klassik huquqi.
Tatsitning «Germaniya» asari tarixiy manba sifatida.

Kurs bo'yicha tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: 1998.
2. Qadimgi dunyo tarixi. Kuzishin tahriri ostida. II jild, 1974.
3. Gomer Iliada 1995–2000.
4. Boynazarov F. A. Qadimgi dunyo tarixi. T.: 2004.
5. Андреев Ю. В. Раннегреческий полис. Л.: 1976.
6. Античная Греция. М.: 1983, т. 1, гл. I.
7. История древнего мира/Под ред. И. М. Дяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. М.: 1983, т. I, лекция 15.
8. Ленцман Я. А. Рабство в микенской и гомеровской Греции. М.: 1963.
9. Лурье С. Я. Язык и культура микенской Греции. М.-Л.: 1957.
10. Пендлбери Ж. Археология Крита. М.:1950.
11. Полякова Г. Ф. Социально-политическая структура пилосского общества. М.: 1978
12. Штоль Г. Шлиман. М.: 1965.
13. Альтман М. С. Греческая мифология. М.-Л.: 1937.
14. Блаватский В.Д. Архитектура античного мира. М.: 1939.
15. Блаватский В. Д. Греческая скульптура. М.-Л.: 1939.
16. Борухович В. Г. История древнегреческой литературы. Классический период. М.: 1962.
17. Виппер Б. Р. Искусство Древней Греции. М.: 1972.
18. Вошинина А. И. Античное искусство. М.: 1962.
19. История греческой литературы. М.-Л., 1946-1955, т. I-II.
20. История древнего мира/Под ред. И.М. Дяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. М.: 1983.
21. Ю. В. Яковец. История цивилизаций. М.: ВЛАДОС. 1997.
22. История древнего мира: Восток, Греция, Рим./И. А. Ладынин и др.— М.: 2004.
23. История древней Греции /Под ред. В.А.Авдиева, А.Г.Бокшанина, Н.Н.Пикуса. М.: 1971.
24. История древней Греции /Под ред. В.И.Кузищина. М.: 1986, 2000.
25. Лурье С.Я. История Греции. СПб., 1993.
26. Немировский А.И., Ильинская Л.С., Уколова В.И. История Древнего мира. Греция и Рим. В 2 т. М.: Дрофа, 1996.

27. Пастернак А.В. История древней Греции и древнего Рима. Учебное пособие. М.: 1999.
28. Ковалев С.И. История Рима. Л., 1948, 1986.
29. Машкин Н.А. История древнего Рима. М.: 1948, 1956.
30. История древнего Рима /Под ред. А.Г.Бокшанина, В.И.Кузищина. М.: 1971.
31. История древнего Рима /Под ред. В.И.Кузищина. М.: 1981, 1993, 2000.
32. Историки античности. II том. М., 1991.
33. Куманецкий К. История культуры древней Греции и Рима М.: 1990.
34. Пикус Н. Н., Крушкол Ю. С. Qadimgi dunyo tarixi. II tom. T.: 1975.
35. Немировский А.И. История древнего мира. Москва 2000.
36. Алпиан. Гражданские войны. Л.: 1935.
37. Веллей Патеркул. Римская история.-Вестник древней истории, 1983, № 1, 2.
38. Луций Анней Флор. Эпитомы, с. 115-123.
39. Плутарх. Сравнительные жизнеописания, т. 3. Биографии Тиберия и Гая Гракхов. М.: 1986.
40. Утченко С. Л. Кризис и падение Римской Республики. М.: 1965.
41. Утченко С. Л. Политические учения древнего Рима. М.: 1977.
42. Штаерман Е.М. Проблема падения Римской Республики в советской историографии.-Вопросы истории, 1966, № 3.
43. Историки античности. I, II том М.: 1988.
44. Ю. В. Яковец. История цивилизаций. М.: ВЛАДОС. 1997.
45. История древнего мира: Восток, Греция, Рим./И. А. Ладынин и др. М.: 2004.
46. Античная Греция. М.: 1983. Т.1 – 2.
47. История древней Греции /Под ред. В.А.Авдиева, А.Г.Бокшанина, Н.Н.Пикуса. М.: 1971.
48. История древней Греции /Под ред. В.И.Кузищина. М.: 1986, 2000.
49. Лурье С.Я. История Греции. СПб., 1993.
50. Немировский А.И., Ильинская Л.С., Уколова В.И. История Древнего мира. Греция и Рим. в 2-х. т. М.: Дрофа, 1996.

51. Пастернак А.В. История древней Греции и древнего Рима. Учебное пособие. М.: 1999.
52. Ковалев С.И. История Рима. Л.: 1948, 1986.
53. Машкин Н.А. История древнего Рима. М.: 1948, 1956.
54. История древнего Рима /Под ред. А.Г.Бокшанина, В.И.Кузищина. М.: 1971.
55. История древнего Рима /Под ред. В.И.Кузищина. М.: 1981, 1993, 2000.
56. Историки Античности. II том. М.: 1991.
57. Искусство Этрурии и Древнего Рима. (Памятники мирового искусства.) М.: 1982.
58. Античная литература. Рим. Хрестоматия. М.: 1981.
59. Общественно-политические и философские учения Древней Греции и Рима. Практикум для студентов-заочников исторических факультетов пединститутов. М.: 1976.
60. Античная литература/Под ред. А. А. Тахо-Годи. М.: 1980.
61. Античная цивилизация. М.: 1973, разд 2.
62. Олубцова Е. С. Идеология и культура сельского населения Малой Азии в I-III вв. М.: 1977.
63. История Римской литературы/Под ред. Н. Ф. Дератани. М.: 1954.
64. Кнабе Г. С. Корнелий Тацит. М.: 1981.
65. Культура Древнего Рима.(Под ред. Е. С. Голубцовой. М.: 1985. Т. I-II.
66. Лосев А. Ф. Эллинистически-римская эстетика I-II вв. н. э. М.: 1979.
67. Немировский А. И. Идеология и культура раннего Рима. Воронеж, 1964.
68. Сергеенко Н. Е. Жизнь Древнего Рима. Очерки быта. М.-Л., 1964.
69. Соколов Г. И. Искусство Древнего Рима. М.: 1971.
70. Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима. III-I вв. до н. э. М.: 1977.
71. Штаерман Е. М. Кризис античной культуры. М.: 1975.
72. Культура Византии. IV первая половина VII в. М.: 1974.

Kurs ishlari mavzulari

Krit davlati va jamiyati.

Krit madaniyati.

Gomerning «Iliada» va «Odisseya» dostonlarida yunon jamiyati.

Afinada Solon islohotlari.

Perikl davrida Afina demokratiyasi.

Yunon shahar-davlatlarining shakllanishi.

Qadimgi Yunonistonda tiraniya.

Qadimgi yunon mifologiyasi

Qadimgi yunon teatri.

Makedoniyalik Iskandarning Sharq yurishlari.

Ellin madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari.

Qadimgi Rim tarixi yozma manbalari.

Etrusk madaniyati va diniy e'tiqodi.

Tit Liviyning «Shaharga asos solinishidan Rim tarixi»-tarixiy manba sifatida.

Rim podsholik davrida: Serviy Tulliy islohotlari.

Rim Respublikasi magistraturasi.

Rim Respublikasida agrar masala (Gay Grakx, Tiberiy Grakxlar qonunlari).

Rimda fuqarolik urushlari (er. avv. 80—40-yillar).

Rim Respublikasining qulashi sabablari.

Avgust prinsipati va uning mohiyati.

Rim imperiyasining oltin davri.

Tatsit tarixida Rim siyosiy hayoti.

Rim tashqi siyosatining o'ziga xos xususiyatlari.

Rim va german qabilalari.

Qadimgi Rim madaniyati taraqqiyotining asosiy bosqichlari.

Klassik qulchilik.

Rim shahar hayoti.

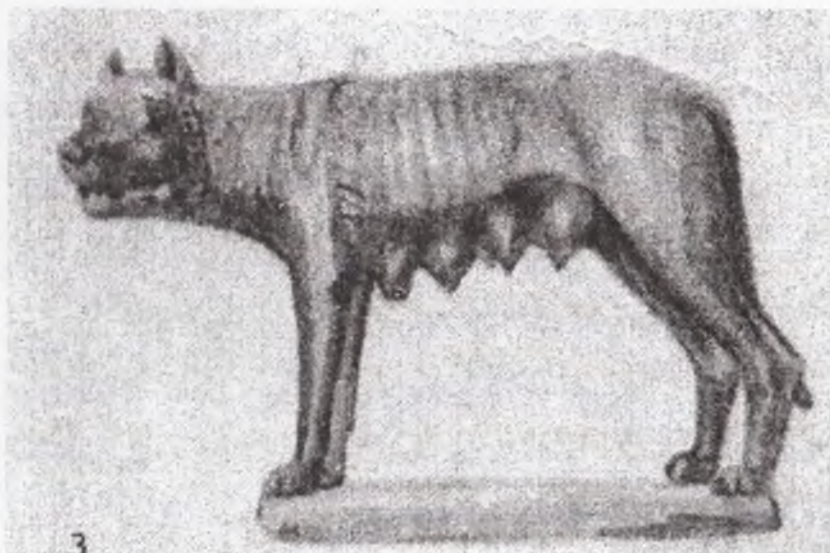
Qadimgi Rim teatri.

Rim mifologiyasi.

Rim Respublikasi davrida ijtimoiy tabaqalar.

Rim poeziyasi.

Qadimgi Yunoniston va Rim tarixi bo'yicha ushbu kurs ishlari ro'yxati bilan talabalar tanlovi cheklanmaydi. Talabalar kurs ishini mustaqil ravishda shakllantirib, ilmiy rahbarga mavzuni taklif qilish huquqiga egalar. Eng muhimi tanlanadigan ma'lum mavzu bo'yicha manba va adabiyotlar miqdori yetarli bo'lishi lozim.

71-rasm. Kapitoliydagi ona bo'ri. (Er. avv. VI asrdagi haykal).

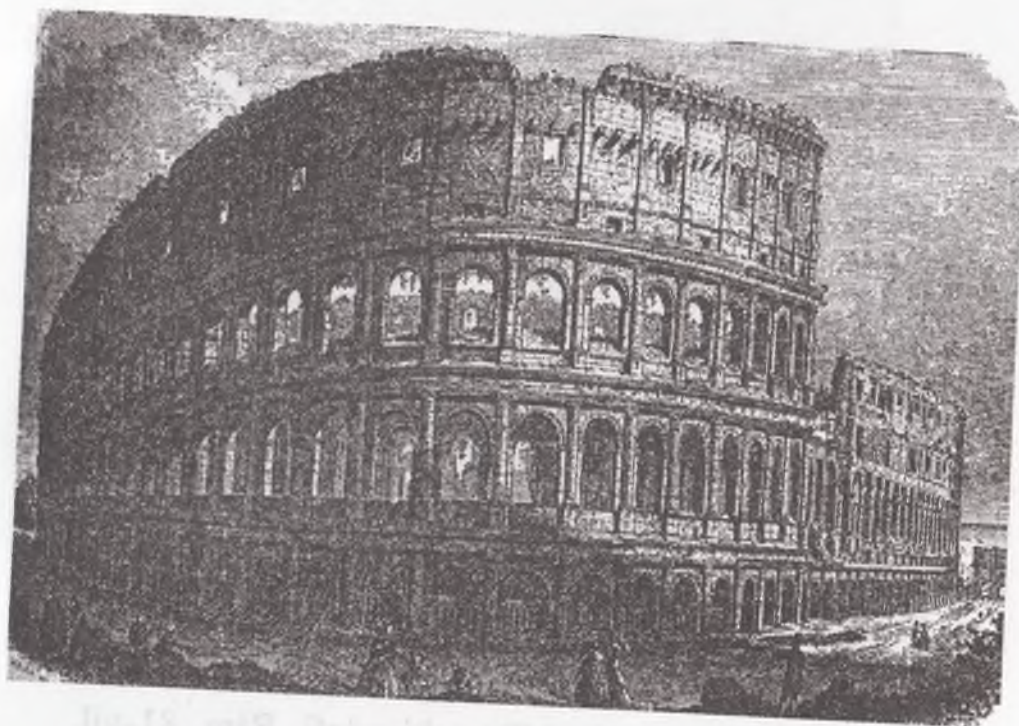
72-rasm. Pegamaning jamoatchilik binosi va ibodatxonalari.
(Er. Avv. II asr).

73-rasm. Korinfdagi ibodatxona xarobalari. Bu ustunlar rimliklar vayron qilgan shahardan saqlanib qolgan qariyb birdan bir yodgorlik.

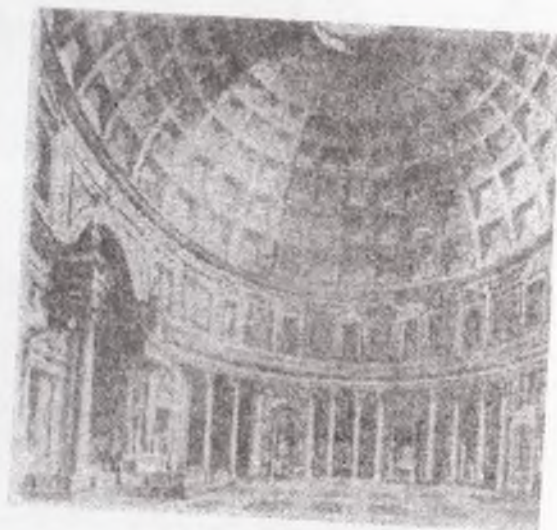
74-rasm. Imperatorlar davridagi Rim. Yanikulning old ko'rinishi.

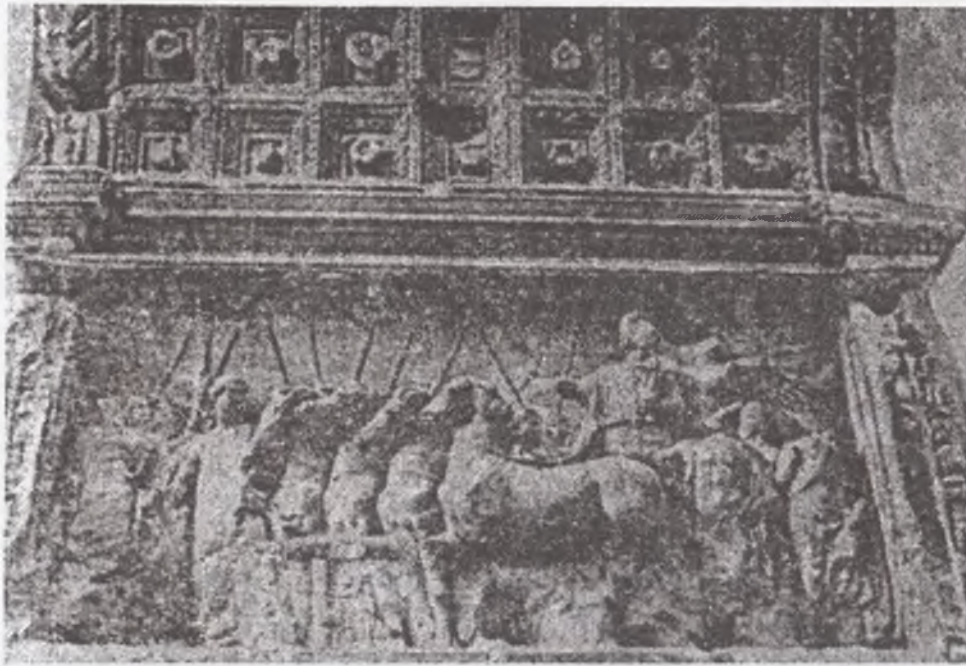
75-rasm. Kolizey. 75–80-yillar. Rim.

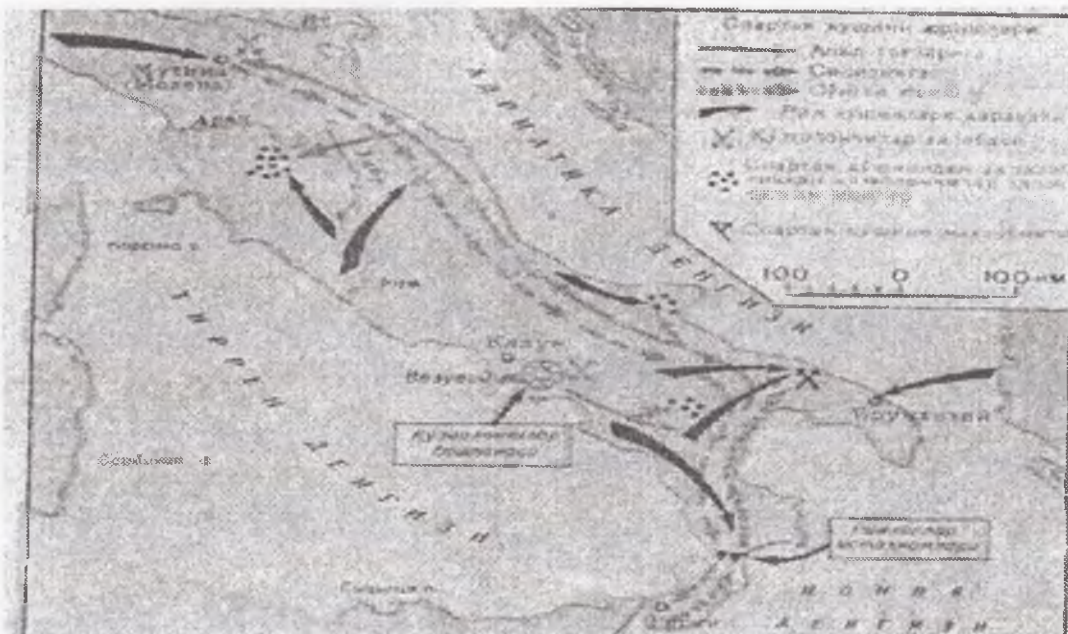
76-rasm. Panteonning tashqi koʻrinishi.

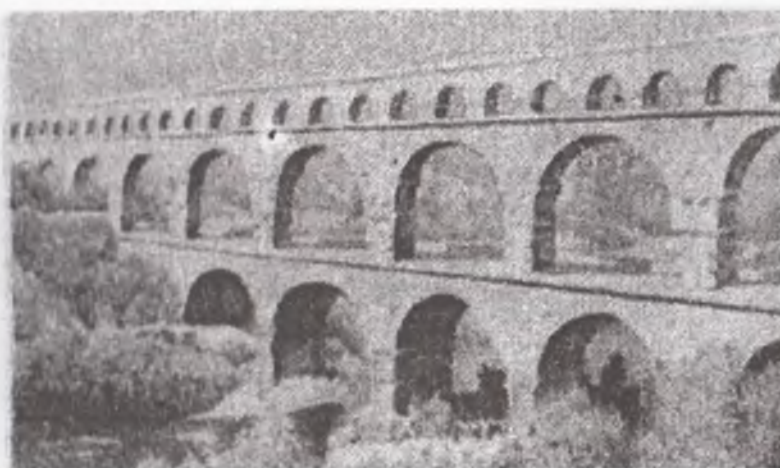
77- rasm. Panteonning ichki koʻrinishi.

78-rasm. Rimdagi Tit arki relefi. Rim. 81-yil.

79-rasm. Qullarning Spartak boshchiligidagi qo'zg'olon.

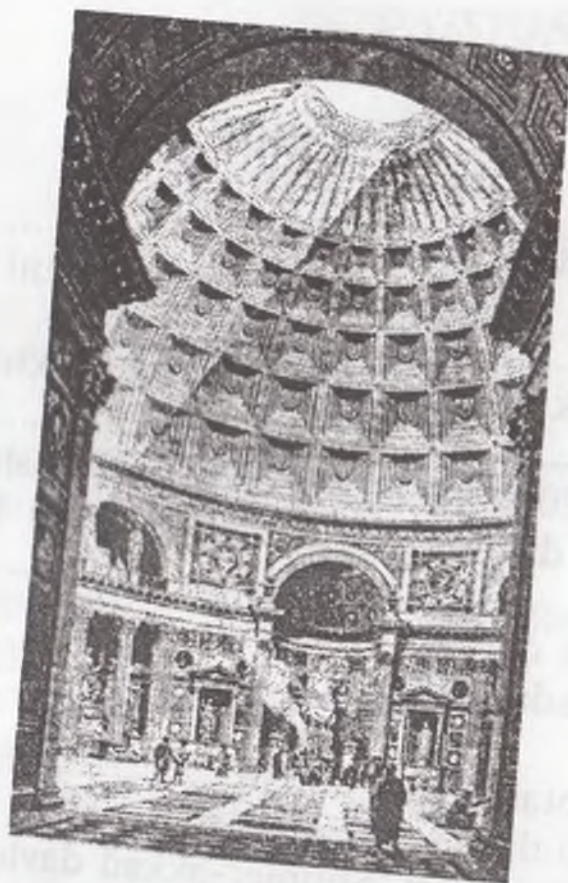
80-rasm. Galliya (hozirgi Fransiya)dagi Rim arkali ko‘prigi.

81-rasm. Legionerlarning varvarlar qishlog‘ini egallashi.
(Qadimgi Rim rel’efi)

82-rasm. Pompeydagi uyning ichki ko'rinishi.

83-rasm. Pantionning ichki ko‘rinishi.

84-rasm. Rim armiyasi uchun yomg‘ir
yog‘dirayotgan Yupiter.

MUNDARIJA

SHARQ

I BOB

Qadimgi Sharq tarixiga kirish.....	3
Qadimgi Misrda sinfiy jamiyat va davlatni paydo bo'lishi.....	13
Qadimgi podsholik (er. avv. XXIX asrning oxiri-er. avv. XVII asr).....	23
O'rta podsholik (2020-yil-er. avv. XVII asr boshlari).....	26
Yangi podsholik davrida buyuk Misr davlati (er. avv. XVI-XII asrlar).....	31
So'nggi podsholik davrida Misr.....	43
Qadimgi Misr madaniyati.....	56

II BOB

Qadimgi Mesopotamiya.....	73
Mesopotamiyada davlat va jamiyatning paydo bo'lishi.....	83
Shumer shahar davlatlari, Shumer-akkad davlatlari.....	83
Qadimgi Bobil podsholigi. Yangi Bobil podsholigi.....	90
Shumer-Bobil madaniyati.....	98

III BOB

Xett davlati va jamiyati. Mitanni	106
Qadimgi Osuriya.....	114
Er. avv. I ming yillikda Kichik Osiyo: Frigiya, Lidiya, Urartu.....	125
Qadimgi Sharqiy O'rtayer dengizi davlatlari.....	129
Arabiston yarim orolining qadimgi davlatlari.....	138
«Karfagen er. avv. IX-III asrlarda».....	145

IV BOB

Qadimgi Eron.....	151
Qadimgi janubiy Osiyo.....	168
Budda davri: Er. avv. VI-III asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot.....	176
«Klassik davr» (er. avv. II asr-eramizning V asri).....	178
Qadimgi Hindiston madaniyati.....	182

V BOB

Qadimgi Xitoy.....	193
Qadimgi Xitoy madaniyati.....	203
Uzoq Sharq va janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlari.....	210
Kurs bo'yicha tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati.....	220
Kurs ishlari mavzulari.....	224

YUNONISTON

I BOB

Qadimgi Yunoniston tarixiga kirish.....	226
Egey madaniyati. Gomer davri Yunonistoni.....	234
Yunon shahar-davlatlarining shakllanishi.....	242
Sparta.....	251
Er. avv. VII–VI asrlarda Attikada quldorlik demokratiyasining shakllanishi.....	257
Er. avv. V asr klassik Yunonistoni.....	264 ✓
Er. avv. IV asr Yunoniston. Polis tizimini tushkunligi.....	271 —
Qadimgi yunon madaniyati.....	276

II BOB

Makedoniyaning yuksalishi. Iskandar istilolari va uning oqibatlari.....	286
Ellin davlatlari va mohiyati.....	294
Ellin madaniyati.....	305

RIM

I BOB

Rim tarixiga kirish. Italiya va uning qadimgi aholisi.....	323
Etrusklar. Rim podsholik davrida.....	331
Rim ilk respublika davrida.....	340
Rim Oʻrtayer dengizi davlati (Er. avv. III–I asrlar).....	354
Rim Respublikasida ijtimoiy-siyosiy kurash.....	365
Rim Respublikasining ijtimoiy-siyosiy tushkunligi va respublikaning qulashi.....	375
Ilk imperiya davri.....	386
Rim imperiyasining oltin davri.....	395
Soʻngi imperiya davri (III–V asrlar).....	404
Qadimgi Rim madaniyati.....	416
Kurs boʻyicha tavsifa etiladigan adabiyotlar	427
Kurs ishlari mavzulari.....	430

R.RAJABOV

QADIMGI DUNYO TARIXI

Toshkent — «Fan va texnologiya» — 2009

Muharrir: M.Mirkomilov
Tex.muhammad: A.Moydinov
Musahhih: M.Hayitova
Sahifalovchi: Sh.Mirqosimova

Bosishga ruxsat etildi: 24.07.09. Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$.

«TimesUz» garniturasini. Ofset usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 28,0. Nashr bosma tabog'i 27,5.
Tiraji 1000. Buyurtma № 120.

«Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi»da chop etildi.
100003, Toshkent shahri, Olmazor ko'chasi, 171-uy.